

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
«МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ»
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолiddин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Ғайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

2.1997

МУНДАРИЖА

Истиқболимиз дастури 3

НАСР

ЖУРЖИ ЗАЙДОН. Хорун ар-Рашиднинг синглиси. *Роман* 9

НАЗМ МИНБАРИ

ОМОН МАТЖОН. Қуёшнинг шоҳидлигида. 49

XX АСР РОМАНИ

АРТУР ХЕЙЛИ. Оқшом хабарлари. *Давоми* 52

ЯНГИ АСР БЎСАҒАСИДАГИ ҲЎЛАР

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ, МУХТОР ШОХОНОВ. Қояда қолган кўз ёшлар.
Охири 107

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Опшоқ булут кўйнида. *Хитой шеъриятидан* 133
БОРИС ПАСТЕРНАК. Осмон ёришган дамлар. 139

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

Удуг қозоқ адиби Мухтор Авезов таваллудининг 100 йиллигига
МУХТОР АВЕЗОВ. Ким айбдор? *Ҳикоя* 151
ИЗЗАТ СУЛТОН. Улкан адиб сабоқлари. 163
ҲОСИР ФОЗИЛОВ. Мухтор оға. 167

МОЗИЙ САДОЛАРИ

Хеванинг 2500 йиллигига
МАК-ГАХАН. Хеванинг қулаши. 170

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

ВИТАЛИЙ ШЕНТАЛИНСКИЙ. Мишка Ҳамён ва Владимир Ленин. . . . 185

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

НАЖМИДДИН КОМИЛОВ. Маънавиятимиз сарчашмаси. 198

СОЛНОМА

Қирғизистонда маданий ҳаёт. 203

Истиқболимиз дастури

Ислом КАРИМОВ

ЎЗБЕКИСТОН

«Жамиятнинг энг олий бойлиги бўлган халқ абадий қадриятларни, қудратли салоҳиятни ўзида жамлаган. Бу салоҳиятни юзага чиқариш жамиятимизни ривожлантириш ва тараққий эттиришнинг жуда кучли омили бўлиб хизмат қилади».

Ислом КАРИМОВ

Эркин ВОҲИДОВ

Ўзбекистон халқ шоири

УМИДБАХШ КУЧ

Жавонимиз ёш республикамиз ҳаётида, янги демократик жамият қураётган халқимиз ҳаётида муҳим ҳодиса бўлган бир китоб билан бойиди. Бу китоб муаллифи Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов XXI аср бўсағасига улкан ҳаётий тажриба билан — ўтган замоннинг долғали йилларини бошдан кечирган, биз яшаган тузумнинг барча иллатлари, зулму жафоларини ўз кўзи билан кўриб билган, халқнинг эрксизлиги, қарамлиги, мутелиги нима эканини ҳис этиб ўз юрагидан ўтказган буюк арбоб, давлат раҳбари ва инсондир.

Ушбу китобнинг дунёга келиши ҳаммамизнинг кўз ўнгимизда содир бўлди, деб айтсам янглишмасман. Президентимизнинг турли даражадаги анжуманларда, учрашувларда айтган эҳтиросли сўзларига ҳаммамиз гувоҳ бўлганмиз, телевидение орқали бутун халқ кузатган. Китобни ўқиган киши кўз ўнгиде унинг муаллифи донишманд инсон ва куюнчак раҳбар сифатида гавдаланади.

Мен ўзим Президентнинг қатор давлат раҳбарлари билан суҳбатларининг гувоҳи бўлганман. Бу суҳбатда Ислом Каримов ҳеч

бир бўёқларсиз юртимизнинг сиёсий вазияти тўғрисида, унга таҳдид қилиб турган хатарлар тўғрисида айтган ва жаҳон жамоатчилигини ҳаммаша огоҳ қилган ва огоҳ қилмоқда. Бу китоб ҳам ўз моҳиятига кўра жаҳон жамоатчилигига огоҳлантирувчи мурожаат, бонн урувчи нидо, десак хато бўлмас. Бу нидо тасаввуримда йигирма биринчи асрда яшовчи авлодларга ҳам қаратилгандир.

Биз яшаб турган даврнинг энг оғриқли масалалари, энг мушкул муаммоларини ифода қилган бу китоб улкан умидбахш куч билан, келажакка буюк ишонч билан ёзилган. Унда келтирилган далиллар ва рақамлар нафақат ўзбек ёки қозоқ, қирғиз, тожи ё туркман учун, балки Ўзбекистонга қизиқиш назар солаётган жаҳон аҳли учун алоҳид аҳамиятлидир. Лекин китоб биринчи навбатд ўзбеклар юрти ҳақида ва ўзбеклар учун ёзилган. У ватандошларимиз томониде қизиқиб ўқишига, кўплар учун қўлланм бўлиб хизмат қилишига шубҳа йўқ. Ме халқимизни шундай китобнинг дунёга келиш билан табриклайман!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Абдулла ОРИПОВ Ўзбекистон халқ шоири

МАЪНАВИЙ БОЙЛИГИМИЗ

Шу кунларда халқимиз, кенг жамоатчилик, қолаверса, дунё аҳли ғоят муҳим бир китоб яратилганига гувоҳ бўлиб турибди. Юртбошимиз академик Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» асарини мутолаа қилар эканман, хаёлимдан жуда кўп фикрлар кечди. Аввало, ушбу китоб илмий тадқиқот, айна маҳалда, ниҳоятда самимият билан яратилган сиёсий дастурдир.

Тарихда айрим-айримгина буюк давлат арбоблари ўз йўл-йўриқларини қўлланма ҳолида ёзганлар. Масалан, Темур бобоимизнинг «Тузуқот»и, ёхуд Бобуршоҳнинг «Воқеот»ида ул сиймоларнинг дунёқарашлари акс этган. Шундоқ мисолларни фарб давлатлари тарихидан ҳам келтириш мумкин.

Албатта, боболаримиз билан бизнинг замонамизни қатга вақт масофаси ажратиб турибди. Гарчанд, биз буюк меросга эга бўлсак-да, неча аср давом этган парокандалик ва қўллик занжирдан қутулиб, янги давлат тузди. Бу ўрида давлатни ҳокимият сифатидагина тушунмаслик керак. Энг муҳими, бизга зўрлаб тикиштирилган тузум ўзгарди. Мана шу янги давлат ҳамда янги тузум асосчисининг, ислохотчисининг фикру мулоҳазалари, режалари, наинки бугунги кун учун, балки эртаимиз учун ҳам ғоятда кераклидир. Ушбу нодир қўлланмани яратиш учун илмий-назарий иқтидор баробарида буюк сиёсий таъриба, бетимсол фидойилик, ҳақиқий халқпарварлик ва ватанпарварлик зарур эди. Худди шу жиҳатлар муаллифнинг фаолияти-да тўқис равишда мужассамдир.

Асарнинг мазмуни ва моҳиятини ўзимча қуйидаги тарзда қисқача шарҳлаган бўлардим: Ўзбекистон — ўтмиш; Ўзбекистон — бугун; Ўзбекистон — келажак; Ўзбекистон — жаҳон. Мана шу мавзулар мазкур тадқиқотда ҳар жиҳатдан юксак даражада таҳлил қилинган. Бундай тадқиқот албатта ўз-ўзидан дунёга келмайди. Жараёнларнинг иштирокчиси, унинг оғир-енгиллини татиб кўрган инсонгина ўз фикрини баралла айтиши мумкин. Шу ўринда мен ўзим гувоҳ бўлган баъзи воқеаларни эслаб ўтишга журъат қиламан. Ислом Каримов Қашқадарёда ишлаб турган пайгларни, машъум «Пахта иши» бошланганида у кишининг судсиз, айбловсиз ҳибсга олинганларнинг инсоий ҳуқуқини, адолатни мардона ҳимоя қилганига шохидман. Ёхуд Москвада Ўзбекистоннинг миллий бойликлари дахлсизлиги учун собиқ империя раҳбарлари билан қандай «олишгани»га ҳам гувоҳ бўлганман.

Биз ҳали мустақилликка эришмасимиздан бурун она ўзбек тилимизга давлат тили

мақоми берилди. Бу олий даражадаги қаҳрамонлик эди ва уни тарих ҳеч қачон унутмайди.

Мазкур китобда Ўзбекистоннинг бугунги ҳолати ва истиқбол режалари ҳар жиҳатдан теран тадқиқ этилган. Муваффақияту муаммоларимиз яширилмасдан, рўй-рост айтилган. Китобнинг мундарижасини «Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» деган ниҳоятда муҳим йўналишлар белгилаб турибди. Мустақил Ўзбекистонимиз озодликнинг олти йили мобайнида равнақ топиб келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Айни чоғда муаммоларимиздан ҳам кўз юмаётганимиз йўқ. Иқтисодиёт, сиёсат жабҳаларида босаётган шаҳдам қадамимиз, юртимиз осойишталиги албатта бебаҳо ютуқдир. Лекин буларнинг барчасидан ҳам муҳимроқ бир туйғу бор. У ҳам бўлса халқнинг руҳиятидир. Худди шу жиҳатга муаллиф урғу бериб қуйидагича ёзади: «Ўзбек халқи Руҳининг тикланиши, миллат маънавий-ахлоқий идеалларининг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик чамбарчас боғлиқ бўлган ҳодисадир. Ўзбекистонда яшаётган халқлар, ўзига хосликни йўқотмаган ҳолда, умумий руҳиятга, ҳулқатвор фалсафасига эга бўлмоқдалар. Бу эса мустақиллик йиллари мобайнида миллатлараро тотувлик манбаи бўлиб келган ягона маънавий-руҳий негизни вужудга келтирди».

«Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» китобида, менимча, хаттоки тарих илми учун муҳим янгилик даражасида айтилган яна бир ҳулосани эслатиб ўтиш жоиз. Муаллиф Ватанимиз тарихига назар ташлаб, ўтган замонларда юз берган давлатчилигимиз асосларини ниҳоятда адолатли равишда баҳолайди. Ҳақиқатан ҳам ўтмишимиздаги давлатчилик тизимлари (албатта Амир Темур ҳазратларини истисно қилганда) миллат бирлигига эмас, балки сулолаю шажаралар манфаатлари заминига қурилган эди. Ислом Каримов уқтирадики, биз энг аввало ўзбекистонликмиз, сўнгра эса фарғоналик, хоразмлик, самарқандлик ё қашқадарёлик бўлишимиз мумкин.

Бу фикрлар бизнинг истиқболимизни белгилайдиган, миллатимиз бирлиги, бутунлигига даъват этадиган ҳаётий ғоялардир.

Модомики, зиёлиларнинг бир вакили эканман, ушбу китобда мафкура масалаларига берилган улкан эътиборни ҳам айтиб ўтишим керак. Миллий қадриятларимиз, топталган мазорларимиз, унутилган китобларимиз ёруғлик кўрди ва кўраётир. Амир Темур, Имом Бухорий, Ҳожа Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанддек зотлар она юртида яна ўзларининг мубороқ рутбаларини топдилар. Хусусан, эътиқод эркинлиги учун қатта

йўл очилди. Айни маҳалда ушбу эркинликка мутаассиблик зид эканлиги ҳам юртбошимиз китобида ниҳоятда зукколик билан уқдириб ўтилган. Биз адиблар бу хулосаларни бугунги ва келажак мафкурамиз учун муҳим дастур сифатида қабул қиламиз. Ҳақиқатан ҳам мустақиллик боис, адабиётимиз ўзининг асл моҳияти томон юз бурди. Биргина мисол келтириб ўтайлик: тижоратчи ёхуд савдогар адабиётда доимо салбий қаҳрамон бўлиб келган эди. Дин арбоби, сарой вакили, албатта муттаҳам ҳисобланар эди. Энди ўйлаб қарасак, инсофли одам насабидан ҳатъи назар, ижобий қаҳрамон бўлиши ҳам мумкин экан.

Бу жараёнда мезонни белгилловчи асосий ҳакам халқ ҳамда тарих эканлиги маълум

бўлди. Юртбошимизнинг китобида мана шу каби зарур қайдлар ёрқин ифода этилган. Асарни мутолаа қилар эканман, кўз олдимда давлат арбоби ва айни чоғда улкан олим намён бўлди. Китобда баён этилган фикрлар наинки катта Шахснинг мулоҳазалари, балким келажаги буюк бўлган каттақон бир мамлакат раҳбарининг насиҳатлари, армонлари, йўл-йўриқларидир. Муаллиф ўтмиш ҳамда бугунни таҳлил этиб, наинки замондошларимизга, айни чоғда, келажак авлодларимизга ҳам муурожаат қилаётир.

Ер юзида ҳали қурилажак, мустақилликка эришажак ҳар қандай мамлакат ва миллат Ислоҳ Каримовнинг ушбу китобида илгари сурилган фикрлар, тажрибаларни истеъфода этади деб ишонаман.

Эй азиз юрт, Хуррият — даврон муборақдур сенга,
Ўзбекистон беғубор осмон муборақдур сенга.
Неча юз йил сен курашдинг мустақиллик они деб,
Сен ани тошдинг Улуғ имкон муборақдур сенга.
Халқаро давлат бўлиб қўйдинг қадам — мардона бўл,
Бошлаган иқбол сари Сарбон муборақдур сенга.

Ўткир ҲОШИМОВ
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

КЕЛАЖАККА МАКТУБ

Мамлакатимиз Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, Хавфсизликка таҳдид, Барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобини ўқиш жараёнида ғалати ҳақиқатни кашф этгандек бўлдим. Жамият қисмати инсон қисматига кўп жиҳатдан ўхшаб кетаркан. Мамлакат ҳаёти одам ҳаётига ўхшаркан.

Масалан, сиз инсон сифатида, атрофингиздагилар билан, таниш, ҳатто нотаниш одамлар билан муттасил алоқада бўлишга мажбурсиз. Негаки, инсон боласи бир ўзи яшай олмайди. Бу ўринда яна бир нозик масала бор. Сизнинг атрофингиздаги одамларга муносабатингиз, ўша одамларнинг сизга муносабатини тўлиқ белгилаб бериши қийин. Сиз ҳарчанд самимий бўлманг, атрофингиздагиларнинг муносабатида уларнинг ўз мақсадлари бўлиши ҳам мумкин.

Жамият, кенгрок маънода олсак, мамлакат қисмати ҳам шундай. Сизнинг юртингизга ҳамма ҳам доим бирдек муносабатда бўлмаслиги мумкин. Лекин сизнинг мамлакатингиз барибир ўша қўшнилар билан мулоқотда бўлаверади... Бошқа йўли йўқ... Бу эса юрт раҳбаридан жуда катта донишмандликни талаб қилади. Мамлакатимиз Истиқлоли қўлга киритган ютуқларга ташқи томондан бўлиши мумкин бўлган таъйиқларнинг олдини олиш нақадар мураккаб масала эканини шундан ҳам кўрсат бўлади.

Бироқ катта йўлга чиқишимизга ҳалақит берадиган, ҳатто хавф соладиган ички омиллар ҳам йўқ эмас. Ва буларнинг ҳар биттаси ниҳоятда мураккаб муаммолар. Китобни ўқирканман, бу тадқиқотнинг наҳаёт кўп киррали экани мени хайратда қолдирди. Деярли барча жабҳалар тўла қамраб олинган. Аммо бу ҳам ҳаммаси эмас. Асарда бирон муаммо йўқки, унга бир томонлама ёндашилган бўлсин. Ҳар бир масала бир эмас, бир неча нуқтага назар, бир неча ракурс орқали тадқиқ этилади.

Масалан, биз зиёлилар қалбида неча ўн йилликлар давомида оғриқли савол бўлиб келган маънавий қадриятларимизни олайлик Китобда бу масалага ҳам кенг ўрин берилган.

Аслида Истиқлол бизга берган энг биринчи неъмат — маънавий қадриятларимизнинг тикланганидир. Асарда барчамизнинг кўнгли мизда армон бўлиб ётган табиий савол ян: бир марта таъкидланган. Бизга кўп йиллар давомида Амир Темур уидоқ, Амир Темур бундоқ, босқинчи, золим, деб уқтириб келишди. Агар чиндан ҳам шундай бўлса, айнан ўша паллада юртимизда бундай қудратли ва мукамал давлат тизими қанда пайдо бўлди экан, бундай бунёдкорлик ишлари қандай амалга ошди экан? Жаҳо цивилизациясига улкан ҳисса қўшган буюқ алломалар, улуғ саркардалар қаердан келди экан?

Барчамизнинг қалбимиздаги савол! Миллий қадриятларни тиклаш халқ онгида катта бурилиш ясади. Халқ Руҳи уйғонди! Шунинг ўзи Мустақилликнинг улкан ғалабаси эмасми? Буниси-ку, теран ҳақиқат. Бироқ муаллиф мана шу далилни таъкидлаш билангина чекланмайди. Масаланинг моҳиятига янада чуқурроқ киради. Халқ Руҳи уйғониши жуда яхши нарса. Лекин кутбнинг иккинчи томонида ўтиб кетиш хавфи ҳам йўқ эмасди. Миллий ғурур деган соф инсоний тушунча миллий нигилизмга, жангари миллатчиликка айланиб кетса, Мустақиллигимиз учун хавф туғдирувчи ҳолат пайдо бўлиши ҳам мумкин эди. Мустақилликнинг дастлабки палласида масала моҳиятига чуқур тушунмаган айрим одамлар орасида шундай кайфият ҳам пайдо бўлди. Ёки етмиш йил мобайнида нуқул камситиб келинган имон эркинлигини топташ, маҳит бузиш бўйича мусобақаларни олайлик. Динга қарши кураш чинакам геноцидга айланиб кетди. Яратганга шукр, Истиқлол барчага баравар дин эркинлигини берди. Ҳамма ерда маҳитлар қуриляпти. Бу яхши. Аммо бу нарса ислом фундаментализмига айланиб кетса нима бўлар эди? Ахир биз дунёвий мамлакатмиз-ку! Ислому фундаментализми қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ён қўшниларимиз қисматида кўриб турибмиз. Ёинки, бир қарашда безор бўлиб кўринган таниш-билишчилик, маҳаллийчилик чуқур илдиз отиб кетса, Мустақилликка хавф соладиган яна бир катта хатар пайдо бўлиши мумкин. Китобда жонқуярлик билан таъкидланганидек, бизда қашқадарёлик, хоразмлик, фарғоналик деган миллий тушунча бўлиши мумкин эмас. Бизда ўзбек деган халқ бор!

Китобда Ўзбекистон деган гўзал мамлакатнинг олис ўтмишидан тортиб битмас-туганмас табиий бойликларига, ўлканинг имкониятларидан тортиб, улардан фойдала-

нишнинг энг оқилона йўлларига ҳам ҳар тарафлама ва чуқур тадқиқ қилинган...

Мен китобни ўқир эканман, унинг туб моҳиятини қандай қилиб қисқа ва лўнда ифодаласа бўларкин, деган табиий савол туғилди. Асар шу қадар кўп тармоқли ва теранки, уни лўнда ифодалаш жуда мушкул. Шунга қарамай, мен оддий ўқувчи сифатида ўзимча бир хулосага келдим. Асарнинг камида тўртта ўқилдизи бор.

Биринчиси, биз мустақилликка эришдик. Жаҳон ҳамжамиятига қўшилишми. Хўш, мамлакатимизнинг ҳозирги аҳволи қандай? Иккинчиси, нега шундай? Учинчиси, тарихан қисқа муддат ичида нималар қилинди? Ва ниҳоят, тўртинчиси, энди нима қилишимиз керак? Амалда бу саволларнинг ҳар бири биттадан улкан тадқиқотга арзийди. Китобда буларнинг ҳаммаси ғоят лўнда, илмий асосланган тарзда таҳлил қилинган.

Асарнинг яна бир фазилати: китоб тили жуда раван. Мукамал, содда. Ҳатто энг мураккаб тушунчалар ҳам ўқувчи онгига, қалбига етиб борадиган тарзда баён қилинган.

Михаил Булгаковнинг бир гапи бор: қўлёмалар ёнмайди! Нақадар оқилона фикр! Ҳақиқатни тасвирлаган, одамларни эзгуликка ундаган китоб ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди! Ислому Каримовнинг асари шундай китоб. Асар охирида муаллиф келгуси авлод олдидаги масъулиятимиз ҳақида ёниқ хитоб билан барчамизга мурожаат қилгани бежиз эмас.

Биз XXI аср арафасида турибмиз. Орадан ўттиз йил ўтар, қирқ йил ўтар. Ўшанда бизнинг нева-чевараларимиз бу китобни ўқиб, ўз вақтида аждодларимиз биз учун шундай қуёнчақлик қилган экан, юртимиз истиқлоли шундай мураккаб йўлларни босиб ўтган экан деб шукрона қилсалар, китоб муаллифи — мамлакатимиз раҳбарига чуқур миннатдорчилик билдирсалар ажаб эмас.

Иброҳим ҒАФУРОВ

«Миллий тикланиш» газетасининг бош муҳаррири

БЎСАҒАДА ТЕРАНЛИК

Ислому Каримов бу серқирра китобида жуда кўплаб кишиларнинг фикрлаши учун имконлар яратади ва фикр маконларини оқади.

Фақат ўзбекистонликлар ёки Марказий Осиё худудларида тарихан ҳамда тақдиран истиқомат қилувчиларгина эмас, балки кенг миқёсда тева-атроф қўшнилари, қон-қардошларимиз, балки ундан ҳам ортқ дунё арбоблари, сиёсатчилари, давлат намояндalары, миллат ва мамлакат ташвиши билан юрган зиёлилар — журналистлар, адиллар, иқтисодчилар — қўйинг-чи, барча касбдаги кишиларни ҳозирги замоннинг энг қайноқ, энг ташвишли, энг хатарли, энг оғир, таҳликали муаммолари майдонларига тақлиф этади.

Ўзи шу замоннинг ўтқир, ваэмин, нозик, серфаҳм фикрловчи киши сифатида бизни ҳам фикрлашга ундайди. Ҳар бир сўзининг замирида шундай даъват ётади.

Гўё: сиз ҳам мен билан бирга таҳлил қилинг, мулоҳаза юритинг, мулоҳазаларингиз самарасиз бўлмасин — хулосалар чиқаринг, огоҳ бўлинг, ўзингизни бир зум ҳам тек қўйманг, огоҳ бўлишга ўргатинг, зотан, ҳар биримизнинг огоҳлигимиз — ҳар биримизнинг туб манфаатимиздир, яъни менинг огоҳлигим — сизга, сизнинг огоҳлигингиз менга хайрлидир, деб даъват қилиб турганга ўхшайди. Балки ҳар бир сўзининг замирида шундай даъват яшириниб ётади. У сиз билан

бизга — ўз замондошларига жуда тушунарли тилда сўзлайди, бир қарашда жуда таниш, жуда яқин муаммолар, масалаларни кўтаргандек бўлиб кўринади. Аслида бу ўзи шундай ҳам: улар бари муаллиф замондошларига маълум муаммолар. Аммо маълум муаммолар муаллиф қалбидан, изланувчан, ахтарувчан, ўсувчан, динамикага ўта интилувчан онгининг призмаларидан ўтиб, бизнинг кўз ўнгимизда тамомила янги қирралари, янги ботиний заҳиралари, янги хорикуллода қучланиш майдонлари билан намоён бўла бошлайди.

Жаҳон сиёсий, ижтимоий, иқтисодий амалиётининг тарқоқ жараёнлари, пароканда фикр воқеликлари муаллиф тажрибаси ва ижодий мураккаб тажрибахонасидан ўтиб, тўғрироғи, унда том маънода қайнаб, мунтазам, мавзун, ўта қорувли бир шаклга киради.

Муаллиф бизга бир қарашда тарқоқ, бир-бирига боғланмаган муаммолар ўзаро чамбарчас туташиб кетганлигини кўрсатади. Муаммолар баёнида бир бутун сертармок, сертомир система тусини олади. Муаллифнинг ўта махсус ижодий ва фалсафий ёндашуви, ўта ўзига хос таҳлил усули, изчил илмий ижтимоий муносабати муаммолар ички изчил тизимга эга эканлигини кўрсатади.

Шовинизм, империяча тафаккур, фундаментализм, ўта мутаассиблик ва маҳаллийчилик, фанатизм сингари фақат Ўзбекистон ёки Турон сарҳадларигагина эмас, балки бутун дунёни таҳликага солаётган муаммолар ҳам тарихан олинганда, гносеологик жиҳатдан тамомила мунтазам ички тизимга эга эканлигини очиб б — муаллифнинг улкан ютуғи, унинг чинакам ижодий-илмий кашфиётидир.

Муаллифнинг фикри доим ажиб бир

синтезга интилиб боради. Ва қучли синтез қобилиятини намоён этади.

Шу синтез қобилияти боис, тарқоқ ҳодисалар бутунлик ва мазмуний яхлитлик касб этади.

Улуғ файласуфлар муҳокамаларида синтез ҳамма вақт мантиқ билан ака-ука туғилган-дир. Муаллиф ХХI аср бўсағасидаги хавфсизлик, барқарорлик, тараққиёт йўллари ҳақида фикр юритганда, мантиқ билан хайратга солади. Синтез ва мантиқ унинг муҳокамалари, фикр йўналишларини жуда жозибали қилади. Ва ўқувчи шу жозибани юракдан сезади, унга эргашади, ўзида бош кўтармай ўкиб чиқиш иштиёқи пайдо бўлганини англайди.

Бизнинг ва ер юзининг ўтмишида Европа, Россия, Чин, Шарқ ўртасида бир буюк давлат бунёд бўлган эди. Ул буюк давлат ҳамда мамлакатни Турон дер эдилар. Туроннинг ер юзидаги аҳамияти шундай эди: у Европа, Россия, Чин ва Шарқ ўртасида улуввор маданий мувозанатни сақлаб турарди. Томонлар ҳам мамлакатлараро нисбатан дахлсизликини сақлаб, ушлаб турар эдилар.

Бу дахлсизлик томонлар манфаатларига хизмат қилар ва уларга генг тараққиёт имкониятлари очар, сақларди.

Замонлар зайли билан мувозанат ва дахлсизлик тимсоли ҳамда кафолати бўлган Турон тарқаб кетди, емирилишларга дучор бўлди.

Замон-замонлар ўтиб, бугунги Ўзбекистонга тарихий Турондан шу улуғ гоё — ўрта заминда мамлакатлараро мувозанатни сақлаш, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорликка хизмат қилиш мерос бўлиб қолди. Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида» китоби ана шу мувозанат гоёсини энг юксак даражада илғари суради.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

ҚАЛБ ДАЪВАТИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Исом Каримовнинг янги китоби миллат ривожига ва ватан тараққиётида катта роль ўйнайдиган фавқуллода китоблар сирасидандир. Муаллиф китоб номини «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида» деб қўйишги. Бу бежиз эмас, албатта.

Мана, ХХ аср ниҳоясига етиб бормоқда, ҳадемай янги аср — ХХI юз йиллик эшик қоқиб кириб келади. Бундай даврларда ҳар қандай одам ҳам ва биринчи навбатда, сиёсатчи, давлат арбоби босиб ўтилган йўлга чуқур назар ташлашга, уни таҳлил қилиб, салмоқли хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади. Хўш, биз яшаб ўтган ХХ аср қандай бўлди? Кейинги асрга нималарни ўзимиз билан олиб ўтамизу, нималардан воз кечамиз?

Бу саволлар жўндай кўрингани билан ҳал қилиниши жуда мураккаб. Тўғри, ХХ аср буюк кашфиётлар асри бўлди, инсоният техника соҳасида ақл бовар қилмайдиган марраларни эгаллади. Бу асрда инсоннинг даҳоси бор бўйи-баста билан намоён бўлди. Лекин шу билан бирга бу асрда инсоннинг энг тубан, энг разил сифатлари ҳам аниқ кўринди. Инсондаги тажовузкорлик, қонсираш, меҳр-шафқатдан йироқлик қанчадан-қанча фожеаларга олиб келди. ХХ асрда олиб борилган ҳар хил катта-кичик урушларнинг ўзида неча юз миллионлаб одамларнинг ёстиғи қуриди. Наҳотки кекса Гегель ҳақ бўлса? У айтган экан: «Тарих шундай сабоқ берадики, инсоният ҳеч қачон тарихдан сабоқ олмайди». Наҳотки, биз чекилган жабру-жафоларни,

бошга тушган фожеаларни унутиб, янги асрга ана ўша тажовузкорлик, бағри тошлик, такаббурлик, ҳасад, ёвузлик деган иллатларни кўтариб кириб борсак? Наҳотки, шунча талофатлар, маҳрумиятлар эвазига ҳам инсоният ҳамжиҳатлигини, ҳамдўстлигини ўрганиб ололмаса?

Президент Ислом Каримовнинг китобида бу муаммолар биринчи ўринда турмайди, лекин китобнинг ҳар бир қисми, унда айтилган ҳар бир ибора, ҳар бир мулоҳаза замирида ана шу катта муаммо ҳақидаги ўйлар ётади.

Муаллиф Ўзбекистоннинг келажаги буюк давлат эканига астойдил ишонади. Хўш, бу нима дегани? Бунинг маъноси шундан иборатки, XXI асрда Ўзбекистон дунёнинг энг тараққий этган мамлакатлари қаторидан ўрин олади. У ўзининг юксак техникаси, илм-фан соҳасидаги ютуқлари, маънавиятининг юксаклиги билан жаҳон цивилизациясига катта ҳисса қўшади. Биз аминмизки, юртимиз — Ўзбекистон деган ном билан дунёга танилган ўлка жаҳон халқлари даврасида тўрдаги жойлардан бирини эгаллайди. Аммо қачон? Қандай қилиб? Албатта, ниятларнинг улуғ бўлиши жуда яхши, аммо ният ҳар қанча улуғ бўлмасин, уни рўёбга чиқариш учун шу ниятга яраша улуғ ишлар ҳам қилиш керак. Президент мазкур китобда худди шу масала устида — республикамизнинг улуғ келажагини таъминлаш учун нималар қилишимиз кераклиги ҳақида баҳс юритади.

Ислом Каримов юртбоши бўлгандан бери ўтган даврда жуда катта ҳаётий тажриба орттирди. У моҳир сиёсатчи, ўткир дипломат, теран иқтисодчи ва ҳатто зукко футуролог сифатида давлат кемасини бошқариб бормоқда. Унинг янги китобида худди ана шу фазилатлари ярқ этиб кўриниб турибди. У республиканинг истиқболи билан боғлиқ бўлган юзлаб жумбоқлар ичидан энг марказий масалаларни танлаб олган. Булар хавфсизликни таъминлаш, барқарорлик ва тараққиёт тамойиллари масалаларидир. Чиндан ҳам шу муаммоларни ижобий ҳал қилмай туриб, Ўзбекистоннинг эртанги кuni ҳақида гапириб бўлмайди. Китобда буни ҳал қилишнинг аниқ режалари чизиб берилган.

Китоб Ўзбекистонга, унинг халқига, ўтмиш маданиятимизга, асрлар давомида яратилган маънавий қадриятларимизга катта муҳаббат ва ҳурмат туйғуси билан суғорилган. Лекин бу туйғу бирон ўринда миллий маҳдудлик сифатида намоён бўлмайди. Муаллиф Ўзбекистонни улуғлаганда ҳеч қаерда бошқа халқларни камситиш йўлидан бормайди. Аксинча, халқлар ўртасидаги дўстлик, ҳамкорлик, бир-бирини суяш, бир-бирига мададкор бўлиш ғоялари китобнинг ҳар бир саҳифасидан бўртиб кўриниб туради. Ўзбекистонга муҳаббат — бугунги турмушимизга танқидий муносабатни тўсиб қўймаган. Чиндан ҳам биз ҳали 70 йил мобайнида коммунистик мафкура туфайли шаклланган «фазилатларимиз»дан қутулганимиз йўқ. Улар оёғимизда кишан бўлиб, олдинга боришимизга халақит беряпти. Юртбошимиз жамоатчилик билан бўлган кўшгина учрашувларда бу тўғрида батафсил гапирган. Бу ташвишли ўйлар, янги китобдан ҳам ўрин олган. Масалан, маҳаллийчилик, такаббурлик, бюрократизм, фикрий маҳдудлик каби иллатларни енгиб ўтмай, олға босиш мумкин эмаслиги китобда конкрет ҳаётий мисолларда далиллаб берилган.

Хуллас, теран фикрларга, ўткир кузатишларга бой бу китоб кириб келаётган янги асрда жонажон ўлкамизни янада кўркам, янада барқ урган мамлакатга айлантиришда ҳаммамиз учун дастуриламал бўлади.

Ислом Абдуғаниевич Каримов ҳаммамизга қарата бир гапни такрор-такрор айтади: «Юртни деб, халқни деб ёниб яшаш керак!» Менимча, бу гапнинг маъноси шуки, ҳар биримиз кимлигимиздан қатъи назар, ўз ишимизни, ўз бурчимизни аъло даражада бажармоғимиз керак. Ҳақиқий ватанпарвар инсонга лоқайдлик ёт, совуққонлик бегона.

Назаримда, И. А. Каримов мазкур китоби билан элу-юрт учун ёниб яшаш қанақа бўлишини яна бир бор намоён этди. Чиндан ҳам китобнинг ҳар саҳифасидан оташин қалб алангаси уфуриб туради. Бу аланга сизнинг қалбингизда ҳам янги иштиёқлар ёқади, унга ҳам довуллаган чўғ ташлайди.

Журжи ЗАЙДОН

Хорун ар-Рашиднинг синглиси

Тарихий роман

Биринчи боб

СИРЛИ ЙЎЛОВЧИЛАР

Базм авжига чиққанда, яқиндагина биринчи валиаҳд деб эълон қилинган Хорун ар-Рашиднинг ўғли Муҳаммад ал-Амин хаёлини оқбадан канизақлар сотиб олиш фикри банд этди. Шу ондаёқ шаҳзоданинг арзаңдаси ал-Фазл ибн ал-Робия:

— Ё соҳиби давлат, шаҳзодайи жувонбахт, жуда олижаноб фикр. Ахир, қора тану куриб кеткур сариқ баданлар тозаям жонга тегди-ку,— дея валиаҳднинг фикрини илиб кетди.— Олнийҳиммат шаҳзодам, бир мужда ила дилингизни хушнуд этгум! Кулоғимга Фанхас яҳудий Бағдодга момоқаймоқ оқбадан канизақлар келтурмуш, деган хабар чалинди.

— Садоқатингга балли, ё Фазл,— дея меҳрибонлик билан сўз қотди ал-Амин.— Бу хизматни сенга юклагум. Тонгла яҳудий сари йўл ол. Бизбоп парирух-сорларни саралаб, харид қил.

Бу гап-сўзларни диққат билан эшитиб турган сарой шоири Абул Атахия қулоғини динг қилди. У кўпни кўрган айёрлардан эмасми, хушёрлик билан хомчўт килдию, бу савдодан каттагина чўтал ундириб қолиш пайига тушди. Ахир, бадавлат кулфуруш билан бундай хуфия ишларни биринчи марта қилаётгани йўқ-ку!

Абул Атахия жуда шошилди. Анчагина йўл босиш керак. Валиаҳднинг саройи Бағдоднинг шарқ томонидаги ал-Муҳаррам мавзеида. Фанхаснинг кўраси эса, бир вақтлар Бағдоднинг ғарбидаги тепаликда халифа ал-Мансур бино қилдирган, куллар учун мўлжалланган Дор ар-Рақиқда эди.

Кун анча оғиб қолганди.

Абул Атахия хушбичим ва хушқомат эди. Тунги сафарга отланаркан, зарбоф тўнини ечиб, қоп-қора жингалак соч ўримларини фатила-фатила қилиб орқасига ташлади. Ёжимланган, увадаси чиққан саллани оддий фуқароникига ўхшатиб

Рус тилидан
МУХСИН ЗОКИРОВНИНГ
эркин таржимаси

Азиз журналхон! Кўп йиллар муқаддам машҳур араб ёзувчиси Журжи Зайдоннинг «Фарғона келини» асарини севиб ўқигансиз. Унинг навбатдаги «Хорун ар-Рашиднинг синглиси» (1906) тарихий романи Аббосийлар халифалигининг гуллаб-яшнаш даврини ўз ичига олади. Ушбу роман ёзувчига шон-шуҳрат келтирди. Қўлингиздаги асар воқеаларнинг ҳаққонийлиги, мавзусининг қизиқарлилиги билан диққатга молик.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бошига ўраб олди. Эгнига нимдош або¹ кийди. Уни дафъатан бундай шаклу шамойилда кўрган одам қаршисидаги кимсанинг сарой шоири эканлигини хаёлига ҳам келтирмасди.

У Дажла² бўйига тушди. Дарё ёқалаб бораркан, қайиқчини чақириб, дарёнинг у бетига қайиқда ўтсаммикан ва ё қуйи кўприккача бориб бир дирҳамни ёнда қолдирсаммикан, деган хаёл оғушида иккиланиб борарди. У бағдодийлар одатича, шаҳар кўчаларининг ҳар муйилишида қаторлашиб турғувчи киракаш хаҷирбонларни ёллаб, уловда боришни ўйлашдан ҳам чўчирди. Ортиқча сарф-харажатнинг нима кераги бор! Дарё муйилишидаги қоя ортидан шамол кўпчитган оппоқ елканлар кўзга ташланди. Каттакон қайиқ йўловчининг кўзини ўйнатгандек, у бораётган қирғоқнинг яқингинасидан сирғалиб ўтиб кетди.

Атроф туннинг қора чойшабига бурканди. Қушларнинг сайраши тинди. Жониворлар оромга кирди, иморатлари айқаш-уйқаш қурилган ал-Кархоннинг хувиллаб ётган кимсасиз жин кўчаларига етиб бориш учун ҳали анчагина йўл бошиш лозим эди. Қайиқ яқинлаша бошлади.

— Эҳ-е! — дея қичқирди Абул Атахия.

Дарға қимир этмади: ё эшитмади ва ё жавоб қилишга раъйи бўлмади.

— Ҳо-ҳой... қайиқдаги яхшилар! — дея такрор овоз қилди шоир.

— Шошилиб турибмиз,— дея жавоб қилишди қайиқдагилар.

Бирон-бир ишда рад жавоби олса, Абул Атахиянинг қайсарлиги тутарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Абул Атахия нима қилиб бўлса ҳам муродига етишмоққа қасд қилди. Бунинг устига вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолганди. Шошилмоқ зарур эди.

Дарға фармонига кўра қайиқчилар елканларни тушириб, эшкак эшишга тундилар. Абул Атахия қайиқдагилар тунги сайрга чиққан бадавлат бағдодликлардан эмаслигини сезиб қолди. Устига-устак, дарё узра ёпирилган тун зулмати сайру саёҳат учун унчалик гаштли ҳам эмасди.

— Ҳой, қайиқдаги яхшилар!

— Нима дейсан? Кимсан ўзинг? — дея дарға ўрнидан туриб, кафтларини карнай қилиб сўради.

— Хорижий, сеники тушунади, мен хорижий,— дея енгил-елпи сўзларни жўрттага чайнаб жавоб қилди Абул Атахия.— Тундаёқ ал-Ҳарбия маҳалласига етиб олишим зарур. Қандай қилиб бориш йўлини билмайман. Хожа, худо хайрингни берсин, марҳаматингни дариф тутма!

Дарға бир зум йўқолиб, яна пайдо бўлди:

— Ҳа, майлига, олсам-олиб кета қолай!

Қайиқ секинлаб ўтирилди ва қирғоққа келиб тўхтади. Баланд бўйли қайиқчи кўчма кўприкни даст кўтариб, бир учини қайиқ четига, иккинчи учини шағалли қирғоққа қўйди. Абул Атахия кўприкчадан липиллаб ўтди-да, дарғага таъзим қилиб, салом берди. Дарға туширилган елканлар тагидаги узунчоқ курсичадан унга жой кўрсатди. Абул Атахия курсичанинг бир чеккасига омонатгина ўтираркан, зимдан атрофга разм солди. Қайиқ қирғоқдан анча узоқлашди. Тўрт қайиқчи зўр бериб эшкак эшарди. Шом қоронғиси қуюқлашиб бормоқда. Қайиқнинг қуйруғида машъал ёқилган. Қайиқ тўрида ўтирган икки киши машъалнинг хира нурида аранг кўзга ташланарди. Уларнинг бири эркак, иккинчиси аёл. Бадавийча кийинган бу йўловчилар оёқларини чалиштириб ўтирган ҳолда пинакка кетишган. Эркакнинг ёнида ҳижозий каббаби³. Аёлнинг ёнида тўшалган каттагина тўшакда икки ўсмир ухлаб ётибди. Уларнинг устига четларига санама хошия тикилган рўмол ёпилган. Ўсмирларнинг боши аёлнинг тиззаларида. «Бунда бир бало борга ўхшайди,— дея хаёлга чўмди Абул Атахия.— Рисоладаги ота-оналару оддийгина

¹ Або — араблар киядиган уст кийим.

² Дажла — ғарбда Тигр номи билан машҳур бўлган дарё. Ироқ пойтахти Бағдод шаҳри Дажланинг кўш қирғоғига жойлашган.

³ Ҳижозий каббаби — Ҳижоз араблари киядиган уст кийими.

болакайларга ўхшамайди. Бу асорнинг тагига етилса сара иш бўлурди. Ҳа-я, хўп антиқа оқшом бўлди-ку, бу!»

Қайиқнинг бурни осойишта дарё юзини кесиб борарди. Шабада тинган. Атроф сокин. Тиқ этган товуш эшитилмайди. Фақат сувнинг бир маромда қайиқ ёнига чилпилаб урилишию, эшакларнинг енгилгина зарби эшитиларди. Узоқдан Бағдоднинг марказий маҳаллалари кўзга ташланди. Муаззиннинг оқшом намозига чорловчи овози Дажла узра янграй бошлади. Бундай қулай фурсатни қўлдан бой бериш ақлли одамнинг иши эмас.

— Ё хожа! — Абул Атахия дарғага юзланди. — Худо хайрингни берсин. Жой-намозинг бўлса бериб турсанг, савобга қолардинг. О, баракалла, ташаккур сенга! Абул Атахия қайиқнинг қуйруқ томонига, бадавийларга яқинроқ ерга жойнамозни ёзиб, чўкка тушди. Аммо, тилида — ёд бўлиб кетган дуою такбирлару, кўзи — бадавийларда эди. Эркак билан аёл ўрта ёшларда: қотмадан келган, юзларини ажин босган, кийимлари ҳам саҳройиларга ўхшаш оддий ва соддагина. Болакайлар эса, аксинча, нозикбадан ва хушбичим; уларнинг бири беш-беш ярим ёшларда, иккинчиси эса, укаси бўлса керак, бир ёш-ярим ёш кичикроқ. Шаҳарлик болаларниқига хос қорачадан келган юзлари бир оз чўзинчоқ, кийик кўз, киприклари худди сурма тортилгандек тим қора. Ҳечам бадавийларнинг фарзандига ўхшамайди! Мутлақо ўхшамайди.

Намозни наридан-бери адо қилган Абул Атахия жойнамозни йиғиштирди ва елканлар тагидаги ўрнига келиб ўтирди.

— Ё хожа, йўловчиларинг ҳам менга ўхшаш мусофирларми дейман?

— Меҳмоним эркак киши бўлса ҳам вайсақи хотинлардек синчков экан, — дея истар-истамас жавоб қилди дарға.

— Ўз юртидан йироқда бўлган мусофирлар бир-бири билан туғишгандек, — дея насихатомуз гап қотди Абул Атахия.

— Сени қайиққа ўтқизарканман, кимсан, қаердан келяпсан, қаерга кетяпсан деб суриштирмадим-ку, — деб гапни чўрт кесди дарға ва қайиқ рулига ўгирилиб олди. — Бу одамлар кимлигининг сенга нима дахли бор?

Қайиқ шаҳарнинг биринчи кўпригига яқинлашиб қолди. Дарёнинг у қирғоғи билан бу қирғоғи ўртасида бир-бирига занжирбанд қилиниб турнақатор терилган баркасларга илгак ёғоч кўприклар тахтлаб қўйилган. Агар қайиқларни ўтказиб юбориш зарур бўлиб қолса, баркасларни бир-бирига боғлаган занжирлар бўшатилар, бошқа бир занжир туширилиб, ўртадаги баркас четга сузиб ўтар, оралиқда бўшаган йўлдан қайиқ ўтказиб юбориларди. Чап қирғоқда, бир вақтлар халифа ал-Мансур бино қилган ҳарбий қалъанинг қатор-қатор чироқлари кўзга ташланарди. Олдинда шаҳарнинг иккинчи кўприги ғира-шира кўринарди. Одатга кўра, бундай маҳалда кўприк ости йўли берк бўлиши лозим эди.

— Ана, манзилга ҳам етдинг, қани, туша қол, — деди дарға қайиқни секинлатаркан.

Буйруқнамо ибора Абул Атахиянинг иззат-нафсига тегди. У ўзининг фалончи-писмадончи эканлигини бир кўрсатиб қўйгиси келиб, дарғанинг ҳовурини босиб қўймоқ учун оғиз чоғладию, бироқ тилини тийиб қолди. Чунки бундай бемаҳал қилинган саёҳатнинг ошқор бўлиб қолишидан чўчиди.

Ўнг томонда Хорун ар-Рашиднинг хуш кўрган қароргоҳи — Абодият қасри савлат тўкиб турарди. Қасрнинг кунгурадор даричалари турли-туман рангдаги фонуслар билан ёритилган. Чироқлар шу қадар беҳисоб эдики, улардан таралган тилсимли шуълалар қаср атрофини ўраган серҳашам боғни чароғон қилиб юборганди. Дажла узра турли-туман ўткир ифорий муаттар ҳидлар анқиб турар, бу ҳидлар орасида бухўр, мушк ва ял-ял товланиб очилган анбар, лавандис гуллари-нинг сархуш қилувчи ислари алоҳида сезилиб турарди.

Сирли йўловчилар борасидаги шубҳаларини бир зум орқага ташлаган Абул Атахиянинг фикру зикрини кулфуруш билан бўладиган олди-сотди чулғаб олди.

Ҳали йўлнинг яна учдан бир қисмини босиб ўтиши лозимлигини ўйлаган Абул Атахия саросимага тушиб:

— Хожа, меники халифа қасрига ташлаб ўтмоқчи йўқми? — деди синиқ товуш билан.

— Йўқ, — деди таҳқирона оҳангда дарға. — Сеники, кўприкни ўтгач, ғарбий қирғоқда тушиб қолади.

— Ташаккур сенга, ё хожа! Олам-олам ташаккур! — деди Абул Атахия қаллоблик ва фирибгарликни давом эттириб.

Кайиқ қирғоққа урилиб тўхтаркан, Абул Атахия бир томонга қийшайиб кетган салласини тўғрилаб, қайта ўради, белини янада маҳкамроқ қилиб бойлади, абосига ўралиб, дарғага яна бир ташаккур айтиб қирғоққа қадам қўйди.

Иккинчи боб

ЖАҲОН ПОЙТАХТИ

Илк халифалар замонида ислом оламининг пойтахти Ясриб шаҳри эди. Муҳаммад пайғамбарнинг қабри ҳам ўша ерда. Халифалик Умавийлар хонадонига ўтгач, ҳукмдорларнинг хоҳиши билан пойтахт Дамашқ шаҳрига кўчирилди. Орадан йиллар кечди. Халифаликда ҳукмронлик форслар тарафидан фаол қўллаб-қувватланган Аббосийлар хонадонига ўтгач, ҳар эҳтимолга қарши, пойтахт, форслар чегарасига яқин шаҳарлардан — аввал Куфага, кейинроқ, Фирот дарёси бўйига жойлашган ал-Анбарга кўчирилди. Ривоятларда айтилишича, Аббосийлар хонадонидан чиққан илк халифа, эл орасида ал-Саффоҳ лақаби билан машҳур бўлган Абул Аббос шу ерда вафот этганди. Абул Аббос вафотидан сўнг халифалик тахтини унинг укаси ал-Мансур эгаллади. Ал-Мансур тахтга чиқиши биланок, унга ғаним бўлган шиаларни шафқатсиз жазолашга тутинди. Солномачиларнинг хабар беришича, мазлум орасида катта шуҳрат қозонган, кўзғолончилар раҳнамози Абу Муслим ал-Хуросоний туғи остида норози халойиқдан ташкил топган қудратли лашкар тўпланганди. Ўз ҳаёти хавф остида қолганини сезган амир ал-муслимин¹ илгарироқ отини қамчилаб қолди. «Манфур бебош» Абу Муслимни фириб билан тузоққа илинтириб, дарҳол уни қатл эттирган халифа, тағин кўзғолончилар ўз раҳнамоларининг хунини талаб қилиб, мендан ўч олишга қасд қилмасинлар, деган васваса билан исёнчиларни беомон ва шафқатсизлик билан жазолади. Шунга қарамай, мабодо Маон ибн Заيدا фурсатида етиб келиб, жонига ора кирмаганида борми, Абу Муслим ал-Хуросонийнинг ашаддий издошлари, сал бўлмаса, амир ал-муслиминни тахтдан тобутга тортишлари турган гап эди. Қапалаги учиб кетган халифа, қўрққанга қўша кўринар деганларидек, ҳар тарафдан гўё уни сотқинлик чангаллаб олаётгандек, жонҳолатда, шоша-пиша эҳтиёт чораларини кўриб қўйишга ошиқди.

Ана ўша пайтларда Дажла дарёсининг энг хушманзара ери танланиб, қалъа-шаҳар қуришга киришилди. Қалъа-шаҳарнинг тарҳи доира шаклида тузилганди. Шаҳарни, унга илк пойдевор қўйган халифа шарафига пойтахти ал-Мансурия деб атадилар. Янги шаҳарнинг қоқ ўртасида ҳашаматли олтин қаср бино қилинди. Олтин қасрга халифа ўз оиласи билан ўрнашди. Бора-бора олтин қаср теварагида бири-бирига қатъий уйғун тарзда мажлислар биноти, маҳкамалар, девонхоналар, шунингдек, вазирлар, амирлар ва сарой аъёнлари учун мўлжалланган чоғроқ бино ва қасрлар, обод бозорлар бунёд этилди. Пойтахти ал-Мансуриянинг тевараги уч қатор тупроқ тепалар билан ўраб олинди. Тупроқ тепалар устида қалин қалъа деворлари кўтарилди. Қалъа деворларининг ҳар ер-ҳар ерида кўриқчи миноралар қурилди. Қалъа деворининг сирт тарафи истеҳкомлар билан мустаҳкамланди. Тупроқ тепалар ўртасида таги шиббаланган ва бемалол юрса бўладиган кенг зовурлар қазилди. Охирги, учинчи қатордаги тупроқ тепалар атрофи хандақ билан ўралиб, унга сув тўлдирилди. Қалъанинг тўртта дарвозаси бўлиб, улар бир-бирига қарама-қарши тарзда жойлашганди. Дарвозалар қайси йўл бошида бўлса, ўша йўл номи билан: Басра дарвозаси, Кўфа дарвозаси, Шом ва Хуросон дарвозаси деб номланди. Дарвозалар олдидан қалъа — шаҳар маркази томон тарҳланган кенг ва

¹ Амир ал-муслимин — мусулмонлар ҳукмдори.

тўппа-тўғри кўчаларнинг барчаси халифа қасрига бориб туташарди. Ал-Мансур ўз мавқеи қатъий муайянлашмагунча олтин қасрда истиқомат қиларди. Ўз мавқеининг мустаҳкамлигига имони комил бўлгачгина, халифа Хуросон қарвон йўли яқинида Дажла дарёси соҳилида қурилган ва Абадият қасри деб аталган қароргоҳга ҳам гоҳ-гоҳ келиб турадиган бўлиб қолди. Бу икки қаср то Хорун ар-Рашид ҳукмронлигига қадар навбатма-навбат Аббосий халифаларининг қароргоҳига айланди. Фақат Хорун ар-Рашид замонидagina Абадият қасри халифаларнинг мунтазам қароргоҳи бўлиб қолди. Халифа Хорун ар-Рашид бутун ҳукмронлиги даврида шу қасрда истиқомат қилиб умр ўткарди. Халифа ал-Мансур замонасида шаҳар аҳолиси жуда тез кўпая борди. Қалъа-шаҳар ичкарасида жой етишмай қолди. Янги қурилишлар учун қалъа деворининг шарқий сиртига туташган ар-Русафода масжид ва сарой бунёд этилгачгина, халифа, узоқ муддат Хуросонда ярим сурғунда юрган ўғли ал-Маҳдийнинг ўз лашкарлари билан Бағдодга қайтишига ризолик билдирди. Ар-Русафо мавзеи бекорга янги қурилишлар жойи килиб танланмаганди. Чунки, Хуросондан келадиган катта қарвон йўли ар-Русафога келиб туташар, Хуросондан қайтган ал-Маҳдий лашкарларини қалъа-шаҳар оралаб ўтишига ҳожат қолмаганди. Хайрият, бу ишда Оллоҳ таолонинг ўзи халифага мадаккор бўлди. Шу тариқа, ар-Русафо ерлари Хуросондан қайтган ал-Маҳдий лашкарларига уй-жой қуриш учун тақсимлаб берилди. Шу йўсин, яна бир янги мавзе ал-Маҳдия ҳарбий қароргоҳи вужудга келди. Маскур мавзу шимол ва жануб сари тобора кенгая бориб, янгидан катта-катта маҳаллалар — ал-Муҳаррам ва ал-Шамсия маҳаллалари бунёдга келди.

Учинчи боб

АБУЛ АТАХИЯ

Абул Атахия мамлакат шимолидаги кичик бир қишлоқда туғилди. Ёшлиги ўта қашшоқликда кечди. У кулолчилик қилар, тайёр кўвачаларни саватга тахлаб, Кўфа бозорига олиб бориб сотарди. Боланинг қалби шеърятга мойил эди. Ҳатто лой пишитиб туриб ҳам шеърин мисралар тўжирди.

Куллардан-бир куни Абул Атахия кулолчилик дўконини сотиб, қолган-қутган кўвачаларни ҳам наридан-бери пуллаб, бахт ахтариб, Бағдод қайдасан, деб йўлга равона бўлди. Ўша йилларда — шоирлар арзандаи кироманда. Амир ал-муслиминнинг битмас-туганмас тўкин дастурхони шоирлар учун очик эди. Кўпинча халифа саройи олдида мушоира бўлар, шоирлар истаган мавзуда назм битиб, бирлари жонан латофатию ишва-нозини тасвирласа, бошқалари ҳукмдорнинг шаън-шавкати, адолатию саховати борасида тумтароқ қасида тўқиб, унга ўзининг фуқаролик садоқатию итоати ҳақида бонг урарди. Навбатдаги мушоира охирлаб қолганида ҳали ҳеч ерда ва ҳеч кимга маълум бўлмаган қишлоқи ўспирин, ал-Маҳдийнинг муборак назарига тушди. Аввалига қисиниб-қимтиниб шеър ўқиган шоирнинг овози тобора дадиллашиб, бурро-бурро ўқилган ашъорнинг гўзал мисралари бора-бора қудратли жарангдорлик касб эта борди. Манман деган забардаст устодларни ҳам йўлда қолдирган ёш шоирнинг мислсиз истеъдоди қаршисида ақли лол қолган ал-Маҳдий унга бениҳоя шоҳона лутф-иноятлар кўрсатди. Бошидан дурлар нисор этди. Кулолдан чиққан шоир ўнгу сўлдан ёғила бошлаган сон-саноксиз ҳада ва совға-саломларга кўмилиб кетди. Эндиликда халифанинг хос шоирини базмларга, дабдабали сафарларга таптанавор мажлисларга, ов маросимларига таклиф этадиган бўлинди. Ал-Маҳдийдан сўнг халифалик тахтини эгаллаган ал-Ҳодий замонда Абул Атахия шоирона шон-шухратнинг чўққисига кўтарилди. Абул Атахия халифа ал-Ҳодийга шу қадар ихлос қўйдик, тўсатдан вафот этган халифа қабри устида «иллоҳ-биллоҳ бундан сўнг қўлимга қалам олмайман», дея қасам ичди.

Хорун ар-Рашид халифа бўлгач, тахтга чиқиши шарафига уюштирилган тантанали маросимда донгдор шоирни хузурига чорлаб, бу дабдабаларни мадҳ этувчи қасида тўқишни амр қилди. Абул Атахия бирон мисра ҳам шеър битишдан бош тортди. Дарғазаб бўлган амир ал-муслимин шаккок шоирни зиндонга ташлашга

фармойиш берди. Зиндонбанд бўлган шоир ўз аянчли аҳволини тасвирлаб, ғоят таъсирчан шикоятнома ёзди. Сарой хонандаси Иброҳим ал-Мосулий қўлига тушиб қолган мазкур шикоятномага куй басталаб, халифа ҳозир бўлган бир базма пайтини пойлаб, уни шикаста овоз билан хониш қилишга журъат этди. Куй ва оташин шеърый мисралар Хорун ар-Рашидга чунонам таъсир қилдики, бутун вужуди сув бўлиб эриди. Шу заҳотиёқ шаккок ва осий шоирнинг гуноҳидан ўтиб, авф этди. Боз устига, уни эллик минг дирҳам билан сийлади. Шундан бери амир ал-муслимин Абул Атахияни ўз ёнидан бир қарич ҳам нари кеткизмас, фақат Макка зиёрати палласидагина шоирни ўз ҳолига қўярди. У шоирга жуда катта йиллик маош тайинлади. Шу йўсун жарақ-жарақ олтин тангалар шоир киссасига оқиб келарди. Абул Атахиянинг мол-давлати кунлаб эмас, ҳатто соат сайин зиёда бўларди. Ўзининг баланд даражасини жуда удабурролик билан истифода этган собиқ кулол теварак-атрофдан ёмғирдек ёғилиб келаётган совға-салом ва ҳадяларни қулоқ қоқмай чўнтагига ураверди.

Аммо-лекин шоирона қалб соҳиби бўлмиш бу кимса, ўлардек очкўз, суллоҳ, хасис, ақл бовар қилмас даражада қаллоб, фитнагўй, ҳасадчи ва таъмагир эди. Мабодо бирон махфий ишнинг ҳидини сездими, уни охирига қадар ковлаб тагига етмагунча кўнгли жойига тушмасди. Бир дирҳам пулни кўрдими, ҳар қандай жирканч фиску фасодга тайёр, бир динор учун эса ҳатто шайтони Лаин билан аҳду паймон тузиб, имон-эътиқодини сотишдан ҳам тоймасди. Ҳижрий 187 йилда халифа Хорун ар-Рашид ўз ўғли Муҳаммад ал-Аминни биринчи валиаҳд қилиб тайинлагач, фурсатни қўлдан бой бермайдиган сарой шоири дарҳол ишга киришди. Халифа, валиаҳд ва унинг онаси Зубайда хотунни кўкларга кўтариб, мадҳ этувчи ажойиб қасида битди. Охир-оқибатда ҳам халифадан, ҳам халифанинг суюкли хотини малика Зубайдадан ва валиаҳд шаҳзодадан олам-олам ҳадялар ундирди. Муҳаммад ал-Амин ўшанда ўн саккиз ёшда эди. Жуда ёш бошидан айшу ишратга муккасидан кетган ўспирин йигит пул ва молнинг қадрига тариқчалик етмас, теварак-атрофини хонандалар, шоирлар, жориялар, гўзал маҳрамлар, ғунчачи¹ машуқалар ва канизақлар билан тўлдириб юборганди.

Бу шўхи бекоб ўғлон базму ишратларининг ҳамिशалик ҳозир у нозирлари, ишратпараст киборлари, қаллоб сиёсатбоз, хушомадгўйлардан иборат эди. Аммо, шаҳзода базму ишратларининг гули беҳаёликда донг таратган, аскиябоз шоир ал-Ҳасан ибн Иброҳим Абу Нувос эди. Бироқ, ал-Аминнинг доимий улфатлари орасида туя миниб узоқни кўзловчи ҳушёр зотлар ҳам йўқ эмасди. Улар биринчи валиаҳд ва онаси Зубайда хотунга яқинликдан фойдаланиб, уларни ўз сиёсий курашлари воситаси қилиб, ўз манфаатлари сари интилардилар. Чунки, халифанинг суюкли хотини, валиаҳд Муҳаммад ал-Аминнинг онаси бўлмиш Зубайда хотунининг Хорун ар-Рашид наздида эътибори жуда юксак эди.

Абул Атахия эса Муҳаммад ал-Амин билан апоқ-чапоқ бўлиб, саройда шаҳзоданинг ўз кишиси ҳисобланарди. Аббосийлар ҳукмронлиги даврида хилма-хил тоифаларни қони бир-бирига аралашиб кетиши хатарли тус олди. Итоаткор ва мулойим оқбадан гўзалларнинг иссиқ оғушида кўнгиллари тусаганча ишрат қурган халифалар, хуфия сабабларга кўра канизақларни қулликдан озод қилишарди. Кечаги ғунчачи ва канизақлардан туғилган қулваччалар, эндиликда ҳамма қатори росмана фуқародек кун кечирардилар.

Зубайда хотун бу тоифа одамлардан ўлгудек ҳазар қиларди. Зубайда хотуннинг ўзи пайғамбар зотидан бўлмиш Хошимийлар авлодидан, Хорун ар-Рашиднинг амакисининг қизи эди. Шу боисдан унинг яккаю ягона арзанда ўғлигина халифалик тахтининг бирдан-бир қонуний вориси бўлишга ҳақли эди.

Халифа ҳузурига тавсия ва ё бироқ илтимос билан келувчиларнинг кўпчилиги, даставвал, Зубайда хотун ва ё валиаҳд шаҳзодага рўпара бўлиб, уларни кўкларга кўтариб мадҳ этишар, Муҳаммад ал-Аминнинг собиқ ғунчачидан туғилган ўғай укаси ал-Маъмунни ёмонлаб, қора ерга булғаб ташлашарди.

Ал-Маъмун эса ўғай акаси ал-Аминга қараганда жуда ақлли, истеъдодли,

¹ Ғунчачи — никоҳсиз ҳарамга олинган гўзал аёллар.

ўқимишли ва идрокли шаҳзода эди. Аммо, ҳасадчи хушомадгўй назарида бундай фазилатларнинг тарикъчалик аҳамияти бормиди?! Ал-Маъмун шаънига оғзига келганини гапирадиганлар орасида валиаҳднинг ҳамишчалик улфати, эпчил ва хушомадгўй ал-Фазл ибн ар-Робияга тенг келадигани топилмасди. Ал-Фазлнинг отаси халифа ал-Мансур ва халифа ал-Маҳдий салтанатида муттасил вазирлик лавозимини эгаллаб турган. Шу боисдан, турган гапки, ўғли ҳам саройда олий мансабни эгаллашига имони комил эди. Лекин, Хорун ар-Рашид ўзгача йўл тутди, ўзининг илк сафдошларидан бўлмиш Яҳё ибн Халид ал-Бармакийни ўзининг яқинларидан бири эълон этди. Унинг ўғли Жаъфар Бармакийни эса салтанатнинг вазири этиб тайинлади. Умиди пучга чиққан ал-Фазл дарҳол ишга киришди. Қандай қилиб бўлмасин ўз рақибининг оёғидан чалиб, жарга ағдариш тадорикини кўра бошлади. Энг ишончли йўл — Муҳаммад ал-Амин фирқасига қўшилиш, Зубайда хотунга таянишни танлади. Нишон тўғри олинганди. Асл хошимийлар авлодидан бўлган Зубайда хотун форсларни жуда ёмон кўрар, айниқса Бармакийлар уруғига тоқати йўқ эди. Чунки, коса тагида ним коса бор эди-да! Вазир Жаъфар Бармакийнинг қўллаб-қувватлаши билан Хорун ар-Рашид маликага ўғай ўғил бўлмиш ал-Маъмунни халифалик тахтининг иккинчи вориси — валиаҳд деб эълон қилди. Зубайда хотуннинг қони қайнади. У ўз ёғига ўзи қовирилиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Шу ҳам иш бўлди-ю! Бемаънилик ҳам эви билан-да! Ахир, яқингинада бу бедаво доғули ўғлоннинг онаси арзанда маликанинг чўриси эди-ку!

Тақдир тақозосига интиқ ал-Фазл ал-Аминнинг ёнидан бир қарич ҳам жилмасди. Оқбадан канизаклар ҳарид қилиш ҳақида валиаҳднинг хаёлига тўсатдан келиб қолган ҳавас айни бўлиб тушди. Ал-Фазл валиаҳд шаҳзодага пишанг бериб, қўлтиғига сув пуркай кетди. Авваллари, урф-одатга кўра, осиеликлар жуда бўлмаганда қора қитъадан келтирилган қуллар орасидан канизак ҳарид қилингувчи эди. Эҳтимол оқбадан канизаклар ҳам ишваю ноз-қарашмада, маъшуқалик жазабатида¹ анавилардан қолишмас! Шаҳзода ўйлаб топган бу янги аёш ишрат сарой аъёнларининг оғзининг сувини келтириб, дилларини қитиқлаб, қалбларига оташ пуркалгандек завқёб хаёл оғушига ғарқ бўлишди. Жудаям қойилмақом иш бўлди-да! Ахир, оқбадан паривашлар билан ишрат куриш кимга ҳам хуш ёқмайди дейсиз!..

Тўртинчи боб

ХАТИБА

Кирғоққа кўтарилгач, Абул Атахия шимол сари тезгина юриб кетди. Хуросон қарвон йўлини кесиб ўтиб, жин кўчага — қуллар маҳалласи сари бурилди. Кўпчилик дўконлар ёпиқ, аммо шаҳар ҳали гавжум. Мусаффо оқшомнинг оромбахш шабадасидан тўйинган одамлар масжидлар олдида тўп-тўп бўлиб туришар, у ёқ-бу ёқдан, ўтган-кетгандан гурунглашар, уй-уйларига тарқалишга унчалик ҳам шошилишмасди.

Фанҳаснинг кўраси катталиги ва ҳашамдорлиги билан вазирлар саройидан қолишмасди. Бунинг ажабланарли жойи йўқ, қулфурушнинг давлати тилларда дoston. Халифа, вазир ва сарой аъёнлари унинг ҳамишчалик мижози эди. Гўзал канизаклар ва ё хушсурат ўғлонлар келтирилиши биланоқ тезда Бағдод бўйлаб дилни қитиқловчи овозалар тарқалар ва ё қулфурушнинг ўзи узунқулоқ мушгарийларини ишга соларди. Орадан кўп ўтмаёқ ханнот воситачи шоирлар, халифа саройи арзандалари, хонандалар янги келтирилган «моллар»ни кўздан кечириб, битишмоқ учун Дор ар-Рақиқ сари йўрғалаб қолишарди. Қулфурушнинг хуфия жарчиларидан бўлган Абул Атахия ҳам ўз ишини пухта бажаргач, каттагина чўтални чўнтакка уриб жўнаб қоларди. Абул Атахия Фанҳас билан бундан ҳам сердаромадрок ишларни ими-жимидда битириб кетаверарди.

Бугун эса шоир оёғи куйган товукдек типирчилаб турибди.

¹ Шавку завқнинг авж нуқтасига етишуви.

Давлати шунчалик ошиб-тошиб ётганига қарамай, қулфуруш, ўзга бадавлат одамларга ўхшаб, оқшомлари мусиқа ва кўшиқ тинглашни, майпарастлик ва ишратбозликни унча ҳам хуш кўрмасди. Унинг бирдан-бир орзу-армони — қай йўл билан бўлса ҳам мулроқ фойда ундириш, сандиқларини яна ҳам кўпроқ қизил ашрафийга (олтинга) тўлдириш эди. Бағдодлик казо-казолар ишрат ва фахшбозликнинг «нозик» усулларини нечоғлик кўпроқ ахтариб топсалар, қулфурушнинг иши шу қадар ўнгидан келиб, хуфтон намози олдидан уйқуга кетарди. Абул Атахия «Ишқилиб, жиккак қари жуҳуд ухлаб қолган бўлмасин-да», деб худога нола қилиб борарди. У қулфурушнинг чароғон уйига кўзи тушиб, ичига чироқ ёққандек қувониб кетди.

— Хайрли фол, ишим ўнгидан келадиганга ўхшайди-ёв! — дея ўз-ўзига далда бериб бораркан, қулфурушнинг кўрасига элтувчи хиёбонга бурилиб, қадамни секинлатди. Олдинда, дарвоза қаршисида бир неча киши кўзга ташланди. Улар ниманидир ушлаб туришарди.

«Вожаб, яна кимдир Фанхаснинг уйига ташриф буюрганга ўхшайди? Худди анови иш бўйича эмасмикин-а? Тун — олди-сотди ишлари учун ҳечам қулай вақт эмас-ку, — дея Абул Атахиянинг юрагига ғулғула тушди. Паналаб дарвозага яқинлашди. Қай кўз билан кўрсинки, мижозлар ҳалиги қайиқдаги бола етаклаган бадавийлар эди. — Ана холос! Ҳай, майли, мендан олдинроқ ўша иш билан ҳеч ким келмабди-ку, ахир. Шунисига ҳам шукур, — деб ўйлади дарахт панасида бекиниб турган Абул Атахия. Ҳа, айтганча, яхшироқ ижжикилаб сирни билиб олсам зарар қилмайди-ку... Дарвоқе, эркак ва аёлнинг қулфуруш ханнотлардан эканлигига ақл бовар қилмайди. Улар эса бадавийлар, одатда саҳронинг эркин фарзандларига қулфурушлик мутлақо бегона. Унда, бугунги кўрганларим жуда ғалати-ку? Яхшироқ билиб олишга тўғри келади-ёв!..»

Бадавийлар одатга кўра, кираверишда кўринарли ерга осиб қўйилган болғачани олиб, эшикни қаттиқ-қаттиқ тақиллатишди.

— Бизни кутишяптимикин, — деди бадавийнинг ҳамроҳи бўлган аёл.

— Кутишяпти, — деди сабрсизлик билан. — Кўрмайсанми, даричадан чироқ нури кўриняпти. Бу сафар биз жуда кечикдик. Саййида ўзини қаерга қўярини билмай жиғи-бийрони чиқиб ўтиргандир-ов.

Йўловчиларнинг гап-сўзлари, ҳалқумдан дағал товуш чиқариб сўзлашувчи хижозийлар, Макка ва Мадина арабларининг гап-сўзига ҳечам ўхшамасди. Фақат ҳақиқий бағдодийларгина бундай сўзлашуви мумкин.

Темир қопланган сарбаст дарвозанинг туйнути аста очилди, қўлида шамдон тугиб, тунги мижозларнинг кимлигини суриштираётган аёлнинг юзлари шам нуридан ёришиб кетганини дарахт панасида биқиниб турган Абул Атахия аниқ-таниқ кўрди. Гўзал, чўзинчоқ оппоқ юзлар, нафис қимтилган лаблар, қора шаҳло кўзларидан нур чақнаб турганга ўхшайди. Соқлари соддагина иккита қилиб ўриб қўйилган.

«Ё оллоҳ!.. — дея энтикиб хитоб қилди юраги ҳовлиқиб кетган Абул Атахия. — Мунчалар ҳам ўхшашлик бўладими? Худди қуйиб қўйгандек ўзгинаси-я... Ёши нечаларда борикин? Ёш кўринади. Ушанинг ўзи бўлмасин, тағин?!»

Рад этилган севгининг хижрон ўти ҳали ҳам шоирнинг қалбини ўртар, жигарбағри хун бўлиб оқарди. Шоир айтганидек: «Хаёли-ла тасаллидур, кўнгил майли висол эрмас» — қабилида, мабодо илк ва сўнги муҳаббати бўлиб вужудига йўғрилиб кетган маҳбубасини яна бир бор учратиб, унинг жамолидан баҳраманд бўлиш хаёлининг ўзи ҳам Абул Атахияни ўтдан олиб сувга ташларди.

— Вой, худога минг қатла шукур-эй, бормисизлар, Риош! — дея хитоб қилди аёл. — Намунча хаёлламасаларинг?

Оҳ! Қанчайин майин, мулойим, нафис, оромбахш овоз бу! — Бу энди бизнинг гуноҳимиз эмас, — дея жавоб қилди ясама бадавий, — яхшиси, Баррадан сўрай қол. Анчагина қийналишга тўғри келди. Худой-таоло умрини боқий қилиб, мартабасини бундан ҳам сарбалаид қилгур хошамиз бизга рухсат этмади. Кечгача олиб ўтирди. Аранг рухсат олдик. Оча қол, Хатиба, Саййида кутиб қолдилар!

«Хатиба! — дея кўксини чангаллаб қолди Абул Атахия. Юраги ёрилиб кетгудек бўлиб, ўзлигини бетамом унутди. Бир лаҳза ўтгач ўзига келиб, юраги каптардек типирчилаб. — Сенмисан, Хатиба!!!» деёлди, холос.

Чамаси, ўн йиллар аввал, балки ундан ҳам кўпроқдир, халифа ал-Маҳдий замонида, ҳали юзи-кўзи очилмаган шоир оймўмадек оппоқ канизакка ошиқи беқарор бўлиб, чунонам унинг мақтовини келтириб ғазал битди. Шоирнинг бундай хатти-ҳаракати кўпларнинг кулгисини қистатиб, тентакликка йўйилди. Чунки у замонларда ҳали оқбадан аёлларга унчалик ҳам эътибор берилмасди. Хатибанинг эса парвойи фалак эди, нозим эса ўз севгисини очиқ-ойдин изҳор этишга юраги дов бермади. Унинг ишқибозлигига халифанинг эътибор бермаганидан дадиллашиб, шоир бир ҳийла ишлатмоқчи бўлди. Бироқ унинг ҳийласи бошига бало бўлди. Наврўз байрами яқинлашмоқда эди. Наврўзда барча бир-бирини совға-салом билан йўқлаши одат. Абул Атахия лойига анвойи муаттар исли нарсалар аралаштириб, ўз қўли билан ажойиб кўзача ясади, кўзачани қўлга олинса, атрофга уфорий ис таратарди. Сиртига шундай ошиқона мисралар битилган муаттар кўзачани амир ал-муслиминга тортиқ қилди:

Жаҳонда бир дилбар айлаган шайдо,
Бошқалари, рост гап, ўтмас ҳисобга.
Буюк Маҳдий билан донишманд олло
Малад берар қўймай дилим азобга.
Жонимни ташлади ўтлар қаърига,
Умид яшар қасдлан барига фақат.
Жаҳоннинг барча айш-ишратларига
Боққан кўзларингда намоён нафрат.¹

«Шуаро тоифаси хўб ғалати тоифа-да, қаёқдаги арзимас ҳадяларни илтижо қилади-я!» — деган фикрни хаёлидан кечириб, ал-Маҳдий канизакни ҳадя қилишга оғиз жуфтларкан, кутилмаганда Хатиба гапга аралашди:

— Ё амир ал-муслимин! Лутфингни дариф тутма! Наҳотки мени бир кулолга, яна кўзачалар билан эмас, ашъор билан савдо қилувчи пасткашга ҳадя этсанг?

Канизакнинг ўтқир ақлу заковати ва ҳозиржавоблигига тан берган ал-Маҳдий, Хатибани ҳадя этиш фикридан қайтди, боз устига, уни мадҳ этиб ашъор битишни шоирга ман этди. Амир ал-муслимин шоирнинг кўнглига таскин бериш ниътида, унга ўзи ясаган кўзачани тўлдириб олтин ҳадя этди. Бироқ, умрида биргина марта бўлса керак, Абул Атахиянинг кўнглига олтин сиғмай қолди. Шундан сўнг Хатибани у бирон марта ҳам учратмади. Тез орада ал-Маҳдий вафот этди, куллар ва канизаклар ҳар хил хожалар қўлига ўтди. Хатиба изсиз йўқолди. Шоир қалбида эса ёшликдаги ўша оловнинг чўғи ҳамон ўчмаган, милтираб турарди.

Бешинчи боб

ҚУЛФУРУШ ХОНАДОНИ

Хатиба туйнукдан нари кетиб, кимгадир фармойиш берди. Шу заҳоти ҳабаш дарвозабон югуриб келиб, залварли дарвозани қия очди.

Биринчи бўлиб дарвозадан ухлаб қолган ўғлонни кўтариб олган Риош кирди. Унинг елкасига бош қўйган бола нозик қўлчаларини Риошнинг бўйнидан ўтказиб олганди. Риошнинг орқасидан изма-из торгина йўлдан иккинчи болани авайлаб кўтарганча Барро кириб кетди.

Овлоқда туриб яширинча эшитиб олинган гап-сўзлар Абул Атахиянинг бир сония бу ерга не юмуш билан келганидан чалғитиб, эътиборини четга тортди. Янги асрор унинг фитнакорона иштиёқини кўзғаб юборди. Бу ишда, олий зотлардан, қандайдир Саййиданинг қўли борга ўхшайди... Ким ўзи булар? Ижиклаб, сирнинг тагига етганида борми, каттагина чўтални юлқиб оларди!

«Эндиликда шошилишнинг ҳожати йўқ, шошган — шайтоннинг иши дейди-

¹ Романдаги шеърларни Жонибек Субҳон ўзбекчалаштирган.

лар. Шошмашошарлик ишнинг белига тепиши мумкин, — деган қарорга келдию, юраги фитна-фасод иштиёқида ошиқаётган шоир яширинган ерида қимир этмай туриб қолди. — Энг муҳими — эҳтиёт шарт! Ана, лўқидон ғичирлади, дарвозабон қайтиб кетди. Яна андак сабр қилай. Ҳеч кимда шубҳа уйғонмасин, гўё... мен ҳеч нарсани кўрмадим ҳам, ҳеч нарсани билмайман ҳам. Гулдур-гупш... Ҳозиргина келдим. Ҳийлакорлик яхши гап. Ҳийлаю найранг сирни билиб олишда қўл келиши турган гап!»

У бир неча дақиқа сабр қилиб, кейин дарвоза олдига келди.

Болғачанинг тақирлагани, ичкаридан дарвозабоннинг

— Яна ким бўлди бу?! — деган ҳирқироқ овози эшитилди.

— Оча қол, Ҳайён! — дея овоз қилди Абул Атахия ва дарвозани яна зўр бериб тақиллатишга тушди.

— Ҳозир, мана ҳозир! — деди шоша-пиша ҳабаш ғулом, ғичирлатганча туй-нукни очаркан, шамнинг хира нури унинг қора юзларини сийпалаб ўтди.

Дарвозабон шоирга тикилиб қараб, уни таниди, ҳайратланиб:

— Вой-бў, бу сенмидинг, шавкатли хожа? Етти ухлаб тушимга ҳам кирмовди. Намунча бемаҳалда? Оллоҳнинг ярим тунида-я? Шошмай тур, ҳозир очаман.

Энтика-энтика нафас оларкан, Абул Атахия ичкарига қадам қўйди.

— Итдек чарчадим! — деди у нафасини ростларкан. — Хожа уйдаими?

— Бемаҳалда қаерга ҳам борарди у давлатпаноҳ? Ҳа, ишинг шунчалик шошилинчми? — дея қизиқсиниб сўради дарвозабон.

Дарвозабон арабчани чайналиб гапирар «айн», «ғайн», «коф» ва «қоф» товушларини чалкаштириб юборарди.

— Тунда меҳмондорчиликка юрмайдилар-ку, Ҳайён! — Иш юзасидан ҳам камдан-кам ярим тунда безовта қилишади. Тун зулматини қара, худди қора парда тутиб олганга ўхшайди-я. Агар, кела туриб уйлариңгиз худди никоҳ тўйидагидек чароғон бўлиб кўринмаганда, тақиллатиб ҳам ўтирмасдим. Мабодо, ростданам уйлариңгизда тўй-пўй бўляпгани йўқми? — дея бидирлаб сўз қотди. Шоирнинг чарчоғлик шикоятидан эса асар ҳам қолмаганди. Фанхаснинг кечки таомдан сўнг ухлагани ҳали ҳеч қулоғимга чалинмаганди. Ва ё қаерданир унинг қадрдон дўсти ташриф буюрдимикиан? Ҳа! Нега гунгу лол бўлиб қолдинг? Қадрдонлар ташрифини қанчалик хуш ёқтиришимни билсанг эди?

У олдинда қадамлаётган ҳабаш ғуломнинг биқинига ҳазиллашиб бир туртиб қўйди.

— Қани, гапнинг лўндасини айта қолмайсанми, қанақа байрам бўлди бу?

— Ҳа, жин урсин уларни! Қандай байрам бўларди! Бир нафас кўз югани қўймайдилар-а! — дея тўнғиллади дарвозабон. Аммо, шу заҳотиёқ ўз сўзларидан чўчиб тушгандек, кўшиб қўйди. — Билмайман, ҳеч нарса билмайман! Жонсарақ тун, ҳали унис, ҳали буниси. Хожага хабар қиламан.

— Ҳозир у қаерда?

— Ўз хонасида.

Шамлар ёқилган узундан-узоқ айвон — айвондан ўтиб, зинадан юқори кўтарилишди. Уй сув сепгандек сокин: на тик этган товуш эшитилади, на биронта қул кўзга ташланади — сукунат. Даставвал ташрифчиларни бошлаб кириладиган қабулхона зим-зиё. Ҳайён шамдон келтириб қўйиб, узр сўраб, хожа ҳузурига йўл олди.

«Ниҳоят, бу уйдан! — қаноатлангандек тин олди Абул Атахия. — Кечиккан йўловчилар қаергадир уриб кетишди. Бегона кўздан қочипшяпти. Ким келганини ҳам билмайдилар, ҳадиксирашяпти, чамамда. Ҳар қалай, улар қаердайкин? Уй кенг-мўл. Ҳамонки, гапнинг тагига етиш даркор экан, тун бўйи бу ерда қолишга тўғри келади. Эй, ҳа, ростданам, йўлакка чиқиб, кўшни хоналарга кўз қирини ташласа бўлади-ку. — Хобхоналар таниш-ку. Мени сезиб қолишса-чи? Таваккалда, бир иложини қиларман, ахир...»

Хона эшигининг тутқичига қўл уриб, очмоқчи бўлди, бирдан ичкаридан эшитилган босиқ кулги овози тун сукунатини бузди. Аммо шу заҳотиёқ босилди. Бошқа тик этган товуш эшитилмади. Кулган ўғил бола эканлигини шоир аниқ-та-

ниқ эшитди. Уларни шу яқин орадан изламоқ керак. Омад юришганини қаранг-а! Вақт етса бас...

Ҳайён тезда қайтиб келди.

— Нима қиламиз энди, жаноб, хожа ухлаб қолипти-ку, ё уйғотайми?

— Йўғ-е, йўғ-е! — деди қўлларини силкиб Абул Атахия.— Хожангни безовта қилишга ҳаддимиз борми?! Яхшиси, тонггача кута қолай, ўшанда гаплашиб оларман. Мен ҳам бир оз мизғиб олсам бўларди. Бир керишди-ю, хузур қилиб ҳомуза торгаркан, кўзларини ишқалади.

— Оллоҳ-таоло тунлари ухлашни буюрган.

— Хожам таом тановул қиладиларми? — деб сўради дарвозабон.— Егулик бирон нарса келтирайми?

— Йўқ, ташаккур, Ҳайён. Одобли ғулум эканлигингни кўриб турибман. Очикқанам йўқ. Аммо-лекин жуда толиққанман. Отда юравериб мадорим қуриди. Аксига олиб, киракашга жавоб бериб юборгандим. Қайтсам, уйимга етолмасман-ов. Шунчалик узундан-узоқ йўлни пиёда босиш осон бўлтимми?

— Агар хоҳласанг, отхонамизда истаганча от ё хачир топилади. Истаганингни танла!

— На даркор! — дея шоша-пиша жавоб қилди Абул Атахия.— Ишим жуда муҳим. Агар ишим унса, Аллоҳнинг лутф-инояти билан жарақ-жарақ дирхамларни чўнтакка ураман.

— Қола қол, шавкатли хожам! — деб хитоб қилди, бу меҳмоннинг хожага бўлган юмушидан аллақанча фойда унишини фаҳмлаган Ҳайён. Шундай мижозни қайтариб юборса, норози бўлиши турган гап.

— Узр, шунчаки гап-да,— борадиган манзилинг қаерда?

— Қолса ҳам бўлардию,— жўрттага чайналди Абул Атахия.— Ҳамма хоналарда чироқ. Шу алфозда ухлаб ҳам бўлармиди?

— Ўчирамиз, ҳаммасини ўчириб қўямиз! — дея ишонтиришга ошиқди ҳабаш.— Ҳозир сени кўрпа-тўшақли хонага бошлаб бораману, дам ўтмай чироқларни ўчирамиз.

— Йироққами? — деди сохта бадавийлар ўринлашган хона ёнида қолишни хоҳлаган шоир вужудига ғулғула тушиб.— Шу ерда ёта қолсам бўлмайдимми? Мен унақанги инжиқ зотлардан эмасман.

— Майли, майли, фақатгина уйнинг у бетида.

— Ундай бўлса майли.

— Қолавер, қолавер! — дея қистарди Абул Атахияни Ҳайён. У бўлса, гўё ноилож Ҳайённинг қистовларига ён бераётгандек, ниҳоят кўна қолди.

Ҳар икковлари ҳам хурсанд: ҳабаш безовта хожага ўринлатиб хизмат қилаётганлигидан шодмон: сарой шоири эса бояги сирни тонггача билиб олишга ошиқар, эрталаб эса Фанхас билан бафуржа битишиб олиш қочмайди.

Оқбадан канизақлар баҳосини ошириш борасидаги фикр қулфурушга ёғдек ёқиб тушади. Фойда деганда ўзини томдан ташлайдиган ўлармон жухуд, мабодо катта-катта фойданинг исини туйса борми, ўзини кўярга жой тополмасди. Бу йўлда иблиснинг ўзи билан ҳам аҳду паймон қилишга ҳозир у нозир. Унинг киссасига жарақ-жарақ олтин тангалар келиб тушаверса, бас. «Алдам-қалдамдан ўзгалар ҳазар қила қолсин,— дерди ёзилиб гаплашиб қолган чоғларида Фанхас,— «виждон» деган аҳмоқона хасталик менга бегона. Қандай шўрпешона одамларикин! Ўзларини турли-туман аҳмоқона сўзлар билан гаранг қилиб, жонлари борича унга ёпишиб оладилару, бу ҳақда еттинчи фалакка эшитилгунча бонг урадилар. Ор-номуснинг ўзи нима деган гапки, шунини деб тентак одамлар икки қўлларини бурунларига тикиб қанчадан-қанча бойликлардан қуруқ қоладилар ва ҳатто сиҳатдан айрилиб ширин жонларини қурбон қилиш даражасига бориб етадилар-а? Бу машъум гал қачон бировнинг қорнини тўйғазган ва қачон ташналикни қондирган ва ё совқотганларнинг бағрини иситган? Йўқ, минг бора йўқ! Ор-номус алмисоқдан қолган бемаъни гап. Олтин жамики оламнинг қудрати ва ҳукмфармони, барчани ётқизиш-турғизадиган тилсимот, асо, кимки уни қўлга киритса, ҳаммани таъзим қилдирувчи халифа ҳам ўшанинг ўзи?!»

— Майли, Ҳайён, хожангни доғда қолдирма, ётсам-ётиб қола қолай, эрталаб у билан бафуржа гаплашиб оларман,— дея розилик билдирди Абул Атахия. Ҳамма хоналардаги чироқлар ўчгач, аста туриб йўлакка чиқди.

Олтинчи боб

АБУЛ АТАХИЯ ГАП ПОЙЛАЙДИ

Эшик орқасидан гап-сўзлар аранг эшитилар, ҳамсуҳбатлар, биров эшитиб қолишидан хавфсираб бўлса керак, ивир-шивир қилишарди. Сўзларни тушуниб бўлмасди.

Ҳашамдор қилиб безатилган хонанинг ўртасига қўйилган пастаккина катда шоҳона улуғвор аёл савлат тўкиб ўтирибди. Тиззасидаги қўшалок ўғлонни бағрига босганча эркаламақда. Порсилдоқ лаблари кулгига мойил бўлса-да, мужгонларига қўнган йирик-йирик дурдек ёш доналари ялтирамоқда. Ҳамсуҳбатларнинг бундай ғалати ҳолатини қайғуданми, қувончданми эканлигини англаш мушкул эди. Сиртдан қараганда, аёлнинг ёши, кўпи билан йигирма беш-ўттизлардан ошмасди. Амир ал-муслимин саройида ҳам, валиаҳд даргоҳида ҳам, Жаъфар ибн Яҳё Бармакий қасрида ва ўзга Бармакийлар ҳарамида нозанин канизакларни, қулинг ўргулсин жононларни кўравериб кўзи пишиб кетган Абул Атахия ҳайратдан ёқасини тутди. Ахир, кўпни кўрган шоир, бундай назокатли, иффату латофатли ва олий насаб малакни умрида биринчи бор кўриб туриши эди. Бу улуғвор аёлнинг зуваласи тамоман бошқача. Фазлу фасоҳат ила ўзини тутишини кўрган кимсанинг ақли лол қоларди.

Аёлнинг бошида заррин иплар билан асл тошлар қадалган анорранг шоҳи рўмол. Сочлари Сукайноча¹ ўрилган. Пешонасида гажаклар ҳилпираб турибди.

Абул Атахиянинг вужуди титраб кетди. Аббосийлар сулоласига мансуб аёлларгина шундай гажак қўйғувчи эди! Ана, пешонасида — Аббосийлар сулоласининг тамғасидан нишонна — кўзлари йирик зумраддан, қанотлари ёқутдан, атрофига асл гавҳар қадалган улкан қуш сурати! Асл тошлардан таралаётган хим-хим товланувчи чақноқ нурлар гўё хонани чароғон қилиб юборгандек, қулоғига таққан балдоқлари каптар тухумидек йирик гавҳардан, бўйнида асл гавҳардан терилган маржон шодаси. Эғнида четлари жимжимадор ҳошияли забаржадранг хитойи шохидан кийим.

«— Ким бўлди бу?— ўйлади Абул Атахия.— Бу ҳурлиқо кимнинг эрка малаги? Ахир, халифа авлодидан-ку! Қулфуруш хонадонида нима қилиб юрибди? Бир келса — омад келаверар экан-да! Бундай янги хабар, оллоҳ насиб этса, мўмайгина фойда келтириши турган гап!»

У яна тирқишга энгашиди. Уйнинг бир бурчида хижозийларча кийинган ҳалиги иккови ўтирарди. Риош, қайикда кўринганига қараганда анча катта ёшда: қуюқ оқ сочлари бошини чулғаган, боқишлари маъносиз, нигоҳи бепарво, юриш-туриши боадаб. Барро, кўринишича, озод канизаклар зотидан: ёши анча қайтиб қолган, ҳорғин.

Сайийданинг қаршисида, эшикка орқа ўтирганча, яна бир аёл ўтирарди.

«Хатиба, сен ҳам шундамисан?!— дея қичкириб юборишига сал қолди Абул Атахиянинг.— Бегойинга далда бермоқчимисан?! Ё тангрим! Сени бош яланг ҳолатда бирон марта ҳам кўрган эмасдим! Оҳ, тим қора паришон сочлари... қани энди бу паришон сочларни бирон-бор хидлай олсаму, бирон марта мастона ўполсам! Унтача қилиб ўрилган сочларнинг учига олтин сочпопук, ўртаси тешилган олтин ё кумуш тангалар осиб қўйилган. Эғнида кўк йўлли пуштиранг лозим, бўйнида маржон шодалари, қўллари узук ва билакузуклар билан музайян!» Энгашиб тураверишдан Абул Атахиянинг елкаси қотиб қолди. Увушиб қолган оёқларини қимирлатиб, оғирлигини гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига ташлаб нафас чиқармай

¹ Сукайно — Муҳаммад пайгамбарнинг эвараси, Имом Ҳусайннинг кизи. Замонасида хушбўйим кийиниш ва таранишда ном чиқарган.

яна гап пойлашга тутинди. Аввалига, қаттиқ-қаттиқ айтилган айрим сўзларни, сўнггида эса бутун-бутун жумлаларни илиб ола бошлади. Бора-бора бутун вужуди қулоққа айланиб, биронта сўзни ҳам эътибордан қочирмади.

— Сенга ҳеч қандай хавф-хатар таҳдид солаётгани йўқ, Саййидам,— дея ишонтиришга интиларди Хатиба.— Сўзларимга ишон!

— Биласанми, ишонгим келмаяпти, ҳечам ишонгим келмаяпти!— Безовта бўлавермасанг-чи, Саййидам!

— Фарзандларим дийдорини сўнгги бор кўраётганимни юрагим сезиб турибди.

— Оллоҳга осий бўлма, Саййидам!— деб хитоб қилган Хатибанинг орқасидаги ўрим-ўрим сочлари мавжланиб кетгандек бўлди.— Ҳали бирон нимарса ўзгаргани йўқ-ку, ахир. Бир ишоранг бўлса бас, Риош бунда ҳозир бўлади, шояд Оллоҳнинг лутфи-инояти билан, ҳеч кимдан ҳадиксирамай, фарзандларинг бағрингдан ажрамайдиган кунлар ҳам келиб қолар!

— Қани энди, бу ниятлар рўёбга чиқса? Йўқ, икки дунёда бундай бўлолмайди.— Ғамгин бош силкиди аёл.— Тириклигимда фарзанди дилбандларимни сўнгги бор ўпиб, кучиб, бағримга босаётганимга ақлим етиб турибди,— дея жим бўлиб қолди. Узоқ уҳ тортиб, ипак санама тикилган дастрўмоли билан кўз ёшларини артаркан, гапида давом этди:— Золим акамнинг шафқатсизлигини, барчага ҳукмфармо эканлигини ўзинг жуда яхши биласан, унинг музлаган қалбида на шафқатга, на меҳру оқибатга ўрин бор. Бировлар очлик ва ташналиқдан зор қақшаб, ўлиб-тириляптими, бировлар ишқ оташида куйиб, ўз ёғига ўзи қовриляптими, унинг парвойи фалак, фақат унинг ҳукмигагина итоат қилсалар бас.

— Ҳайҳот ва ҳайҳот, Саййидам,— дея қаттиқ хўрсинди Хатиба.— Барча эр-каклар ҳам бир гўр, улар дунёда ҳамма нарсага эгалик қилишади. Уларнинг қўлидан ҳамма иш келади. Биздан кўра ўзларига кўпроқ эътимод кўядилар. Уларга ҳар ишни қилиш мумкину, бизларга бўлса, йўқ. Улар қўша-қўша хотин олишлари, канизак ва чўрилар билан кайфу сафо суришлари мумкину, биз шўринг қургур муштипар аёллар ҳатто кўнглимиз истаган кимсага тегишимиз мумкин эмас!

— Аммо, Хатиба, зулм ва шафқатсизликда менинг ғаддор акамга тенг келадигани топилмасов! Қуриб кетсин, негаям у менинг акаму мен унга сингил бўлиб туғилганман?! Бутун жаҳонни ахтарсанг ҳам менчалик бахтсиз аёлни тополмасан! Акам мени ўз хоҳиши билан бир кимсага никоҳлаб берди, бироқ Оллоҳнинг энг паст бандасига насиб бўлган эру хотинлик нашъаси бизга насиб бўлмади. Эрим билан бирга яшаш йўлига ғов солиб қўйди. Ўзинг мундоқ ўйлаб кўр. Бундан ортиқ қайғу-андух, бундан ортиқ зулм ва шармисорлик бўладими, ахир?! Мабодо ҳали учрашгудек бўлсак, бошимиз дорда. Ўзи-чи? Биласанми, Хатиба, акамнинг ўзи бутун олам юртларидан олиб келинган канизак ва жориялар билан кўнгли кўтарганча кайфу сафодан қўли бўшамайди.

Аёл хўнграб юборди. Унга жовдираб қараб турган иккала ўғлон ҳам йиғлаб юборди. Хатиба ҳам йиғидан ўзини аранг тутиб турарди. Аммо, у дарҳол ўзини қўлга олиб, гапиришда давом этди:

— Оллоҳ, амир ал-муслиминни ўз паноҳида асрағай, Саййидам! У сенинг жуфти ҳалолинг бўлган вазирнинг одам сифатида, эркак сифатида муносиб эканлигига шубҳа қилмайди. Аксинча, унинг зоти пастлиги учун ҳа-да, худди мана шу зоти пастлиги учун шундай қилмоқда! Сен халифанинг қизи, халифанинг синглиси, ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламнинг муборак авлодидан. Томирингда оқаётган қонинг ҳар вақт мусаффо қолиши керак. Қани, айт-чи, шу вазирдан туғилган фарзандларинг халифаликка лойиқ вояга етди-ми? Йўқ, албатта. Вазирнинг озод этилган форсий кул эканлиги ҳаммага равшан. Қара, ҳаммаёқни қурамалар босиб ётипти! Амир ал-муслиминнинг ўйлашича, ҳақиқий жуфти ҳалолининг хошимийлар авлодидан бўлиши, туғилган фарзандларининг томирида олийнасаб Саййидлар қони мавж урмоғи даркор. Ҳа, Хорун ар-Рашид худди мана шу боисдангина, олий насабинг ҳаққи-ҳурмати, ҳақиқий никоҳга фатво бермаяпти.

— Қандай бемаъни гапларни гапирасан-а! Кўр қоридек, ҳадеб «валфажри»ни такрорлашни бас қил! Менга тасалли беришга уринмай кўя қол! Агар акамда ор-

номус, диёнат бўлса, собиқ кулдан туғилган фарзанд халифаликни бадном қилади дея андиша қилса, не сабабдан канизақдан туғилган фарзандини халифаликнинг иккинчи валиаҳди даражасига кўтаради? Нима учун? А, нима сабабдан?! Нега бўлмаса амакиваччам Зубайдадан туғилган ўғилни валиаҳд қилиб тайинлаш билан қаноатланиб қўя қолмади? Тагин, Зубайдани жонимдан ортиқ севаман дея жар солади. Жуда антиқа муҳаббат! Бунга нима дейсан! Акам ҳою ҳавасга муккасидан кетган, ишратдан, фаҳшбозликдан боши чиқмайди. Ҳеч кимнинг уни бу йўлдан қайтаришга ҳадди йўқ. Мен аёл кишиман. Шу боисдан бўлса керак, мени ҳар қанча қистов-қийноққа солишни ўзига эп кўради. Мен тортаётган азобу уқубат ва таққирлар, дўзах оташидан бир учқун. У барча фуқаронинг қонини си-мирмоқда-ку!

Абул Атахия елкалари қора терга ботиб кетди. У кўриб турган муштипар аёл халифа Хорун ар-Рашиднинг синглиси Аббоса экан-ку! Ло ҳавло ва ло қуввати...! О, эшик ортидан шундай гап-сўзлар эшитилмоқдаки, унинг фақатгина тилга олиш у ёқда турсин, бир учини эшитган одамнинг ҳам кўзларини ўйиб, тилини кесиб, қулоқларига қўрғошин қуйилса ажаб эмас-ов!

— Сен ён босаётган ҳошимийларнинг биронтаси ҳам вазирга тенг келолмайди,— гапида давом этди Аббоса болаларини бағрига босиб. — Нега у билан қовушмоғимга тўсқинлик қилади? Уйли-жойли синглисини одам шунчалик ҳам хўрлайдими? Бошимга қилич келса ҳам кўнглим орзусидан қайтмайман. Мен уни жонимдан ортиқ севаман! Тушунсанг-чи, ахир, эшитяпсанми, севаман! Икки ширин-шакар фарзандимиз бор. Ўзгалардан хуфия тутишга мажбур бўлса-да, лекин бизнинг севгимиз ҳеч қандай жиноят эмас. Ё тангрим, бу дўзах азоби қачон тугаркин-а?! Гапирсанг-чи, қачон, ахир?! Сиримиз фош бўлишидан ҳадиксираб, жонсерак умр кечириш жону жаҳонимни ўртаб юборди-ку!!!

Еттинчи боб

АББОСА

Абул Атахиянинг оёқлари қалтираб, бадани увушиб, вужудини титроқ босди. Қай бир вақтда амир ал-муслиминнинг туғишган синглиси билан бўлган воқеа қулоғига чалинганди. Шоир зўр бериб шу воқеани бутун тафсилоти билан эслашга интиларди.

Вазир Жаъфар ибн Яҳё ал-Бармакий қатори Аббоса халифаликнинг энг кўзга кўринган аъёнларидан саналар, кўпдан бери бу икки аъён Хорун ар-Рашиднинг хос маҳрамлари даражасига кўтарилган, навжувон, ақлли ва тадбиркор Жаъфар давлат ишларини юритишдаги омилкорлиги билан, Аббоса эса ширин лутфлари билан халифага бағоят маъқул тушарди. Бундай хос суҳбатлар, одатда эркин, бемалол ва бамайлихотир кечар, аммо мусулмон шариятининг қалтис бир расмияти ишнинг белига тепарди: у давлатларда расмий қатъий қоидаларга кўра, эр қилмаган аёл зоти саройдаги аъёнлараро суҳбатларда, айниқса, катта маслаҳат мажлисларида қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Бундай қатъий қонун-қоидани бузишга, ҳатто амир ал-муслимин ҳам журъат этолмасди.

Ана шунда Хорун ар-Рашиднинг хаёлига антиқа бир ҳийлаи шаръий келди. Бу фикр халифанинг ўзига ҳам ажойиб туюлди. Ҳа-да, бу мушкулотни осон этишнинг ягона бир йўли: Жаъфар билан Аббосани хўжақўрсинга никоҳлаб қўйиш! Аммо бу ҳақиқатан ҳам амалда шаръий эру хотин бўлиш деган гап эмас, албатта. Йўқса, собиқ форсий қулни халифаликнинг бўлажак ворисларидан бирининг отаси бўлишига йўл бўлсин! Халифалик муҳри билан тасдиқланган никоҳномада шундай бир изоҳат бор эди: эру хотин фақат амир ал-муслимин ҳузуридагина бир-бирлари билан мулоқотда бўлишлари мумкин! Жорий қонуниятга мувофиқ, бу муқаддас шартдан чекинишнинг оқибати— ўлим жазоси...

Абул Атахия ўзини ёвузона тиржайишдан тиёлмади. Ҳазилакам ишми: энди барча ишга қодир қудратли Жаъфар ибн Яҳё ал-Бармакийнинг пинҳона юрак сирлари унинг қўлида. Тақдири қил устида.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

«Вазирнинг ғанимлари сон-саноқсиз,— дея мулоҳаза юритарди шоир кўзларини эшик тирқишидан узмай,— улар орасида энг ашаддийси ал-Фазл ибн ар-Робия. У эрталаб бу ерга ташриф буюради. Ғанимлар қайишиб ўтирмайдилар. Улар учун энг муҳими: бадхоҳ вазирни олий мансабидан улоқтириб ташлаш. Бундай антиқа махфий сир учун минг динорни кулоқ қоқмай нақд жиринглатиб санаб берадилар.

Аббосанинг аҳволи не кечади. Абул Атахиянинг парвойи фалак.

У юмшоқ кўнгил одамлар тоифасидан эмасди. Менга деса жаҳаннам қаърига равона бўлмайдами. Бу машмашалардан мўмайгина мулла жиринг чўнтакка тушса бас, деб ўйларди. Жаҳаннам ёқасида турган муштипар аёлнинг дахшатли тақдирига ачинганидан эмас, эшик тирқишидан узоқ тикилиб тургани учун кўзлари ёшланиб кетганди шоирнинг. Оз бўлмаса бирдан Абул Атахиянинг бурни қичишиб акса уриб юборай деди. Ўзини аранг тутиб қолди.

— Ўзингни бос, Саййидам!— дея хона ичидан келган овоз қулоғига чалинган топда шоир, акса уриб, ўзини ошкор этиб, шармандаю шармисор бўлиб қолмагани учун тангрига минг бор шукурлар айтарди.

— Ўғлонларнинг дийдорини кўриш иштиёқида озмунча хатарли машаққатларни бошдан кечирмадингми, ташвишни қўй, ундан кўра фарзандларингни бағринга маҳкам босу меҳрига қониб, қолганини ал-Раҳмону ал-Раҳим тангрига ҳавола қил! Шояд, жумлаи мўмин қатори сени ҳам балою офатлардан ўз паноҳида асрағай!

Аббосанинг юзларидан маржондек йирик-йирик ёш доналари шашқатор оқиб тушаётганидан қангу манг бўлиб, хомуш тортган ўғлонлар оналарининг тиззасидан тушиб, қаққайиб туриб қолишди.

Аббоса катта ўғлини яна бағрига босиб юз-кўзларидан, пешонасидан, бўйнидан тинмай чўпиллатиб ўпиб айланиб-ўргиларкан, бола она бағрида илжаяр, онаси уни ҳақиқатдан ҳам эркалаяптими ва ё нимадандир хавотирдами эканлигига мурғак ақли етмай, онасига тикиларди. Боланинг мурғак ақлу идроки она қалбида кечаётган туғёнларни қайдан ҳам сезсин? Унинг фикру зикри қумга беланиб, бир-бирларининг бошидан тупроқ сочишу бақай¹ ўйнаш, она бағрида эркаланишу чопқиллаб бориб яна гардиш айлантириш ва ё чавгон отиш. Йигитча гоҳ майда тошлардан қасрлар қуриш ва ё лойдан ҳар хил қўғирчоқлар ясашни яхши кўрарди. Қайси бир вақт деҳқон мурдасига кўзи тушиб: «амаки ухлаяпти», деганди. Бир куни эса чўзилиб ётган захарли илонни кўриб: «Қаранглар, анави жуда чиройли арқон экан», деганди ҳаяжонланиб. Ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучукларини татиб улгурмаган, тақдирнинг қинғир ишларидан, фалакнинг макру хийлаларидан беҳабар боланинг беғубор қалби, онасидан йироқлашишдан қайғурмас, уни бекин-мачоққа таққослаб, навбатдаги ўйин, деб тушунарди. Мушукча билан ўйнашиш — боланинг жону тани! Ахир мушукча гоҳ сакрайди, гоҳ ерга юмалайди ва гоҳо у ён-бу ёнга югуриб чарчамайди-да! Оддий болалар қуш боқиб, ўргатилган қушни учиб кетиб, қайтиб келмаса, уни соғиниб, интизорлик билан кутади. Айрилиқ азобини тартади. Бундай ҳис-туйғулар ўғлонда йўқ-да! Чунки унинг қуши ҳам бўлмаган, айрилиқ аламини тотиб ҳам кўрмаган!

Аббоса болаларини жонидан ҳам ортиқ кўрарди. Фарзанд меҳри — она қалбининг қаърида жо, фарзанд меҳру муҳаббати — унинг энг ардоқли дурру гавҳари! Бола қандай шўхликлар қилмасин, она қалби уни кечиринга қодир! Оналарнинг фикру ёди ва бирдан-бир эзгу нияти — тилаги фарзандининг қорни тўқ бўлсин, шоду хуррам бўлсин, яшнаб турган рухсоридан самимийлик нури аримасин! Фарзанд шодлиги — она қувончи! Бола қанча яйраб-яшнаб ўйнаса — она ҳам унга қўшилиб ўйнагиси келади. «Ўйна, кул, болагинам! Сенга яна нима етишмайди! Айт, жонимни гаровга қўйсам-да, барчасини муҳайё қилишга ҳозирман!» Дарҳақиқат, шундай қилади ҳам. Ўзи кийналиб бўлса-да, фарзандидан жону жаҳонини аямайди. Она меҳрининг на ибтидоси бор, на интихоси! Бефарзандлар — бу қутлуғ туйғулардан маҳрум! Ундайлар она кўнглини тасаввур қилишлари

¹ Ошиқ ўйинининг бир тури.

мумкин, аммо бутун борлиги билан ҳис этолмайдилар. Тасаввур қилиш — ҳис қилиш деган гап эмас.

Саккизинчи боб

ИШ ЧАППАСИГА КЕТМОҚДА

Ўғлон қийқириб кулар, ёқимтой юзлари гул-гул ёнар, шўхликлари ўзига ярашарди. Аббосанинг ёшли кўзларида табассум ўйнар, «Эссизгина, қани энди бир ўймакор наққош бўлса, дегандек маъно англашиб турарди унинг завқланиб турган нигоҳидан. — Ҳасанга қараб, кичик ҳинду маъбудаларига ўхшатиб, унинг сурати-ни ясаса!»

Хусайн эса шоша-пиша кўзларини ишқалаб, акасига суқланиб термилди. Ҳа, болалар катталарга қараганда кўпроқ рашкчи бўлишади.

— Ойи, Ҳасанни оласизу, нега менга қарамайсиз, — деди хўрлиги келиб ва онасига интилди. Аббоса канизак томон ўгирилди. Унинг кўзларида «Қарагин, қандай ширин-шакар овуңчоқлар-а!» деган маъно мавжланарди.

— Хатиба, хоҳ инон, хоҳ инонма, — деган сўзлар кулоғига чалинди Абул Атахиянинг, — майли, саҳродаги бадавий кулбасидами, болаларим бағримда бўлса бас. Қани энди яратган Оллоҳ ожиз бандасининг шу бир тилагига «лаббай» дея қолса!

— Эй тангрим, нега мунча шўрпешона яратдинг мени? Ҳижрон азоби нақадар мушкул! Аммо, сўзларингда жон бор, Хатиба, Риошни хурсанд қил. Эрталаб берган пулларимдан қўлингга қолдими?

Канизак тасдиқ ишорасини қилди.

Риош бир ҳовуч динорларни олгач, Саййида олдида таъзим этиб, қўлини ўпди. Барро ҳам унга эргашиб, шундай қилди.

— Ташаккур сенга, Саййидам!

— Сизларга ўргатишнинг ҳожати йўқ, ўзларингиз яхши биласиз, Ҳасан ва Хусайн бағримнинг ярми, — деди мулойимгина Аббоса.

Катта ўғли айрилиш пайти етганини сезгандек, бирдан онасига ёпишиб қайноқ қафтларини босиб, зорланди:

— Ойижон, юринг, биз билан кета қолинг. Дадамла ҳам кела қолсинлар!

Ҳасаннинг овози бўғилиб, кўзларида ёш ўйнади. Яна нимадир демоқчи бўлди-ю, хўрлиги келиб гапиролмади. Аббосанинг қалби зирллаб кетди. Болаларини кўриши биланоқ яна айрилиқ ҳақида ўйлаган Аббосанинг юраги увишиб кетганди. Ўзини аранг босиб турар, қалбида эса бир дунё ҳислар жунбушга келган. Ҳар қалай, ўзини босиб олгандек бўлди. Аммо, ўғлининг шу бир оғиз илтижоси бутун вужудини ағдар-тўнтар қилиб юборганди. Ҳасан отасини соғинган! Ҳасан айрилиқни хоҳламайди!

— Ўзинг мадақкор, ё тангрим! — дея зорландию узоқ оҳ тортиб, хушсизгина ўринга йиқилди.

— Саййидамни кўнгли озиб қолди! — дея канизак шошилганича қўлига шам тутиб, фурсатни бой бермай, эшик сари отилди.

Эшик тарақлаб очилди. Абул Атахия базўр қаддини ростлашга улгурди.

— Сув! — дея қичқирди Хатиба шошилишда уни қуллардан бири деб ўйлаб.

Довдираб қолган шоир қимир этмади.

— Тўнкага ўхшамай ўл! Эшитмаяпсанми? Сув келтир, сув! Ё Оллоҳ! Умрим бино бўлиб бунақанги анқовни кўрмагандим! — дея бидирлаб кетди-ю бирдан унинг гулдор жалабиясига кўзи тушиб, тилини тишлаб қолди. Кўрққанидан бақира кетди. — Кимсан? Бемаҳалда бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди-ю лип этиб Абул Атахиянинг ёнидан ўтиб кетди ва: — Тезроқ сув келтиринг! — деб бақириб-чақириб йўлак охирида ғойиб бўлди.

Эс-хушини йиғиб олган ношуд шоир югуриб ўзини унга ажратилган хонага урди.

Аббоса ҳушига келгач, Хатиба содир бўлган воқеани атрофлича мулоҳаза қила бошлади. У Абул Атахияни таниди ва унинг авзойидан жиноят устида қўлга туш-

ган одам турқини эсларкан, ваҳимага тушди. У ўғринча қараб, эшитиб турган экан-да! Аммо нималарни эшитдийкин? Эшик тирқишидан қачондан бери мўралаб турганикин? Худди ҳушини йўқотиш олдидан бегойим амир ал-муслиминни айблаганди... Ё Оллоҳ! Наҳотки ашъор тўқувчи шу қадар тубанлашиб кетганки, ҳатто аёл киши устидан ҳам чақимчилик қилса? Шу топда бегойимга булар ҳақида сўзлаб бериш фурсати эмас, кейинроқ, ётиги билан айтарман. Йўқса яна ҳушини йўқотиши мумкин. Қани, ҳозирча, жонимни тикиб бўлса ҳам, таваккалига иш тутиб турайлик. Бўлмаса, барчани ажал ўз домига тортиши аниқ. Раҳм-шафқат қилинмайди. Энди нима қилиш керак? Даставвал болаларни яшириш керак! Кейин Абул Атахиянинг пайига тушмоқ даркор. Қандай қилиб бўлса ҳам унинг ўчириш зарур. Халос бўлишнинг ягона йўли шу! Фармойиш кутиб турган Риошни имлаб олдига чақирди.

— Жўнаб кетишга ҳозирлан. Ҳозирча, қандай қилиб бўлмасин, болаларни чалғитиб, овутиб тур.— Кейин Ҳайёни чақирди. Уйқудан шипган кўзларини уқалаганча пайдо бўлган дарвозабонга буюрди: — Жўнаб кетувчиларни кузатиб кўй! Дажланинг у бетига ўтиб олишлари учун қайиқ топишга кўмаклаш.

Бу — Саййидамнинг фармойиши.

Тўққизинчи боб

ВАҲИМА

Дарвозабон чиқиб кетгач, Хатиба ўзини кўярга жой тополмай қолди.— Вой, худойим-эй, ишқилиб, болаларга бирон кор-ҳол бўлмасин-да?— дея тангри таолога ёлборарди.

Ҳайрият, ҳовлидан дарвозанинг гижирлагани эшитилди. Хатиба дарҳол Ҳайёнинг олдига югуриб кетди. Ҳасан билан Ҳусайннинг Дажладан эсон-омон ўтиб олганларини билгач, ҳабашни овлоққа тортиб, оғзи боғлиқ тўла қопчиқни унинг қўлига тутқазди.

— Жаноби Фанхасга бер! Саййидаи олинасабдан де!

Кейин қўйнидан авайлаб дастрўмолини олиб, унинг ичидан бир неча танга чиқариб, Ҳайёнинг кафтларига кўяркан:

— Саййидаи олинасабдан, хизматинг учун!— деди.

Шу заҳоти қайта-қайта қуллуқ адо қилаётган дарвозабоннинг гапини чўрт кесиб, кўзларига тикилиб сўради:

— Абул Атахия қачон келганди?

Мабодо Абул Атахия билан дарвозабоннинг тиллари бир бўлса, дафъатан берилган савол уни довдиратиб, тили дудуғланиб қолиши турган гап. Бордию, ҳеч гап бўлмаса, майли, керагидан ортиқроқ гаплар Хатибага маълум экан, деб ўйласин дарвозабон.

— Ярим тунда, умрао.

— Бор гапни айт!

— Ўлай агар, бор гап шу. У ярим тунда келди. Хожа ётиб қолганди. Кўнглим ачиб, меҳмонни, майли, ҳордиқ чиқарсин, деб олиб кириб жойлаштиргандим.— Дарвозабоннинг гап маромидан, Хатиба, уни алдамаётганлигига қаноат ҳосил қилди.

— Менга қара, Ҳайён,— деди хушмуомалалик билан Хатиба,— менга бир яхшилик қил. Бу сенга ҳеч гап эмас. Менинг-чун хўп деяқол, а?

— Бош устига, умрао! Кўзларим ҳаққи, бош устига!

— Мен Саййидани саройга кузатиб, дарҳол қайтаман. Сен эса, худо ҳаққи, Абул Атахияни гапга алаҳситиб тур.

— Гапга алаҳсит... Абул Атахияни...— деди безовталаниб Ҳайён.— Кўраман, умрао... Хожам бу хоксор қулга амр этиб қолса, бўйин эгмай иложим қанча, жуда мушкул гап-ку?

— Мен қайтиб келгунча, Абул Атахия бу уйдан жилмасин,— гапни чўрт кесди

Хатиба.— Саййида шундай амр этдилар деб Фанхасга айт. Бу Хорун ар-Рашиднинг амру фармойиши деган гап.

Худди Хатиба ўйлагандек бўлиб чиқди. Хорун ар-Рашид номининг тилга олиниши ўз кучини кўрсатди. Аббосани Бағдоднинг бадавлат хонимларидан эканлиги, вақти-вақти билан бу ердан хона ижарага олиб, болалари билан кўришиб туришини яхши биларди Ҳайён. Аммо, бу хонимни халифа номидан фармон беришга қодирлигини қайданам билсин.

— Амру фармонингизга ҳозирман!— деб хитоб қилди Ҳайён ер ўпиб.— Нима деган бўлсангиз айнан етказаман.

— Эҳтиёт бўл,— дея қатъий огоҳлантирди Хатиба,— йўкса жабрини ўзинг торгасан. Англадингми?

— Англамай ўлибманми, умрао.

— Хўп, майли, бор энди, дарров хачирларни эгарла!

Хатиба уйга қайтиб кириб, Аббосани хотиржам қилди. Орадан сал ўтмай иккаласи ҳам жўнаб кетди.

Ҳайён дарвозаларни маҳкамлаб беркитди. Абул Атахияни нега ҳеч ерга жилдирмаслик керак! Ахир шоир ҳеч кимга зиён-заҳмат етказмади-ку,— дея бош қотириб ўтирмади Ҳайён. Ҳамонки, фармойиш амир ал-муслимин номидан берилдими, бу билан ҳазиллашиб бўладими. Ке қўй, унга нима, хонимлар билан неча пуллик иши бор! Тонг отиши билан бегойининг фармойишини хожага етказди, тамом-вассалом! Ўз араваларини ўзлари тортаверишсин. Қани энди, андаккина мизғиб олса. Шундай ҳам беҳаловат тун бўладими!

Абул Атахия бўлса, Хатиба билан беҳосдан тўқнашиб қолгач, вақтини ғанимат қилиб, лип этиб хонасига кетди, эшикни бекитиб, танбалаб қўйди. Ўринга ўзини таппа ташлаб, мижжа қоқмай, жони ҳалқумига келиб, тик этган товушга қулоқ солиб ётди. Уни ўлдириш учун келган кимсаларнинг товуши эшитилиб, шамширлар шарақлаб кетса-я?— Тўсатдан кўз олдига Хатиба пайдо бўлиб қолди. Кўрққанидан дик этиб ўрнидан туриб кетди. Аъзойи бадани музлаб қолгандек бўлди.

— Қай гўрдан кела қолдинг!— дея бақириб юборганини ўзи ҳам сезмади. Кўкрагига туфлаб:— Алаҳладимов!— деди.

Кўшқават даричадан, ҳовлида хачирларнинг пишқириши, юганларнинг шарақшуруқи эшитилди. Шоир астагина дарича олдига келиб, ҳовли томон мўраллади. Риош, Барро ва болакайлар жўнаб кетишди. Орадан андак фурсат ўтар-ўтмас, чодирага ўралиб, бошларини нафис саллача билан тангиган икки аёлга кўзи тушди. Қилтириқ отбоқар оғилдан эгарланган хачирларни олиб чиқди. Жиловни тутиб, аёлларнинг бирига эгарга ўтиришга ёрдамлашиб юборди. Иккинчи аёлнинг ўзи чаққонлик билан хачирга миниб олди. «Худога минг қатла шукур!— дея таважжух қилди шоир аёлларга нигоҳ ташларкан.— Жўнаб кетишди. Нега мунча ташвишландим-а! Хатиба: «Сув келтир!» дебмиди?! «Ҳа-ҳа-ҳа! Мени қул деб ўйлади шекилли! Ҳа, айтганча, у мени таниб қолмадимикан?» Шу гахлит у ўзини босиб оларкан:— Нега мунча ваҳима қилиб, ўзимни-ўзим қийнайман-а?— дея хаёл суриб кетди. Абул Атахия ўрнига чўзилди. Фанхас билан бўлажак тил бириктиришнинг энг қулай режаларини туза бошлади. Янги фитна борасида хаёл сураркан, оқбадан канизаклар савдосидан тушадиган мўмай фойдани ҳам қўлдан чиқаргиси келмасди.

Ўнинчи боб

ЯНГИ МИЖОЗ

Фанхас уйи олдигаги хиёбонда суворийлар кўринган пайтда, Абул Атахия данг қотиб ухлаб ётганди. Бақувват, ёш арғумоқлар пишқирар, қурол-яроғнинг шақиршуқури, тақаларнинг тарақ-туруқлари ҳамма ёқни босиб кетди.

Шовқин-сурондан уйғониб кетган шоир, югуриб дарича олдига келди. Суворийлар Дор ар-Рақикқа яқинлашиб қолганди. Ўйноқи арабий арғумоқларнинг миқти сағрисига ёпилган матоларда Муҳаммад ал-Аминнинг тамғаси шундоққина кўзга ташланиб турарди. Суворийлар етакчиси чаққон ва уддабурон ал-Фазл ибн

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ар-Робия эди. Расму русумга мувофиқ, валиаҳднинг арзандасини лойиқ ва содиқ маҳрамлар кузатиб келмоқда эди.

— Ҳа-да, жуҳудбой ҳали пишиллаб ухлаб ётганга ўхшайди-ёв!— дея хитоб қилди дарвозага яқинлашиб келган Фазл.

— Уни шундоғам уйғотайликки!— деди бир оз орқароқда келаётган суворий.— Қулдор фойданинг ҳидини сезса борми, шу заҳотгёк кўзлари чарақлаб очилиб кетади.

— Довдираб қолиб, яна бизни қароқчилар деб ўйламасин,— деди ҳазиломуз Фазл.

— Ўлдириш ва талашнинг бизга нима ҳожати бор?— дея унинг гапига монанд жавоб қилди тан маҳрам.— Бошимиз узра амир ал-муслимин соябон. Чап кўли билан савдогарларга пул улашади, ўнг кўли билан ўлпон йиғади. Фанхасни ўлдириш ва талаш гуноҳи азим бўлурди. Халифага қуллар зарур, жуҳудбой эса ўз ишининг омилкори.

Барваста маҳрам дарвозага яқинлашди. Отдан тушмай туриб, қаттиқ тақиллатди.

— Ҳой, ким бор, очларинг!

Одатга кўра, биринчи бўлиб Фазл отдан тушди. Фазли сарвқомат, озгин, у ер-бу ери сарғиш тус олган қуюқ қора соқолли. Ҳали анча ёш кўринади. Қалбида жўш уриб турган ҳис-туйғуларни ўз вақтида жиловлашга қодир. Сон-саноқсиз фитналар, юксак мавқеларга эришмоқ ва ё юзтубан йиқилишларда товланиб, суяги қотган, бақувват иродаси туфайли ўзидаги ҳою-ҳавасни жиловлашга устаси фаранглардан. Йўлига тўғаноқ бўлганларни беомон қийратади. Бу ишидан ҳўб завқиёб бўлар, аммо бундай ҳисларини ҳеч кимга зоҳир қилмасди. Ҳар қачонгидек, кўзлари чақнар, аммо лабларида кинояли табассумдан асар ҳам йўқ.

— Ё олло! Мўмай чўталдан қуруқ қолмасам гўргайди!— деди пайтавасига қурт тушиб Абул Атахия ва даричадан сапчиб орқага тисланди.— Валиаҳд янги канизақлар иштиёқиди! Фазл ошиқмоқда. Бу-ку менга аён. Қаранглар-а, тонг саҳарлаб етиб келишибди! Отни илдамроқ қамчилаш керак. Дарҳол Фанхасни кўришим шарт.

Айвонда ола-ғовур. Ярим яланғоч хизматкорлар у ёқдан-бу ёққа югуриб қолишди. Уйқусираган Ҳайён пилдираб бориб, янги мижозларга дарвозани очишга ошиқарди. Кутилмаганда суворийлар тўдасининг келиб қолишидан боши гангиб қолган ҳабаш қул ўз ёнидан лип этиб ўтиб кетган шоирни сезмай ҳам қолди. Шоир хожанинг хобхонасига элтувчи йўлакка бурилди. Бу энг яқин йўл эди. Хобхонанинг эшиги берк. Шоир эшикни тақиллатаркан нафаси бўғизига тикилиб шанғиллай кетди:

— Жаноб Фанхас, аминманки, уйғонгансан. Бу мен — Абул Атахия. Мумкинми ҳузурингга?

Шошилинч қадамлар эшитилди. Эшик ланг очилди.

— Ҳой, нима? Нима гап ўзи? Нега мунча шовқин-сурон?

Қулдорнинг ҳозиргина ўрнидан тургани кўришиб турибди. Эғнида шалвор ва тугмалари қадалмаган кўйлак устидан елкасига тўн ташлаб олган. Кўйлак чокидан сержун кўкраги кўришиб турибди, чўққайган соқоли чувалиб, учлари тўзғиған, чигаллашган, оқ сочлари бошида чўққайиб турарди.

— Ҳа, дўстим! Қандай шамол учирди?— дея хитоб қиларкан, қулфуруш бармоқлари билан шилпиқ кўзларини ишқалади.— Нима гап?

Шоир хобхонага кираркан, эшикни зичлаб бекитди ва бидирлай кетди:

— Мен кеча кечқурун келганман. Ухлаб қолганинг учун безовта қилгим келмади. Тонггача сабр қилай дедим. Ҳозир эса вақт жуда зик. Шу боисдан безовта қилишга мажбур бўлдим.

— Қанақа безовталик ҳақида гап бўлиши мумкин! Бекорчи гап!— Фанхас соқолини тарамлак кўйлагининг тугмаларини қадаб, сийқа мўйлабини силади.

— Энг муҳими, ишдан гапир. Қандай янги гаплар топиб келдинг?

— Жуда ғалати янги гаплар, муҳтарам зот. Мўмайгина ақча ишлаб олиш мумкин. Валиаҳдни янги чўрилар сотиб олишга кўндирдим. Аммо бу гал оқбадан чўриларни. Энг муҳими, фақат сендан харид қилади. Кўриб қўй, Муҳаммад ал-

Аминга сўзим ўтишини, ҳа, ҳушёр бўл, мухтарам зот. Хушxabарни тезроқ етказай деб ҳузурингга шошилдим. У ёғига ўзингдан қолар гап йўқ...

— Хизматинг учун қанча истайсан? Иккаламизнинг ҳам бир-биримиздан кўнглимиз қолмасин. Сен ҳар вақт иккимизнинг фойдамиз ҳақида ўйлайсан. Худо хоҳласа, чўриларга баҳо кўйишда сенга тегишли устамани ҳам ҳар бирининг нархига қўшиб айтаман.— Ҳа, мабодо, ўзларининг кўнгиллари ҳам оқбаданларга мойилдир-а?

— Ҳай-ҳай, худо хайрингни берсин, бошимга ураманми у даҳмазаларингни?— деди шоша-пиша Абул Атахия.— Ҳе, менга муллажирингдан гапир, муллажирингдан!

— Майли, майли, биродари азиз, гап битта!— деди овози юмшаб қулфуруш.— Ҳаммаси тушунарли. Нарх-навоси келишилса, ҳар сафаргидек ўша заҳотиёқ устаманинг ярмини нақд санаб оласан.

— Ё мухтарам зот! Савдо-сотик ҳозирнинг ўзидаёқ бўлади. Муҳаммад ал-Амин худди шу матлабда ҳузурингга Фазл ибн ал-Робияни йўллади. Фазл ўз яқинлари билан шу топда етиб келди. Афтидан, улар Дор ар-Рақиққа қадам ранжида қилишганга ўхшайди. Бизнинг аҳду паймонимизни пайқаб қолмасалар, деган хавфдаман.

— Ё Оллоҳ, ўз бандаларини шарманда қилмағай,— деб шоирнинг оғзига бармоқларини босди Фансах.

— Умидворман, валиаҳд қошида даражанг баланд.

У чолвор тасмасини тортиб боғлади. Елкасига тўнини ташлаб, яна бир бор соқолини силади-да, эшикни очди.

Йўлақдан Ҳайён югуриб келар, олиймақом меҳмонлар хабарини хожага етказишга ошиқарди. Хожанинг хобхонасидан у билан бирга чиқиб келаётган Абул Атахияга кўзи тушган дарвозабон турган жойида тарракдек қотиб, тили калимага келмай қолди. Ҳатиба орқали амир ал-муслимин номидан берилган фармойиш қулоғига қуюлиб қолганди. Кутилмаган ҳодисадан ҳушёр тортган Ҳайён гапга эндигина оғиз жуфтлаган ҳам эдики, тўсатдан хожанинг ўзи унга гап қотганини эшитиб қолди:

— Кани, меҳмонларимиз, ҳой қоравотир? Мен уларнинг истиқболига шошил-япман. Қаерда улар? Ҳа, тилинг танглайингга ёпишиб қолдими, жин ургур! Оғзингга талқон солиб олдингми? Шошмай тур сени, қари кирчанғи.

Шундай ҳолатда, ҳаммани кўйиб, Ҳайён олган фармойишни хожага етказармиди. Шоирни ушлаб қолиш ҳақида, унинг кўз олдида гап очишнинг ўзи қалтис иш бўларди. Яхшиси, сабр қилиш керак.

— Фазл... Фазл... кел... келишди,— деди зўрға ғудраниб, тили калимага келмай Ҳайён.— Улар ўз маҳрамлари билан Дор ар-Рақиққа ташриф буюришди. Хожам, улар сизга мунтазир.

Абул Атахия дарвозабонга қараб кулиб кўйди. Аммо, қулфуруш унга имо қилган хосхонага кириб кетар экан, қандай балойи қазодан халос бўлганини тасаввур ҳам қилолмасди.

Ўн биринчи боб

ДОР АР-РАҚИҚ

Фанхас тўнининг барларини тушириб, йўлақдан чапга бурилиб, бош дарвоза томон шошилиб кетди. Сирасини айтганда, Дор ар-Рақиқ худди мана шу ердан бошланарди. Ички ҳовли Фазлнинг маҳрамлари билан гавжум, Сарой аъёнлари тош ётқизилган ҳовли саҳнида у ён-бу ён юришар, бўлажак томоша умидида ҳовли саҳнини ўраб турган айвонлардаги ўттиздан ортиқ эшикларга сабрсизлик билан қараб-қараб кўйишарди. Фазлнинг ўзи эса яқин маҳрамлари билан қабулхона деб аталмиш уйда кутарди. Унча катта бўлмаган бу қабулхонада чўрилар ва болалар харидорларга кўз-кўз қилинарди. Ажиб нақшлар ўйилган девор атрофига ярим доира шаклида болишлар ташлаб кўйилган. Юмшоқ гилам тўшалган хона саҳни бўм-бўш.

— Ассалому алайкум, ё мухтарам зоти шариф!— дея Фанхас уй тўрида парку

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

шохи болишларга суяниб чордана қуриб ўтирган Фазлга букилиб таъзим қилди. Фазл ўрнидан кўзғалишга улгурмасданоқ қулфуруш пилдираб келиб, унинг қўлларини ўпа кетди.

Бундайин дабдабали меҳмоннавозликдан димоғи чоғ бўлиб кетган сарой аёнларининг юзларига мағрурона табассум югуриб, қулфурушга юзланди ва ёнидаги бўш ёстикқа ишора қиларкан:

— Ўтир, азизим!— деди.

— Садқайи радди балойинг бўлай, ё улуғ хожам!— дея хитоб қилди Фанхас тик турганича.

— Ўтир, азизим,— деди яна Фазл.— Гапимни икки қилма. Бевақт келиб сени ортиқча хижолатга қўймадикми?..

— Ё Тангрим, ўзинг шохид!— дея қулфуруш ёстик устига ўтираркан, қўлларини дуога очди.

— Ташрифинг мен учун чексиз эҳтиром, бир олам қувонч бахш этди. Не десанг, бажонудил фармонбардорингман, хожам.

— Олийнасаб давлатпаноҳимиз Муҳаммад ал-Аминнинг— илоҳо унинг азиз бошидан Тангри инояти аримагай,— бизни сен сари йўллашдан матлаби энг сара тамтам офатижон чўрилар харид қилмоқдир,— деди сиполик билан валиаҳднинг арзандаси.— Харидманд чўрилар сен ва бизга маъқул фазилатлардан ташқари, нафис ва нозик дидли хонанда ва қасидагўй бўлмоғи шарт. Зеро, хонанда ва қасидагўйликда харидманд чўрилар ўз фазлу камолоти билан олийнасаб шаҳзодамнинг зукко табиатларига ором бахш этгай. Албатта, мазкур юмуш билан содиқ бир кимсани ҳузурингга йўлласам ҳам бўлурди. Бироқ ишнинг нозик томони шундаки, биринчи валиаҳд учун чўри харид қилиш ҳазилакам иш эмас. Илло, у зоти шарифнинг манфаатлари борасида садоқат ва масъулият билан иш тутмоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарз. Шу боисдан хос махрамлар ҳамроҳлигида ҳузурингга шаҳсан ўзим югуриб кела қолдим. Ҳа, айтганча, Дор ар-Рақиқ соҳибаларига бир нигоҳ ташлаш лаззатидан баҳраманд бўлиш орзуимиз ҳам йўқ эмас. Алғараз, азизим Фанхас, у-буларинг билан бизни шодмон этишингдан кўнглимиз тўқ.

— Ё хожам!— дея хитоб қилди бундай мақтовлардан талтайиб, оғзининг таноби қочган қулфуруш.

— Дор ар-Рақиққа қадам ранжида қилиб бошимга бир дунё миннат қўйдинг. Азият чекдинг. Биргина имо-ишора бўлса бас, йўқу боримни ул шафқатли биринчи валиаҳднинг (илоҳа тангри унга ҳамиша ёр бўлғай) муқаддас нигоҳи қаршисида муҳайё қилардим. Ҳамонки тақдир менга кулиб боқиб, сендек муҳтарам зоти шариф қулбамга ташриф буюрган экансан, қадамларингга ҳасанот! Кўнглинг тўқ бўлсин, бисотимда бор энг аъло молни азиз назар-эътиборингга сипориш қилғум. Улар шу қадар ранг-баранг ва сержилоки, бошқа бирон қулфуруш бисотидан ўхшашини топиш амри маҳол. Сенга гапнинг ростини айтсам, одам зотига хос ажойиб-ғаройиб намуналарни топдим: булар ўғил ва қиз болалар, эркаклар ва аёллар, бўй-басти келишган, сарвқомат; жумла элат ва миллатга мансуб: буғдойранг, оқбадан, сариқ рухсор, қора танли. Улар менга қанчага тушгани бир худонинг ўзига аён! Турон заминдан, Костантинадан, Табаристону Арманистондан, Хуросону Ҳинддан, Мағриб ва Машриқдан, яқин ва йироқ ўлкалардан.

— Азизим, сенда яхши хонандалар ҳам топилиб қолар?— деб сўради Фазл, қулфурушнинг чакаги бир оз тингач.

— Бизни бунчалик ерга урманг, хожам!— деди мулоиймгина ҳайратланган Фанхас.— Ўшанақаларинг, қулинг ўргилсин, бизда бўлмаса, кимда бўлади, хожам? Мен амир ал-муслимин саройида хизмат қиламан-а! Энг нозик табиат зукко шиванадаларни ҳам лол қолдирадиган ғаройиб там-тамлар бизда-да! Чўриларим сўлим шеърятни ёд билади, уд ва саторни қойил-мақом қилиб чалади, рақс этади, танбур ва даф жўрлигида чунонам хониш қиладиларки, одамнинг вужуди эриб, сувга айланади.

— Ҳай-ҳай, гапни хўб олиб қочасан-да, азизим, тағин, улар Хорун ар-Рашид саройининг чўрилари бўлиб чикмасин?— дея кинояли кулимсиради Фазл.— Бундай комила аёлларни фақат халифа саройидагина учратиш мумкин. Гап бундай: сариқ юз ва ё қора танлиларининг бари машриқий. Олийнасаб шаҳриёримнинг

нозик кўнгиллари эса оқбадан чўрилар ишратини тусаб қолибди. Ўшанақаларидан ҳам топиладими?

— Топилганда қандок, ё муҳтарамул эҳтиром! Ул шавкатли Муҳаммад ал-Аминнинг хоҳишлари шундай эканми, йўқни ҳам йўндираминиз-да!

— Ўпкангни бос, азизим! Ҳали гапнинг саромадини айтганимча йўқ. Дейдиларки, оқбадан канизақларни хонандаликка ўргатмасмишлар. Аҳли Бағдод улар билан камдан-кам ишрат тузаркан. Айтишларича, оқбадан аёллар овозини бизнинг мақомга мослаштириш мушкул иш эмиш. Бу мушкулотни осон қилиш, фақатгина, амир ал-муслиминнинг сарой хонандаси устод Иброҳим ал-Мосулийнинггина кўлидан келармиш.

— Ҳай, нима истасалар барчаси муҳайё қилинур, хожам?— деди виқор билан Фанхас.

Ўн иккинчи боб

АРЗОНБАҲО ЧЎРИЛАР

Фазл ўрнидан кўзғалишга улгурмасданоқ қулфуруш дик этиб жойидан турди. Дарҳол олдинга ўтиб, олий даражали меҳмон ва маҳрамларига қуллуқ адо қиларкан, уларни ички ҳовлига бошлади. Ўнг томонга бурилиб, йўл кўрсатди. Хизматкорлар уларга йўл бўшатаркан, ҳар томонга тумтарақай бўлишди.

— Ижозатлари билан, хожам, кўрикни мана шу ердан бошлай қолсак!— деди айвонда тўхтаб қулфуруш. Ижозат бўлгач, қия эшикни очиб юборди. Торгина хонага жойлаштирилган оқбадан қизлар ярим ёввойи кўринишда бўлса-да, лекин жуда сержозиба эди. Уларнинг энг каттаси ҳали тўққизга ҳам тўлмаган кўринади. Хонага кирган бегоналарга кўзи тушган қизалоқлар ётсираб, овчи тажовузига учраган оҳулардек бир-бирларини паналаб, хонанинг бир бурчагига қочиб, ғуж бўлиб тикилишди. Бегона тилда тез-тез ғужурлаша кетишди. Улар деярли яланғоч эди. Саҳро офтобида тобланган болаларга хос юзлари тарам-тарам қизғиш рангда, қўрқувдан пиқ-пиқ йиғлашар, сал ўтмай бу йиғи-сиғи дод-фарёдга айланиб кетиши ҳеч гап эмасди. Косасидан чиқиб кетгудек ферузаранг, кўкимтир, жигарранг кўзлар чақирилмаган кимсаларга бақрайиб қараб қолди. Фазл ҳайрон бўлгандек қошларини чимирди.

— Ё хожам!— деди шоша-пиша қулфуруш.— Унча ҳам ҳайрон бўлаверма! Бу ерга бошлаб келишимдан кўзлаган муддаом,— сени ва ҳатто амир ал-муслиминнинг ҳам дилини хушнуд этувчи кўркам жазманларнинг барчаси аввалбошда, ҳозир кўрганинг йўнилмаган таёқдек дағал, исқирт, ғўр жужуқлар эди. Мен сени бу ерга атайин олиб кирдим. Негаки, ҳар бирининг қиммати ўн минг, ҳатто йигирма минг дирҳам баҳоланадиган гўзалларни тарбиялаб, эпақага келтиришнинг ўзи бўлмаслигини, бунинг учун қанчадан-қанча меҳнат-машаққат сарфланишига имонинг комил бўлсин демоқчиман.

— Дарҳақиқат, жуда машаққатли меҳнат!— дея маъқуллади Фазл.— Вожабо, кўркам Фарида, мисли йўқ Майна ва ҳатто Умм ал-Ҳайён ва ё Дайнара ҳам аввал бошда худди шулардек жоҳил ва нодон бўлганлар-а?!

— Ишонтириб айтаманки, хожам, бундан ҳам багтар бўлганлар.

— Бу молларни сенга қаердан олиб келадилар, азизим?

— Ҳамма ердан, жами оламдан, хожам. Кўпинча чайқовчиларнинг аҳволи қил устида бўлади. Мана булар узоқ шимолдан, славянлар юртидан олиб келинган.

— Уларни қандай қилиб қўлга киритганлар?— қизиқсиниб сўради Фазл.

— Бу ёғи савдогарларнинг иши. Баъзида қизалоқларни ўғирлаб кетадилар, баъзан эса ота-оналаридан сотиб оладилар. Арзимаган пулга. Менга эса уч-тўрт бор қимматга пуллайдилар.

— Тўхта-тўхта-чи, жухудбой, билишимча, қонунга кўра, болаларни ота-онасининг бағридан юлиб олиб, йироқларга олиб кетиш мумкин эмас! Ахир, булар ҳали ёш бола-ку!

Ўзини кинояли табассумдан таёлмаган Фанхас дарҳол хушёр тортиди.

— Э-ҳа, билиб гапиряпсанми, хожам!— дея хитоб қилди қулфуруш.— Бечораҳол қизалоқлар учун қуллик — уларнинг ўйлаб тушларига ҳам кирмайдиган улуғ бахт. Ўзинг тананга ўйлаб кўр: валқир-валжир, ёввойи, ярим оч турмушдан (бизнинг туялар ҳам улардан кўра яхшироқ яшайдилар!)— обод, фаровон, тўкин-сочин, кўркамлик тимсоли бўлмиш араб шаҳарларига келиб қоладилар. Сўнгра, ким билсин, улардан баъзиларининг омади юришиб кетса ажаб эмас. Ахир ўзинг яхши биласан-ку: баъзи канизақлар, ҳатто халифа қизларига ҳам насиб бўлмаган қимматбаҳо бисотга эга бўлиб оладилар! Қараб турса, бу — унчалик машаққатта-лаб иш эмас: хушрўй чехра, ёқимли овоз, таъсирчан ифода билан ашъор ўқиш ва хониш, ишваю ноз. Албатта бундай омад ҳаммасига ҳам насиб бўлавермайди. Бундай фаройиб бахтга, албатта, улар орасидан аҳён-аҳёнда, элликдан бири ва ҳатто саксондан бири, ўшанда ҳам ўта қобилиятли ва зотдорлари эришмоғи мумкин. Тарбияси қийин, хунук қизларни, одатда, уй ишларига ўргатамиз. Ўртаҳол оилаларга чўри қилиб сотамиз. Энди, хожам, ҳозир сенга канизақларнинг ўзгача тоифасини кўрсатаман.

Қизалоқларни кўравериш жонига теккан Фазл енгил тортиб:

— Марҳаматингни дариг тутмагайсан, азизим!— дея хитоб қилди.

Фанхас итоаткорлик билан бошқа хонанинг эшигини ланг очиб юборди. Бу хонада Африканинг узоқ ерларидан келтирилган қоп-қора ҳабаший қизлар истиқомат қиларди. Тим қора жингалак сочларига бир умр тароқ тегмаган, бурун катаклари икки томонга тарвақайлаб кетган. Улар ақл бовар қилмас ёввойиликни хушандомлик билан ғалати омухтаси эдики, кўрган одамнинг кўнгли беҳузур бўларди, аввал кўрилган славян қизлари буларнинг олдида ҳалво эди. Хонадан анқиётган кўланса ис уларни анчадан бери ювинмаганлигидан далолат берарди. Аввалги манзаранинг ўзиёқ жонига тегиб, энсаси қотган Фазлнинг авзойи бузилганини сезган қулфуруш ҳабаш қизларни кўрсатишга юраги дов бермади.

— Ҳабаший қизлар, Судан ўлкасидан. Уларни асир олиб, биз томонга юборишади. Улар фақат энг оғир ишларга муносиб, оқбадан канизақлар хизматида бўлишади.

Олиймақом меҳмон ва маҳрамларга иззат-икром билан йўл бошлаган Фанхас уларни айвон бўйлаб олиб кетди. Ортиқ эшикларни очмади. Уларга гап уқтириш билан кифояланарди.

— Бу ерда бадавлат қизлари туради. Яқинда Саҳройи Кабирдан келтирилган. Одатда, уларни ота-оналари солиқлар эвазига беришади. Шу йўсун уларни Бағдодга келтиришади. Бу гаплар азиз хожам учун сир эмас. Ана бу ерда,— деди у бир эшикни кўрсатиб,— Синддан олиб келинган қизлар туришади. Уларнинг бадани ажойиб қизғиш рангда, ҳим-ҳим товланиши хушингни олади. Наригисида Костантинанинг бугдойранг қизлари. Ундан нарида ҳаммомчи, ошпаз, нонвойлик ва энагалик хунарига ўргатилган чўрилар макони, қарши томондаги бинода эр-каклар истиқомат қилишади. Улар орасида ҳабашлар, хазорлар, турклар, хитойлар, ўруслар, булғорлик қуллар бор.

Ўн учинчи боб

ҚИММАТБАҲО ЧЎРИЛАР

Дор ар-Рақикни айланиш чўзилиб кетди. Тоқати-тоқ бўла бошлаган Фазл:

— Хой, жухудбой, яширилган бисотингда борини кўрсатиб қўя қолмайсанми. Ҳаммасини кўриб чиқиш шарт эмас-ку, ахир. Вақтимиз зиқ,— деди.

— Оппоқ, момикдай. Хушрўй жорияга бир нигоҳ ташламайдиларми, а, хожам?— деди Фанхас фармонбардорлик билан ер ўпиб,— жуда антиқалари бор-да!

— Хизматларингни қадрлайман, азизим,— деди Фазл валиаҳднинг арзандасига қатъият ва тўнглик билан!— Ҳали айтганимдек, бугун бизга фақат канизақлари керак!

— Бўлмаса-чи, бўлмаса-чи, эсимда бўлганда қандоқ!— дея бидирлай кетган Фанхас амалий ишга ўтиш пайти етганини ич-ичидан ҳис қилиб, меҳмонни ичкарига бошлади. Уни берк эшиклар ёнидан олиб ўтиб, энг чеккадаги эшик олдида тўхтаб, ҳабаший ҳарам оғасига очишни буюрди!

— Ё муҳтарамул эҳтиром, марҳабо! Энди бу хурмоларнинг лаззати сенга маъқул бўлишига имоним комил. Фазл виқор билан қадам қўйган уйда харамларга сотиш учун сараланган оқбадан қизлар туришарди. Уларнинг энг кичиги — ўн беш, каттаси — йигирма ёшга етар-етмас. Эгниларида юпқа арзонбаҳо матодан тикилган кўйлак, бўйинларида хилма-хил рангдаги оддий ясама мунчоқ шодалари. Либосу тақинчоқлар ҳам зебу зийнат бўлтимми! Фақат оллоҳ-гаолонинг қудратигина аёлларга бу қадар хусни тароват ато қилиши мумкин! Юзларидан кўзни узиш амри маҳол! Ҳим-ҳим жило берувчи чеҳраларга нигоҳ ташлаган одамнинг хуши бошидан учеди. Озода чеҳраларнинг товланиши ақлни лол қилиб қўяди. Сутга чайилгандек оппоқ мулойим бадан, фарангларгагина хос кип-қизил чеҳралар, сарвқомат; баъзиларининг қамчиндек сунбул сочлари тақимини ўпади, баъзиларининг эса паришон зулфи елкаларига ташланган. Гўзалликнинг ажойиб тимсоли! Айниқса биттаси — ўзининг бўйи-баста, нафис шакли-шамойили, шахло кўзларининг беғубор иболи нигоҳи, хуш хироми унинг нозик латофат соҳибаси эканлигидан, тортинчоқ табиатидан далолат бериб турибди. Қизнинг фусункор хуснига маҳлиё бўлган Фазл унга арабча гап қотди. Қиз тушунмади, лекин гапни унга айтилганини англаб, ўзини дугонасининг орқасига олди, уятдан қизариб кетган юзларини қўллари билан яширди.

— Қани Абул Атахия!— дея хитоб қилди валиаҳднинг арзандасига хос сервиқорликни ҳам унутаёзиб.

— Абул Ата...

Оз бўлмаса Фанхас шоирни яширинган ердан чақиришга фармон бериб юборай деди-ю, вақтида хушини йиғиб олди.

— Ваҳ-ваҳ-ваҳ!!! Бу офатигжон озода чеҳрани қани энди бир қошиқ сув билан ютиб борсанг!— деди қийқириб, мафтункор шавқ-завқ билан Фазл, бегонасираб, бурчакка тисарилган қизга яқинлашаркан.— Ё алҳазар, тап-тайёр қасиданинг ўзгинаси-я! Унга атаб ҳар қанча қасида битилса оз! Ҳой, қани, Абул Атахия, бўлмаса Абу Нувос-да!

— Бўлмасам-чи!— деди дудмал хушомадгўйлик билан қулфуруш ва гап маромини ўзига зарур томонга буриб юборишга интилиб:— Қизни хуру паризодга таққослаб, хошам бор ҳақиқатни айтди! У мисли йўқ гўзал! Мен уни аёнлар ишратини кўзлаб, Табаристонда бир гуруҳ чўрилар билан бирга қўлга киритдим. тангри шохид, унинг тенги йўқ! Аммо-лекин, муҳтарам зотга аён бўлғайки, ҳали бу малакка назокату латофат соҳибалари бўлмиш қанизақлар билан баҳслашмоққа йўл бўлсин! Шундай тарбия маскани ҳали йўқ-да!

— Агар хошам ҳўп деса, қимматли вақтини яна бир неча дақиқа ўғирлашга журъат этиб, ижозат берилишидан олдин маъшуқалик ва ишратбозлик машқини олган чўриларни намоиш қилиш ниятидаман. Улар бири Кўфа томонларидан. Чунонам ҳурлиқо, чунонам хушҳиromки, асти қўя қолинг! Кўзлари-чи, кўзларини айтмайсизми? Ана кўкрагу ана нозик беллар!— деди қулфуруш кўзларини ола-кула қилиб, лабларини чўпиллатиб.— Э-ҳа! Уларнинг қадр-қимматига етмоқ учун кўз билан кўриш шарт. Ҳеч қандай зебу зийнатсиз! Кўзу мужгонлар сурма тортилгандек тим қора!

Фазл қийқириб ханда ташларкан, қизлардан ўгирилиб деди:

— Гўзаллар мақтовиниям роса дўндирасан-да, азизим!

— Ё муҳтарамул эҳтиром!— деди Фанхас соқолини тутамлаб.— Ахир бутун умримни шуларга сарфладим-ку!

— Яхши, яхши, жуҳудбой! Бисотингда яна ниманг бўлса, кўрсат-чи! Олий мартабали меҳмонлар билан муомалада суяги қотган Фанхас бидирлай кетди:— Узр сўрайман, хошам, дўндиқча энагалардан ҳам менда муҳайё. Дўндиқчалар ёнига ҳов анови бурчакдаги эшикдан кирилади. Қулинг ўргилсин ҳабаший ҳурлиқолардан ҳам топилади. Агар олий ижозат бўлса, йўл-йўлакай оқбадан хонандалар хонасига ҳам кириб ўтсак девдим. Асл мўъжизанинг ўзгинаси! Улар соз

чертишиб, кўшиқ айтиб беришарди. Шояд, мухтарам тўрамнинг кўнгли ташвишлардан андак ҳоли бўлармиди.

— Маъқул гап,— деди Фазл мамнуният билан.

Бу хона табаристонликларникига қараганда тамоман ўзгача. Антиқа гилам тўшалган, серҳашам хона: атрофга шоҳи болишлар терилган, ҳамма ёқни муаттар ифор иси тутиб, чўрилар ясаниб-тусанган. Эшик яқинида ўтирган чўрининг нафис ич кўйлаги устидан елкасига мулойим тўқ сариқ заъфароний тусдаги пешбанд ташланган. Қизнинг зулукдек қоп-қора сочлари бежирим турмакляниб, муаттар мушканбар сепилган. Фусункор опшоқ чехраси олдида тоғ биллури хижолатда. Бошида ранг-баранг пистонлар қадалган ҳарир тўр пешбанд чеккаларидаги ҳалқасимон нозик гажакларнинг учига ёқут қадалган, пешонасига шинам тиллақош тақилган, бўйнида шода-шода маржонлар.

— Ўрнингдан турақол, опшоғим, Карнафлэл!

Фазл қиз билан сертақаллуф саломлашди. Қиз ҳам саволга монанд тарзда фа-соҳат билан жавоб қилди. Фазл қизнинг сўзларидаги енгил талаффузни пайқаб, қулфурушдан сўради:

— У басраликми? Шакли-шамойилига қараб бундай деб ўйламовдим...

— Йўқ, йўқ, хожам! Ҳали басраликларга навбат келганича йўқ,— дея Фанхас чўрининг тарихи борасида узундан-узоқ ривоят қила кетди:— Карнафлэл — аслан гуржи қизи. Сотиб олинганига кўп вақт бўлди. Мухтарам зот тўғри пайқабди: унинг болалиги Басра яқинида кечган. Карнафлэл ҳам ёшлигида, ҳали кўрганамиз ярим ёввойи, қаланғи-қасанғи қизалоқлардан бешбаттар эди. Шўрпешона қиздаги латофат ва истъодни даставвал пайқаган азиз меҳмонимнинг бу хоксор қулидир. У пайтда қизалоқ ўн ёшга ҳам тўлмаганди. Қир-чиридан башарасига қараб бўлмасди. Мен уни озода юришликка ўргатдим. Унга бир муаллим араб тилидан, бошқа бир муаллим Қуръон тиловатидан, ўзга бири ашъори алфоз санъатидан таълим берди. Карнафлэл ўсиб, улғайди. Халифаликдаги ман-ман деган аъёнларни ҳам сеҳрлаб, маҳлиё этишга қодир гулгунча бўлиб очилди. Хушовоз устод Иброҳим ал-Мосулийдан Карнафлэлга хонандалик санъатидан таълим беришни илтижо қилдим. Ҳа-да, илтижо қилдим. Устоз катта пул сўради. Хасислик қилмадим. Ҳар куни эрталаб толибам мусиқа билан шуғулланди. Хорижийлар бизнинг хониш усулимизга кўникишлари на қадар мушкул эканлиги хожамга сир эмас. Ҳозир Карнафлэл — Бағдоднинг энг назокатли чўриларидан. Унинг мисли, ҳатто амир ал-муслимин саройида ҳам топилмаслигига имоним комил.

Чўрининг баҳосини оширишга жон-жаҳди билан ўлиб-тирилаётган Фанхаснинг сўзларини жимгина тингларкан, Фазл қизга синчковлик билан разм солди. Эркаклар ўзаро суҳбатлашаркан, одоб юзасидан Карнафлэл ўзини четга тортди. Кейин, деворда осифлик удни кўлига олди. Бехосдан сирғаниб тушиб кетган елпигич остидан кўринган нозик, оч қирмизи, сержозиб билаклари, узуклар безаган бежирим бармоқлари кўрганнинг ҳушини оларди.

Ниҳоят, қулфуруш гапни тугатиш пайти етганини фаҳмлаб, жим бўлгач, Фазл деди:

— Азизим, гўё у шеъриятни миридан сирини айиради, шеърни қойиллатиб ўқийди, деб ишонтирмоқчи бўлдинг.

— Хожам нимани буюради?

Мухтарам зот лутфу иноятини дариғ тутмай, тўр пешбанд ҳошияларига тикилган каштага бир нигоҳ ташласа, ўша мисраларни Карнафлэлнинг ўзи тўқиганини билиб оларди.

Валиаҳднинг арзандаси чўри томон юрди. Ёпинчикқа заррин ҳарфлар билан тўрт мисра шеърый кашта жуда нозик санъат билан тикилган эди.

Қўлга хина кўйганда ҳар гап,
Негалигин билмайман, бироқ,
Хина қилмас бармоқни гўзал,
Гўзал қилар хинани бармоқ.

— Ажойиб кашта!— деди шавқу завқ билан Фазл.

— Хурлиқонинг бошдан-оёғи гўзал! Кўзларини айтмайсизми! Сурма қўймай ҳам кўзлари шунчалик қора бўладими! Тиллақош шахло кўзларини яна ҳам чақнатиб юборгандек! Қизнинг пешонасидаги асл тошлар билан безатилган тақинчокни ясаган устанинг қўллари дард кўрмасин-а!

— Сезишимча, мухтарам зот тенги топилмас Олияга ишора қилмоқдами, дейман?— сўз қотди Фанхас.

— Ишора қиялман? Ҳа-да... Амир ал-муслиминнинг кичик сингиллари хаёлини нажотбахш мумтоз фикр чулғгани ҳақ гап эмасми, азизим?

— Шундайин нажотбахш мумтознинг мақтовига тил ожиз! Агар хожамнинг хоҳиши бўлса, бу ишни қандай содир бўлганини ривоят қилурдим.

— Қани, қани, эшитайлик-чи.

— Айтишларича, ҳар жиҳатдан баркамол чирой соҳибаси Олиянинг биттагина нуқсони — пешонаси дўнг экан. Бу қандай даҳшат, ахир, ё мўътабар зот! Буни қарангки, амир ал-муслимин сингилларининг ҳам турқи-таровати айнан шундай экан. Дўнг пешона қуриб кетгур унинг ҳуснига доғ бўлиб, жуда ҳам бадбашара қилиб кўрсатаркан! Кутилмаганда Олиянинг қалласига антиқа фикр келибди: зе-бисарни, ҳаммага ўхшатиб, бошга эмас, пешонага тақса бўлмайди. Вожаб, ҳали дунёда биронта ҳам аёлнинг етти ухлаб тушига кирмаган фикр.

Фазл завқиб нигоҳини қиздан узолмасди. У бўлса товусдек хиромон қадамлар билан эркаклар ёнидан ўтди, сал энкайганча, ойна ёнида киё туриб қолди. Эғнидаги кўйлаги ҳим-ҳим товланиб кетди.

— Мана бу паричеҳрага ҳам бир нигоҳ ташласинлар-а, хожам!— деди қулфуруш.— Бери кел-чи, Сусаннагинам!— деди эркалаб қулфуруш.

— Чехрасига бир боқинг-а, хожам! Чамаси, пардоз-андозга улгурибсан-а, муғомбир?— Валиаҳднинг арзандаси ўгирилиб қарадию ҳайратдан ёқасини ушлагудек бўлди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас, юзига мушк билан арабий сатр рақам қилди. Бу ҳолга ақл бовар қилгудек эмас: у ойнага боқиб туриб, ҳарфларнинг акси тесқари бўлишига қарамай, хати равон ва дона-дона битилганди:

Ал-Фазл ибн ар-Робия

— Офарин!— деди Фазл, биринчи валиаҳдга қандайин кутилмаган совға тортиқ қилажагини ўйларкан.— Анави охирги хурлиқо бизни на билан хурсанд қилмоқчи? Қайдан билсин, ҳали тақдир шамоли уни кимларга дучор қилишини! Шундай олий мартабали харидор яна бир бор насиб бўладими — йўқми?— дея ўйлаб, уни қўлдан чиқармасликка аҳд қилган учинчи қиз мева идишидан энг катта олмани танаб олди-да, ёнидаги япаски хонтахтача устидаги сурмадонга милни ботириб, олманинг нимпушти сиртига мисралар битиб, уни индамайгина Фазлга узатди. У овоз чиқариб ўқиди:

Энгаши отлиқлар саллалари бот,
Мудраш жомидан хоб қонгунча сўнди.
Ҳеч кимни кутмассан дунёда, ҳайҳот,
Тун чўкди, кетармиз уйқуга энди.

Абу Дахбал ал-Жумоҳий қаламидан томган мазкур ашъорни валиаҳд арзандаси биларди, болалигидаёқ ёд бўлиб кетган мисралар қулоғига қуюлиб қолганди.

— Ўзга биронтасини кўришни истамайман!— дея хитоб қилди Фазл.

Қулай олди-сотди олий мартабаларга эришиш йўлида унга катта имкониятлар яратади. Муҳаммад ал-Амин айшу ишратга муккасидан кетган. Нима қипти, валиаҳднинг арзандаси унинг базму ишратларини янада қизитади. Бу ишлар, ўзини ҳам фахшбозликка шўнғиб кетганлигидан эмас, балки ўз сиёсий ниятларига эришмоқ ва нуфузини сақлаб турмоқ учун бир восита деб биларди.

— Аминманки, қизларнинг хонадалик санъати ҳам уларнинг шакли-шамойили, ашъор битишдаги маҳорати ва юриш-туриши каби серлатофатдир,— деди Фазл хонадан чиқаркан, орқасидан пилдираб келаётган қулфурушга.— Уччасини ҳам харид қиламан.

Ўн тўртинчи боб

КИМОШДИ САВДОСИ

Фанхас валиаҳд арзандасини меҳмонхонага бошлаб кирди ва чуқур таъзим ба-жо қиларкан, қўлларини олдинга чўзиб:

— Ўтир, хожам! Хоҳишинг бўлса, қолмиш чўриларни ҳам назорингдан ўтказурман. Гапимга инос, энг сараларини кўрдинг, имоним комилки, ўзинг чама-лаб, инсоф билан лойиқ баҳоларсан.

У харидор дидига қойил қолишнинг нақадар муҳимлигини яхши биларди.

— Қани, кимошди савдосини бошлай қолайлик, азизим, жуда шошилиб туриб-ман,— дея жавоб қилди Фазл болишга ўтираркан, тавозе билан суриб қўйилган шароб ва шарбат тўла хонтахтага қайрилиб ҳам қарамай.— Чўриларингга қанча сўрайсан?

— Ё мухтарам зоти шариф, бу жирканч олтин ва пуллар устида пачавалашиб ўтириш на ҳожат? Бу ҳурилиқолар ҳамонки, ул олий насаб валиаҳд қисматига битилган эканми, чўрилар меники эмас — уники. Ҳаммамиз Муҳаммад ал-Амин ҳазратларининг содиқ қуллари, ҳақ тўлайдими, тўламайдими, ихтиёр ўзида. Садоқат билан хизматларига ҳозир нозирмиз,— дея тантанавор жавоб қилди Фазл.— Аммо-лекин, мухтарам зоти зарифга аёнки, фалон пул сўрашга ҳаддим борми? Баҳони хожамнинг ўзи айта қолсин. Бундай чўриларни неча пул туриши мендан кўра унга аён.

— Ҳечам-да, жуҳудбой. Инос-ихтиёр сенда. Инсоф билан сўра.

— Бу хоксор банданинг ҳадди борми! Менинг қисматим — фармонбардорлик. Олийнасаб валиаҳднинг бу бечора қулфурушга тўлаган олтинлари зое кетмайди. Энг муҳими, офатижон қизлар. Нимаики саховат қилсалар кўпу оз демай, бажонидил оламан. Бироқ аминманки, Муҳаммад ал-Амин амир ал-муслиминдан кам тўламаса керак.

Охирги сўзларнинг маромидан, Фанхас мутоиба қиляптими, жиддий айтмоқда-ми, англаш мушкул эди. Лекин, шу топда ҳазил-мутойиба қилиш тўнгликнинг, беҳаёликнинг ўзгинаси. Фазлнинг тоқати тоқ бўла бошлади.

— Хўш, амир ал-муслимин қанча тўлабди? Қани, гапир-чи!

— Энг яхши чўриси, хожам, юз минг динор.

Қулфурушнинг лабларига киноявий табассум югурди. Меҳмон анойилардан эмас. Харидманд чўриларнинг нархини, ҳаммани кўйиб, ҳа, арзон дермиди. Бу эса, чўрилар кўнгилдагидек эмас, дея иқроқ қилишнинг ўзгинаси. Унга бўлса бориб турган тамтамларни харид қилиш буюрилгани турган гап.

Лекин Фазлга панд бериш, лақиллатиш ҳазилакам гап эмас.

— Наҳотки бу можаронинг интиҳосини билмасанг?— дея сўради ҳайратлангандек, — яхши, сенга ривоят қилай, жуҳудбой, эшит! Бу можаро Хорун ар-Рашид ҳукмронлигининг илк палласида содир бўлганди. Беқийёс маҳлиқога нигоҳи тушиб қолган амир ал-муслимин унинг учун юз минг динор тўлашни буюрди. Баҳосини жуда аниқ дединг. Баҳо албатта, жуда баланд. Шунча пул эвазига ўнлаб бориб турган чўриларни харид қилиш мумкин. Ўша пайтдаги вазир Яҳё ибн Халид, шубҳасиз, амир ал-муслиминни бу ишни қилмасликка кўндирмоқчи бўлди. Аммо, бефойда. Хорун ар-Рашид ўз сўзида туриб олди. Ахир бўлмагач, вазир андак бир хийлага қўл урди: олтин динорлар ўрнига хазинадан қумуш дирхамлар олиб, бу бир ярим миллион танга демак, халифанинг равоқдаги хобхонаси олдига сочиб ташлашни буюрди. Тонг палласида уйғониб, Хорун ар-Рашид таҳорат олиш учун ҳовуз сари йўл олди. Ерга сочилган тангалар устидан қадамлаб, пастга тушаркан: «Ўзи нима гап бўляпти бу ерда?»— дея сўради ҳайратланиб амир ал-муслимин. «Ё амир ал-муслимин!— дея хитоб қилди ёнида турган Яҳё ибн Халид.— Бу тангалар ҳалиги чўрининг қимматига тўланиши лозим бўлган ақчалар. Тун бўйи уларни санаб улгуролмадик». Тўпиғига чиққан дирхам тангаларни кўрган халифа, қўйилган нарх ҳаддан зиёдлигини англаб, харидни бекор қилди. Бу ривоятни Фанхас писмиқларча миқ этмай эшитиб ўтирди.

— Мабодо, олийнасаб валиаҳд отасига ўхшаб саҳийлик қилишни хоҳламаса,

балки, халифа вазири деган нарх баробарида саховат қилур?— дея савол ташлади таъзим билан кулфуруш. Фазлнинг ашаддий душманига ишора қиларкан, кулфуруш унинг иззат-нафсини мўлжаллаб бошлаб нишонга урганди.

— Жаъфар ибн Яхё чўрига қанча ақча тўлабди?— дея қизиқсиниб сўради валиаҳднинг арзандаси. Вужуди ғазабдан жунбуш урса-да, аммо унинг юзлари сокин эди.

— Қирқ минг динор, карамли хошам. Фикри ожизимча, халифанинг биринчи валиаҳди бундан кам тўлашни ўзига эп кўрмаса керак. Майли, у зоти шариф қанча тўламасин, барибир, қизлар зудлик билан саройга элтиб қўйилади.

Савдолашиш маромидан Фазл норози эди. Гўё Муҳаммад ал-Амин пулни олаётгандек. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Хасислик билан шуҳрат орттириш мушкул иш. Сахийлик доврўғи ўрнига турли-туман миш-мишлар оралайди. Эътибор қозонмоқни, сенинг тўғрингда шавқ-завқ билан сўзлашларини истаркансан, сахийликни қўлдан бермаслигинг, ҳатто исрофгар бўлмоғинг шарт.

Бағдод саройининг махфий асрорини беш кўлдек билган Фанхас жўрттага Жаъфар ибн Яхё номини ўртага солиб, баҳона қилиб, меҳмоннинг қитиғига теғди, унинг гижгижлаб, ҳамёни каттароқ очилишини кўзлади. Бу ғалати тадбир ўз сеҳрини кўрсатди.

— Фикримча, давлатпаноҳимнинг чўрилари (Оллоҳ уни ҳамиша ўз паноҳида асрагай) вазирниқидан юз чандон кўҳликроқ,— деди Фазл, Муҳаммад ал-Амин доврўғи ва шаън-шавкати қанча кенг тарқалса, унинг хусусий ҳузур-ҳаловати ҳам шунчалик ошувини ўйлаб.— Яхши, жуҳудбой, пуллариғни оласан. Юз минг у қадар катта пул эмас-ку.

— Ё марҳаматли хошам!— дея хитоб қилди Фанхас вужудини қоплаган қувончдан аранг ўзини босиб.— Ул мўтабар валиаҳднинг саҳоватпешалиғига имоним комил. У ўзининг содиқ ва фармонбардор фуқароларидан мурувватини аямагай.

— Худога шукр қил, жуҳудбой!— деди чўрт кесиб Фазл ўрнидан қўзғаларкан. Унинг ишораси билан бирга келган жиловдор арғумоқларни эгарлашга шошилди.

— Зудлик билан чўриларни саройга жўнат, бир йўла олтинлар учун ҳам одам йўлла.

— Амринг вожиб, ё хошам, кўпам ташвиш тортма, олтинлар қочиб кетмайди,— деди сипориш билан Фанхас ўз туйғуларини яширишга уриниб, салласини пешонасига тушираркан.

Ўн бешинчи боб

ХИБСГА ОЛИНМАДИ

Дор ар-Рақиқ дарвозалари эндигина очилган ҳам эдики, Фазлнинг қулоғига ташқаридан ғала-ғовур ва бақириқ-чақириқ чалинди. Тўдаланиб турган аскарларга кўзи тушиб қолди. Уларнинг либоси жуда антиқа эди: эгниларида гўё ниқобланиш учун кийилгандек товонларигача тегиб турган узун ёпинғич, бошларида дубулға устига ўралган чўққи салла: Тавба, фақат халифа Абу Жаъфар ал-Мансур замонасидагина аскарлар ана шунақа либосда юришарди. Ё алҳазар, ўзи нима гап?

Тўсатдан оломон орасидан эшитилган дод-фарёд кулоқларни қоматга келтирди.

— Қўйиб юборинг мени! Сизга ўзи нима керак?! Мен Фазл ибн ар-Робиянинг кишисиман!

Ўз номини тилга олинганини эшитиб қолган валиаҳд муқарриби сергакланди, жиловни ташлаб, тап тортмай тўс-тўполон орасига ёриб кирди. Маҳрамлари орқасидан эргашди. Башанг кийинган одамни кўрган аскарлар орқага тисарилди. Оёқ-қўллари боғланиб ерда типирчилаб ётган кимсани икки аскар маҳкам тутиб турибди. Ерда типирчилаётган Абул Атахия эди. «Сарой шоири?! Ё раббий, тушимми-ўнгимми? Нималар бўляпти ўзи?»— ажабланди Фазл. Бошини чулғаган

саволларга кимдан бамаъни жавоб олишни ўйлаган Фазл у ён-бу ён аланглади; иттифоқо нарироқда туриб, ушланган кимсани яна ҳам чандиб боғлаб, «Тезроқ олиб боринглар», дея шанғиллаётган чодрали аёлни кўриб қолди. Кузатаётганларини пайқаб қолган аёл юзларини шоҳи парда билан ўраб олди.

Абул Атахия бўлса, «мен Фазл ар-Робиянинг кишисиман» деб дод соларди.

— Фазл-Фазл деявериб, жонга тегдинг-ку?— дея ўшқирди уни тутиб турган аскар.— Ўпкангни бос, халифанинг олдида жавоб берасан!

Ерга қараган ҳамоно биринчи валиаҳд муқаррибининг нигоҳи Абул Атахиянинг кўзлари билан тўқнашди. Абул Атахия ёрдам сўраб, мўлтирарди. Шоир оғзидан гуллаб қўйишини англаган Фазл ўртага тушди:

— Бу кимсани дарҳол бўшатинг! Ким уни банд этишни буюрди?

— Амир ал-муслимин!— деди хириллаб аскар, ўтирилиб ҳам қарамай, арқонни яна маҳкамроқ тортди.

— Қани фармон? Қайси қонун-қоидага таяниб иш тутяпсиз?

— Биз амир ал-муслимин соқчилари!— деган товушни эшитиб, ўнг тарафга ўтирилган Фазл яқинлашиб келаётган барваста қомат, бақувват, дароз ориф га кўзи тушди.

— Бундай нусха кимсалар Бағдодда камдан-кам учрайди. Бу нобакорни тутиб қамаш буюрилган!— деди йўғон хирқироқ овозда ориф.

— Қаллобларсиз!— дея ҳайқирди валиаҳд муқарриби,— Хорун ар-Рашид қўриқчиларининг елкасида давлат нишонаси бўлғувчи эди, сизларда эса бу йўқ!

Ориф наъравор қаҳ-қаҳ урди, елкаси билан ўтирилди ва ёпинғичини туширди. Кураклари орасига тикилган шундай сатрлар кўзга ташланди:

Майли, ғаддор ёвга қақшаш бўлсин ёр,
Елғиз ўзинг, Оллоҳ, бунда мадаккор!

Ориф андак қўлини қимирлатган эди, офтоб нурлари белига осилган узунчоқ шамширға тушиб, ярқираб кетди.

Бу ишларда суяги қотган валиаҳд муқарриби табассумдан ўзини тутолмади: даҳшатли битик халифа Абу Жаъфар ал-Мансур замонида расм бўлганди. Узунчоқ шамшир тақишни ҳам Абу Мансур ворисларидан айримлари, бу либосни ҳеч бўлмаганда аскарлар учун сақлаб қолдиришганди.

— Вой сен-ей, бу алмисокдан қолган рўдапо анжомларни қайси гўрдан илиб ола қолдиларинг?— дея дабдававор хитоб қилди муқарриб.— Яхшиси, сен менга ҳозирги халифанинг исми шарифини кўрсат! Ориф жимгина эғнидаги ёпинғични ечди. Елкасининг юқори қисмида заррин иплар билан: «Амир ал-муслимин Хорун ар-Рашид» деб тикиб қўйилганди. Ориф ўтирилиб, ҳали ҳам жон-жаҳди билан тирчиллаётган Абул Атахия билан овора аскарларга, арқонни яна қаттиқроқ танғинг, зеро қимирлашга ҳам ҳоли қолмасин, деб ўшқирди.

Фазлнинг кос маҳрамлари, сарой шоирини қутқаришга ҳозир бўлиб, унинг ишорасинигина кутишарди. Аммо валиаҳд муқарриби иккиланарди. Унинг товушидаги қатъият сусайганди.

— Шўринг қурғур Фазл ибн ар-Робиянинг кишисиман деб ишонтиришга ўлиб-тирилмоқда. Ҳой, яхшилар, унинг гапи ростлигига ким кафолат беради?— деди тўнглик билан Ориф.— Нима керак гапни чувалаштириб, уни қамаш ҳақида фармон бор.

— Мен кафолат бераман!— деди дарҳол қатъий тарзда Фазл!— Бу кимса ал-Фазл ибн ар-Робиянинг хос маҳрамларидан, озод этилишини талаб қиламан! Ориф шошиб қолди. Унга биров шундай амирона тарзда фармон қилолишини ҳечам кутмаганди. «Ким билсин, тағин бу бирон амир-памир бўлмасин»,— деб ўйларкан ўзича, алланимани эслагандек хушёр тортиб, нарида турган чодрали аёлга қаради. Бирдан аёлнинг қочиб қолганини кўриб, ҳанг-манг бўлиб, ўйлаб қолди: «Уни кўрибоқ қочиб қолишларидан, ростанам бу амир бўлса керак! Ҳар қалай, эҳтиёт бўлган яхши...»

¹ Ориф — халифа қўшинида юзбоши.

Валиаҳд муқаррибини кузатгани чиққан Фанхас кўчада бўлаётган ажиб машмашаларни жимгина кузатди. Фақат Абул Атахияни унинг уйи олдида ҳибсга олишлари кўнглининг бир чеккасини хира қилди. Бир оз нарироқда бўлса эди, садқаи сар! Ҳатто у орага тушмоқчи ҳам бўлди, ахир қанчадан-қанча хизматкорлар амру фармониغا мунтазир. Бир имо қилиб «Ҳа» деса бас. Лекин нима қилиб шоир халифанинг ғазабига дучор бўлганикин? Ке, қўй, уни ҳимоя қиламан деб ўзини балога гирифтор қилмасин тагин? Фойданинг қоқ ярмини бўлиш борасидаги ваъдага эса вафо қилмоқ даркор... Мабодо Абул Атахия ҳибсга олингудек бўлса, фойданинг ярмиси ҳам ёнга қолади. Бу ҳам худонинг бериши-да! Устига-устак, Ҳайён айтганидек, Хатиба орқали юборилган Саййиданинг фармони ҳам бажарилган бўлурдики, фойда устига — фойда! Сих ҳам, кабоб ҳам куймайди. Манамаи, деб ўзи келиб турган нақдгинани қўлдан чиқариш тентаклик бўлурди. Қулфуруш қаноатлангандек томоқ кириб қўйди. Бу ёқда Фазл орифни чўчитиш йўлини ахтарарди.

— Сен уни тутиб туришга ҳақкинг йўқ!— дея жар соларди у чандиб боғланган шоирга ишора қиларкан:— Унинг гуноҳи нима? Амир ал-муслимин ҳузурида жавоб берасан!

— Ҳўш, кимсан ўзинг менга дўқ урадиган?— дея ўшқирди дарғазаб бўлган ориф.— Сени танимамайман ва танишни ҳам истамайман. Йўлингдан қолма!

Ҳожаларини ҳақорат қилинишини эшитган Фазлнинг маҳрамлари шамширга қўл чўзди. Шовқин-сурон кўтарилиб, сўкиниш, дўқ-пўписа овозлари эшитилди. Ориф аскарлари ёпинчиқ остидаги жанговор шамширларини қинидан суғурдилар. Ўтакаси ёрилган қулфуруш ўзини ура ичкарига олди.

— Шамширлар қинга солинсин! Бу ал-Фазл ибн ар-Робиянинг амри!— дея наъра тортди валиаҳд муқарриби ва аскарлар орасида юз берган саросималикни кўриб, шоирни тутиб турган навкарларга қараб амр этди:— Асирни дарҳол озод этинг! Унингчун бутун масъулиятни тўла ўз зиммамга оламан! Эшитишсизларми? Сарой шоири Абул Атахия, мабодо, кимсага даркор бўлиб қолса, уни мендан сўрасин! Бундай можароларда суяги қотган ориф вазиятни дарҳол фаҳмлаб:

— Шамширлар қинга солинсин!— дея аскарларга буйруқ бераркан, Фазлга ўгирилиб:

— Хожам, бу одамни ҳибсга олиш ҳақида буйруқ бор. Уни озод қилинса, мен нима деб жавоб қиламан?

— Шоир ал-Фазл ар-Робия ҳузурида дегин!

— Бу ўша. Биринчи валиаҳд бош маслаҳатчиси!— деб ивир-шивир қилишарди бир-бирлари билан аскарлар.— Уни танидим! Худди ўшанинг ўзгинаси.

— Ё хожам, нега кимлигини ўша заҳотиёқ айтақолмадинг? Дарҳол амру фармонингга итоат қилган бўлурдим,— деди бўшашиб ориф.— Ҳой, Маҳмуд, асирни озод эт!

Кенг елкали аскар арқонни ечди. Абу Атахия ўрнидан тура солиб, бош яланг, кир-чир, дарғазаб ҳолда Фазлнинг оёқларига йиқилиб, жуббасининг барини ўпмоққа тутинди. Валиаҳд муқарриби ўпкаси тўлиб кетган шоирни ердан турғизди.

— Во ажабо! Ўзи нима гап, шоир? Шундай тақводор одам, не қилиб бундайин шармандали ҳолга тушиб қолдинг? Одамлар кўзи ўнгида чодрала аёлга тега-жоғлик қилмоқчи бўлдингми-а?— деди Фазл гапни буриб.

— Кейинроқ барини айтиб берарман,— дея ваъда қилди шоир.

Ўн олтинчи боб

ЧАВГОН ВА ҒУРРО

Саройга қайтган Аббоса сири фош бўлганини билиб, фақат Абул Атахияни гумдон қилолсагина нажот топиши мумкинлигини англади. Табиатан давюрак Аббоса, дарҳол қадимий аскарый либосларни келтиришни буюрди. Сарой соқчиларига қадимий аскарый либослар кийдирди ва ориф бошчилигида Дор ар-Рақикқа

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

жўнатди. Тагин аскарлар янглишиб, ўзга кимсани ҳибсга олмасинлар дея хавфсираб, шоирни уларга аниқ кўрсатсин учун Хатибани қўшиб юборди.

Режа барбод бўлгач Аббоса бошини чангаллаб:

— Ё Оллоҳ! Хароб бўлдик!— дея оҳ тортди.

— Бор гапни вазирга етказиш зарур,— деб туриб олди Хатиба. Саройга қайтаркан, у мушкулотни қандай осон қилиш иложини, йўл-йўригини ўйлаб келганди.

— Унинг кўмагига мухтожмиз. Вазир сени кўрмоғи шарт, Саййида. Ҳозир у қаерда?

— Абадият қасри олдидаги майдонда. Акам билан бирга. Бугун тортишув куни: Чавгон-гурро ўйнайдилар.

— Мен дарҳол ҳузурига жўнайман.

— Билганингни қил! Менга барибир. Энди бизга нажот йўқ,— дея жавоб қилди Аббоса ноумидлик билан.

— Оллоҳ бизни ўз лутфу карамидан бенасіб қўймағай! Вазир иложини топади, бунга имоним комил,— дея ишонтиришга уринарди жиғибийрони чиқиб Хатиба.— Ҳўп, энди мен кетдим.

— Андай сабр қил,— дея тўхтатди уни Аббоса.— Вазирга хат битиб бераман.— Сиеҳдонни олдига суриб, юпқа, нафис қоғозга хат битди: «Бўшашиг биланок етиб кел! Мени ғанимлар чангалидан қутқар!»

Хатиба ўз хонасига ўтиб, елкасига ёпиқчиқ ташлади, бошига Хуросон чопарлариникига ўхшатиб пешбанд боғлаб олди. Шу либосда вазир уни дарҳол пайқарди. Мактубни кўрагига яширди. Арабий арғумоқ уни Чавгон майдони сари суриб кетди. Ўйин ери каттагина майдон бўлиб, тўғри доира шаклида, ерга ўрнатилган устунларга икки қатор йўғон арқон тортилиб, ўраб олинган. Томошага тўпланган оломонни аскарлар орқага тисариб турибди. Ропна-роса қиём палласида қора отда Хорун ар-Рашид чиқиб келди. Бошида чавгонбозликда ўраладиган махсус нафис салла; қўлига ёйсимон учига зар қопланган ғаров таёқ тутган. Амирлар, сардорлар, вазир ва бошқа бир тўп суворий сарой аъёнлари халифа атрофини куршаган. Суворийлар қўлида ҳам ғаров таёқлар. Иккинчи тоифа суворийлар майдоннинг нариги чеккасида сафланган. Айрим сабрсиз суворийлар арғумоқларини гижинглатиб ўйнашар, яна жиловидан тортиб қўйишарди. Майдон ўртасида катта чавгон. Унинг гардиши йирик ҳайвонларнинг оёқ сирти пайларига алоҳида ишлов берилган чарм билан сириб тортилган. Унинг устидан қопланган қалин тери маҳкам бўлсин учун камон иплари билан чандиб тикилган.

Хорун ар-Рашид ғаров таёғини силкитиб, қийқириб олдинга ташланди, ўртага етиб келгач, чавгонни ҳавога иткитиб юборди. Чавгон юқорига учиб кетди. Ўйинчилар ҳар тарафдан унга ёпирилишди. Ғаров таёқлар бир-бирига тўқнашди. Чавгонни қарши томон ўйинчиларига олдириб қўймаслик, ўз томонига тортиб олиш шарт. Бу халифанинг энг хуш кўрган ўйини эканлигини билган айрим суворийлар атайин четлаб уриб, чавгонни унга бой берарди. Айримлари эса, ўйин шавқига маст бўлиб, майдонда шердек олишарди. Ғаров таёғини моҳирлик билан тутган Хорун ар-Рашид чавгонни илдам суриб борарди. Унинг йўлини қуюндек суворий шарт кесиб чиқди. Бу, белини шоҳи белбоқ билан сириб боғлаган, қўлида халифаникига ўхшаш зар қопланмаган, оддий ғаров чўп тутган Жаъфар ибн Яҳё эди. У тўриқ арғумоқни гижинглатиб, оз бўлмаса, ҳисобдан янглишиб қолай деди, сўнги дақиқадагина унинг жиловини тортиб улгурди.

— Йўқ! Олмайсан!— дея наъра тортиб Хорун ар-Рашид чавгонни четга буриб кетди.

Бироқ у Жаъфар ибн Яҳёдан қутулиб кетолмади. Вазир арғумоқни ниқтади, чўзилиб, чавгонни илиб олди, орқага итқитди, арғумоқ туёғидан тўзғиган чангтўзон атрофни қоладди. Пишқирган отларнинг кўпирган бўйнидан чиққан тер ёлидан кўрагига оқиб туша бошлади.

Бугунги ўйин вазирга жуда машаққатли туюлди. Ўтган тун бўйи у мижжа қоқмади. Ҳар сафаргидек, қўлларида шиддат, шижоат ва қудрат сезилмайди. Киприклари юмилиши ҳамона кўз ўнгида Риош, болалар, гоҳ тортинчоқ, гоҳо безовта, маънос Аббоса сурати гавдаланарди. Унинг ўзи-ку, ғанимларнинг ҳасад, заҳаролуд

гап-сўзларига анча кўникиб қолди. Аммо Аббоса кўниколмади, ҳеч вақт кўниколмаса керак. Аёллар зоти шунақа яратилган. Бунинг учун уларни айблаб бўладими?

Жаъфар ибн Яҳё халифанинг мададига суянади, бироқ бу нечоғлик узоқ давом этаркин? Ҳа, ҳозир у арзандаи кироманда. Аммо унинг қўлида озмунча хазинаю дафина тўпланмадими: саройлару, боғу-роғлар, ер-сув, моли мулк беҳисоб кўпайгандан кўпайиб бормоқда. Бу ишларга чек қўйиш фурсати етмадимикан? Бунинг охири вой бўлмасмикан? Аммо-лекин, ҳали безовталанишга вақт эрта. Аслида ҳам шундай эмасми? Унинг ошиғи олчи. Бирон кимса унинг мушугини пишт деёлмайди. Кундуз куни ва ё туннинг исталган палласида Абадият қасрига беижозат кириши мумкин. Хазиналар ва ҳатто ҳарамларнинг калити бўлса, отаси Яҳё бин Холид қўлида. Бу дегани ҳазилакам гап эмас-ку, ахир! Ва ниҳоят, гарчанд сохта бўлса-да, никоҳномага имзо чекилган-ку, ахир! Йўқ, безовталанишга, ҳозирча, ҳеч қандай сабаб йўқ.

Жаъфар ибн Яҳё нохуш, хавотирли ўйларни кўнглидан чиқариб ташлади. Хорун ар-Рашид ўйинчилари чавгонни қўлга киритиб, устун келишди.

Ўн еттинчи боб

АББОСА САРОЙДА

Хатиба вазирга яқинлашишнинг ҳеч иложини тополмади. Жаъфар майдоннинг нариги чеккасида ўйнамоқда эди. Унинг ёнига бориш учун оломон орасини ёриб, йўғон арқон тўсиқлардан ошиб ўтиш лозим бўларди. Ногаҳон Хатиба кекса хизматкорни кўриб қолди. У гоҳ-гоҳ Аббоса саройига келиб турар, бир неча бор унинг топшириқларини бажарганди.

— Хомдон!— дея қичқирди Хатиба. Бу ишонса бўладиган кимса эди. Номани унга ишониб топшириш мумкин.

— Хомдон!

— Мен, менинг ўзимман!— дея жавоб қилди у оломон орасидан ўтиб келаркан. Хатибанинг фаройиб ясан-тусанига кўзи тушган хизматкор унинг хуфия иш билан келганини англади.

Хомдон эллик йилдан ортиқроқ Бармакий хонадонига — аввал Яҳё ибн Холидга, кейинчалик ўғли Жаъфар ибн Яҳёга бажонидил хизмат қилиб келмоқда эди. Ёши бир ерга бориб қолганига қарамай у ҳали бақувват ва оёқ-қўли чакқон эди, хожалар унга қул деб эмас, қадимий қадрдон сифатида муомалада бўлишар, бундай кадр-қимматдан кўнгли тўлган Хомдон ҳам хожаларини самимий иззат-эҳтиром қиларди. У форс элатидан бўлиб, водийларини аниқ эслолмаса-да, ўзини Хуросон элининг фарзанди ҳисобларди. Хомдон ҳали гўдаклигидаёқ Бағдодга келиб қолган ва ўшандан бери ҳеч ёққа чиқмаганди.

— Нима гап ўзи, қизим? Бизга зиён-заҳмат етмайдими?— Кекса хизматкорнинг овози титраб кетди.

— Тақдиримиз бир Оллоҳнинг измида, Хомдон. Сени учратганим хўп соз бўлди-да! Ахир, сен менинг туғишган амакимдан ҳам ортиқсан-ку!— дея хитоб қилди Хатиба, биров таъқиб қилмаётганмикан дея гумонсираб у ён-бу ён алангларкан, шивирлаб қўшиб қўйди:— Саййиданинг номаси бор. Зудлик билан хожага етказмоқ даркор!

— Уриниб кўраман, қизгинам, уриниб кўраман. Ўйин тезда тугайди. Ўйиннинг мазаси йўқ. Човгонни ёмон уришмоқда. Бугун бахт барор бўлмайди-ёв,— дедию, номани олиб, абосига яшириб қўйди.

Аббоса саройида интизорлик соатлари узоқ чўзилди. Жаъфар ҳаяллаб қолди. Малика ва канизак ўзларини қўярга жой топмасди. Саройнинг иккита болохона айвони бўлиб, биттаси кенг, Дажлага қараган, ундан дарёнинг бурилишида ҳосил бўлувчи ажиб манзара кўзга ташланар: саройнинг олд томонидаги айвон чоғроқ,

ундан яқин ўртадаги Зубайда саройи, нарироқда дарахтлар орасига яширинган Абдият қасрига элтувчи теп-текис йўл кўриниб турарди. Одатда вазир шу йўлдан келар, шу боисдан аёллар бегона кўздан холи деб, куюқ дарахт шохлари билан бурканган ана шу айвонда пойлашга қарор қилинди.

Офтоб нурлари чарақлаб ёритган, уфққа туташиб кетган йўлга тикилиб қараш кўзни толиқтирди. Илҳақ бўлиб кутишдан ёмони йўқ дунёда. Вой, бу мажхулликнинг уқубатлари!.. Йироқдан ёлғиз йўловчи кўзга ташланди.

— Ўша, ўша!

— Наҳотки?!

— Қарагин, Хатиба!

— Нега отда эмас?

— Унча ҳам шошилмаётганга ўхшайди, шекилли.

— Сароб эмасмикан!

Йўлнинг муқолишига келгач, йўловчи бошқа томонга қайрилиб кетди.

Зубайда қасрининг томига миноранинг сояси тушди. Муаззиннинг баланд овози янгради. Одатда, Аббоса оқшом чоғини хуш кўрар, бундай дамларда унинг қалбида ажиб кечинмалар жўш уриб, дилида нафис туйғулар кўзғар, вужудини сокинлик чулғаб оларди. Аммо, муаззиннинг бугунги нидоси тез орада тун зулмати теп-текис йўлни ўз қаърига ютиб юборишини эслатгандек, юрагига гўлғула солди, қалбини ларзага калтирди. Хатибада эса муаззин нидоси тамоман ўзгача фикр ва туйғулар уйғотди.

— Сен нима дейсан, Саййидам, — деди у маликага қараб, — вазир тун киришини кутиб турган бўлса-чи! Ахир, айғоқчилар камроқ бўлади-да...

— Сен кимдандир гумонсираяпсанми, ҳали? — деди безовталаниб Аббоса.

— Ҳамма-ҳаммасидан, Саййидам. Айниқса, Хорун ар-Рашиддан.

— Билиб гапиряпсанми? Қачондан бери акам вазир орқасидан пойларкан. Мен буни ҳеч қачон сезмадим. Билишимча, Бармакийлар учун барча дарвозалар очиқ. Масалан, Жаъфар анови нотавон, ножинс кўзафуруш, ёвуз қоғоз қораловчи туйфайли ҳаялладимикин деб хавотирдаман. Эй, воҳ, мабодо шу дақиқада уни... — деди гапи бўғзида қолган Аббоса қақшаган нафасини аранг босиб.

— Кўпам безовта бўлаверма, Саййидам, — дея хитоб қилди, бекасининг яна беҳуш йиқилишидан кўрқиб кетган Хатиба.

— Эҳтиётти шарт учун уни ҳибс қилинишини истагандим. Наҳотки сиримиз Абул Атахияга ошкор бўлса? Ростданам, у валдираб юрмаганмикин? Лекин у тилинг кесилгурнинг тили ёмон. Шу қирқилгур тили бўлмагандами! Хўб ажойиб одам бўлурди! Эҳтимол, мен... хайр, майли, садқайи сар... Гап бошқа ёқда. Нотавон шоир алжиради ҳам дейлик. Гийбатни халифа қулоғига етказишга ким ҳам журъат қилоларди? Ким? Бундай шаддоднинг топчилиши қийинов. Ёмон хабарларни забти тор Хорун ар-Рашидга етказиш ажал билан ўйнашиш демак. Узун-қулоқ гап-сўзларни ҳали текшириб улгурмасданоқ, шўринг қурғур айғоқчи бошидан жудо бўларди. Сарой аъёнлари амир ал-муслиминга нохуш хабарларни айтишдан зир-зир титрарди, халифа қошида фақат унга маддоҳлик қилишдан нарига ўтишмасди. Ошкор бўлган сир олий мартаба кимсалар қулоғига етиб боришдан олдин саройнинг пастқам йўлаклариди узоқ сайру саёҳат қиларди. Шундан кейингина у ғанимларга қарши истифода этиларди. Жаъфар ибн Яҳё зарбани, ҳаммадан олдин, халифанинг серҳасад қариндош-уруғларидан кутарди.

— Мен ҳов ановидан хавфсирайман, — деди Аббоса қўли билан Зубайда саройи томонни кўрсатиб. — У панжасига илинганни кўйиб юбормайди. Гапга ўхшатиб либос кийдиради. Ҳар қандай расвогарчилик кўлидан келади, бу жолуғарнинг.

Хорун ар-Рашидга иккиси ҳам бирдек суюкли, қадрли аёллар — синглиси ва суюкли хотини Зубайда бир-бирини кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Рашк замирида туғилган ғанимлик ўти сўниш у ёқда турсин, кун-бакун ловиллаб борарди. Халифанинг биринчи саййидалари орасидаги душманлик савдосини хожа-лар ҳам, хизматкорлар ҳам яхши билишар, уни оддий ва ҳатто табиий ҳол деб тушунишарди.

— Миш-мишлар Зубайда қулоғидан нарига ўтмас-ов, — деди тин олиб Хатиба.

Канизак юзини маънос табассум қоплади.— Бу миш-мишлардан Зубайданинг қандай муроди ҳосил бўларди? Саройи тўла фиску-фасод, шунинг ўзи ҳам етиб ортмайди, ахир!

— Бу нима деганинг?— деди фиғони фалакка чиққан Аббоса.— Сўзлашдан аввал етти ўлчаб бир кес! У менинг ашаддий душманам! Ва энг хавфлиси! Агар у билиб қолса борми...

— Кўпинча асроримиз барчадан хуфия деб ўйлагаймиз-у, бу тўғрида одамлар бозору мачитларда гап сотиб юришидан беҳабармиз, дея қўл силтади Хатиба ва шу ондаёқ ўз сўзидан пушаймон еди. Аббосанинг авзойи ўзгариб, юзлари бўзариб кетганди.

— Нима? Нима? Зубайда ҳаммасини билади? Сарой мулозимлари ҳам? Гапирсанг-чи, ахир, юрагимни қон қилиб...— дея ғазабнок бақирди ва тўсатдан ҳолсизланиб, гапини адо қилолмади.

— Билиши даргумон! Жуда ошириб юбордим-ов,— дея ўз-ўзига дакки бергандек аҳволни юмшатишга интилди Хатиба.— Аммо, кўп эҳтимол, фаҳмлагандир. Шунчалик ақлинг билан, Саййидам, баъзан оддий нарсаларга фаҳми-фаросатинг етмайди. Худди гўдакларга ўхшайсан. Саройларинг ёнма-ён. Кўпинча вазир кечқурунлари тез-тез ташриф буюради. Кўзи ногирон одамгина буни сезмаслиги мумкин. Қачон чиқиб кетиши эса бир худонинг ўзига аён. Зубайданинг айғоқчилари сон-саноксиз, фиску фасод истаганча. Аммо далил-исбот етишмайди. Мабодо хотин асрордан воқиф бўлди дейлик, лекин бу ҳали асрорни эрига етказди деган гап эмас. Халифа инжиқтабиат, запти тор, авзон беқарор. Вазирга тухмат ёғдириш осон иш бўлганими? Ҳатто Зубайда бўлганда ҳам.

Айвонни қоронғулик қоплади. Йўл кўринмай қолди. Саройда шамлар ёқилди. Пастдан, кечки овқат тадорикада бўлган хизматкорларнинг овози эшитилди. Беканинг хусусий сир-аъмоли бир Хатибагагина аён. Гўдаклигида халифа ал-Маҳди қўлига тушган Хатиба охир-оқибатда Аббосага насиб бўлдики, бека канизакка ўзидан ортик ишонарди.

— Қайтаंगा, айвонга ўтсакмикин? У дарё томондан пайдо бўлиб қолиши мумкин,— деди Аббоса ўрнидан тураркан. Хатиба жавоб қилиб ҳам улгурмаган эдики, йўлакда гусур-гусур қадам товуши эшитилди.

— Ана келди! Келди!— дея хитоб қиларди Аббоса. Юрагининг дуқирлаб уриши Жаъфарнинг қадам ташлаши билан ҳамоҳангдек туюлди унга. Аббоса эрининг истикболига шошиларкан, Хатиба унинг йўлини тўсди.

— Бор, ётоқхонага кир, Саййидам! Хожамни ўзим бошлаб кираман. Бегона кўздан холи бўласиз. Мен ҳам кетаман. Аббоса шоша-пиша ичкарига кириб кетди, канизак йўлакка отилди. Жаъфар эшикда турарди. Ўнлаб шамлардан таралган ёрқин шуълалар унинг жубба¹ ва салласини янада қорамтир қилиб кўрсатарди.

Хатиба таъзим билан вазирнинг қўлини ўпди.

— Ия, бу сенми?— деди қисқагина қилиб у.— Беканг қаерда?

— Ётоқхонада, хожам. Неча соатдан бери йўлингга интизор,— дея жавоб қиларкан Хатиба қадини ростлаб, Жаъфарга бошдан-оёқ кўз югуртирди.

Вазирнинг кайфияти жойида! У ўттиз етти ёшда. Эркакларнинг айни қирчил-лама палласи! Башанг кийинган. Бўй-баста келишган, сарвқомат. Қизғиш сочларига оралаган битта-яримта оқ аранг кўзга ташланади. Очиқ чехрасини куюк соқол қоплаган. Мағрур кўзларидан ўт чақнайди, қимтилган лабларидан ирода ва шижоат барқ уриб турибди. Салласи тепага суриб қўйилган, пешонасидаги билинар-билинемас ажинлар элас-элас кўзга ташланади. Сершавқ ва эҳтиросли шахс. Биринчи валиаҳднинг хушомадгўйи Фазлга ўхшаб, қаллоб эмас, ғазабини тийиб, ҳақоратни кечирмайди.

«Саййиданинг хўб эри бор-да!» дея ҳавас билан ўйга чўмди Хатиба. У Жаъфарни Аббоса ётоғининг остонасигача кузатиб қўйиб, ўзи ташқарида пойлоқчилик қилиб қолди.

¹ Жубба — ҳашаматли тўн, чакмон.

Ўн саккизинчи боб

МУЛОҚОТ

Оёқларидан бошланган титроқ Аббосанинг бутун вужудини қамраб олди. Зиддиятли кечинмалар кўкрагини тешиб чиққудек, севги, даҳшат, умидворлик — барчаси аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Минора шамойил шамдонлар ва асл гиламлар билан безатилган кенг хоша борган сари торайиб, узунчоқ сандиққа ўхшаб қолгандек туюлди. Жаъфарнинг яқинлашгани эшитилди. Ён тарафдаги эшик, гўё сандиқ қопқоғига ўхшаб ланг очилди ва Аббоса эрининг истиқболига отилди.

Вазир Аббосага нигоҳ ташларкан, ҳар сафаргидек унинг нозик дид-фаросатига қойил қолиб, ҳайратланарди: Аббоса ҳар доим уни соддагина хошаки кийимда очилиб-сочилиб қаршиларкан, хўп ажойиб иш қилди-да! — қамчиндек ўрилган сочлар бошига чамбарак қилиниб, асл тошлар билан безалган тўғнағичлар қадалган, бошидаги нафис шоҳи рўмол хошиясига зарбоф ишлар билан шеърый мисралар битилган. Боқдию, шу заҳотиёқ пайқади! — Унинг кўзларида аллақандай ғалати безовталиқ намоёнки, бу ҳолат чехрасига янада гўзаллик бахш этгандек.

Аввалига улар лол бўлгандек, жим қолишди. Аббосанинг юзига табассум югурди. Табассумини тиёлмади. Жаъфар унга яқинлашаркан, бошига соя солган фалокат, дарду алам, демоқчи бўлган гаплари Аббосанинг хаёлидан кўтарилди. Руҳи масрурият уммонига ғарқ бўлди.

Ҳар галги мулоқотда ҳам худди шундай! Эй, севги сеҳри, нақадар қудратлисан! Бахтсизлик ва дарду алам қошингда бош эгади! Ғолиблиқдан не-не музаффарлар қаддини букмадинг! Қаршилиққа дуч келсанг, янада тобланиб, камол топасан. Сени нимага таққослаш мумкин, эй бебаҳо туйғу? Олтингами? Табиатнинг бу инъоми ҳам жуда зебо, уни ахтариб топишдаги машаққат ҳам айнан сенинг қисматингга ўхшашки, шу боис ҳар иккаловинг ҳам азиз ва мукарамсан.

Жаъфар Аббоса билан бўлган осойишта, оилавий бахтнинг устивор истиқболига ишонқирамасди. Одамий бахтнинг тариқати машаққатли. Халифалик пойтахтида ким ўзи у? Ўзидаги чапдастлик, уддабуролик, ақл-заковат, қолаверса, тақдир тақозоси туфайлигина олий мартабага эришган келгинди. Аббоса киму у ким? Ораларида ўтиб бўлмас жарлик, кимдан сўрамасин, барча шу гапни айтади. Аббосанинг асли зоти — муқаддас. Бу эса таги паст хоксор кимса. Одамлар назарида у хошимийлар хонадонининг қизига эр, унинг болаларига ота бўлишга лойиқми? Ҳасан ва Ҳусайнларни олам тан олармикин?

Жаъфар ўзи жуда яхши билган кечмиш ҳодисаларини хаёлида бирма-бир чамалаб чиқди. Келгинди бир кимса қачон халифа қизининг шаръий жуфти ҳалолли бўлишти, деган гап ҳали тарих саҳифасига рақам қилинмаган. Келажак эса мажҳулликнинг зулмат пардасига чулганган. Фақат орадан уч аср ўтгачина, бир таги паст кимса амир ал-муслиминга шаръан куёв бўлиши мумкинлигини қуръада кўриш бирон-бир башоратчига насиб бўлмаганди. Бу ҳодиса ҳали Аббосийлар сулоласининг инқироз палласида юз бергуси. Хорун ар-Рашид замони эса сулоланинг олтин асри. Жаъфар ибн Яҳё фақат Аббосага яқинлиги туфайлигина эмас, бошқа жиҳатдан ҳам шундай юксак поғонага эришди. Бундан олдин, биронта ҳам келгинди кимса, ҳокимиятнинг қандай юксак мартабасини эгаллаганлигидан қатъи назар, бундай афсонавий бахтни тасаввур ҳам қилолмасди. Вазир бўлса маъшукликка сазовор бўлди, қўшалок фарзанд кўрди! Дунёда яна қандай орзу-армони қолди? Чинакам ишқ на ғаддор ҳукмдорликни, на ўтиб бўлмас ғовларни ва на мағлубиятни тан олади. Бу қудрат қаршисида Хорун ар-Рашиднинг иложи қанча? Улар фақат яккаю-ягона халифа — ишқ султонига бош эгадилар. Улар анчагина бир-бирининг қучоғидан ажрала олмади. Бутун олам йўқликка ғарқ бўлгандек. Бир ошиқ шоир деган экан:

Кун бўйи ўртанар бу жоним забун,
Юмуш, ташвиш қилар оромдан жудо.
Барин уштарман фақат чўкса тун —
Азиз бекам кўзин кўрсам мабодо.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Биринчи бўлиб Аббоса эс-ҳушини йиғиб олди (кўпинча аёллар эркаклардан аввал ҳушёр тортадилар) ва мунча интизор қилдинг дея эрига таъна тошини ёғдирди.

— Нега Жаъфар ўз нотавон Аббосасининг бағрини ҳижрон ўтида доғлайди?— деди нозлиниб шивирлаган Аббоса. Ошиқ қалбининг эҳтиросини баттарроқ кўзғаш учун нозу ишвалар бунёд этарди.

— Вой, кўзларимнинг нури. Амру фармонингга итоат бу хоксор қулинг учун ҳам фарз, ҳам қарз. Таассуфки, ишлар бошимдан ошиб ётибди. Бу борада ихтиёрим ўзимда эмас!— дея жавоб қилди Жаъфар ошиқона нигоҳини хотинидан узолмай — Халифа қошидан уни гумонсиратмай жўнаш осон ишми! Дажла бўйлаб қайиқда суздим. Хизматкор отни ҳайдаб келтиргач, сувора бўлдим. Айвонда ўтирган бўлсанг, ўзинг ҳам кўргандирсан!..

— Ҳар доим бирга бўлишни истаيمان!— деди Аббоса эҳтирос билан хитоб қиларкан. Лекин ярим кун йўлга кўз тикиб ўтирганини зуҳру зоҳир қилгиси келмади. Совуқ тер босган нозик бармоқлари эрининг кенг кафтида мажолсизгина титраркан, кашта тикилган болиш устига Жаъфар билан биргалашиб ўтирди.— Ё бирга яшайлик, ё бирга жон берайлик, Жаъфар! Алдам-қалдамлик билан кун кечиришга ортиқ тоқатим қолмади!

— Азизам, сен — ҳошимийлар зотидан, мен эса озод этилган қулбачча!— деди вазир бағрини таталаётган дардни аранг босиб.— Қисмат орамизга ўтиб бўлмас тўғаноқ кўйган.

— Ўйлаб гапирясанми?— дея хитоб қилди Аббоса таънавор товушда.— Қандай чучмал афсона! Сендаги олижаноблик ва улуғворлик қаршисида ман-ман деган ҳошимий ҳам ип эшолмайди.

— Узр, Аббоса, нега мунча шошилинч йўқлатдинг?— дея гапни бўлди Жаъфар.— Нима гап ўзи, тинчликми?

— Ё азизим! «Кундузги можаролар қалбимни тирнайтур, нетай...»

Аббоса қалбида ёқилган мулоқот шами ўчди. Вужудини яна ўша безовталиқ ва хатар кўрқинчи чулғади. Кўзларида ёш ўйнади.

— Ё бирга яшаш ва ё бирга ўлишга розимисан?— дея такрорлади Аббоса.— Бундай азоб-уқубатларни тортишга ортиқ тоқатим қолмади!

— Нима бўлди ўзи? Очикроқ гапирсанг-чи! Агар зарур бўлиб қолса, ўлим нима деган гап!

— Минг таассуф, Жаъфар, лекин...— дедию тили тутулиб, Аббосанинг оғзидаги гап бўғзида қолди. Сўнгра бирваракайига тўрсиллатиб деди:— Сиримиз ошкор бўлган! Тезда акамга ҳам маълум бўлиб қолади!

— Нима дединг? Бунга журъат этолган ким ўзи? Бу машъум ҳодиса қачон юз берди?

— Бугун тунда, азизим. Фанхаснинг уйида, болаларим билан учрашган пай-тимда...

— Ким у?

— Абул Атахия.

— У бадбахт ўлимга маҳкум!

— Мен уни ҳибсга олмоқчи бўлиб, соқчиларни йўлладим, лекин у сирғалиб қочиб кутулди.

— Соқчиларнинг қўлидан-а? Вой бадбахтлар. Улар ҳам ўлимга маҳкум!

— Ҳали бу гапнинг ҳаммаси эмас, азизим. Уни сенинг душманинг қутқарди.

— Душман дейсанми? Улар менда истаганча.

— Ашаддий душманинг.

— Фазлми?

— Худди ўзи.

Вазир жуббасини шиддат билан ечганидан чаккалари ситилиб кетди.

— Ё Оллоҳ, унинг жазосини ўзинг бер! Ия, у менинг ўч олишимдан ҳайиқмасмикан? Шамширим ҳам белимда! Уни бир таъзирини берайки!

— Қўлингдан ҳеч нарса келмайди, азизим,— деди бошини сарак-сарак қилиб Аббоса.— У Муҳаммад ал-Амин ва Зубайданинг арзандаси эканлигини унутма. Абул Атахияни ҳибс қилиш асносида тасодифан пайдо бўлиб қолган Хатиба

ҳаммасига шохид. Гап шундаки, шоирнинг эрки ўзида, сирни ошкор қилишга ошиқади. Интизорлик азобида бир кун минг кундек бўлиб туюлади. Назаримда, асроримизни Дажла суви элга ёймоқдаю, гўё у Бағдоддаги ҳар бир тошга битиб қўйилгандек. Мабодо, шу онда халифа соқчилари келиб, бизни ҳибсга олгудек бўлса, ажабланмайман ҳам. Биз учун энди кенг шаҳар торлик қилади. Бу балойи қазо бир менинг бошимни еса кошқийди-я!

— Бир тола сочингни ҳам қилишга кимнинг ҳадди бор?— деди вазири болишдан сапчиб тураркан.— Уни гумдон қиламан!

— Жаъфар, эркак кишисан, мардонавор бўл! Ўзингни қўлга ол,— дея Аббоса эрининг жуббасидан тортиб, ёнига ўтқазди,— араблар кўпчилиги, даставвал амир ал-муслиминнинг ўзи сенга қарши кўзғолади. Барча хошимийлар, ҳамма ғаламис ҳасадгўйлар. Улар сени ер билан яксон қилишга ҳозир у нозир. Ноўрин қадам ташлашдан эҳтиёт бўл!

Ўн тўққизинчи боб

АЙРИЛИШ — ҲИЖРОН

— Аслида сен ҳақсан, кўзимнинг нури, ҳасадгўйлар менга зиён-заҳмат етказиш пайида. Зеро уларнинг феъли шундай яратилган. Ер юзида азалдан шундай бўлиб келган. Пойлоқчи аскар янглиғ, Аббосам, ҳар сония сергакман. Аммо-лекин, пойлоқчилик хизматим чўзилиб кетди-ёв,— деди Жаъфар лабларига табасум югуриб, чеҳраси мулойим тортди, аммо совуқ учкун чақнатган кўзлари ниҳоятда сергак.— Лекин барча қилмишим ўзимга аён. Фурсатни бекорга бой берганим йўқ. Хошимийлар бошидан шунчалик кўп зар сочдимки, ўзга ҳеч кимнинг қўлидан бу қадар сахийлик келмас! Минглаб динорларни ҳавога совурмадим-ку, ахир! Мутлақо! Олтинлар ўз кучини кўрсатгуси! Еган оғиз уялар деганларидек, улар мендан ҳайиқсалар керак.

— Лашкар масаласига келганда, иш мушкулроқ,— дея сўзлашда давом этди ўйчан.— Лашкарнинг барчаси араблар, кўнгилни хира қиладиган ери шунда, бироқ сардор ва амирлар орасида форслар анча-мунча, улар эса Алипарастларни қакшатаётган, таъқиб қиладиган акангни ёқтирмайдилар. Улар менга мададор бўлгуси. Хуросон лашкарлари хусусида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас: улар фақат менгагина фармонбардор. У вилоят халифаликка тобе бўлса-да, ҳарқалай, уни Бағдоддан туриб бошқариш мушкул иш. Бобонг Халифа Абу Жаъфар ал-Мансур бефаросатлик қилиб, Абу Муслим ал-Хуросонийни қатл этдики, Хуросон аҳли ҳеч вақт бу ёвузликни кечирмайди.

— Нима бўлди сенга?!— дея хитоб қилди у, дастрўмолини олиб, орқасини ўгириб олган Аббосага қараб,— мени авф эт, сени ранжитмоқчи эмасдим. Бобонг...

— Вой-вой, бобом нима қилиб юрибди бу орада!— дея гапни чўрт кесди Аббоса юраги сикилиб ва жим бўлиб қолди.

— Агар сўзларим сенга маъқул бўлмаса, очингни айтиб қўя қол.— Каттиқ туриб олди у.— Аканг борасида ҳам...

— Очиқкўнгилсан, Жаъфар, бунинг учун сендан беҳад миннатдорман,— деди Аббоса эрининг кўзларига боқаркан,— сенинг душманинг — менинг ҳам душманам, у бобомми, акамми, менга барибир. Бироқ гумонимча... Мабодо, кирғинбарот жангу жадал бошлаш ниятинг йўқми, яна? Яккаю ягона оразум— тинчлик-омонликда яшаш. Ҳар дақиқада хавфу хатар соя солиб турган ва андак-кина қўйилган ножўя қадам оқибатида машъум фалокатларга дучор қилувчи сароблар жонимга тегди. Қочайлик Бағдоддан, чодирда бўлса ҳам бир кунимиз ўтар! Воз кеч, шу шаъну шавкат, иззату эҳтиром ва пулдан! Салтанат нақадар жозибадор бўлмасин, охир-оқибатда ҳукмдорлар насибаси нима? Шоҳга ҳам, гадога ҳам бир қарич ер!

Жаъфар асабийлашиб, соқолини тортқилади. Аббоса қўллари билан кўзларини бекитди. У хотинининг нозик бармоқларини силаб, қўлларини авайлаб суриб қўйди.

— Йиғлама, ҳожати йўқ! Нима зарур сенга бағрингни хун қилиб. Нима десанг — ҳаммасига хўп. Ҳар иккимиз ҳам жуда сергак бўлишимиз шарт. Сабр-тоқат билан иш тутиш пайти етди.

Аббоса эрининг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тингларди. Киприклари титраб, кўзининг милклари қип-қизариб кетган бўлса-да, лабларида энгил табассум ўйнади.

— Тинчлан, азизам Аббоса!— юпатарди хотинини Жаъфар.— Аминман: кўзим тирик экан, аканг жигаргўшаларимизнинг бир тола мўйини ҳам нобуд қилолмайди. Худо ҳаққи! Фазл борасида ташвиш қилмай қўяқол! У кўрқоқ халифа қошида фиску фасод сотишга журъат этолмайди. Мен уни беш қўлимдек биламан. Оғиз очишга ҳам юраги бетламайди. Жуда ноилож қолсақ, ортимизда Хуросон. Бағдоддан йироқда бутун халифалик билан жанг қилишга қурбим етади. Иншооллоҳ! Алипарастрлар менга мададқору зафар ёр бўлғуси. Анчадан бери ниятим — бу фахрий мансабдан воз кечиш. Қай бир вақт Хорун ар-Рашид менга Хуросонни ваъда қилганди. Ваъдасини эслатаман. Ўз сўзидан қайтмаслигига имоним комил.

— Ростданми, Жаъфар?— қувониб кетди Аббоса.— Аммо, тузоқ қўйиш пайидамасмикин, акагинам?

— Даргумон, озод этилган қулни тахт ёнидан йироқлаштириш — Ҳошимийлар манфаатига мос-ку.

— Ё азизгинам! Ваъдасини Хорунга хаялламай эслат,— умидворона илтижо қилди Аббоса.— Халифа ваъдасининг устидан чиқса борми, худога минг қатла шукрона айтардик! Бундан ортиқ омадни ўйлаб топиш мушкул. Эртасигаёқ Хуросон сари йўл ол. Тахтга беш панжаси билан ёпишиб олган акагинам, уни йўқотишдан хавфсираб, сира ҳам у ёқларга бормайди.

— Сен-чи?

— Эй-ҳа, мени бало ҳам урмайди. Бир мени маҳв этишга ким ҳам ҳаётини тикарди. Бир муддат ўтгач, болаларим билан ҳузурингга етиб бораман.

— Икковимизнинг сўзимиз бир ердан чиққанига шодман, кўзларимнинг нури. Хуросон ҳаёли — энг эзгу орзу-умидим, жонгинам! Шояд, барча одамлар кўз ўнгига шаръий эр-хотин бўлиб яшаш насиб этса!

— Ёнингдан бир қадам ҳам жилмасам дейман!— деб юборди иродасига зид ўлароқ вазир, лекин дарҳол ўзини тутиб, ўрнидан турди.— Бағоят эҳтиёткор бўлмоғимиз шарт.

— Яна бир дақиқа!— дея ялинди Аббоса эрини болишдан турғизмай.

— Танҳо қолишдан қўрқаясанми?— хотинини юпатишга тутинди у.— Тангри таолонинг инояти билан қовушмоқ соатимиз яқин қолди.

— Ҳечам қўрқмайман! Бор, борақол, жонгинам! Бир-бирининг кўзларига тикилишди; бу унсиз мулоқот аллақанча маънолар сўзларди. Жаъфар ўрнидан туриб, салласини ўради.— Одам юбормагунча, саройингни тарк этма,— деди насихатомуз, видолашаркан, хотинини кучиб.

— Алрахмону алрахимга тинмай сажда қилурман,— дея сўз берди Аббоса.— Борақол, хожама, Оллоҳ сени ўз паноҳида асрағай!

— «Хожам»,— дея тақрорларкан Жаъфар оғзида қандайдир тахирлик ҳис қилди,— ундан кўра «қулим» демайсанми, шариат шаръига, араблар удумига биноан ҳошимийлар томирида оқаётган қон — ҳукмфармолар қони, сен эса амир ал-муслимининг синглиси.

— Мен ягона бир қонунни тан оламан,— деди таънаомуз, эътироз қиларкан Аббоса,— адолатпарвар одамларнинг удумлари Оллоҳ қонунидир. Шу қонун, шу удумлар туфайли — сен менинг хожамансан.

— Беҳад миннатдорман, Аббосам! Алвидо! Бир муддат ҳузурингга келолмасман.

— Менга жуда оғир, жонгинам! Аммо чидайман,— деди қатъий оҳангда Аббоса ва икки бор чапак чалди.

Дарҳол Хатиба найдо бўлди, канизак вазирни пицҳона йўлдан бошлаб, Хомдон отлар билан кутиб турган эшиккача кузатиб қўйди.

Йигирманчи боб

МУҲАММАД АЛ-АМИН САРОЙИ ЙЎЛИДА

Сарой шоирини қутқозиш воқеаси асносида ажрашганимиз Фазл маҳрамларига отланишни амр этди ва суворийлар тўдаси йўлга тушди.

Абул Атахия халоскоридан бир қарич ҳам нари кетмади. Ҳозироқ чақимчилик иштиёқини маромига етказолмаганидан тоқати тоқ. Чақмачақарлик сўзлари тилини куйдираётгандек бесаранжом эди. Шоир, бу кўргуликларнинг барчаси қудратли маликанинг фармонига мувофиқ иш тутаётган Хатибанинг ўйинлари эканидан гумонсирамаганида борми, воқеанинг оқибати нима билан тугашини айтиш мушкул бўлурди. Мукофот пулларининг жиринглаши пулпараст шоирни нақадар ўз оғушига тортмасин, у шошилинич иш тутишдан ўзини тийди. Мабодо, сир ошкора бўлиб қолса, норасида гўдакларни кутаётган ўлим хавфидан шоирни юраги ачишганидан эмас, албатта. Бунда бошқа гап бор эди. Сирдан воқиф бўлган забти тор жиззаки халифанинг қаҳр-ғазабидан зир-зир титраш ва зукко вазирнинг қасосидан ҳайиқиб, ҳозирча, вақти-соати келиб қолар, деган умидда тилини тийиб туришга мажбур эди.

Узоқда човгон ўйинига ҳозирлик кўрилатган човгонгоҳ узра чанг-тўзон кўтарилганди. Фазл ва ҳамроҳлари кириб келган кўча қияланиб, Бағдод кўпригига келиб туташарди. Кечувда қий-чув. Ясси юккаш дарё кемалари устига ўрнатилган тахта йўл бўйлаб одамлар, хачирлар, отлар ва тевалар тинимсиз ўтмоқда. Кемалар зихи бўйлаб тортилган, айни вақтда тўсиқ хизматини ўтовчи йўгон арқонларни ҳайдовчилар бир қўллари билан тутиб борар, баъзилари ҳуркак ва қўрққан ҳайвонларни жиловидан тортиб, тинчлантирар. Ҳайқирик, пишқирик, кишнашлар қўшилиб, тинимсиз гулдирарди.

Кечувга етмасдан, суворийлар отдан тушди. Бошқаларга ишора ўлароқ Фазл юзига бурқаъ тортди. Бу зарурий эҳтиёткорлик. Кўприкнинг ҳар икки бошида мўролоғичлар кечаю кундуз ивирсиб юришар, улар кимга хизмат қилар ва дилида нима асрар, бир Оллоҳнинг ўзига аён.

Биринчи валиаҳд саройига олиб борувчи йўл Бағдод кўприги ортидан бошла-ниб, ал-Русафо ва Дажла қирғоғи бўйлаб жануби-шарқ томонга боргач, ал-Муҳаррамни кесиб ўтарди. Суворийлар шошилар, чунки оқбадан чўриларни Муҳаммад ал-Амин ҳузурда нонушта пайтига кутарди. Кун қизиб кетди. Фазл ҳаялламоқда. У омадгир харид хабарини етказишга ошиқар, бой берилган фурсатни қопламоқ ниятида йўрға арғумоқни ниқтарди.

Муҳаммад ал-Амин қошида адо этилган ҳар бир юмуш, унинг дилида яширинган орзу — вазирлик мансаби сари яқинлаштирарди. Бу — ҳавойи, ёш, олифта йигит, иккинчи валиаҳд маҳмадона ал-Маъмунни қўллаб-қувватлашга журъат этган, юксак мансабга миниб олган қулбачча — Жаъфар ибн Яҳёни жонидан ёмон кўрар, кўргани кўзи, отгани ўқи йўк; бу Бармакийлар шу қадар талтайиб кетдиларки, бир кунмас-бир кун тож-тахтга кўз олайтиришлари аниқ! Бадбахт форсни Хорун ар-Рашид жуда талтайтириб юборди. Қани энди, уни амир ал-муслимин ўзи ўз қўллари билан бўғиб ташласа ҳўб иш бўларди-я, лекин бундан умидвор бўлиш пуч гап. Фазлнинг бисотида нозик ва маккорона ўз режалари бор. Вақти келарки, ал-Амин тожи тахтни эгаллар. Ана ўшанда Жаъфарнинг паймонаси тўлғуси. Вазирлик мансаби холи бўлади. Барча хизматлари ўша пайт асқотиб қолса ажаб эмас. Абул Атахиянинг озод этилишида ҳам гўё бир ҳикмат бордек. Шо-яд, шоир ўшанда кунига яраб қолар. Хулласи калом, озод этилган қулга қарши ишлатилиши мумкин бўлган тадбирларнинг барчаси ҳам бир кунмас, бир кун қўл келиб қолади.

Муҳаммад ал-Амин саройига олиб борувчи кенг хиёбоннинг ҳар икки томонида қора қайин дарахтлари осмонга бўй чўзиб турибди. Сарой атрофи обод боғроғлар, худди қалбадек кўриқланади. Икки барзанги аранг оча оладиган темир дарвозанинг икки томони ҳар ер-ҳар ерида ичига манжанақ ўрнатилган қубба ми-норали тошдевор. Деворлар Дажла қирғоғига бориб тақалади. Бағдод қайнаб-тош-

моқда; фирқалар ва гуруҳлар рақобатда, тортишишар, худди шунинг учун ҳам ташқи қароргоҳлар узоқ қамалларга бардошли қилиб қурилган. Фазл, ҳар галги одатига кўра, дарвоза олдида эмас, хиёбон бошида отдан тушиб, Абул Атахияни ёнига имлади. Шоирда қандайдир хуфия сир борлигини аниқ сезиб турарди. Шу боисдан андаккина пиёда сайр этиш жуда қўл келарди.

Киравришдаги хиёбонга келиб тақалган майдон худди бозордагидек одамлар билан гавжум. Куну тун сергак соқчилар саройга фақат хожаларни ўтказиб юборишарди. Хизматкор ва отбоқарлар қалъа девори тагида ўтиришар, отларини дарахтга боғлаб, олдига ем солиб, хожаларини кутишарди. Хиёбон охираб, нарида саройнинг оппоқ бинолари кўзга ташланади. Шоир айтган гаплардан валиаҳд арзандасининг ақли шошиб, қулоқларига ишонмай, бошидан чақмоқ ургандек бўлди.

— Бўлиши мумкинмас! Ишонмайман сенга!— дея хитоб қилди у шоирга тикилиб.— Сен ичингдан тўкиб чиқаряпсан, нотавон шоир! Ўзингга эҳтиёт бўл, бадбахт! Малика Аббоса шунчалик пасткашликка кетишига ақл бовар қилмайди! Ишонмайман! Ишонишни ҳам истамайман! Маслаҳатим— тилингни тий!.. Тағин тилинг бошингга қилич бўлмасин.

Абул Атахия Жаъфар ибн Яҳёнинг ашаддий душманидан бундай гапларни асти кутмагани, фақат сўнги бир ҳолат унда умид учқунларини сўндирмади: бу асрорни мендан олдинроқ биров илиб кетмасин дея муғомбирлик қилаётган бўлсачи?— Менинг ҳам ўз-ўзимга ишончим йўқ!— дея ўзини оқлашга тутинаркан, валиаҳд муқаррибига зимдан қараб қўйди шоир,— шу кўзларим билан қўрган бўлсам-да, ҳеч ишонгим келмайди. Гапингда жон бор, балки шайтон васваса қилгандир. Гоҳо кўзи очиқ одам ҳам адашади: андаккина қўйилган ножўя қадам кишини, кўзи ногирон ҳам йиқилмайдиган жарликка қулатади. Бу узундан-узоқ ҳавойи сафсаталар интиҳосида у гўё: «Аммо, неча пуллик ишим бор! Муллажиринг бўлса, бас-да!» дегандек, елкаларини қисиб қўйди.

(Давоми келгуси сонда.)

Омон МАТЖОН

Ўзбекистон халқ шоири

Қуёшнинг шоҳидлигида

ҚАБУЛДАГИ АЁЛ

Ногоҳ иши тушиб келди олдинга
 Нотаниш бир аёл қалқиб, қисиниб:
 Балки арзимаган бир қоғоз керак,
 Ё ҳаёт йўлида тақдири синиб.

Балки синфдошинг, курсдошинг балки,
 Кўриниб турибди: жаммас хотири.
 Турмуш гирдобиди илинжсиз, ночор,
 Ожиз, қўлин чўзган мингларнинг бири.

Балки эри майиб, боқувчиси йўқ,
 Жойларда жўяли жавоб топмаган.
 Ёки бошлиғининг ҳирси ҳақкалаб,—
 Исқирт йўлга мунинг кўнгли чопмаган.

Ҳар ҳолда оқариб, калтариб кетган
 Пальтосин кўз-кўзлаб келмаган бунга.
 Аёл — инсон қавмин сўнгги фарёди,
 Портламас юраги тўлмаса хунга.

Сенинг не дейишинг олдиндан маълум,
 Ҳар қандай ҳолатга сўзларинг тайёр.
 Аёли хор бўлса қайси миллатнинг
 Ҳар бир эркагининг бунда айби бор.

Ё раб, шоҳона ваҳж, олтин зулфинли,
 Юз минг чиғириқли ё шундоқ очиқ,
 Ҳеч битта қопуғга аёл зотини
 Хору муте этма, ё қодир ҳозиқ.

Бу аёлга энди гарчи хавф солмас
 На шариат шарми, на-да тўрт девор,
 Миллат ва келажак деган сўзларнинг,
 Чамаси, унга ҳам алоқаси бор.

Кейинроқ бекатда кўрдим мен уни,
 Кўзи нам, ҳамёндан титкилар танга...
 Тепада кириллми, лотин ҳарфлар
 Улуғ мақсадлардан сочар аланга.

* * *

Асалари билан уч,
бол тўпларсан.
Дон йиғ,
қумурсқалар билан ишлашиб.
Нажиб чаманлардан ифор ҳўпларсан
Агар
капалаклар билан кезсанг хушлашиб.

Парвонани дўст тут —
кўздан кетмас нур.
Лочинлар хизматин қил кўкни десанг.
Гулни, булбулни ҳам айларсан машҳур,
Шабнамдек,

тонгларнинг ошиғи эсанг.
Ва лекин одамдек,
одамлар билан
Ишлаш ва яшашни истасанг,
уққин,
Майли, ит, эшшакдек ишлатсин,
баъзан

Айтишингга қўйсин
ўз ҳақ-ҳуқуқинг.

* * *

Намунча,
бир паслик қора ёмғирга
Қирқ тишли,
етти ранг камалак-тароқ.
Кўкни оқ булутлар ювиб биллурдек,
Бир ёнда арава қўшар
қалдироқ.
Вожаб,
куёшнинг шоҳидлигида
Осмоннинг ярмида бўлмоқда
бу гап.
Бизни куппа-кундуз савалар жала,
Тушдан сўнг не бўлар,
тортмайди ҳам тап.

* * *

Таржимаи ҳолинг,
Дардларингнинг тарихи,
Умринг маълумотномаси,
Макру ҳийлаларинг жадвали,
Айёрликларингнинг ёйма тўри,
Ишқинг ўтхонаси дарчаси,
Юрагингнинг кўзгуси,
То Ердан Аршгача
толеъ чизиқлари,
Жинойтларингнинг изи,
Бори ажодларинг шажари,
Хуллас, умринг дастури,
Ҳоли-хаттинг қиймати,
Ойнаи жаҳонинг —
Кўзинг.

* * *

Ажиб замон:
Бугун кўпни тортар Тасаввуф.
Собиқ донолар денг,
Соцреализмдан совиб,—
Давронга ҳам,
Худога ҳам тенг ёқмоқ истар.
Дарвиш — бунга
«оҳ!» дейишни ҳам билмас
ё «Уф-ф».

* * *

Мачит.
Жума намоз,
Тумонат одам,
Икки юз минг ковуш,
Тўқсон минг ҳасса,
Пойгакда, дадаси ёнида шундоқ
Юзига қўл тортар бир норасида.

Балки онанг руҳин ёдлашга келдинг,
Ё битмас дарди бор дадангнинг,
болам,

Шу жажжи кафтларни тўлдиролмаса,
Ё раб,
На даркор
Ўн саккиз минг олам?

Писанда интизом ё ясама важҳ
Асар сололмабди осуд юзига.
Ўтмишми,
Эртами,
бу чўккалаган —
Сўнгги кучин йиғиб гўдак тизига?..

ДАРВИШЛАР РАҚСИ

Чопа кириб олсам дейман ва қандоқ
Бу яшил пуфакдек гумбаз ичига:
Унда гир айланар етти қўғирчоқ
Иши бўлмас Вақту қорин очига.

Ҳеч не емайдилар улар — беҳиштий.
Умуман, бўш жой йўқ чархпалак бу.
Уларнинг касблари Илоҳий, Ишқий,
Қон ўрнида Соғинч оққан юрак бу.

Тикувчи, сураткаш, устод бозингар
Боқишар: ҳаракат — маъно томон йўл.
Агарчи талабинг Кўҳи қоф қадар,
Гўдак нафаси бўл, эй дил, пардай бўл.

Бунда кўзга, сўзга эрк бериб бўлмас,
Журъат синови бу, иймон тамали.
Эй фалак, бу яшил Сайёра ичра,
Қўлла, бизга келди чарх урмоқ гали.

ҚИРЧУМОЛИ

Қирчумоли қавми бир пайт Хевага дориб,
Валлоҳ, обдон киришибди ёмон бир ишга.
Оғоч-устун, эшик-ромни ейишдан ориб
Иштаҳаси тушмиш энди кирпичга-ғиштга.

Кўҳна Урганч ҳам Хевани ғишт тутиб турар,
Салобатнинг умри наҳот шунча омонат?!
Шўрдан-туздан, гужум қуртдан қўрқибмиз, магар,
Ўзимиздан чиқди бу ёв юҳога монанд.

Арвоҳларнинг минг увада ридоси каби
Оқим-тўқим қирчумоли подаси бу оч.
Ҳечдир мунинг қаршисида Чингиз лашкари,
Ҳечдир мўнғул хизматига кетган Яловоч.

Сўзсиз, узун кунларнинг ҳам ботар қуёши,
Денгизларнинг қуририга ўзимиз гувоҳ.
Мени қаттиғ пол этгани — юртимнинг тошин
Нечук таом тутибди бу чумоли гумроҳ?!

Ёзувлару нақшларга оғринмас кўнгил,
Тарихда эл-юрт захмати қанча кетган хор.
Аламлиси, қуриб бўлмас, ғанимлар тугул,
Эл ҳолидан бефарқларга айрим-айрим дор.

Йўқ, бу офат олдидаги ваҳмамас асло,
Юз шаҳардан сўрабдилар давлатим ҳоллар,
Ҳимоятга зорми андак руҳоний дунё,
Шоирда бул хусус доим бўлар саволлар!

Қаердаки назари паст, оч, ҳосид каслар
Изласалар жон уйимни бузиб, егулик,
Дейман: қўмиз-дўмра чалиб устимда ўйнар,
Мўнғул тирик, мўғул тирик, Чингизхон тирик!

Овунч надир?! Мен минорман — мезанам баланд,
Ерга ботиб турсам ҳамки — бошимда ёғду!
Пойимда қурт-қумурсқалар ғимирлар абад,
Ва елкамда фаришталар сўрури мангу.

* * *

Баъзан сокин, баъзан шошиб ишлайман,
Кинчил назарлардан қочиб ишлайман.
Қаламнинг ёвидир диқнафас муҳит,
Доим кўкка дарча очиб ишлайман.

Артур ХЕЙЛИ

Оқшом хабарлари

ИККИНЧИ КИСМ

I

Си-би-эйнинг Слоунларни ўғирлашгани тўғрисидаги махсус хабари кенг жамоатчилик орасида жуда катта шов-шувга сабаб бўлди.

Си-би-эй бош коммутаторлигидан Кроуфорд Слоуннинг аҳволини суриштирган кўнғироқлар бошланди. Кўнғироқ қилганларга мистер Слоуннинг телефонга келолмаслигини хушмуомилалик билан билдиришганда, улар ўзларининг ҳамдардликларини етказиб қўйишни айтардилар.

Бошқа оммавий-ахборот воситаларининг репортёр ва мухбирлари яхшиси коммутатор билан алоқа қилмасликни маъқул кўриб, тўғридан-тўғри янгиликлар бўлимига сим қоқишарди. Шунинг учун баъзан телефонлар бандлигидан хизмат юзасидан бошқа жой билан боғланиш жуда мушкул бўлиб қолди...

Бироқ бир кўнғироққа Слоуннинг ўзи жавоб қилишига тўғри келди: кўнғироқ қилаётган АҚШ президенти эди.

— Менга ҳозиргина машъум хабарни етказишди,— деди президент.— Биламан, ҳозир бошингиз жуда қотган, гаплашиб ўтиришга вақтингиз ҳам йўқ. Бироқ шунни билиб қўйишингизни истардим: Барбара иккаламиз оилангиз учун жуда қайғудамиз ва тез орада бу машъум воқеа яхшилик билан тугайди, деган ниятдамиз. Биз ҳам сизга ўхшаб бу кўрғиликнинг тезроқ фош бўлиши тарафдоримиз.

— Кўнглимни кўтарганингиздан миннатдорман, жаноб президент,— деди Слоун.— Кўнғироқ қилганингизнинг ўзи мен учун катта шараф.

— Ҳозиргина ФТБ жиноят изига тушганини хабар қилди. Адлия вазирига кўрсатма бердим ва агар яна бирор-бир давлат ташкилоти бунга жалб этилиши лозим бўлса, уларнинг ҳам бор имконияти ишга солинади.

Слоун президентга яна ўз миннатдорчилигини билдирди.

Хориждаги оммавий ахборот воситаларида ҳам бу ўғирлик жуда катта кизиқиш уйғотди. Кроуфорд Слоуннинг қиёфаси ва шахси уларга унчалик таниш бўлмаса-да, гап телевидениенинг катта бир ходими ҳақида кетаётгани учун бутун дунёнинг эътиборини ўзига жалб этганди.

Бу эса ҳозирги замон телевидениеси шарҳловчиси катта обрў-эътиборга эга эканлигидан, кенг жамоатчилик уларни ҳам худди шоҳлар ва маликаларни, кино ва мусиқа юлдузларини, президент ва шаҳзодаларни ҳурмат қилгандай ҳурмат қилишини англатарди.

Кроуфорд Слоуннинг боши бутунлай гангиб қолганди.

Бир неча соат у худди туш кўраётгандек, янглишмовчилик юз бергану — ҳозир уйғонгач, ҳаммаси ўз ўрнига тушадигандек бўлиб юрди. Бироқ шундай

Давоми. Боши ўтган сонда

бўлса-да, вақт ўтиб борар ва Жессиканинг машинаси ҳамон Ларчмонтда катта магазин олдидаги автоқўналгада турар, фожеа ҳақиқат эканлиги аён бўлиб борарди.

Слоун ўша оқшом Жессика билан бўлиб ўтган суҳбат мавзуини қайта-қайта эслар экан, ўзини қўярга жой тополмасди. Ахир тажовуз қилишлари мумкинлиги тўғрисида унинг ўзи гапирганди ва ҳозир унга тинчлик бермаётган нарса ўша тахминларнинг тасодифан рўёбга чиққани эмасди; — ҳаётини тажрибасида — инчунин кўп маротаба — бундайин қутилмаган тасодифларга дуч келганди. У ҳозир ўшанда манманлиги ва ўзига ҳаддан ортиқ бино қўйганидан фақат ўзини ўғирлашлари мумкин, деб ўйлагани учун азобда эди...

Зеро, тасодифан бўлса-да, отасининг ҳам ўғирланганлиги Слоуннинг азобини минг чандон ошириб юборганди.

Слоун кутавериш тоқати тоқ бўлганидан ўзини қўярга жой тополмас — нимадир қилиш керак дер, бироқ бирор чора топишга кўзи етмасди. У Ларчмонтга борсамми деган хаёлга ҳам борди, сўнг бу билан бирор нарсага эришолмайман, қайтага бу ерда бирор янгилик бўлса беҳабар қоламан, деб фикридан қайтди. Кетолмаслигининг яна бошқа сабаби ҳам бор эди: телестанцияга кириб келган ФТБ ходими унинг ҳар бир қадамини кузатишга киришганди. Уларнинг бошлиғи махсус ходим — Отис Хэвелок, шарҳловчилардан бирининг таъбири билан айтганда, ишни қўл учида битирадиганлардан эди. Хэвелок дарҳол ўзини Кроуфорд Слоуннинг хонасига олиб боришларини сўради ва Слоунга ўзини таништиргач, дарҳол телестанция хавфсизлик хизмати ходимини чақириб келишларини талаб қилди. Сўнг Хэвелок Нью-Йорк полициясига кўнғироқ қилиб, унга қўшимча одам юборишларини сўради.

Хэвелок пакана, тепакал, сергайрат, кўк кўзлари суҳбатдошига тик қарарди. Унинг юзида худди «Бунинг ҳаммаси менга маълум» дегандай, ўзига ишонч балқиб турарди, охир-оқибат Слоун ҳам, бошқалар ҳам бунинг айнан шундай эканлигига ишонгилари келиб қоларди. Отис Хэвелок йигирма йилча ФТБда ишлаган ва ҳар хил одамлар билан муомала қилавериш, суяги қотган, шу сабабли бир оз сурбет ва мақтанчокроқ эди.

Си-би-эининг хавфсизлик хизмати бошлиғи, илгари Нью-Йорк полициясида ишлаб, истеъфога чиққан кекса киши дарҳол етиб келди.

— Мен мана шу қаватнинг хавфсизлигини тўла таъминлашингизни истайман,— деди унга Хэвелок,— Мистер Слоун оиласини ўғирлашган, унинг ўзини ҳам ўғирлашга ҳаракат қилишлари мумкин. Икки ходимингизни лифт ёнига, бошқаларини эса зинапоёга қўйинг. Улар кираётганларнинг ҳам, чиқаётганларнинг ҳам ҳужжатини текширишлари — синчиклаб текширишлари шарт. Буни қилиб бўлганингиздан сўнг, дарҳол бу қаватдагиларнинг ҳужжатини текширишга киришинг. Тушунарлими?

— Албатта, тушунарли, барчамиз мистер Слоундан жуда хавотирдамиз. Бироқ менинг одамларим жуда оз,— эътироз билдирди собиқ полициячи,— сизнинг талабингизни бажаришнинг иложи йўқ. Мен бундан бошқа жойларни ҳам қўриқлашга мажбурман.

— Ёмон қўриқлаяпсиз,— гапини бўлди Хэвелок чўнтагидан силлиқ жилдли гувоҳномани олар экан.— Бунга қаранг. Мен мана шу гувоҳнома билан бу ёққа кириб келдим. Уни пастда қўриқчига кўрсатган эдим, ўтказиб юборди.

Полициячи гувоҳномадаги ҳарбий кийимда тушган эркак кишининг суратига тикилди.

— Ким бу?

— Мистер Слоундан сўранг,— Хэвелок гувоҳномани Слоунга узатди.

Слоун кўз ташлаб, ўзини тўхтатолмай кулиб юборди.

— Бу ахир полковник Каддафи-ку.

— Мен бу гувоҳномани махсус тайёрлаганман,— деди ФТБ ходими.— Баъзида худди сизларникига ўхшаган ташкилотларга, қўриқлаш хизмати ёмон ташкил этилганини исботлаш учун,— ҳайрон бўлиб турган қўриқчилар бошлиғига юзланиб қўшиб қўйди: — Шундай экан, худди мен айтганимдай, ишга киришинг.

Қаватни жиддий кўриқлаш ва одамларингизга гувоҳномаларни, жумладан, суратларини ҳам синчиклаб текширишни буюринг...

Шу пайт кўчадан сирена чинқириғи эшитилди. Чинқириқ тўхтагач, бир неча дақиқа ўтгандан сўнг икки полициячи — лейтенант ва сержант — иккаласи ҳам формада — хонага кириб келишди.

— Мен, — деди Хэвелок лейтенантга ўзини таништиргандан сўнг, — рацияси бор иккита машина бино олдида туришини истайман, майли, ҳамма бу ерда полиция борлигини билиб кўйсин, шунингдек, ҳар эшикка биттадан ва йўлакка ҳам битта полициячи кўйинг. Уларга тайинланг, ҳар битта шубҳали нусхани тўхтатиб сўроқ қилишсин.

— Хўп бўлади, — деди лейтенант.

— Атрофни текшириб чиқинг, биронтасини томга чиқаринг, у ерни кўздан кечирсин. Тирқиш, туйнук, умуман, одам кирадиган бирон жой қолмасин.

Лейтенант ва сержант ҳаммаси кўнгилдагидай бўлишини айтиб, буйруқни бажаришга киришдилар.

— Энди доимо ёнингизда бўлишимга тўғри келади, — деди Хэвелок, улар ёлғиз қолишгандан сўнг. — Сизга кўз-қулоқ бўлиб туриш топширилган. Мен боя айтганимдек, бизнинг фикримизча, улар сизни ҳам ўғирлаб кетишга уринишлари мумкин.

— Мен ҳам ўзимни ўғирлаб кетишлари мумкин деб кўп ўйлардим, — деди Слоун. Сўнг изтироб билан айбдорона оҳангда қўшиб қўйди: — Оиламга бирор нарса бўлиши мумкин деб сира ўйламапман ҳам.

— Аслида ҳам сиз тўғри ўйлагансиз. Бироқ айрим жиноятчилар жуда айёр бўладилар.

— Биз айнан шундайларига дуч келдик демоқчимисиз? — асабийлашгандай сўради Слоун.

— Буни ҳали билмаймиз. Бироқ мен ҳаминша рақибни анойилардан эмас деб ҳисоблаш лозим деб ўйлайман. — Бир оз жим қолиб, сўнг давом этди. — Тезда бу ёққа ҳам, уйингизга ҳам бизнинг ходимларимиз электр жиҳози ўрнатади. Биз сизга бўлаётган кўнғироқларни яхшилаб эшитиб кўрмоқчимиз, шундай экан, ҳозирча бу ерда экансиз, телефонингиз жиринглаши билан дарҳол олинг. Агар кўнғироқ қилаётганлар ўғрилар бўлса, иложи борича гапни чўзишга ҳаракат қилинг, албатта, ҳозир қаердан кўнғироқ қилишаётганини тезда аниқлаш мумкин ва буни жиноятчилар ҳам яхши билишади.

— Менинг уй телефоним маълумотномаларда қайд этилмагани сизга маълумми?

— Ҳа, бироқ, менимча, ўғрилар бундан хабардор бўлишса керак...

Орага жимлик чўқди, шу вақт эшик тақиллаб қолди ва Чак Инсен кирди.

— Гапингизни бўлганим учун узр...

Полициячи ва Кроуфорд бош ирғашди, Чак Инсен давом этди:

— Кроуф, биласанми, сен учун, Жессика учун, Никки учун кўлимиздан келганича барча чораларни кўраёпмиз...

— Ҳа, биламан, — бош ирғади Слоун.

— Биз сенинг бугун «Янгилликлар»да чиқишинга ҳожат йўқ деб ҳисоблаймиз. Биринчидан, унда кўпроқ сен ҳақингда гап боради. Иккинчидан, агар сен қолган қисмини олиб борадиган бўлсанг, одамларда худди станциямизнинг сен билан иши йўқдай, гўё ҳеч нарса бўлмагандек таассурот қолдириши мумкин. Аслида бундай эмас-ку?!

Слоун ўйга толиб, шундай деди:

— Менимча, сен ҳақсан.

— Биласанми, бошқа телестанциялар сендан интервью олмақчи. Бугун матбуот конференцияси уюштиради нима дейсан?

Слоун чор-ночор елка қисиб, рози бўлди.

— У ҳолда, Кроуф, — деди Инсен. — Бўш бўлганингдан кейин Лэс иккаламиз билан гаплашиб олиш учун менинг хонамга кирарсан. Биз бошқа бир масалада ҳам сенинг фикрингни билмоқчи эдик.

— Мен мистер Слоун имкон қадар ўз хонасини тарк этмаслигини истардим,— гапга аралашди Хэвелок,— телефон қилиб қолишлари мумкин.

— Ҳар қандай шароитда ҳам мен шу ерда бўламан,— уни ишонтирди Слоун.

Лэсли Чиппингем Рита Эбрамсга қўнғироқ қилиб, улар режалаштирган хордиқни кейинга қолдиришга тўғри келаётганини афсусланиб хабар қилди. Бундай воқеалар авж олаётган бир пайтда унинг Нью-Йоркдан чиқиб кетишининг сира иложи йўқ эди.

Рита, зеро, бир оз ранжиган бўлса-да, тўғри тушунди.

Афтидан, Кроуфорд Слоундан бир қадам ҳам нари жилмасликни ўзига мақсад қилиб олган Хэвелок изидан Инсеннинг хонасига кирмоқчи бўлди. Бироқ унинг йўлини Инсен тўсди.

— Биз баъзи бир ички масалаларни гаплашиб олишимиз керак. Суҳбатимиз тугаши билан мистер Слоун яна сизнинг ихтиёрингизда бўлади. Агар бу орада бирор зарурат туғиладиган бўлса, тортинмасдан кираверинг.

— Агар рози бўлсангиз,— деди Хэвелок,— аввал мистер Слоун ўтирадиган жойни бир кўздан кечирсам,— шундай деб у Инсеннинг ёнидан дадил ичкарига кирди...

Слоун Инсен билан Чиппингем ўтирган хонага кирганларидан сўнг, у деди:

— Чак, Кроуфга мақсадимизни тушунтир.

— Гап шундаки,— деди Инсен Слоуннинг юзига тикилиб.— Биз ҳукумат ташкилотларига ва уларнинг бирор натижага эришишларига унчалик ишонмаймиз. Биз Лэс билан иккаламиз сенинг дилингни оғритмоқчи эмасмиз, бироқ Патрицию Херстни топиш учун ФТБ га қанча вақт керак бўлганини ҳаммамиз яхши биламиз — бир ярим йил! Масаланинг бошқа томони ҳам бор,— Инсен ўзининг столидаги қоғозларни титкилаб, Слоуннинг «Телекамера ва ҳақиқат» китобининг бир нусхасини олди. Инсен китобнинг хатчўп қўйилган саҳифасини очди: — Кроуф, ўзинг шундай деб ёзгансан: «Биз, Америка Қўшма Штатларида яшовчилар, террордан буткул холос бўлганимиз йўқ ва эртами, кечми ҳар бир хонадон унга дуч келиш хавфи ҳам йўқ эмас. Бироқ биз на руҳий жиҳатдан, на бошқа жиҳатдан бу шафқатсиз ёвузликка тайёр эмасмиз». Инсен китобни ёпди.— Биз Лэс билан иккаламиз ҳам бу ердаги гапларни тўла маъқуллаб, имзо чекамиз.

Ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Ўзининг ёзганлари Слоунни ҳайрат ва қўрқувга солиб қўйганди. Бирдан унинг хаёлига — балки террорчилар ундан қасд олиш учун «Жессика, Никки ва отасини ўғирлаб кетишгандир» деган ўй келди...

Ниҳоят у тилга кирди:

— Сизлар ростдан ҳам буни террорчилар...

— Шундай бўлиши ҳам мумкин, тўғрими,— жавоб қайтарди Инсен.

— Ҳа,— секин бош ирғади Слоун.— Ўзим ҳам шундай хаёлга бораяпман.

— Ҳозирги ҳолатда,— ўрнидан турди Чиппингем,— сенинг оилангни ўғирлаганларнинг кимлиги, асл мақсади бизга қоронғу эканлиги ёдиндан чиқмасин. Эҳтимол, улар оддий ўғрилардир? Мақсадлари пул ундиришдир. Бироқ биз сенинг кимлигингни ва тутган мавқеингни назарда тутиб, ҳар ким бўлмасин аноийлардан эмаслигини унутмаслигимиз керак.

— ФТБ ҳақидаги гапимизга келсак,— деди Инсен юқорида айтганлари ёдига тушиб,— яна сенинг кўнглингга гулгула солмоқчи эмасман, бироқ Жессика ва қолганларни мамлакатдан ташқарига чиқариб кетишган бўлса, у ҳолда ҳукумат МРБга мурожаат қилишга мажбур бўлади. Америка фуқароларини Ливанда тутқунликда сақлаганларида МРБ ўзининг шундай қудрати ва имкониятига, душман ичига билдирмай кира оладиган, қилни қирқ ёрар айғоқчилари бўлишига қарамасдан — бу чаласавод қаланғи-қасанғилар қаерда тутқун қилиб турганликларини аниқлай олмадилар. Ливан бор-йўғи Дэлавер штатимиздан унча катта бўлмаган бир жимитдай давлат эди. Шундай экан, МРБ дунёнинг бошқа жойларида яхши ишлайди, деб ишониб бўладими?

Гапга Чиппингем яқун ясади:

— Ҳукумат ташкилотларига унчалик ишонмаймиз деган-да,— деди у,— биз худди мана шуни назарда тутгандик. Бироқ бизнинг ўзимизнинг янгилик олишда, терговга оид репортажлар тайёрлаш борасида катта тажрибага эга ходимларимиз

борки, улар сенинг оиланг қаердалигини қидириб топишларига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Слоунга бугун кун давомида илк марта сал дили ёришгандек туюлди.

— Хуллас, биз,— гапини давом эттирди Чиппингем,— ўзимиз қидирув гуруҳини ташкил этишга қарор қилдик. Дастлаб мамлакат ичкарасини суриштириб кўрамиз. Сўнг эса зарур бўлса, бошқа мамлакатларга чиқамиз. Қидирувга илгари синовдан ўтган барча техника ва чора, имкониятларни ишга соламиз. Одамлар масаласига келсак, энг иқтидорли ходимларни дарҳол жалб этамиз...

— Фақат масаланинг энг муҳим бир жиҳатини, Кроуф, сенинг ўзинг билан маслаҳатлашмоқчи эдик,— деди Инсен стол устидан унга яқинроқ эгилиб.— Гуруҳни, шубҳасиз, лаёқатли, тергов ишларида пишган иқтидорли ва, албатта, сен ўзинг ишонган бирор шарҳловчи ёки мухбир бошқариши керак. Сен биронтани тавсия қила оласанми?

Кроуфорд Слоун бир неча сония ўз ички кечинмаларини вазиятга таққослаганча ўйланиб қолди, сўнг қатъий қарор қилди:

— Мен Гарри Партрижни тавсия қиламан.

2

«Медельин бирлашмаси» кўрсатмасига мувофиқ жиноятга қўл урган ўғрилар Нью-Жерси штатидаги Хакенсакдан жанубдаги қароргоҳига худди тулки уясига бекиниб олгани каби яшириниб олдилар.

Бу — асосий уй ва яна уч хонадан иборат, тўкилиб турган, кўпдан буён қаровсиз ётган эски иморат бўлиб, Мигель бошқа эълонларни ҳам қидира-қидира, охири мана шу бинони маъқул кўрган ва бир йиллик ижара пулини олдиндан тўлаган эди. Гап шунда эдики, ҳеч бир ижарачи бир йилдан камига ижарага қўйишга рози бўлмаган, Мигель унда бор-йўғи бир ойдан ошиқроқ туришлари мумкинлигини ошкор қилгиси келмай, ижарачи қўйган шартларга тортишиб ўтирмасдан дарҳол рози бўлганди...

Мигель одамлар ўғирланиши билан тўс-тўполон кўтарилишини, полиция дарҳол йўлларга тўсиқ ўрнатиб, тезда қидирувга киришилишини олдиндан сезганди. Шунинг учун у дарҳол жуфтакни ростлашни маъқул кўрганди. Бошқа томондан эса Ларчмонтдан узоқроқ бўлган бир қўноқ жой уларга сув билан ҳаводай зарур эди.

Хакенсакдаги уй ўғирлик юз берган жойдан йигирма беш мил узоқда эди. Ўғриларнинг иши хамирдан қил суғургандек осон кўчган, Хакенсакка тезда қайтишга муваффақ бўлишган, бу эса Мигель, вақтинчалик бўлса-да, режани пухта ўйлаганидан далолат берарди.

Учала тутқун — Жессика, Николас ва Энгус — асосий уйда эдилар. Улар ҳали ҳам ўзларига келишмаган ва уларни иккинчи қаватдаги катта хонага олиб ўтганларида ҳам ҳушсиз ётардилар.

Бинодаги путурдан кетган, намиққан бошқа хоналарга қараганда, бу хона обдон тозаланган ва оқ рангга бўялган эди. Кўшимча розетка ва юқорига ялтироқ чироқ ўрнатилган, полга эса янги оч-яшил линолеум тўшалганди. Собиқ врач Баудельо бу борада ўз кўрсатмаларини бериб, унинг бажарилишини доимо назорат қилиб турган, хонани эса қўли гул уста Рафаэль таъмирлаган эди.

Хонанинг ўртасига икки ёнбошида тўсиғи бор сим тўшак қўйилганди. Уларнинг биттасида Жессика, иккинчисида эса Николас ётарди. Уларнинг қўл-оёқлари — мабодо ўзига келиб қолмасин деган хавотирда — қайиш билан боғлаб ташланганди.

Зеро, анестезиология унчалик аниқ фан бўлмаса-да, Баудельо ўзининг «мижозлари» — ўғирлаб келтирилганларни у ўзича шундай атаганди — яна ярим соат, эҳтимол, ундан кўпроқ уйқу дориси таъсирида бўлишига ишончи комил эди.

Иккала сим тўшак ёнига, қаердандир дарҳол яна битта темир тўшак топиб келишиб, Энгусни ётқизишганди. Мигель хонанинг бир бурчагида уларга тикилиб

турар: чолни нима қилишни билмай, боши қотганди. Ўлдириб, қоронғи тушгандан сўнг кўмиб ташласамикан ё уни ҳам олиб кетсамикан? Тезда бир қарорга келиши зарур эди.

Бу пайтда эса Баудельо тутқунлар атрофида ўралашиб, томирига дори юбориш учун мосламани суюқлик билан тўлдирарди. Столдаги яшил мато устига асбобларини жойлаштириб, халтадаги дори-дармонларини ва патнисини тайёрлаб қўйди. Зеро, унга фақат томирга суюқлик юборадиган мослама зарур эди, холос. Бироқ Баудельо азалдан эҳтиёт шарт — ҳамма нарсани олдиндан тайёрлаб қўйишга кўниккан эди. Сокорро унга ёрдамлашиб турарди.

Сокорро хушбичим, эпчил, оч жигарранг, худди қарғанинг қанотига ўхшаш сочлари икки ёнбошига тушиб турар, унинг келишган юзи, агар баджаҳл бўлмаса, жуда чиройли кўринарди. Сокорро ўзидан талаб қилинган барча нарсани мен аёлман деб тортиниб ҳам ўтирмасдан бажараверар, бироқ жуда камгап, ичимдагини тоғ дейдиганлардан эди. Эркакларнинг шилқимлигини кўпол ҳазил аралаш рад қиларди...

Мигель хонанинг нариги бурчагидаги суянчиқли курсига чўкканча, Баудельодан сўради:

— Менга қара, нима қилаяпсан ўзи, — унинг саволи худди буйруққа ўхшаб жаранглади.

— Яна томирларига дори юбормоқчиман: олдин юборган медазол ҳадемай ўз кучини йўқотади. Энди эса узоқ таъсир қиладиган пропофол юборишга тўғри келади. Пропофол — нозик дори. Унинг миқдори ҳар бир одамга алоҳида белгиланади. Агар у қонда кўпайиб кетса, ўлдириши мумкин. Шунинг учун аввал озроқ юбориб, қандай таъсир қилишини синаб кўриш лозим.

— Кўлингдан келадими ўзи? — сўради Мигель.

— Агар менга ишонмаётган бўлсангиз, — киноямуз жавоб қилди Баудельо, — бошқа одам топишингиз мумкин.

Мигель миқ этмагандан сўнг яна давом этди:

— Йўл давомида улар беҳуш бўлишади. Машинада нафаслари қисилиб, қайт қилмасликлари учун йўлга чиққунимизга қадар уларга туз ҳам тоттирмаслик керак. Бироқ чанқаб қолмасликлари учун томирига суюқлик юбораман. Икки кундан сўнг эса — сиз менга шу вақт ичиди бир ёқли қиламиз дегансиз — уларни бемалол манави матоҳга жойлаштираверишингиз мумкин, — Баудельо бош ирғаб, орқасидаги девор томонга ишора қилди.

Деворда устига шойи ёпилган, пишиқ ишланган иккита тобут турарди. Уларнинг бири каттароқ, иккинчиси кичикроқ бўлиб, жимжимадор қопқоқлари олиниб, ёнига қўйилганди.

Баудельо тобутга кўз ташлаётиб, нимадир ёдига тушгандай, Энгус Слоунни кўли билан нуқиб сўради:

— Уни ҳам тайёрлаш керакми ёки йўқми, бошим қотди.

— Агар уни ҳам олиб кетсак, дори-дармонларинг етадимми?

— Етарли. Ҳар эҳтимолга қарши деб ошиғи билан олганман. Бироқ унда яна битта... — у яна тобутга кўз ташлади.

— Айтмасанг ҳам биламан, — деди Мигель зардаси қайнаб.

Шундай бўлса-да, унинг ўзи ҳам нима қилиш кераклигини билмасди. «Медельин бирлашмаси» ва «Сендеро луминосо» унга фақат аёл ва болани ўғирлаб, имкон қадар тезроқ Перуга олиб боришни тоширишган эди. Тобут эса Америка божхоначиларининг кўзини шамғалат қилиш учун ўйлаб топилганди. Перуда эса бу тутқунлар бебаҳо гаров — ҳозирча «Сендеро луминосо» дагиларнинг ўзларига ҳам номаълум талабларни қўйиб, катта пул ундиришни мўлжаллаётган «кўзир карта»лари эди. Бироқ кутилмаганда Кроуфорд Слоуннинг отасининг пайдо бўлиши «Сендеро»дагилар учун қўшимча ютуқ бўлармикан ёхуд ортиқча даҳмазами? Мигель операция қатнашчиларининг ҳаммасига фақат машинадан машинага ёхуд машинадан қароргоҳга қўнғироқ қилишга рухсат берган, бошқа жойга қўнғироқ қилишни бутунлай ман қилган эди. Бошқа шаҳарга қўнғироқ қилиш зарур бўлса, телефон-автоматдан фойдаланишарди.

Шунинг учун ҳозир бутун жавобгарлик унинг зиммасига тушаётганди. Бу-

нинг устига қўшимча тобут ортиқча ташвишларни келтириб чиқарарди. Ишқилиб, овора бўлишга арзирмикан?

Мигель арзийди, деган қарорга келди. Ҳаётий тажрибасидан унга шу нарса маълум эдики, «Сеңдеро Луминосо» ўз талабини қўяр экан, ўзлари билан ҳазиллашиб бўлмасликларини ҳаммага билдириб қўйишлари учун тутқунлардан бирини ўлдириб,— кўпчиликнинг кўзи тушадиган жойга олиб бориб ташлашарди. Энгус Слоун эса уларнинг ихтиёридаги ортиқча одам эди — ўшанда аёл билан болага вақтинчалик тегинмай, агар яна зарурият туғилса, ўлдираверишлари мумкин эди. Бир сўз билан айтганда, шу нуқтаи назардан келиб чиқадиган бўлса, ортиқча тутқун фойдали эди.

Мигель Баудельога шундай деди:

— Чолни бирга олиб кетамиз.

Баудельо бош ирғади. Ташқи кўринишидан хотиржам бўлиб кўринса-да, Мигелнинг ёнида эканлиги уни ваҳимага солар, кеча ҳаммани хавф остида қолдириб — буни ҳозир тушуниб етганди — жуда катта хатога йўл қўйганди. У кеча бир ўзи ёлғиз қолган ва зерикиб кетганидан, радиотелефонларнинг биридан Перуга кўнғироқ қилганди. У ўзига яқин ҳисоблаган якка-ю ягона одам — тез-тез бирга ишрат қиладиган ва ҳозир жуда-жуда кўргиси келаётган таниш фоҳиша аёлга кўнғироқ қилганди.

Кўнғироқдан сўнг Баудельо бирдан хавотирга тушганди ва бу шу пайтгача вазиятга жиддий қарамаганидан далолат берарди.

Жессика катта магазин ёнида ўзини олиб кетаётган одамларнинг қўлидан ситилиб чиқишга ҳаракат қиладиганда гангиб қолган, фақат бир неча сониядан сўнггина нима воқеа юз берганини англаб етиб, дахшатга тушганди. У ҳатто оғзига латта тиқиб қўйганларидан сўнг ҳам, айниқса, номаълум кишилар Никкини тутиб олишганини, Энгус эса калтакнинг зарбидан ерга йиқилиб тушганини кўргач, яна-да қаттиқроқ қаршилик қила бошлаганди. Бир неча сониядан сўнг унга укол қилишган, кучли дори қонига қўшилгач, кўз олди қоронғилашиб, Жессика ҳушидан кетганди.

Унга аста-секин жон кирди, ҳаракатланиб, яна ҳушига кела бошлади. Даставвал ғира-шира, сўнг эса аниқ овозларни эшитди. Жессика қимирлашга, гапиришга уриниб кўрди. Бироқ на қимирлай, на гапира олди. У кўзларини очмоқчи бўлди, бироқ бунинг иложи бўлмади.

У худди қоронғу қудуққа тушиб қолгандай эди ва ҳозир нима бўлмасин, бирор нарса қилиши керак эди.

Сўнг аста-аста яна овозлар тобора аниқроқ эшитила бошлади, Ларчмонтда юз берган воқеа ёдига тушди.

Жессика кўзларини очди.

Баудельо ҳам, Сокорро ва Мигель ҳам буни сезмай қолишди.

Жессика яна ҳушига келаётганини англай бошлади, бироқ нима учун озгина бўлса ҳам на оёғини, на қўлини қимирлата олмаётганини тушуна олмасди. Кейин чап қўли ва иккала оёғи қайиш билан қаравотга боғланганини ва касалхонадагига ўхшаш тўшақда ётганини тушунди.

У секин ёнбошига ўтирилди-да, дахшатдан қотиб қолди.

Қўшни тўшақда худди ўзига ўхшаб боғлаб ташланган Никки ётарди. Ундан нарида эса Энгус ётар, қайиш ўрнига арқон билан боғлаб ташланганди. Ундан нарида эса оҳ, йўқ, худо кўрсатмасин буни!— шубҳасиз, ўзи ва Никкига мўлжалланган иккита очиқ турган тобутни кўрди.

Шунда у қичқириб юборди ва бор кучи билан бақира бошлади. Бир илож қилиб, чап қўлини бўшатишга улгурди.

Учала жиноятчи қичқириқни эшитиб, дарҳол ўгирилишди. Баудельо тезда бирор чора кўриш ўрнига қўрқиб, қотиб қолди...

Жессика эса бор кучи билан ҳаракат қилиб, чап қўлини узатиб, пайпаслаганча — ўзини ҳимоя қиладиган бирор нарса излай бошлади. Ёнида асбоб-ускуналар ёйилиб ётган стол турарди. Қўлига ошпичоққа ўхшаш нарса илинди. Бу скальпель эди.

Баудельо ўзига келиб, Жессикага ташланди. Жессика кўлини бўшатиб олганини кўриб, у яна Сокорро ёрдамида қайиш билан унинг кўлини боғлашга ҳаракат қилди.

Бироқ Жессика чаққонлик қилди. У ноилож қолиб, пичоқни силтай бошлади, пичоқ аввал Баудельонинг юзини, сўнг эса Сокорронинг кўлини кесиб ўтди. Иккаласининг ҳам терисида қизил чизик пайдо бўлди. Бир неча сониядан сўнг қон отилиб чиқди.

Баудельо оғриққа парво ҳам қилмай, бир илож қилиб, Жессиканинг кўлини ушлашга ҳаракат қиларди. Шу пайт Мигель каравотга ирғиб чиқиб, бор кучи билан Жессиканинг жағига мушт туширди, унинг кўлини боғлашга Баудельога ёрдам берди.

Жессика яна қаршилик қилишга уриниб кўрди, бироқ энди фойдасиз эди. Ўзининг ночорлигини кўриб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Шунда кутилмаган воқеа содир бўлди. Никки ҳам энди ўзига кела бошлаганди. Онасининг қичқириғи эса уни дарҳол ўзига келтирди. У ҳам энди қичқира бошлади, кўл-оёғини ечишга уринди, бироқ тўшакка маҳкам боғлаб ташланган қайишдан қутула олмади.

Ҳаммасидан охири уйқу дори олган Энгус эса ҳатто қимирламасди ҳам.

Хонада ғалати шовқин-сурон бошланди: Баудельо билан Сокорро ўзларининг жароҳатларини боғлашга киришдилар. Сокорро кўлининг кесилган жойини малҳамли мато билан боғлаб қўйди-да, кўпроқ жароҳат олган Баудельога ёрдам бера бошлади. У дориланган докани юзидаги ярага қўйиши билан, қон дарҳол тўхтади.

Баудельо бош ирғаб миннатдорчилик билдирди-да, асбоб-ускуналарига ишора қилиб, ғўлдирди:

— Қарашиб юбор-чи.

Сокорро боғич билан Жессиканинг чап кўлини маҳкам қисиб турди. Баудельо Жессиканинг томирига игна сукиб, пропофол суюқлигини юборди. Жессиканинг кўз олди қоронғилашиб, яна ҳушидан кетди.

Баудельо ва Сокорро Никкининг ёнига келиб, муолажани давом эттиришди...

Мигель уларнинг ишига аралашмас, бироқ жуда қутурган эди.

У Баудельони сўкиб, хумордан чиққач, бир оз енгил тортгандек бўлди-ю чиқиб кетди. Баудельо эса кўзгу ёрдамида юзидаги жароҳатни кўздан кечира бошлади. Ҳаммаси тушунарли. Биринчидан, бир умр энди юзида чандиқ изи қолади. Иккинчидан, дарҳол кечиктирмасдан жароҳатни тикиш керак эди. Ҳозирги ҳолатда у касалхонага ёки бошқа врачга мурожаат қилолмасди. Демак, Сокорро ёрдамида ўзи тикишига тўғри келади.

У кўзгуга қараганча ўтирар экан, дармонсизлигидан боши айланиб кетаётганини ҳис қилиб, Сокоррога тиббий ускуналар солинган идишини келтиришни буюрди. У идишдан жароҳлик игнасини, ипак ип ва оғриқни қолдирадиган дори — лидокаинни олди.

Сўнг у Сокоррога нима қилиш кераклигини тушунтирди. Қиз вақти-вақти билан одатдагидек: «Шундай» ёки «Яхши» деб турарди. Баудельо жароҳати атрофига оғриқни қолдирувчи укол қилди.

Бутун муолажа икки соатдан кўпроқ вақтни олди, дорининг таъсирига қарамай, оғриққа чидаб бўлмасди. Баудельо бир неча бор ҳушидан кетай деди. Дамбадам кўли қалтирайверганидан жароҳатни тўғри тиколмади. Кўзгуга қараб тикаётгани ҳам ишни қийинлаштирганди. Сокорро унга сўраган нарсасини олиб бериб турар, ҳушидан кетиб қолган пайтлари уни ўзига келтирарди. Бир илож қилиб охиригача чидади. Ёмон тикилишига қарамай — Баудельо юзида чандиқ қолишини биларди — жароҳати битиб кетишига энди ишончи комил эди.

Бу ишлар тугагандан сўнг ҳали топшириқнинг энг қийини олдиндалигини билган Баудельо бир оз мизғиб олиш учун уйқу дорисидан ичиб олди-да, бир чет-да ухлашга тутинди.

3

Гарри Партриж Порт-Кредитдаги уйнинг меҳмонхонасида соат 11.50 лар чамаси телевизор қўганида, Си-би-эйнинг Нью-Йорк штатидаги филиали бўлмиш Буффоло станциясининг кўрсатуви бошланган эди.

Вивиен қаергадир кетган ва тушдан сўнг қайтиб келмоқчи эди.

Янгиликларнинг кундузги кўрсатуvidан Партриж Далласнинг Форт Уорт аэропортида «Маскигон аэролайнз» самолётининг ҳалокати тўғрисидаги сўнгги хабарларни билиш ниятида эди. Соат 11.55 да Си-би-эйнинг махсус ахборотнома-си «кесиб» ташланганда у телевизор қаршисида ўтирганди.

Худди бошқа телетомошабинларга ўхшаб, ҳозир эшитганлари уни ҳам буткул хайратга солди.

У ўзининг таътили ҳали бошланмай тугаганини бирдан тушуниб етди.

Шунинг учун қирқ беш дақиқалардан сўнг ўзига кўнғироқ қилишиб, Си-би-эйнинг Нью-Йорк телестанциясидаги штаб-квартирасига етиб келишларини сўраганда, у ажабланмади ҳам. Фақат бу таклиф Кроуфорд Слоуннинг ўзидан чиқаётганига бир оз ажабланди, холос...

Партриж улар кўпдан буён таниш бўлсалар-да, ҳеч қачон, худди ҳозиргидек ўзини Слоунга яқин ҳис қилмаганди.

— Бардам бўл, Кроуф. Тезда учиб бораман.

— Раҳмат, Гарри. Ўзинг билан бирга ишлашга кимларни таклиф қиласан?

— Ҳа, Рита Эбрамсни қайси гўрдан бўлса ҳам топиш зарур — у Миннесотеда бўлиши керак — тезда етиб келишини тайинланглар. Минь Ван Канга ҳам.

— Агар улар сенинг келгунигча улгуришолмаса, кейинроқ етиб келишар. Бошқа ҳеч ким керакмасми?

Партриж ўйлаб турди-да, деди:

— Менга Лондондан Тедди Куперни топиб беринглар.

— Купер? — Слоун бир оз ўйланиб турди, сўнг бирдан ёдига тушди: — Бўлимимизда текширув олиб борган йигитми?

— Худди ўша.

Тедди Купер, йигирма беш ёшлардаги инглиз йигити эди, унинг юртида бундай олифталарни «Университет кўрган» деб аташар ва у ерга урса кўкка сапчийдиган, хушчақчақ кишилар тоифасидан бўлиб, ҳеч иккиланмай, тайёргарликсиз «Мен ва қайлиғим» номли фильмда рол ижро қила олиши ҳам мумкин эди. Партрижнинг фикрича, у тажрибали изқувар, арзимас нарсаларни ҳам синчиклаб ўрганар ва ундан бамаъни хулосалар чиқара оларди.

Партриж Куперни Европада ишлаганда кашф қилган — ўшанда Тедди Би-би-сининг кичик кутубхоначиси вазифасида ишларди. Купер ўзига топширилган баъзи қидирув ишларини катта бир иштиёқ билан амалга ошириб, Партрижни хайратга солганди. Шундан сўнг у Куперга яхши ҳақ тўлайдиган ва истиқболи ҳам порлоқ бўлган Си-би-эйнинг Лондон бўлимига ишга жойлашишига ёрдамлашган эди.

— Уни сафимизда деб ҳисоблайвер, — жавоб берди Слоун. — У Англиядан «Конкорд»нинг биринчи рейси билан учиб келади.

— Агар ҳозир жавоб бера олсанг, — деди Партриж, — йўлда ўйлаб олишим учун сендан баъзи нарсаларни сўрамоқчи эдим.

— Албатта, сўрайвер.

Сўрамоқчи бўлганлари жуда муҳим эди, бироқ унча тайинли бир жавоб ололмади.

— Наҳотки хаёлингга ҳеч нарса келмаётган бўлса — ўжарлик қилди Партриж. — Сен, эҳтимол, бу воқеага алоқаси бор бирор нарсага билмасдан йўл қўйгандирсан?

— Ҳозирча ҳеч нарсани эслолмаяман, — деди Слоун. — Бироқ яна уриниб кўраман.

Гўшакни қўйиб қўйгач, у яна йўл ҳозирлигини кўра бошлади. Слоун қайта кўнғироқ қилганда у бир соат олдин бўшатган жомадонига қайтадан нарсаларини жойлаштириб бўлганди.

У «Эйр Канада»га қўнғироқ қилиб, Тарантодаги Пирсана Халқаро аэропортидан 14.45 да учиб кетаётган самолётга чипта буюртма берди...

Уйдан чиқиб кетаётиб, жавон устидаги Моцартнинг эрталик концертига олинган чиптага кўзи тушди. У ғамгин хаёлга толди. Бу чипта ҳам худди бошқа чипта ва таклифномалардек тележурналистларнинг саёқ ҳаётидан дарак бериб тургандек эди.

«Эйр Канада» бирлашмасининг тўғри Нью-Йоркка учадиган «Боинг-727» самолётидаги жойлар, асосан, сайёҳлар учун мўлжалланган эди. Йўловчилар кам бўлиб, бир қаторда Партрижнинг бир ўзи, ёлғиз ўтирарди. У Слоунга Нью-Йоркка боргунга қадар йўл-йўлакай бирор қарорга келишга ваъда берган ва ҳозир Си-би-эйнинг текширув гуруҳининг вазифаларини ўйлаб кўрмоқчи бўлди. Бироқ у айтарли ҳеч нарса билмас, шунинг учун унга батафсил маълумот зарур эди. У бу фикридан қайтиб, ароқдан ҳўплаганча, бошқа нарсалар ҳақида ўйлай бошлади.

У Жессикага бўлган муносабатини ойдинлаштириб олмоқчи эди.

Вьетнам урушидан сўнг ўтган шунча йиллар мобайнида у ўзига-ўзи, Жессика энди ўтмишда қолди — қачонлардир севганди, энди бутунлай узоқлашиб кетдик, деб келарди. Нафсилабирини айтганда, у ўзини-ўзи шундай деб ишонтирмоқчи бўларди. Партриж ўзини қўлга олиб, ўртадаги гинаю-қудуратни унутишга ҳаракат қиларди.

Бироқ ҳозир Жессиканинг ҳаёти хавф остида қолганда у ўзига худди илгаригидек жуда азиз эканини ич-ичидан тан олди. «Ҳақиқатнинг кўзларига тўғри қара, ахир ҳали ҳам уни севасан-ку. — Ҳа, уни севаман...»

Партриж хаёллари самолёт Нью-Йоркка қўнаётгандагина яна ўзига келди. У биринчи бўлиб трапга отилиб чиқди ва Ла Гардия аэропортининг йўлагини тезда кесиб ўтди. Қўлидагидан бошқа юки бўлмагани учун у кутиб ҳам ўтирмади — такси тўхтатди-да, Си-би-эй телестанциясининг штаб-квартирасига қараб йўл олди.

У, даставвал, Чак Инсеннинг хонасига кирди, бироқ у ерда ҳеч ким йўқ экан. Катта шарҳловчилардан бири унга «Чамбарак»дан туриб қичқирди:

— Салом, Гарри. Чак Кроуфнинг матбуот конференциясида, видеога ёзишяпти. Кириб кўришинг мумкин.

Партриж «Чамбарак»ка борганда, шарҳловчи қўшиб қўйди:

— Дарвоқе, ҳали сенга айтишмагандир, бугун Кроуфни кўрсатувдан четлаштиришди. Оқшомги хабарларни сен олиб боришингга тўғри келади.

4

Ўша кечқурун Мигель Хакенсакдаги қароргоҳида радиони махсус хабарлар эшиттиришига тўғрилаб қўйганди. Кечқурун эса бутун тўда митти телевизор атрофига йиғилиб, янгиликларни томоша қилишарди: барча дастурлар Слоунлар оиласининг ўғирланиши ҳақидаги хабарни бирин-кетин бера бошлади.

Бирламчи текширув ҳеч қандай натижа бермагани, босқинчиларнинг шахси ҳам, мақсади ҳам полицияга номаълум эканлиги Янгиликлар мазмунидан билиниб турарди. Шунингдек, ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари босқинчилар тутқунларни қаерда ушлаб турганидан ҳам беҳабар эди. Битта хабарда ҳатто одам ўғрилари аллақачон мамлакатдан чиқиб кетган, деган фараз ҳам ўртага ташланди. Оғайода шубҳали кишилар ушлангани тўғрисида ҳам хабар беришди. Полиция бир нечта жиний гуруҳларни қамоққа олди, бироқ уларнинг бу босқинчиликка алоқаси йўқлиги маълум бўлди... Ҳаммасидан ҳам Мигелни Си-би-эйнинг «Оқшом хабарлари» таажжубга солди. Кўрсатувни анъанага биноан Кроуфорд Слоун эмас, Партриж олиб боргани — унинг кимлигини билмасди — Мигелни ғоят ажаблантирди. Аммо кўрсатувда Слоун билан суҳбат, сўнг у ўтказган матбуот конференцияси берилдики, булар ҳаммаси Мигелга оёғи куйган товукни эслатди... Энг муҳими на «Медельин бирлашмаси»дан, на «Сендеро Луминоса»дан гумон қилишмаётган эди, бу эса айни муддао, ишнинг муваффақиятидан дарак берарди.

Энди ишни охирига етказиш учун яна пул керак бўлаётган эди... У БМТдаги алоқачисига қўнғироқ қилиб, учрашувга таклиф қилди. «Сендеро» ва «Медельин бирлашмаси» ушбу ўғирликнинг муваффақиятли амалга ошиши учун 750 минг доллар ажратган эди. Ўғирликда иштирок этганларни моддий рағбатлантиришдан тортиб, улов, ижара ҳақи, ускуналар сотиб олиш, тиббий жиҳозлар, дори-дармонлар, еб-ичиш, тобут ҳақи, кичик Колумбиядаги айғоқчиларни ёллаш ва ниҳоят, нақд пул қилиб берган Америка банки ходимининг ҳақи ҳам шу маблағ ҳисобидан эди. Бундан ташқари АҚШдан Перуга олиб борувчи шахсий самолёт ва учувчиларга тўланадиган ҳақ ҳам шу пулнинг ичида эди.

Нью-Йоркда сарфланиши зарур деб билинган пулларнинг ҳаммасини Мигель БМТ вакилидан олиши керак эди. Пулни нақдлаштириш киши билмас усулда амалга оширилганди: «Сендеро»нинг пулини олган перулик банк ходими уни Лимада Америка валютасига айлантирган, сўнг бу пулни БМТ биноси ёнида жойлашган Даг Хаммершельд-майдондаги Нью-Йорк банкига, Перунинг БМТдаги махсус ҳисобига ўтказган эди. Бу ҳисобни фақат шу пулни олишга ва имзо чекишга ҳақи бўлган БМТнинг доимий вакили Хосе-Антонио Салаверри ва банк бошқарувчисининг ўринбосари Хельга Эфференгина биларди. Хельга махсус ҳисоб учун жавобгар шахс эди.

Хосе Антонио Салаверри эса «Сендеро»нинг хуфёна алоқачиси бўлиб, пулни, асосан, ўзи олиб берарди. Хельга эса унинг ўйнашигина эмас, балки яширин фаолиятда шериги ҳам эдики, шу фаолият эвазига улар БМТнинг казо-казолари каби жуда тўкин-сочин яшашарди. Яхши яшаш — катта пулни талаб қилади, катта пул эса кўчада ётган хазон эмаски, йиғиштириб олса-ю, чўнтакка солса... Бундай пул топишнинг ўз шартлари бор... бу шартни «Сендеро» кўяр эди... Қачонки, Мигелга пул керак бўлиб қолса, у Салаверрига қўнғироқ қилар ва пул миқдорини айтар, улар учрашув жойини белгилашарди. Учрашувлар, асосан, БМТнинг штат-қароргоҳида ёки бошқа бирон овлоқроқ жойда бўлиб ўтарди.

Бу гал ҳам Мигель доимий қаҳвахонага кириб, яхшилаб разм солди: бу ерда икки-уч киши тамадди қилиб ўтирарди. У қаҳвахонанинг тўридаги телефоннинг олдида борди-да, ёд бўлиб кетган рақамни терди. Уч марта «дут-дут» деган товушдан сўнг Салаверри гўшакни кўтарди.

— Алло,— деди испан талаффузида.

Мигель келишувга биноан уч марта гўшакни чертди, сўнг деярли шивирлаб гапирди:

— Эртага эрталаб. Эллик дона.— «Дона» «минг» сўзини англатарди.

Нариги томондан гўшакни кўтариб турган кишининг ҳарсиллаб нафас олиши яққол эшитиларди. Салаверри кўрқиб кетди ва шошиб сўради:

— *Estas loco?* Нега бугун қўнғироқ қилаяпсан? Қаердасан? Биз учрашишимиз мумкин эмас.

Мигель жеркиб берди:

— Мени *pendejo*** — деб ўйлаяпсанми?

У Салаверри операциянинг ишкали чиқиб, энди мендан ёрдам сўраяпти деб ўйлаганини сизди. Жаҳли чиқди, аммо бошқа иложи йўқ, унга пул жуда зарур, Энгус Слоунга тобут сотиб олиши керак. Бундан ташқари иш учун мўлжалланган пулнинг катта қисми Нью-Йорк банкида ётарди. Шундай экан, ўзи учун озроқ ишлатса, ҳеч нарса қилмайди. Агар бу пулни олмаса, Салаверри икки дунёда ҳам қайтариб бермайди.

— Эртага учрашолмаймиз,— деди Салаверри яна.— Пулни тайёрлаб улгурмаймиз...

— *Callate****. Менинг сабр косамни тўлдирма... Бу буйруқ. Эллик дона эртага

* Эсинг жойидами? (Исп.)

** Аҳмоқ. (Исп.)

*** Тилингни тий. (Исп.)

чошгоҳда тайёр бўлсин... Мен тушга яқин келаман... Агар пул тополмасанг, ўзингдан кўр...

— Йўқ, Йўқ. Жаҳлинг чиқмасин,— деди Салаверри ҳовуридан тушиб, шошиб қолди.— Уриниб кўраман...

— Уриниб кўрма, топ,— гапини бўлди Мигель ва гўшакни илиб қўйди...

...Эртасига улар бир-бири билан номига саломлашишди. Салаверри Мигелни БМТнинг маълумотхонасига бошлаб кирди ва бир бурчакка қўйилган курсига ўтиришди. Курсига чўкиши билан Салаверри минғарлай бошлади.

— Сизга бу ерга келиш хавфли дегандим-кў.

— Бу ерга нима бўлибди? — мўзахомуз сўради Мигель.

— Тўнка. Ўзингизни гўлликка солманг. Газеталару телевидение сизлар ўғирлаган одамлар ҳақида бутун дунёга жар солаёпти, яна нима бўпти дейсиз? ФТБ, полиция сизларни излаб юрибди.— Салаверри бўғзига тикилган сўлакларни ютди-да, сўнг бесабрлик билан сўради: — Қачон жўнаб кетасизлар? Тўда-пўдангиз билан қачон даф бўласиз?

— Хўш, биз жўнаб кетдик ҳам дейлик, бундан сизга нима фойда? Сизга барибир эмасми?

— Хельга ўзини қўярга жой тополмаяпти, ўтақаси ёрилган. Меники ҳам.

Бундан чиқди, бу олифта банкдаги ўйнашига оғзидан гуллаб қўйибди-да. Энди эса чора кўрмаса бўлмайди. Бу пандавақи ўзидан кўрсин — узун тил ҳамиша бошга бало олиб келган. Яхшиси, буни Салаверрига сездирмаган маъқул; чунки булар ўз тақдирларини ўзлари аллақачон ҳал қилиб бўлишибди...

— Олдин пулни чўз,— деди Мигель муроса оҳангида ичидагини сездирмай.— Сўнг қачон кетишимизни айтаман.

Салаверри ўзининг жомадончасининг рақамларини буради: уни очиб, қизил лента боғланган хийла қалин конверт олди-да, Мигелга тутқазди. Мигель конвертни очиб, пулни чамалаб кўрди, сўнг лентани қайта боғлаб, чўнтагига тикди:

— Нима, ҳали санаб ҳам кўрмоқчимидингиз? — сабрсизлик билан чийиллади Салаверри. Мигель елка қисди:

— Сиз мени алдай олмайсиз.— Сўнг бир оз жим турди-да, киёфасига жиддий тус бериб сўради: — Демак, сизни бизнинг қачон кетишимиз қизиқтираёпти.

— Худди шундай.

— Бугун кечкурун ойимчангиз билан қаерда бўласизлар?

— Меникида. Шунчалар кўрқиб кетганмизки, ҳеч нарса кўнглимизга сиғмайди.

Мигель унинг уйида бўлган, манзилини эслаб қолганди.

— Ўша ерда кутинглар,— деди у.— Кўнғироқ қилолмайман, нималигини кейин биласиз. Бугун кечкурун олдингизга одам жўнатаман; у ҳаммасини айтиб беради. Унинг исми Плато. У ўзини таништира, индамай эшикни очаверинг.

Салаверри бош ирғаб қўйди ва бир оз енгил тортди.

— Пулни ўз вақтида келтирганингиз учун мен ҳам сизнинг ҳожатингизни чиқараман,— қўшимча қилди Мигель.

БМТ биносидан чиққач, Мигель Биринчи-авенни кесиб ўтиб, «Плаза» меҳмонхонасига кирди. Биринчи қаватда, газет дўкони олдида телефон-автомат бор эди.

У Куинсига сим қоқди: бу Кичик Колумбиядаги кўрғон шаклида қурилган хусусий уйнинг рақами эди. Мигель бир оғиз гапирди: ўзи кўнғироқ қилаётган телефон-автоматнинг рақамини айтиб, илиб қўйди.

У кабинадан чиқмай кўнғироқни кута бошлади: икки киши келиб, унга қарашди, бироқ Мигель ўзини кўнғироқ қилаётганга солиб турди. Етти дақиқадан сўнг кўнғироқ жиринглади: унга кўчадаги телефон-автоматдан қилаётганини айтди; демак, бемалол гаплашиш мумкин — ҳеч ким бу суҳбатни эшитмайди.

Товушини пасайтириб, Мигель илтимосини баён қилди. Кўнғироқ қилаётган одам илтимосни сўзсиз бажарагагини айтди. Битим тузилди: ҳақи олти минг дол-

лар. Мигель Салаверрининг манзилени айтди, пароль — Плато. У яна қайта таъкидлади:

— Бугундан кечикмасин. Ўзини-ўзи ўлдирган деган хулосага келишсин.

Кўнғироқ қилаётган одам ўз ишининг устаси эди; мабодо қўлидан келмаса, ваъда бермасди. Бу марта эса қатъий қилиб, ишонч билан: «Ташвишланманг, айтганингиздан ҳам аълороқ бажарилади», деди.

Мигель кўчага чиқар экан, энди Салаверрининг гуллаб кўйишидан хавотир олмасди.

5

Слоунлар оиласини ўғирлаб кетишган куннинг эртасига — жума куни Си-би-эй телестанциясининг бош биносида Гарри Партриж бошчилигида текширув гуруҳи тузила бошланди. Рита Эбрамс кўрсатув учун масъул ходим этиб тайинланди.

Миннесотдан ярим тунда Нью-Йоркка учиб келган Рита соат сақкизларда текширув гуруҳи учун ажратилган қаватга чиқди. Салдан сўнг «Интерконтинентал» меҳмонхонасининг телестанция томонидан банд қилинган люкс хонасида яшаётган Гарри Партриж ҳам етиб келди. У дарҳол ишдан гап очди:

— Бирон янгилик борми?

— Ўғирлик ҳақида ҳеч гап йўқ, — деди Рита. — Бироқ Кроуфнинг уйини оломон ўраб олган — қиёмат-қойим дейсан.

— Нима учун?

Иккаласи кенгашиб туриш учун ажратилган хонада суҳбатлашар, Рита айланма курсида ўзини орқага ташлаб ўтирарди. Бир кун бўлса ҳам дам олгани учун юзидаги ҳорғинлик йўқолиб, у илгариги ғайратли ва шижоатли Ритага айланганди: шунинг учун ҳам дарров пичинг ва истехзо аралаш ҳазиломуз жавоб қайтарди:

— Онангни сот, отангни сот — шарҳловчи бўл экан. Кроуфнинг юзлаб, минглаб мухлислари Ларчмонтга ёпирилиб келишди. Полиция йўлга тўсиқ қўйиб, уларни зўрға ушлаб турибди.

— У ёққа суратга тушириш гуруҳи жўнатилдими?

— Албатта. Йигитлар туни билан ухламай чиқишди. Уларга Кроуф ишга кетгунга қадар ўша ерда бўлиб туришни тайинладим. Кейин уларнинг ўрнига бошқалари боришади.

Партриж маъқуллаб, бош ирғаб қўйди.

— Афтидан, жинойтчилар Ларчмонтдан аллақачон жўнаб қолишган, шунинг учун воқеанинг бошқача ривожига ҳам тайёр туриш керак, — деди Рита. — Бироқ у ерда икки кунча навбатчилик қилишсин, балким бирон янгилик бўлиб қолар? Ёки сенинг бошқача таклифларинг борми?

— Ҳозирча йўқ, — деди Партриж. Кейин ўйлаб туриб, қўшиб қўйди, — бизга энг қобилиятли йигитларни танлаб олишга рухсат беришганини биласанми?

— Бу ҳақда менга кеча кечқурун айтишганди. Мен дастлаб уч кишини — Норман Жегера, Айрис Иверли ва Карл Оуэнсларни сўрадим. Улар ҳозир келиб қолишади.

— Жуда зўр. — Партриж учаласини ҳам яхши билар, улар Си-би-эйнинг тиш ковагида асрайдиган ходимлари эди.

— Дарвоқе, мен хоналарни ҳам тақсимлаб бўлдим. Ўзининг хонангни кўрасанми?

Рита каби Партрижга ҳам алоҳида хона ажратилганди. Ёзув столлари билан тўлган иккита хона эса назоратчилар, суратга олиш гуруҳи ва бошқа ёрдамчи гуруҳлар учун ажратилган — ҳозир у ерга баъзи ходимлар келиб жойлаша бошлаган эди. Гарри ва Рита улар билан саломлашиб, яна катта хонага — кенгаш учун ажратилган ёруғ хонага — суҳбатларини давом эттириш учун қайтишди.

— Иложи бўлса,— деди Партриж,— мен гуруҳнинг барча аъзолари билан учрашиб олсам. Кейин кечки кўрсатув олдидан ишга киришардик.— Рита соатга қаради: 8 дан 45 дақиқа ўтганди.

— Соат ўнга ҳаммани тўплайман,— деди у.— Ҳозир Ларчмонтдан хабар олай.

— Бунақа воқеага умримда биринчи дуч келаяпман. Бунақаси бўлмаганди,— деди Ларчмонт полициясининг сержанти.

У бу гапни Слоуннинг уйдан атрофни ўраб олган оломонни кўриш учун чиққан ФТБнинг махсус вакили Хэвелокка айтди. Эрта тонгдан оломон кўпайгандан кўпаяр, энди бутун кўчани тўлдириб бўлишганди.

Кўлларига камера, фотоаппарат, овоз ёзиш мосламаларини кўтариб олган репортёрлар дарвозанинг ёнида туришарди. Улар Хэвелокни кўришгач, суратга тушириб, савол бера бошлашди:

— Жиноятчилар ҳақида бирон янгилик борми?

— Слоуннинг аҳволи қандай?

— Кроуфорд билан гаплашса бўладими?

— Ўзингиз кимсиз?

Хэвелок бош чайқаб, қўлини силкиди: бу унинг жавоб бермайман дегани эди.

Журналистлар орқасида турган оломон ҳаммасини жимгина кузатиб туришарди. Хэвелокни кўргач, улар ҳам бир-бирига шивирлай бошлашди. ФТБ вакили норози оҳангда полиция сержантидан сўради:

— Менга қаранг, наҳотки буларни қувиб юбориш қўлларингиздан келмаса?

— Ҳаракат қилаяпмиз. Бошлиқ тўсиқ қўйишни буюрди. Йўл ҳаракатини ёпиб, фақат шу атрофда яшайдиганларни киритамиз, кейин буларни ҳам ҳайдаб чиқарамиз. Бунинг учун анча вақт керак. Бу ерда телекамералар бўлгани учун бошлиқ таваккал қилишдан ўзини тийиб турибди.

— Бу одамлар ўзи қаердан келиб қолди?

— Бир-иккитасидан сўраб кўрдим,— деди сержант.— Аксарияти ларчмонтлик эмас. Ҳаммасига телевидение сабабчи. Мухлислар мистер Слоунни ўз кўзлари билан кўришга ва унга ҳамдардлигини изҳор этишга келишган. Машиналари кўшни кўчаларда турибди.

Бирдан жала қуйиб берди. Бироқ одамлар бир қадам ҳам жилмадилар. Баъзилари шамсияларини очиб олишди, бошқалари ёқаларини кўтариб, қўнишиб, жойларидан тураверишди.

Хэвелок уйга қайтди.

— ФТБнинг иккита машинасида кетамиз,— деди у анча чўкиб қолган ва парижон ҳолда ўтирган Кроуфорд Слоунга.— Сиз иккинчи машинага, орқа ўриндиққа ўтирасиз. Қолганини бизга қўйиб беринг.

— Йўқ. Бундай қилиб бўлмайди,— деди Слоун.— У ерда менинг ҳамкасбларим бор...

— Бироқ уларнинг орасида оилангизни ўғирлаган кишилар ҳам бўлиши мумкин,— деди жаҳли чиқиб Хэвелок.— Ким билади, мақсади нима? Балким сизни отиб кетмоқчидир? Шундай экан, ёш болага ўхшаманг. Мен сизнинг хавфсизлигингиз учун жавоб беришим эсингиздан чиқмасин.

Ниҳоят, улар бир қарорга келишди: репортёрларни қўйиб юбориб, залда қисқача матбуот машварати ўтказадиган бўлишди. Бироқ бор-йўқ янгилик — шу пайтгача ўғрилардан ҳеч қандай хабар йўқлиги ҳақидаги маълумот эди, холос.

— Бошқа ҳеч нарса қўшимча қилолмайман,— деди Слоун.— Афсуски, бошқа ҳеч нарса содир ҳам бўлгани йўқ.

— Етарли, мистер Слоун,— деди унга Хэвелок,— энди кетамиз.

Слоун истамайгина рози бўлди. Бироқ чиқиб кетишда қутилмаган воқеа юз берди.

Кроуфорд Слоун машинага деярли югуриб кирди, бироқ оломон ичидаги икки-уч киши уни сезиб қолишди. «Слоун иккинчи машинага ўтирди» деган хабар лов этиб аланга олган гулханга ўхшаб, бирпасда ҳаммага етиб борди. Хэвелок ва ФТБнинг яна бир ходими ҳам иккинчи машинага — орқа ўриндиққа ўтиришди.

Слоун улар орасида сиқилиб қолди. ФТБнинг учинчи ходими машина рулига ўтирди.

Яна иккита ФТБ ходими биринчи машинага чиқишди: иккала автомобил ҳам бирдан жойидан кўзгалди. Слоуннинг жўнаб кетаётганини эшитган оломон машиналарга қараб югуришди ва ўтиш йўлагини тўсиб олди. Шундан сўнг воқеалар кўз очиб-юмгунча тез содир бўла бошлади.

Биринчи машина полиция ёрдамида Слоуннинг уйини айланиб ўтди — у катта тезликда кетиб борар, изидан иккинчиси кетарди. Ҳозиргина бўш турган машиналар йўлагидека қаёқдандир оломон пайдо бўлди ва рўпарасидаги оломонни кўриб, довдираган шофёр тормозни босди: бироқ ҳозиргина жала ёғиб ўтгани учун машина намликда сирпаниб, оломонга урилди.

Иккинчи машинада ўтирганлар — Слоундан бошқа — ҳозир бу машина ҳам оломонни уриб кетади деб ўйлашган эди, бироқ биринчи машина урилиши билан оломон йўлнинг икки томонига қараб қочишди ва ўртадан йўлак очилди. Буни кўрган Хэвелок ҳайдовчига бақирди: «Тўхтатма», «Ҳайда». Кейинчалик бу бағритошлигини Хэвелок шундай тушунтиради: «Ҳаммаси кўз очиб-юмгунча юз берди, мен бу тузоқ бўлмасин деб, тез ҳаракат қилдим...»

Кроуфорд Слоун шундагина нимадир юз берганини сезиб, бошини кўтарди ва ойнадан ташқарига қаради. Худди шу пайт телекамера Слоуннинг юзини йирик тасвирда туширди, сўнг тўқнашув жойидан тўхтамай кетаётган машинани суратга олди. Кейинчалик мана шу тасвирлар эфирга берилди — бироқ айна ўша палла Слоун Хэвелокдан машинани тўхтатишни талаб қилганини на томошабинлар, на репортёрлар кўра олди.

Хэвелок Слоунни дарҳол овутиди:

— Бу полициянинг иши. Зарур чораларни ўзи кўраверсин.

Ларчмонт полицияси ростдан ҳам чора кўрди: фалокат жойига «тез ёрдам» етиб келди. Биринчи машина билан тўқнашувдан саккиз киши жароҳатланганди: шулардан олтитасининг у ер-бу ери шилинган, иккитасининг жароҳати жиддий эди.

Бошқа пайт бўлганда бу ҳодиса эътиборсиз бир воқеа бўлиб қоларди, бироқ у айнан Слоуннинг оиласи ўғирланган пайтда содир бўлди — оммавий-ахборотнинг вакиллари гувоҳ бўлгани учун бу воқеани дўмбира қилиб чертишдики, бу ерда айб бевосита бўлмаса ҳам, билвосита Слоуннинг елкасига тушди.

Си-би-эйнинг Лондондаги вакили Тедди Купер ваъда қилганидек, эрталабки «Конкорд» билан учиб келди. Аэропортдан тўғри текширув гуруҳи жойлашган қаватга кўтарилди ва ўзининг етиб келганини олдин Партрижга, кейин Ритага билдирди. Сўнгра учаласи бутун гуруҳ йиғилган, кенгаш ўтказиладиган хонага йўл олдилар. Йўлақда у ҳозиргина ишга етиб келган ва Ларчмонтдаги воқеадан ҳали ўзига келмаган Кроуфорд Слоунга дуч келди.

Дароз ва чайир Купер ростдан ҳам ишнинг кўзини биладиган, қийинчиликлардан кўрқмайдиган — ғайратли, ҳали куч-қувватга тўла йиғит эди. Унинг кўнғир ва узун сочларига қараб туриб, у ҳали ўсмирликнинг кўп жиҳатларини ўзида сақлаб қолганини билса бўларди: сочлари ёшларники каби патила ва тўзик, шунинг учун ҳам у ўзининг 25 ёшига нисбатан анча ёш кўринарди. Купер Лондонда туғилиб ўсган, бироқ АҚШда бир неча бор бўлган, Нью-Йоркни беш қўлдай биларди.

— Энг аввало, — деди у Гаррига, — мен далиллар билан танишишим, материалларни ўқиб чиқишим керак. Сўнгра жиноят содир этилган жойни бориб кўришим, жиноятга гувоҳ бўлганларнинг барчаси билан гаплашишим шарт. Таъкидлайман, барчаси билан. Икир-чикирларни кўздан қочирмаслик зарур. Агар унга эътибор бермасак, бу бошқотирма ичида айланаверамиз. Мен икир-чикирни, ҳатто кераксизини ҳам яхши кўраман.

— Билганингни қилавер, — деди Партриж. У Купернинг ишини кўп бора кузатганди. — Сенга иккита ёрдамчи берамиз, текширув учун масъуллик сенинг бўйинингда.

Купернинг иккита ёрдамчилари — Си-би-эйнинг бошқа бўлимидан ишга жалб этилган йигит ва қиз — кенгаш ўтказиладиган хонада уларни кутиб ўтирарди. Партриж уларни Купер билан таништирди.

Купер ўз ёрдамчилари билан тезда тил топишиб кетди ва улар аллақачон деворга қатор қилиб осиб чиқилган «Жиноят тафсилоти»нинг суратларини муҳокама қила бошладилар. Бундай иш услуби барча текширув гуруҳига хос бўлиб, суратлар билан бирга деворга фаразлар, тахминлар ва Слоун уйи ҳамда кўчасининг, супермаркет атрофининг лойиҳаси, машиналарнинг маркаси, гувоҳларнинг кўрсатмасига биноан чизилган жиноятчиларнинг тахминий суратлари — барча икир-чикирлар акс этган жиноят тафсилоти берилганди: нарироқдаги «Ҳар хил» деб номланувчи лойиҳадан турли фаразлар ўрин олганди. Бунақа «чизма тафсилотнинг» иккита қулай томони бор эди: биринчидан, бу гуруҳнинг барча аъзоларини текширувнинг боришидан хабардор қилиб, текширувнинг йўналишини кўрсатиб турарди: иккинчидан, бу «чизма тафсилотда» режалар билан бир қаторда текширув аъзоларининг фаразлари, таклифлари ҳам ўрин олардики, бундай усул илгарилари ҳам жуда қўл келган эди.

Роппа-роса соат ўнда Рита Эбрамс ғала-ғовурни босиб, баланд товушда деди:

— Қани, дўстлар, энди ишга ўтайлик.— У узун столнинг бошида Гарри Партриж билан ёнма-ён ўтирарди. Лэсли Чиппингем келиб, бир четдаги курсида ўтирди. У Рита билан кўз уриштириб олгач, бир-бирига қараб, жилмайиб қўйишди.

Кроуфорд Слоун столнинг охирида ўтирарди. У Партриж «Бу ёнғокни чақа олашимиз, йўқми ёки у бизни қақиб ташлайдими», деб атаган мунозарлага қўшилиш нияти йўқ, шунчаки бир четда қулоқ солиб турарди.

Рита қақирган учта кўрсатув танловчилар ҳам шу ерда эди. Норман Жегер Си-би-эй фахрийларидан бўлиб, «Янгиликлар» бўлимининг барча лавозимларида бир-бир ишлаб чиққанди. У ўзининг юмшоқ феъл-атвори, зиёлинамо қарашлари билан обрў-эътибор қозонган, айна пайтда энг машҳур кўрсатув — «Сарлавҳа сирининг назоратчиси бўлиб ишларди. Унинг текширув гуруҳига олиниши — гуруҳни ташкил этиш учун катта куч ташланаётганидан дарак берарди.

Жегер ёнида «Янгиликлар» кўрсатувининг ёш «юлдузларидан» бири 25 ёшли Айрис Иверли ўтирарди. Колумбия университетининг журналистика мактаби битирувчиси бўлмиш очиқ ўзли ва камгап бу қиз ўзининг қатъияти ҳамда ҳаракатчанлиги билан ҳурмат қозонганди.

Учинчи масъул ходим — Карл Оуэнс ишдан бўйин товламайдиган меҳнаткаш киши эди: мухбирлар билан у ҳар бир сюжетни жон дилдан муҳокама қилар ва кўрсатувни фавқулудда таъсирли бўлишида хизмати катта эди.

Иккинчи қаторда Тедди Купер ва икки ёрдамчиси, оператор Минь Ван Кань ва гуруҳнинг котибаси ҳамда иш юритувчиси сифатида танланган қиз ўтирарди.

— Ҳаммамиз бу ерга нима учун йиғилганимизни биламиз,— деди Рита кенгашни очар экан, расмий оҳангда.— Сизлар билан ишни қандай ташкил қилишни келишиб олайлик. Даставвал ташкилий масалаларни муҳокама қилайлик. Сўнгра Гарри кўрсатувни тайёрлаш йўл-йўриқлари ҳақида гапиради... Бугундан эътиборан ишимиз икки миқёсда олиб борилади: биринчиси, узоқ муддатли, яъни умумлашма кўрсатув тайёрлаш, иккинчиси, кундалик кўрсатув тайёрлаш. Норм,— у уч масъул ходимдан биттасига мурожаат қилди,— сен узоқ муддатли лойиҳага раҳбарлик қилсан.

— Ҳўп бўлади.

— Айрис, сен кундалик кўрсатувлар учун жавобгарсан, жумладан, бугунги кечкурунги кўрсатувга ҳам. Буни ҳали муҳокама қиламиз.

— Тушунарли,— деди қатъий қилиб Айрис.— Унда менга Кроуфнинг уйи ёнида бўлган эрталабки воқеанинг тасвири керак.

— Уни берамиз,— деди Рита.— Тасмани ҳозир олиб келишади.

Рита учинчи ходимга қараб деди:

— Карл, сен гоҳ Норм билан, гоҳ Айрис билан ишлайсан — кимга зарурлигинга қараб.— Сўнг қўшиб қўйди.— Мен эса уччалангиз билан бирга ишлай-

ман.— Энди у Куперга қараб гапира бошлади.— Тедди, сен Ларчмонтга бормоқчи эдингми?

Купер унга қараб ёйилиб жилмайди:

— Худди шундай, мэм. Шерлок Холмс каби қовлаш ва қайта қовлаш учун.— Ўтирганларга қараб ўзига ярашган мақтанчоқлик билан деди: — Бу соҳада устаси фарангмиз.

Шунда Партриж гапга аралашди:

— Тедди, бу ерда ҳаммаси устаси фаранглар. Шунинг учун гуруҳга олинган.

Купер хижолат бўлиш ўрнига, яна жилмайди:

— Унда мен ўз ўрнимга келибман.

— Йиғилишимиз тугаши билан,— гапида давом этди Рита.— Минь иккита сурагга олиш гуруҳи билан биргаликда Ларчмонтга боради. Сен улар билан бирга борасан, Тедди, у ерда бизнинг маҳаллий шўъбамизнинг жамоатчи мухбири Берт Фишер билан учрашасан. Ҳаммасини гаплашиб қўйганман. Кеча воқеа ҳақида биринчи бўлиб Фишер хабар берганди. У сени бутун музофот бўйлаб олиб юради ва кимни зарур десанг, ўша билан учраштиради. Энди асосий масала — кўрсатувни тайёрлаш жараёни ҳақида гаплашамиз. Гарри, сўз сенга.

— Мен биринчи вазифамиз босқинчилар ҳақида кўпроқ маълумот йиғишдан иборат деб биламан,— деди Партриж.— Ким ўзи улар? Қаёқдан келишди? Мақсадлари нима? Албатта, тез орада буни ўзлари ҳам маълум қилиши мумкин, бироқ биз уларни кутиб, қўл қовуштириб ўтиролмаймиз. Мен ҳозир бу саволларга бирдан жавоб топа оламиз деган фикрдан йироқман, бироқ ҳар бир янги хабарни чуқур таҳлил қилиб, умумлаштиришга ҳаракат қилишимиз керак. Сизлардан илтимос, шу пайтгача мавжуд далилларни эсда сақлаб қолинглар. Бунинг учун сизларга «чизма тафсилот» ёрдам беради... Ишга киришгач ҳам умумий, ҳам яққалка ҳолда воқеани таҳлил қилиб кўрайлик. Шундай қилсак — бир калладан икки калла яхши, дегандай — бирон нарса чиқиши мумкин.

Стол атрофидаги гуруҳ аъзолари Партрижни диққат билан тинглашаётган эди.

— Шахсан менинг фикримча, бу жиноятчилар қаердадир из қолдиришган. Қанчалик ҳаракат қилишмасин, из барибир қолади. Ҳамма гап ана шу изни топишда,— у Жегерга қараб деди: — Сенинг ишинг шундан иборат бўлади, Норман.

— Тушунарли,— деди Жегер.

Муҳокама яна ўн беш дақиқача давом этди. Сўнг Рита столи чертди-да:

— Менимча, етарли,— деди.— Машғулот тугади. Энди ҳақиқий ишга.

Текширув бошламасдан туриб, бир оз мунозара қилишга тўғри келди, зеро, бу табиий ҳол эди.

Иш юзасидан Гарри Слоуннинг ўзини сўроқ қилмоқчи бўлди. Партриж — кўпинча бу хил ҳодисаларда шундай бўлган — Слоуннинг ўзи фалокат ҳақида бошқаларга қараганда кўпроқ билади деб ўйларди; шу сабабли у билан гаплашиш янги далилларнинг очилишига олиб келиши мумкин. Слоун ҳам у билан гаплашишга розилик берди.

Мажлис тугагач, Партриж Слоунга суҳбат ҳақида эслатган ҳам эдики, орқасидан кимдир гапирганини эшитди:

— Агар қаршилиқ қилмасангиз мен ҳам ўтириб эшитсам девдим. Балким бирон янгилик чиқиб қолар?

Гарри шошиб орқасига ўтирилди: у ерда мажлис тугагач хонага кириб келган Отис Хэвелок турарди.

— Агар менинг фикримни билмоқчи бўлсангиз — қаршиман,— деди Гарри.

— Сиз мабода мистер ФТБ эмасмисиз? — сўради Рита Хэвелокдан.

— Бу билан бизнинг хизматни «мисс Америка»^{*} билан бир поғонага

* «Мисс Америка» — «Америка гўзали», ўзининг зоҳирий хусини намоён қиладиган конкурсда ғолиб келган қиз (ёки аёл) — тарж.

қўймоқчимисиз? — сўради дўстона оҳангда Хэвелок, — ходимларимиз бу лақабни ҳақорат сифатида қабул қилган бўларди.

— Тўғриси айтсам, умуман, сизнинг бу ерга киришга ҳаққингиз йўқ, — деди Рита. — Бу ерга гуруҳ аъзоларидан бошқа кишилар кириши тақиқланган.

Бу гап Хэвелокнинг иззат-нафсига тегди.

— Менинг вазифам мистер Слоунни қўриқлаб юриш. Бундан ташқари, гап босқинчилик ҳақида бораёпти, шундайми?

— Шундай.

— Унда бизнинг мақсадларимиз муштарак — ҳаммамиз Слоунлар оиласини излаяпмиз. Шунинг учун мана бу ерда, — Хэвелок «чизма лойиҳани» кўрсатди, — нимаики топган бўлсаларингиз, ФТБни ҳам бохабар қилишларингиз шарт.

Барча ходимлар, жумладан, Лэсли Чиппингем ҳам бирдан жим қолишди.

— Хўп, — деди Рита, — маълумотларни айирбошлашга биз тайёрмиз. Сизларда мавжуд барча маълумотларни олиб келиш учун ФТБнинг Нью-Йорк бўлимига ҳозирок мухбир жўнатаман.

Хэвелок бош чайқади.

— Афсуски, бунинг иложи йўқ. Баъзи маълумотлар махфий ҳисобланади.

— Ана, кўрдингизми?

— Менга қаранглар, оғайнилар, — вазиятнинг ўзига нисбатан қалтислашаётганини сезган Хэвелок иложи борича юмшоқ гапиришга ҳаракат қилди. — Сизлар жиноятчи тўдага қарши курашаётганимизни унутиб қўяёпсизлар, чоғимда. Кимга нима маълум бўлса, қонунга биноан ФТБга маълум қилиши шарт. Акс ҳолда қонунни бузган бўласизлар.

Ўзини зўрға босиб турган Рита ажабланди.

— Биз ёш болалар эмасмиз. Биз ҳамиша муқобил текширув олиб борамиз ва ўйин шартларини ҳам яхши биламиз.

— Сизга шуни алоҳида эътибор билан таъкидлайманки, — деди Партриж, — мен кўп марта ФТБ билан бирга ишлаганман. Сизнинг ҳамкасбларингиз олишни билишади-ю, беришни билишмайди.

— ФТБ маълумот айирбошлайдиган муассаса эмас, — тўнғиллади Хэвелок. Унинг бояғи босиқлигидан асар ҳам қолмаганди. — Биз ҳукумат идорасимиз ва фақат Президент ва конгрессга ҳисоб берамиз. Сизлар эса биз билан рақобатлашмоқчи бўлаяпсизлар. Кимки расмий терговга ҳалақит берса, унга нисбатан жиноий иш қўзғатилади. Огоҳлантириш менинг бурчим.

Шу ерга келгандагина Чиппингем ўзининг аралashi зарурлигини сезди.

— Мистер Хэвелок, — деди янгиликлар бўлими бошлиғи, — сизни ишонтириб айтаманки, биз қонунни бузаётганимиз йўқ. Бироқ биз ўз усулимиз билан текширув олиб боришга ҳаққимиз, баъзан бундай текширув сиз айтётган «расмий тергов»лардан кўра самаралироқ бўлади. Албатта, бу ерда сизга қизиққонлик билан муомила қилишди, бироқ мухбирнинг эркин текширув ўтказиш ҳуқуқини ҳеч ким поймол қилолмайди ва у сир тутаётган маълумотларини фақат судга тақдим этиши мумкин. Шундай экан, бизнинг ишга бурун суқаётганингиз ва маълумот беришни талаб қилишингиз ҳуқуқимизни поймол қилиш билан баробардир. Шу сабабли, сизни кўришдан бағоят хурсанд бўлсак ҳам, бироқ жойингиз айна пайтда анави ёқда, — у шундай деб эшикни кўрсатди.

— Хўп, сиз айтганча бўлақолсин, — деди Хэвелок, — лекин бу ҳақда бошқармага хабар қилганимдан сўнг улар масаланинг бу тарзда ҳал этилишига индамай қараб туришади, деб айтолмайман...

Хэвелок ўз бошлиқларига кўнғироқ қилиш учун чиқиб кетгач, Чиппингем Ритага деди:

— Соқчига айтиб қўй, хоналаримизнинг калитларини ол, ҳаммасини шахсан ўзинг кулфлаб юр.

Хонанинг бир четида Партриж билан Слоун юзма-юз ўтириб суҳбатлашаётган, ўртадаги магнитофон бу суҳбатни бошдан-охиригача ёзиб олаётган эди. Партриж барчага маълум маълумотлардан бошлади: илгари ҳам берил-

ган саволларни берди, ҳар томонлама ёндошиб кўрди, бироқ бирон янги гап ололмади. Охирида Кроуфдан сўради:

— Кроуф, ушбу воқеага алоқадор қандайдир маълумот хотирангнинг қайсидир бурчагида чўкиб ётган бўлиши мумкин. Сен ўша маълумотни балки эшлашга арзимайдиган деб ўйларсан, балки умуман бу воқеага зоҳиран алоқаси йўқдир. Бир ўйлаб кўр.

— Кеча ҳам шу саволни берган эдинг, — деди Слоун паришон алфозда.

— Кеча берганимни биламан, — деди Партриж. — Сен ўйлаб кўраман дегандинг.

— Туни билан бу ҳақда ўйлаб чиқдим, алоқаси борлигига ўзим унчалик ишонмасам ҳам баъзи бир нарсаларни эсладим.

— Алоқаси бўлмаса ҳам гапиравер, — деди Партриж.

— Бу воқеа юз бермасдан илгари ўзимни худди кимдир кузатиб юргандай ҳис қилардим. Балким бўлиб ўтган воқеадан сўнг шундай туюлаётгандир.

— Чалғима... Демак, сен ўзингни кимдир кузатиб юргандай ҳис қилгансан. Қаерда, қачон?

— Ҳамма гап шунда-да. Ҳаммаси ғира-шира, худди хаёлдагидай. Лекин ўша ғира-шира рўё ичида мен ўзимни таъкиб қилингандай ҳис этардим.

— Тасаввуримда бўлган деб ўйлаяпсанми?

Слоун иккиланиб, ўйланиб қолди.

— Йўқ, менимча, йўқ.

— Батафсилроқ гапир-чи.

— Уйга қайтар эканман, изимдан мени кимдир кузатиб келаётгандай таассурот пайдо бўларди. Ҳатто шу ерда, Си-би-эйда ҳам мени қандайдир ёт бир нигоҳ таъкиб этиб юрганга ўхшарди.

— Қачондан буён?

— Бир ойдан бери, — Слоун қўлларини икки ёнга ёйди: — Бироқ менга шундай туюлган бўлиши ҳам мумкин.

— Билмадим, — деди Партриж. — Бироқ мен бунни бошқалар билан муҳокама қилиб олишим керак.

Партриж Слоун билан бўлиб ўтган суҳбатнинг қисқача мазмунини машинкада кўчирди-да, кенгаш ўтказиладиган хонадаги «Ҳар хил» дейилган тахтачага қистириб қўйди. Ўз хонасига қайтиб, у журналистлар «Сим қоқмоқ» деб номлайдиган ишга киришди.

У ўзининг дунёнинг турли бурчакларидаги танишлари рўйхати битилган кўк дафтарчасини олди: ўз вақтида бу одамлар ундан ёрдамни аяшмаганди, балким яна асқотиб қолар? Бу ерда унинг ўзи ҳам баъзи бир маълумотлар билан ёрдам берган кишиларнинг рўйхати ҳам бор эди. Кечга яқин Партриж ўзининг кўк дафтарчасини охиригача текшириб, варақлаб, бугун кечкурун қўнғироқ қилиши шарт бўлган кишиларнинг рўйхатини кўчириб олиб бўлди. Бу рўйхат ичида Адлия вазирлиги. Оқ уй, давлат департаменти, МРБ, муҳожирик хизмати, конгресс, чет давлатлар элчихоналари, Нью-Йорк полиция бошқармаси, Оттавадаги Канада ва Мексика жиноят полицияси масъул ходимларининг ҳамда ҳужжатли детектив асарлар муаллифи, уюшган жиноятчилик иши бўйича шуҳрат қозонган оқловчининг исм-шарифлари бор эди.

Партриж улар билан юмшоққина қилиб, гапни узоқдан олиб бошларди: «Салом, бу Гарри Партриж, кўришмаганимизга қанча замонлар бўлди-я. Аҳволингизни билай деб сим қоқаётгандим». Рафиқаси ёки эри, жазмани ёки маъшуқаси ҳамда болалари — уларнинг исмларини ҳам Партриж дафтарчасига ёзиб олганди, — ҳақидаги ўта шахсий мавзудаги ҳол сўрашлар аста-секин асосий масалани муҳокама этишга замин тайёрларди. «Мен ҳозир Слоунларни ўғирлаб кетганлар устида ишлаяпман, — дерди сўнг Партриж. — Балким сиз ҳам бу ҳақда бирон маълумот биларсиз, балким нимадир қулоғингизга чалингандир?»

Бу хил суҳбатлар одатдаги кўнгили сўрашларга ўхшаса-да, бироқ айни пайтда ўта эҳтиёткорликни талаб қилар, танишнинг кўнглига мос сўзлар тониш ҳолдан тойдирар, ниҳоятда сабр-тоқатли бўлишни талаб қиларди. Баъзан бу «сим қоқиш»

қутилмаган натижалар берар, баъзида эса ҳеч нарсага эришилмасди. Гарчи уюшган жиноятчилик ишлари бўйича ном қозонган оқловчи билан суҳбат жуда қизиқарли ўтган бўлса-да, барибир бугунги «сим қоқиш» ҳеч қандай самара бермади.

Бир йил муқаддам Партриж оқловчининг ўзи эътироф этганидек, ҳожатини чиқарганди. Унинг қизи талабалар гуруҳи билан Венесуэлага борган ва у ерда гиёҳвандлар ташкил қилган базму жамшидда иштирок этганди: бу ҳақда АҚШ матбуотида бирдан шов-шув бошланди. Базмда иштирок этган саккиз талабадан иккитаси ҳаддан ортиқ қора дори истеъмол қилганидан ҳалок бўлди. Каракасдаги вакили орқали Си-би-эй бу базм туширилган тасвири қабул қилиб олди — тасвирида оқловчининг қизи ҳам йирик кўринишда туширилган эди — полиция талабаларни қамоққа олиш пайтида Аргентинадан етиб келган Партриж бу ҳақда репортаж тайёрлади. Бу кўрсатув ҳақида қайси йўл биландир билиб олган оқловчи Партрижни телефон орқали излаб топди ва ундан қизининг тасвирини ҳамда исмини кўрсатувда бермасликни ялиниб сўради: у ҳали ёшгина қиз, бирон марта бунақа воқеа содир бўлмаган, мамлакат миқёсида шарманда қилиш қизнинг кейинги ҳаётига қаттиқ таъсир қилиши мумкин, деди.

Тасвири ва ундаги қизни кўрган Партриж шусиз ҳам қиз тасвири бор жойни қирқиб ташлашга қарор қилиб ўтирганди. Шундай бўлса-да, бир оз қадрини ошириш учун «уришиб кўраман», «жуда мушкул иш» деган гапларни қилди.

Кейинчалик кўрсатувда қизининг номи ҳам, тасвири ҳам олиб ташланганини кўрган оқловчи миннатдор бўлиб, хизмат ҳақи сифатида Партрижга 1000 доллар жўнатди. Партриж пулларни эгасига қайтариб жўнатар экан, анча-мунча аччиқ гаплар ёзилган хат ҳам юборди; шундан буён уларнинг йўллари кесишмаган эди.

Бугун эса Партрижнинг гапларини тинглаб туриб, оқловчи гина-кудуратсиз сўради:

— Олдингида қарздорман. Менинг бирон ёрдамим керакми? Гапиринг, нима қилай?

Партриж воқеани тушунтирди.

— Мен ҳам телевидениеда кўрдим — ўзим бу ҳақда ҳеч нарса билмайман ва ишонтириб айтаманки, менинг мижозларимдан биронтасининг бу ерда қўли йўқ. Улар бунақа иш билан шуғулланишмайди, бироқ уларда баъзи маълумотлар бўлиши мумкин. Мен уларнинг қўйнига қўл солиб кўраман — мабода, қўлга илинадиган хабар бўлса, сизга қўнғироқ қиламан.

Партрижда негадир бу одам ваъдасида туради деган ишонч пайдо бўлди.

Бир соатлардан сўнг рўйхатидаги кишиларнинг аксариятига телефон қилиб бўлган Партриж бир оз танаффус қилиш мақсадида қаҳва ичиш учун залга йўл олди. Қайтиб келгач эса, «Нью-Йорк таймс», «Вашингтон пост» газеталарини варақлаб чиқди — телестанциянинг барча ходимлари бу газеталарни ҳар куни ўқишарди. Бу газеталар йирик телестанцияларнинг севимли газеталари ҳисобланарди. Гап шунда эдики, гарчи бу одамлар телеянгилликларга бутун умрларини бахшида этган бўлсалар-да, бироқ шу икки газетага чоп этилгачгина янгилик ҳақиқий янгилик бўла олади, деган яқдил қарашга эга эдилар.

Чак Инсеннинг баланд овозини эшитиб, Партриж мутолаадан тўхтади:

— Гарри, сенга бугунги кўрсатувнинг режасини айтиб қўймоқчиман,— деди Чак хонага кирар экан.— Биз кўрсатувни иккита шарҳловчи олиб боришига мослаб, режалаштирдик. Шарҳловчилардан бири сенсан.

— Бошида чиқаманми ёки охирида?

Инсен ҳорғин уф тортиди:

— Бу ишнинг боши ёки охири бормикин ўзи? Боши ё охиридан қатъий назар, Слоунлар оиласи ҳақидаги қисмни сен шарҳлайсан: ўғирлик куннинг муҳим янгилиги бўлиб қолаверади — агар унгача Президентга суиқасд қилишмаса. Кроуф ҳар доимгидай дастурдаги бошқа янгиликларни шарҳлайди. Биласанми, биз шунга қарор қилдик: бу ярамас тўдага ўзимизнинг кимлигимизни бир кўрсатиб қўяйлик.

— Мен ҳам қўшиламан,— деди Партриж.— Ўйлайманки, Кроуф ҳам.

— Тўғриси айтсам, бу фикр Кроуфнинг ўзидан чиқди. Барча шоҳлар каби у салтанатдан айрилса ҳам тождан айрилмайдиганлар хилидан. Аслида ҳам унинг кўкрагини чоҳга бериб, тарки дунё қилиши ҳеч нарса бермайди. Ҳа, дарвоқе кўрсатув охирида Кроуф телеграммалар жўнатган, умуман, ҳамдардлик билдирган барча одамларга миннатдорчилик билдирмоқчи.

— Ўз номиданми?

— Албатта. Айни шу сонияларда учта матнчи тер тўкиб ишлаб ётибди.

6

Мигель бир ой муқаддам Қўшма Штатларга сохта исм билан кириб келгандаёқ тобут топиб қўйишга киришаркан, ҳаммасини олдиндан режалаштирган эди. Мигель тобут топишдан осони йўқ деб ўйлаганди. Бироқ кутилмаганда муаммо устига муаммо бошланди.

У асосий «қароргоҳи» жойлашган Кичик Колумбия ва Куинси атрофида ўралашмай, ўзи вақтинчалик яшаётган жойда ортиқча шубҳа пайдо қилмаслик учун тобут буюртма бериш мақсадида Бруклинга йўл олди. У буюртма учун катта автомобил қўналғаси ёнидаги Бош хиёбонга яқин бўлган «Филдс» деб ёзиб қўйилган муассасани танлади.

У эман ёғочидан ясалган муассаса эшигини очиб ичкари кираркан, бу муассаса жиддий ва ҳашамдор идоралардан бири эканлигини сезди: ичкарида кенг кутиш залига гулдор гиламлар тўшаб ташланган, тувакларда гуллар кўкариб турар, деворга эса турли диний суратлар чизилганди. У ерда Мигелни жуда пўрим кийинган киши кутиб олди.

— Хуш келибсиз, сэр,— деди пўрим эркак.— Менинг исми-шарифим Филд. Бирон хизматлари бормиди?

Мигель шундай савол берилишини билгани учун жавобни олдиндан тайёрлаб қўйганди.

— Кекса ота-онам олдиндан ўзларини... яъни охираат кунига тайёрлашмоқчи эди...

Филд гап нимадалигини дарров тушунди:

— Тушунаман, сэр. Умр шафақлари кўриниб қолган аксарият кекса кишилар ўлимлигини йиға бошлашади.

— Худди шундай. Менинг ота-онам ҳам...

— Маъзур тутинг, сэр, яхшиси хонамга кириб гаплашсак дедим.

— Айни муддао.

Филд йўл бошлади. Улар тобут ва ҳашамдор курсилар қўйилган, яъни кўмиш маросими ўтказиш учун барча қулайликларга эга хоналар ўртасидаги даҳлиздан — Мигель Филд ўз муассасасининг афзалликларини кўз-кўз қилиш учун атайлаб хоналарни очиқ қўйган деб ўйлади — ўтиб бордилар. Филднинг хонаси даҳлиз охирида эди: бу ерда турли ёрлиқлар билан бирга майитнинг юзини грим қилиш усуллари акс эттирилган суратлар осиб ташланганди. Филд бирдан сўраб қолди.

— Исми-шарифингизни билсам бўладими, сэр?

— Новак,— лоф урди Мигель.

— Хўп, мистер Новак, асосий гапга қайтайлик. Сиз ёки ота-онангиз бироқ қабристондан жой танлашдими?

— Ҳм, йўқ.

— Энг аввало шу масалани ҳал қилиш керак. Биз буни зиммамизга олишимиз мумкин; қабристондан жой, айниқса, яхши жой олиш кундан-кун қийин бўлиб борапти. Албатта, жасадни ўтда куйдирадиганлардан бўлмасангиз керак?

Унинг узун гапига зўрға сабр қилиб турган Мигель бош чайқади:

— Йўқ. Сиз билан гаплашмоқчи бўлган асосий масала...

— Унда,— гапини бўлди Филд,— ота-онангиз қайси диний мазҳабга мансуб-

лигини олдиндан айтиб қўйишингиз керак. Ҳал қилиниши шарт бўлган яна бошқа масалалар ҳам бор.

Шундай деб, у кўмиш маросимига тайёрланадиган таом ва ичкиликлар рўйхатини кўрсатди.

— Мени, энг аввало, тобутлар қизиқтиради, — деди Мигель.

— Тушундим, — деди Филд ўрнидан тураркан. — Мен билан юринг.

У шундай деб, Мигелни ертўлага бошлади; улар чўғдай гилам тўшалган, тобут намуналари териб қўйилган хонага киришди. Филд «20 минг 600 доллар» деб ёзиб қўйилган тобут ёнида тўхтади.

— Бу энг яхши тобут.

— Сал оддийроғи йўқми? — сўради Мигель.

Улар иккита — битта катта, битта кичик тобут ёнида тўхташди; бу тобутларнинг бири икки минг уч юз, иккинчиси бир минг тўққиз юз турарди.

— Онамнинг жуссаси жуда кичик, — деди Мигель ва ичида «худди ўн бир яшар боладай» деб қўйди.

Шунда Мигелнинг кўзи ёғочдан номига ясалган қўпол ва омонат қутиларга тушди. Филддан булар нима деб сўраган эди, у шундай деб жавоб берди:

— Булар тақводор яҳудийлар учун. Улар камтарликни яхши кўришади. Тобутларнинг таги тешиб қўйилган, бу уларнинг эътиқодига кўра «хоки туроб» бўлишни тезлаштиради. Сиз яҳудий эмасмисиз?

Мигель «йўқ» дегандай бош чайқади. Филд хурсанд бўлиб кетиб, шивирлади:

— Тўғриси айтсам, ота-онамни шунақа қутида кўмишни ўзимга нисбатан ҳақорат деб билардим.

Улар хонага қайтгач, Филд гапини давом эттирди:

— Энди қолган масалаларни келишиб олайлик. Қабрни қаердан танлайлик?

— Бунга ҳожат йўқ, — деди Мигель. — Мен тобутнинг пулини бериб, уларни олиб кетмоқчиман.

Филд ҳайрон қолди.

— Бунинг иложи йўқ.

— Нима учун?

— Бунга рухсат этилмаган.

— Афтидан, сизга бошидаёқ тушунтирсам бўлар экан, — деди Мигель ва шундагина тобут топиш ўзи ўйлагандек осон иш эмаслигини сизди. — Ота-онам ҳар куни кўриб, ўзларини руҳан тайёрлаш учун тобутни ҳозирдан уйларига олиб бориб қўймоқчи, яъни улар эртанги муқаррар бошпаналарига ўзларини кўниктиришмоқчи...

Филднинг ажабланиши яна ҳам ортди.

— Сиз айтаётган нарсанинг сира ҳам иложи йўқ. Бу ерда кўмиш маросимига тааллуқли кенг тармоқли хизмат кўрсатилади. Ота-онангиз хоҳлаган пайти келиб, тобутларни кўриб кетишлари мумкин. Бироқ, тобутни сиз билан бериб юборолмаймиз, бунинг ҳеч қандай иложи йўқ.

— Балким бирон йўли бордир.

— Йўқ, сэр, бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас.

Мигель суҳбатдошининг ажабланиши шубҳага айланаётганини сизди.

— Яхши. Бориб маслаҳат қилиб кўрамиз, балким яна келарман.

Филд Мигелни эшиккача кузатиб қўйди. Мигель бу ерни елкамнинг чуқури кўрсин деб ўйлади. Чунки тобут ҳақидаги уйдирмаси Филдни ишонтиролмаганига амин эди.

Эртасига Мигель яна бир нечта кўмиш маросими ўтказадиган муассасаларда бўлди ва ҳамма жойдан ўша бир хил жавобни эшитди.

Шунда Мигель танишларини аралаштирмай, ўзбошимча ҳаракат қилиб, нотўғри қилганини тушунди ва Кичик Колумбиядаги ўзининг алоқачисига учрашиш учун Кулинсига қайтди. Бир неча кундан сўнг унга Жексен-Хейтсдан унча узоқ бўлмаган Асториядаги кўмиш маросимлари муассасасини тавсия қилишди. Мигель у ерда Альберт Годой билан танишди. Годой хўппасемиз, тепакал, ашаддий кашанда ва ароқ деса томдан ташлайдиган киши эди; искирт қора камзул ва яғири чиққан кул ранг шим кийиб олганди. Овози хириллаб зўрға чиқар, тинмай

йўталарди. Кичкинагина хонасида Мигель билан гаплашиб олгунча изма-из учта сигарет чекди.

— Менинг исми шарифим Новак. Сиз билан баъзи нарсаларни гаплашишга келгандим,— деди Мигель.

Годой бош ирғади:

— Биладан.

— Бу ёқдан у ёғи яқин бўлиб қолган ота-онам бор...

— Баҳонани ҳам жа-а қойиллатасизлар-да...

Мигель ўз уйдирмасини бир бошдан гапирар экан, Годой истеҳзо аралаш қараб, мийиғида жилмайиб турар; унинг битта ҳам гапига ишонмаётган эди. Мигель гапириб бўлгач, у фақат битта савол берди:

— Қай шаклда тўлайсиз?

— Нақд тўлайман.

Годойнинг юзи ёришиб кетди:

— Юринг мен билан.

Унинг ертўласида ҳам тобутлар қалашиб ётар, фақат у Фелдникига ўхшаш турли-туман эмас, бундан ташқари хона ҳам Годойнинг кийимлари каби исқирт эди. Мигель ўзига зарур тобутларни дарров топди — битта катта, битта кичик.

— Катталарнинг тобути уч минг,— деди Годой,— болаларники эса икки ярим минг доллар туради.

Гарчи Годойнинг оғзидан «болаларники» деб чиқиб кетган бўлса-да, Мигель унга «онамнинг жуссаси кичик» деб ўтирмади. Тобут нархи кўзда тутилгандан қиммат бўлса ҳам — 5500 доллар — у тортишиб ўтирмади. У юз долларликларни санаб берди. Годой унинг пулини кўриб, солиққа деб яна 454 доллар олди. Мигель пулни бераркан, бу пуллар ҳеч қачон солиқ учун тўланмаслигини сезиб турарди.

«Женерал моторс» фирмасининг яқинда сотиб олинган юк машинаси орқа эшикдан кирди ва Годойнинг ишораси билан тобутларни машинага юклаб беришди. Мигель уларни зарур пайтда фойдаланиш учун қароргоҳга яшириб қўйди.

Шундан буён орадан бир ой ўтганди: учинчи тобутни олиш учун ҳам у яна Годойнинг олдига борди.

Мигель бир марта фойдаланилган усулдан қайта фойдаланмасди; Годойнинг муассасасига бориш хавфли эди. Бундан ташқари Годой билиб-билмай тобут «болаларники» деб юборганди. Кечаги ўғирлик ҳақида эшитган бўлса, тобут сотиб олиш билан ўғирлик ҳақидаги хабарнинг бир-бирига боғлиқлигига балким фаҳми етгандир? Мигель ҳамаша барча нарсани икир-чикиригача ҳисобга олар, бироқ ҳозир учинчи асирни ҳам Перуга келтириш буюрилган, тобутни эса бошқа жойдан топиб бўлмас, шу туфайли таваккал қилишдан бошқа илож йўқ эди.

БМТ биноси олдидан жўнаб кетишгандан бир соатлар сўнг Мигель Луисга ка-тафалкнинг устини ёпиб олиб, Годойнинг муассасасига боришни буюрди. Ўзи эса шамсия тутиб олди — бирдан жала бошланганди.

Кўмиш маросими муассасасининг котибаси ички телефон орқали Годой билан гаплашгач, Мигелга хўжайинининг хонасига киравериш мумкинлигини айтди.

Бақалоқ Мигелни тамакининг қуюқ тутуни қоплаган хонасида совуқ қаршилади.

— Яна сизмисиз? Дўстларингиз келишингиз ҳақида менга хабар қилишмади.

— Келишимни ҳеч кимга айтганим йўқ.

— Хўш, хизмат?... — Биринчи сафарга нисбатан Годой ҳозир анча эҳтиёткор бўлиб қолгани кўриниб турарди.

— Бир кекса танишим илтимос қилиб қолди. У ота-онамга олиб борган тобутни кўриб, жуда ёқтириб қолди, мендан ўзига ҳам ана шундай тобут...

— Етарли,— гапини бўлди Годой ёнидаги эски туфдонга туфлар экан.— Менга қаранг, биродари азиз, аравани қуруқ опқочманг: бу гапларингиз ғирт сафсата

эканини иккаламиз ҳам билиб ўтирибмиз. Охирги марта сўраяпман, сизга нима керак, ўзи?

— Битта тобут. Ўтган галдагидай рози қиламан.

Годойнинг кўзлари Мигелга ўқдай қадалди:

— Ҳозир бош қашлашга вақт йўқ. Тўғри, баъзида дўстларингизга ишим тушиб туради, бироқ умуман олганда менинг ишим анча юришиб қолган. Кейин чув тушиб қолмаслигимга ким кафиллик беради?

— Агар сиз оёқ тираб туриб олмасангиз, ҳаммаси яхши бўлади, — деди Мигель таҳдидли оҳангда. Бу усул дарров самара берди.

— Хўп, тобут сизники, — деди Годой муросасозлик билан. — Аммо ўтган сафарга нисбатан баҳоси ошган. Катталар тобути тўрт минг бўлди.

Мигель бу гал ҳам тортишиб ўтирмай Хосе Антонио Салаверри берган қалин конвертни очиб, юзталик доллардан қирқта санади-да, Годойга узатди:

— Яна икки юз эллик кўшасиз, солиқ учун, — деди Годой.

Мигель конвертни қайта буклар экан:

— Солиққа ҳам, бошқасига ҳам етади, — деди пулни бергач, — ташқарида машина турибди. Тобутни унга юклашни буюринг...

Тобутни юклашар экан, Годой катафалкни кўриб ҳайрон қолди. Ўтган сафар юк машинасида келганини эслади — мижоз унда бирдан шубҳа уйғотди. Шунинг учун у Нью-Йорк рақамини эслаб қолди-да, хонасига қайтгач, катафалкнинг рақамини ёзиб, қоғозни стол тортмасига солиб қўйди. У нима учун бундай қилаётганини ўзи ҳам тушунмасди. Годой қандайдир ғалвага аралашиб қолганини ҳис қилди — яхшиси, буни ўйламаганим маъкул деб ўйлади у юраги ғаш бўлиб. Бироқ тўрт минг долларни темир сандиғига бекитар экан, кайфияти кўтарилди: бу ерда мижоз ўтган сафар берган пулларнинг бир қисми ҳам турган эди. У бундай вазиятларда Нью-Йорк хазинасини солиқ билан бойитишдек мажбуриятдан ўзини олиб қочишга ҳаракат қиларди — умуман, у бу олди-бердини солиқ рўйхатига киритмоқчи эмасди — буни қандай усулда амалга оширишга унинг калласи ишларди: учта тобут унинг дафтарчасидан беиз йўқолади-қўяди. Худди ана шу режа унинг кайфиятини кўтариб юборганди. Энди у бу хуфиёна олди-бердини ювса ҳам бўларди. Шу истак билан у яқин орадаги доимий бориб турадиган майхонага йўл олди.

Майхонада бир-иккита кунда-шундалар унга қўл силкиб қўйишди. «Жек Раниэль» вискисидан отиб олгач, бир оз калласи қизиб, тили ечилиб кетди: у улфатларига бир ой илгари уч баробар қиммат нархда тобут сотиб олган одам бугун яна келиб худди курси ёки қозон харид қилгандай тобут сотиб олганини, бу марта баҳосини яна ҳам ошириб айтганини, мижознинг ота-онаси бир-бири билан энди бемалол «тобут-тобут» ўйнаши мумкинлигини гапириб берди. Унинг мастлик аралаш қулгиси майхонадагиларнинг эътиборини тортди. Годой барча улфатларини ўз ҳисобидан меҳмон қила бошлади.

Майхонада айни пайтда АҚШда яшаётган ва испан тилида чоп этиладиган нуфузсиз газеталар билан алоқа қилиб турадиган собиқ Колумбия фуқароси ҳам ўтирган эди. У Годойдан эшитганларини бир қоғозга тушириб қўйди. Бир ҳафтадан сўнг бу «ҳикоя» газетада босилиб чиқади ва унга қутилмаган обрў-эътибор келтиради. Ҳозир эса у бу «ҳикояси» билан машғум қора парданинг бир четини кўтариб юборажигидан хабари йўқ эди.

Си-би-эй телестанцияси ходимлари, айниқса, текширув гуруҳи учун бугунги кун жудаям машаққатли кечди. Дунёнинг бошқа янгиликларидан кўз юлмаган ҳолда «Янгиликлар» кўрсатувининг бутун эътибори Слоунлар оиласини ўғирлашга доир текширув ҳисоботига қаратилди.

Ўғирлик мавзусига кўрсатувнинг беш ярим дақиқаси ажратилди — қандайдир ўн беш сония учун жиққамушт бўлишларини ҳисобга олсак, бу мавзу қанчалик

аҳамиятга эга эканлигини тасаввур этиш қийин эмас. Шу сабабли гуруҳнинг барча аъзолари кечки кўрсатувни тайёрлашга жалб этилди — бугун уларнинг на мунозарага, на узок муддатга мўлжалланган режа тузишга вақтлари йўқ эди.

Кўрсатувни Гарри Партриж қуйидаги сўзлар билан бошлаб берди:

«Нью-Йорк штатига қарашли Ларчмонт шаҳарчасида ўтган куни эрталаб кўрсатув шарҳловчиси Кроуфорд Слоуннинг хотини, ўғли ва отасини ўғирлаб кетишганига 36 соат ўтган бўлса-да, ҳали бирон натижага эришилгани йўқ. Жессика Слоун, ўн бир ёшли Николас ва мистер Энгус Слоунларнинг қаерда эканлиги маълум эмас».

Партриж исмларга урғу бериб айтаётган пайтда экранда бирин-кетин суратлар кўрсатилди.

«Биз Слоунларни ўғирлаб кетган босқинчиларнинг шахсини ҳам, мақсадини ҳам, қайси жиноий ташкилотга тааллуқли эканликларини ҳам билмаймиз».

Шу пайт экранда Кроуфорднинг ташвишли ва қайғули қиёфаси пайдо бўлди. У илтижовли оҳангда мурожаат қилди: «Ким бўлишингиздан, қаерда эканлигингиздан қатъи назар, азиз-авлиёлар ҳаққи, бир оғиз хабар беринг. Оиламнинг аҳволи ҳақида бир оғиз гап айтинг».

Тасвирда яна Партриж пайдо бўлди. У гапирар экан, кадрда ФТБнинг бош қароргоҳи, Вашингтондаги Ж. Эдгар Гувер биноси тасвири берилди. «Расмий тергов олиб бораётган ФТБ ҳозирча ўғирлик ҳақида ҳеч қандай фикр билдирмади».

Шундай дейиши билан кадрда ФТБ матбуот маркази бошлиғининг юзи пайдо бўлди ва у «Ҳозирча ФТБ бирон-бир хулосага эга эмас...» — деди.

Матбуот маркази бошлиғининг гапидан сўнг Партриж «ФТБ ходими билан бўлган норасмий суҳбатда у тергов ҳозиргача бирон натижа бермаганини тан олди», деб қўшиб қўйди. Кейин телетомошабинларга юзланиб: «Кечадан буён ҳукумат раҳбарлари ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотларига ўзларининг порозиликлари ва ўғирликдан ғазабланганликлари баён этилган телеграммалар оқиб кела бошлади...» деди. Кадрда Оқ уй матбуот-залида журналистлар билан гаплашаётган Президент пайдо бўлди. «Америкада бундай жиноятга ўрин йўқ. Жиноятчилар ушланади ва бешафқат жазоланади», деди у қуруққина қилиб.

Партриж, «Энди оддий одамларнинг фикрини эшитинг», деди.

Ловуллаб ёнаётган чўян эритиш печи ёнида турган питтсбурлик ҳабаш дегрез (пўлат эритувчи) гапни лўнда қилди: «Фуқароларини ўғирлатиб қўйишга имкон берган мамлакатда яшаётганимдан ор қиламан». Ошхонада ўралашиб юрган топеклик оқ танли уй бекаси куйиниб гапирди: «Наҳотки бунинг олдини олиш ва бирон чора қўришнинг иложи йўқ? Кроуфордга жуда ачинаймман, — у хонасининг ўртасида турган телевизорга ишора қилди. — У худди оиламиз аъзосидай бўлиб қолганди...»

Мактаб партасида ўтирган калифорниялик ўқувчи қиз паст овозда гапирди: «Николас Слоундан хавотир олаялман. Болани ўғирлаш — бу ваҳшийлик».

Минь Ван Кань эса Рининг юзини маҳорат билан йирик кўринишда олди. Тасвирда у яшаб ўтган йиллар муҳрини босган ажину қартайган сари оқариб бораётган пешона туклари ҳам кўринди: Минь унинг оғзидан энг асосий гапларни бир неча сонияга мослаб, усталик билан «суғуриб» олди. Ёнида мухбир бўлмаган пайтлар тажрибали операторлар ҳам интервью олиб кетишаверарди. Сўнг қирқиб ташлашар, фақат жавобнинг ўзини беришарди. Мисс Ри автоқўналғадаги «Ниссан» автобусчаси билан бўлган воқеани гапириб берар экан, тўсатдан қатъий оҳангда хитоб қилди: «Бу босқинчилар ўзларини қутурган ҳайвондек тутишди...» Ларчмонт полицияси бошлиғи ўғирлик борасида ҳақиқатан ҳам ҳеч қандай янги маълумот йўқлигини тасдиқлади: босқинчилар ҳанузгача лом-мим дейишгани йўқ. Кейин изкувар Ральфо Салерно билан қисқа муддатли интервью берилди.

Кўрсатувнинг лойиҳа матнида «Глобаник индастриз» ҳақида ҳеч қандай гап йўқ эди. Бироқ Чиппингемнинг хонасида матнга кўз югуртириб чиққан Марго «Глобаник»ни ҳам текширувда асосий ташаббускор сифатида қайд этилишини талаб қилди.

— Мен бундай қилолмайман,— деди Чиппингем.— Томошабинлар Си-би-эйни Америка маданиятининг бўлинмас қисми сифатида тасаввур қилишади. Агар бу ерга «Глобаник»ни тиқиштирсак, томошабиннинг ишончини суиистеъмол қилган бўламиз.

— Бу билан сиз,— деди жазаваси кўзиган Марго,— Си-би-эй бошдаги тождай порлаб турувчи алоҳида бир ташкилот демоқчимисиз? Тушингизни сувга айтиб-сиз. Си-би-эй «Глобаник»нинг бир қисми. Шунинг учун бу ишларнинг бошида «Глобаник»нинг номи туриши шарт. «Дўстимиз ва ҳамкасбимиз» Слоуннинг сўзларини эса олиб ташланг. Тўғри, ҳамдардлик билдириш керак, бироқ ҳадеб унинг қиёфасини кўрсатавериш менинг жонимга тегди.

— Келинг, бундай қиламиз,— деди Чиппингем мураса оҳангида.— Мен «Глобаник»нинг ҳурматини жойига қўяман, сиз эса ҳозирча Кроуфордга тоқат қилиб турасиз.

Марго биринчи марта жаранглаб кулди:

— Пихини ёрган одам экансиз. Бўпти, келишдик.

Текширув гуруҳи аъзолари кун бўйи тиним билмай ишлашган бўлишса-да, ҳеч қандай натижага эришолмади. Бу Гаррини ажаблантирмади ҳам. У бу хил текширув гуруҳларида кўп марта қатнашганди. Шу сабабли гуруҳ аъзолари янги топшириққа мослашгунча муддат зарурлигини биларди. Бироқ вақт кетаётган, текширувни кечиктириб бўлмасди.

— Бугун кечқурун ҳаммамиз биргаликда тамадди қилмаймизми? — сўради у Ритадан.

Рита бирпасда ҳаммасини уюштирди. Гуруҳнинг олтита асосий аъзоси — Партриж, Рита, Жегер, Айрис, Оуэнс ва Куперлар «Оқшом хабарлари» тугаши билан Хито ресторанига йиғилдилар. Рита шаҳарнинг ғарбий қисмидаги 65-кўчага жойлашган Линкольн сайлгоҳи ёнидаги «Шон-Ли-Уэст»ни — телевидение ходимларининг сеvimли масканини бежиз танламаган эди. Бу ер тоза ва осойишта оромбахш жойлардан бири эди. Жой буюртма берар экан, Рита эски таниши Энди Йонгга шундай деди: «Бизга таомлар рўйхатини келтириб ўтирманг. Ўзингиз энг яхши деб билган таомларни буюртма қилинг ва жой ҳам тинч, шовқиндан узоқ бўлсин. Биз чақчақлашиб ўтирмақчимиз».

Уларга залнинг ўртасидан — хийла осойишта жойдан стол ажратишди. Биринчи таомни — қишқи қовун қайнатмасини тановул қилишгач, Партриж Куперга мурожаат қилди: Купер куннинг асосий қисмини Ларчмонтда ўтказган, гувоҳлар ва полиция билан гаплашган, ўғирликка доир ҳали номаълум маълумотларни ҳам йиғиб келган эди. У «қароргоҳ» га қоронғи тушгач, ҳолдан тойиб кириб келганди.

— Тедди, биринчи бўлиб сени эшитамиз: таассуротларинг қандай, кейинги ишларимиз ҳақида нималарни таклиф қиласан?

Купер бўш косачани нари суриб, лабларини артди. У ўзининг анча эски ён дафтарчасини олди.

— Мендан бўлса, мендан-да...— деди у.

Ён дафтар варақлари шошиб ёзилган ёзувлар билан тўлганди.

— Олдиндан айтиб қўяй: ўғирликни энг уччига чиққан устамонлар амалга оширган. Улар устаси фаранглардан бўлишган; ҳамма нарсани олдиндан худди поезд жадвалидек режалаштиришган. Улар из қолдирмасликка ҳаракат қилишган. Пул бўлса чангалда шўрва, дегандай, анча-мунча совуриб ташлашган.

— Сен қаердан биласан? — сўради Норман Жегер.

— Шу саволни беришларингни билардим,— Купер кулиб давом этди.— Биринчидан, барча гувоҳлар жоноятчилар узоқ вақт пойлаб юришганини айтишарди. Қўшниллар Слоунлар уйи олдида гоҳ энгил, гоҳ юк машиналарни кўришганини айтаяпти — улар бу машинадагилар Кроуфордни кўриқлаб юрувчилар деб ўйлашган. Бу маълум эдими сизларга? Хўш, бу ҳақда беш киши кеча кўрсатма берган, тўрттаси билан бугун ўзим гаплашдим. Уларнинг ҳаммаси бир неча ҳафта — балким бир ойдан буёндир, ҳар хил машиналар келиб-кетиб туришганини кўришган. Мистер Слоун ҳам ўзини кузатиб юришганини сезган.— Купер

Партрижга қаради.— Гарри, тахтачага илиб қўйган маълумотингни ўқидим: мистер Слоун адашмаган, ҳақиқатан ҳам изида «дум» бўлган.

— Ҳўш, сен айтгандай ҳам бўла қолсин, бундан бизга нима фойда? — сўради Карл Оуэнс.

— Булар ҳаммаси жиноятчиларнинг кимлиги ҳақидаги тасаввурни аниқлаштиради,— деди Партриж.— Давом эт, Тедди.

— Кўришиб турибдики, босқинчилар бу жиноятга анчагига пул сарфлашган. Кузатув олиб борган юк ва енгил машиналар, кечаги пикап — бу бутун бошли автокарвон — қанча туришини ҳисоблаб кўринглар. Машиналар ҳақида ғалати бир ҳолат бор.— Купер ён дафтарининг кейинги бетини очди.— Ларчмонт полицияси менга автомобил белгилари ҳақидаги кўрсатмаларга кўз югуртириб олишим учун рухсат берди. Анча ишонарли кўрсатмалар. Машинани бир кўрган одам унинг қолган нарсаларини эсидан чиқарса-да, бироқ рангини эслаб қолади. Хуллас, гувоҳларнинг кўрсатмасига кўра машиналар саккиз хил рангда бўлган. Мен шу ерда ўйланиб қолдим: жиноятчиларда ростдан ҳам саккизта машина бўлганми ўзи?

— Нега бўлмас экан,— деди Айрис Иверли,— уларни прокатдан бемалол олиш мумкин.

Купер бош чайқади:

— Улар бизнинг ўғрилардек гўл йигитлар эмас, прокатдан олиш жуда хавфли, яъни ўзини тутиб бериш билан баробар. У ердан машина олиш учун ҳайдовчилик гувоҳномасини, ҳисоб-китоб рақамини кўрсатиш керак бўлади. Бундан ташқари машина рақамига қараб, қаердан олинганини билиб олиш мумкин.

— Сенинг бошқача нуқтаи назаринг борми? — сўради Айрис.— Қандай?

— Бор. Гап шундаки, жиноятчиларнинг саккизта эмас, асли учта машинаси бўлган. Кўзга ташланиб қолмаслик учун ҳар ҳафтада бир марта ўша машиналарни бўяб туришган. Бу жуда кўл келган. Бироқ машиналарни бўяш билан битта кўпол хатога йўл қўйишган.

Янги таом — пекинча ўрдак қовурдоғини олиб келишди. Купер гапирар экан, қолганлар ўз тақсимчаларига қовурдоқдан солиб, иштаҳа билан ея бошлашди.

— Яна кузатув пайтига қайтайлик. Қўшнилardan бири анча синчков чиқиб қолди. У автомобиль суғуртаси соҳасида ишлайди: автомобилнинг ҳамма турини билади. Унинг айтишича, саккизта эмас, бор-йўғи учта машина — «Форд-Темпо», «Шеврол-Селебрити», «Плимут-Рилайент» кузатувда иштирок этган, дейди. У ҳатто қайси тур қайси бўёққа бўялишини ҳам биларкан.

— Сен машинани бўяшганини қандай аниқладиң? — сўради Партриж.

— Бугун кундузи,— деди Купер,— жамоатчи мухбирларингиз илтимосимга кўра, мени бир нечта автомобиль сотувчилари билан учраштирди. Шу нарса аниқ бўлдики, кўрсатмада келтирилган машина турига унинг бўёғи мос келмаяпти. Масалан, суғурта ходими сариқ «Форд-Темпо»ни кўрдим дейди. Бу турдаги машинанинг ҳали сариқ ранглиси ишлаб чиқарилмаган. Кўк рангли «Плимут-Рилайент» ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Кимдир яшил рангли машинани ҳам кўрдим деяпти; аслида эса бу учта турдаги машинанинг ҳам ҳеч қачон яшил ранглиси ишлаб чиқарилмаган.

— Афтидан, гапингда жон бор,— ўйланиб туриб деди Оуэнс.— Албатта, битта машинани бўяшса, ҳалокат юз берган-у, бўяшга мажбур бўлишган деб ўйлаш мумкин эди. Бироқ бу ерда учта.

— Яна бир гап,— қўшилди Жегер.— Агар машинани автосервисда бўяшса, дастлабки бўёғини тиклашади. Албатта, эгаси бошқа бўёқни хохламаса.

— Ҳамма масала шунда-да,— деди Айрис.— Теддининг гапига қараганда, бу йигитлар қилни қирқ ёрадиганлардан бўлган. Улар автосервиснинг яқинига ҳам йўлашмайди.

— Ҳамкасб дўстлар, гапларингизга тўлиқ қўшиламан,— деди Купер,— бундан шундай хулоса келиб чиқаяптики, биз изига тушган тўда машинани ўзлари бўяшган, бироқ қайси машина қайси рангларда ишлаб чиқарилишидан беҳабар бўлишган.

— Бу ёғини энди жуда ошириб юбормадингми, — ишонқирамай сўради Партриж.

— Асло, — деди Рита. — Тедди гапининг бошида нима дегани эсингдами? Бу тўданинг ихтиёрида бутун бошли автокарвон — учта енгил машина, битта ёки иккита юк машинаси ва пикап бўлган. Бу бешта-олтита машина дегани. Шунга қўра машиналар бир жойда — хийла катта жойда турган деган тахминга келиш мумкин. Балким, бу биронта машина бўяйдиган устахонадир?

— Сен уларнинг қароргоҳи бўлган демоқчимисан? — эрталабки каби нописандлик билан эмас, ҳурмат оҳангида сўради Жегер Теддидан. — Шундай демоқчимисан? Гашим тўғрими?

— Ҳа, — деди Купер. — Шундай демоқчиман.

Сақиз хил таом тортилган нонушта ҳамон давом этарди. Ҳозир дастурхонда устига кўк пиёз тўғралиб, занжабил сепилган қисқичбақа димламаси турарди. Дастурхон атрофидагилар таомдан тақсимчаларига солиб олиб, ўйчан алфозда кавшанардилар.

— Яширин қароргоҳ! — деди худди овоз чиқариб ўйлаётгандай Рита. — У ерда нафақат машинани, балки ўғирлаб кетилган одамларни ҳам сақлаш мумкин. Кампирнинг кўрсатмасига қараганда, ўғирликда тўртта ёки бешта босқинчи иштирок этган. Бироқ бу ҳали бутун тўда деган гап эмас. Менимча, уларни бошқариб турадиган бирон марказлари бўлиши керак.

— Гаровдагиларни ўша ерда бемалол сақлаш мумкин, рост, — қўшимча қилди Жегер.

— Хўп, майли, сен айтгандай бўла қолсин, — деди Партриж. — Бу тахминларинг тўғри ҳам деб кўрайлик, унда ўз-ўзидан «қаерда?» деган савол туғилади.

— Албатта, биз бу саволга бирдан жавоб тополмаймиз, — деди Купер. — Лекин мияни ишга солиб, Ларчмонт атрофини ва кўрсатмалардаги далилларни бир жойга тўплаб кўрсак, жавоб топиш осонлашарди.

— Хўш, ўзинг миянгни ишлатиб кўрдингми? — ярим ҳазил билан сўради Айрис.

— Мабодоки, сўраётган экансан...

— Тедди, ўзингни кўп тарозига солаверма, — жеркиб берди Партриж. — Бўладиган гапни айт.

Купер ҳеч нарса эшитмагандек гапида давом этди.

— Мен ўзимни жиноятчининг ўрнига қўйиб кўрдим. Ва ўзимга ўзим савол бердим: одамларни ўғирладим, мақсадимга эришдим, хўш, энди нима қиламан?

— Ўзини таъқибдан ҳалос қилиш учун бирон овлоқ жойга бехиниб, кутиш: шунақа ҳам бўлиши мумкин-ку, — деди Рита.

Купер қўлларининг кафтини бир-бирига ишқалади.

— Бўлиши мумкин. Балким овлоқ жой қулайдир. Балким «қароргоҳ» деётганимиз бир овлоқ жойдир?

— Сен «қароргоҳ» шу атрофда бўлса керак демоқчимисан? — сўради Оуэнс.

— Мен ўйлаганимни баён қилаяпман, — деди Купер. — Биринчидан, «қароргоҳ» Ларчмонт атрофида жойлашган бўлса керак, Ларчмонтнинг ўзида эмас. Иккинчидан, у жуда узоқда бўлиши ҳам мумкин. Жиноятчилар жуда тез — бир неча дақиқа ичида полиция билиб қолиши, ҳаммани оёққа турғазини жуда яхши биларди. Шунинг учун улар ҳаммасини ҳисоб-китоб қилиб, вақтдан ютишга ҳаракат қилишлари табиий эди.

— Агар ҳалиям ўзингни жиноятчининг ўрнига қўйиб турган бўлсанг, айт-чи, бунинг учун қанча вақт керак бўлади?

— Ярим соатча етади. Ҳатто шу ҳам хавфли... узоқроқ кетиш хавфли.

— Агар вақтни милга айлантирсак, — деди ўйлаб туриб Оуэнс. — Тирбанд йўлларни ҳисобга олсак, ярим соат ичида йигирма беш миль нарига кета олади.

— Менинг ҳисобим билан солиштирайлик-чи? — Купер Нью-Йорк штати харитасини олиб ёйди ва ундан Ларчмонт жойлашган ҳудудни топиб, ўзича ҳисоб-китоб қилди ва хаританинг бир жойига бармоғини нуқди. — Бу 25 миллик доира, «қароргоҳ» тахминан мана шу атрофда.

8

Жума куни 20 дан 40 дақиқа ўтганда, яъни Си-би-эй ходимлари «Шанл-Ли-Уэст»да эндигина кечки нонуштага ўтиришган пайтда перулик дипломат Хосе-Антонио Салаверрининг Манхэттин марказида жойлашган уйининг қўнғироғи жиринглади. Бу кимнингдир келганини билдирарди. Унинг уйи Парк-авенга ёнма-ён 48- кўчадаги 20 қаватли уйлардан бирига жойлашган эди. Биринчи қаватда эшик-бон ўтирса-да, уйга ташриф буюрган бегона кишилар ҳар бир уйга уланган уй қўнғироғидан фойдаланишар ва ўзининг келганини хонадондагиларга билдирар, агар улар рози бўлсалар, уйларида туриб, эшикнинг очилиши учун ижозат берардилар.

Эрталаб Мигель билан БМТ биноси ёнида ажралишгандан бери Салаверри асабийлашарди; у «Медельин бирлашмаси», «Сендеро луминосо» ташкилотларига тааллуқли тўда АҚШдан чиқиб кетишгани тўғрисидаги хабарни бетоқат кутиб ўтирарди. У шу билан кечадан буён ўзига ором бермаётган бу бемаъни ҳамкорлик ришталари батамом узилади деб қатъий ишонарди. У ва маъшукаси Хельга Эфферен бир соатдан буён камин олдида хушхўр шарбат қўшилган ароқ ичиб ўтиришар; уларнинг ошхонага чиқиб на бирон тамадди тайёрлашга, на қўнғироқ қилиб, бирон егулик буюришга ҳам ҳафсалалари йўқ эди. Ароқ уларнинг танасини юмшатган бўлса-да, асабларига фойда бермаганди.

Иккаласи ҳам мамлакатдаги ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари шов-шувли жинойят изидан тушишларини яхши билишарди. Шу билан бир қаторда улар жинойтчиларни маблағ билан таъминлашда воситачи, эканликларини демак, ушбу жинойтга бевосита шерик бўлиб қолганларини ҳам ҳис қилишарди.

Хельга ва Хос-Антонио ўғирлаб кетилаётганлар тақдирдан эмас, ўз жонларидан хавотирда эдилар. Агар жинойт фош бўлиб қолса, ўзининг дипломат сифатидаги дахлсизлиги фойда бермаслигини, ўша заҳоти БМТ дан ва АҚШдан ҳайдалишини, обрў-эътибори бир пул бўлишини, Перуда эса «Сендеро Луминосо» бир ўк билан тинчитиб қўя қолишини биларди. Дипломат бўлмаган Хельгани эса жинойтни яширгани, яширин валюта олди-бердисидан иштирок этгани ва пора олишда айблаб, умрини қамоқда чиритишлари тайин эди. Хельга қўнғироқ жиринглаган пайтда худди шундай хаёллар билан ўтирган эди: қўнғироқ овозини эшитиб у қўрқиб кетиб, бақрайиб қолди: ўйнаши эса кириш эшиги билан боғлайдиган микрофонга югурди. Тугмасини босиб «Ким?» деб сўради.

Совуқ ва ифодасиз товуш келди: «Ясси тоғ».

— Бу ўша,— деди енгил нафас олиб Салаверри Хельгага. Сўнг микрофонга гапирди: — Кираверинг, марҳамат.— Шундай деб эшикни очувчи тугмачани босди.

Ўн етти қават пастда Салаверри билан гаплашган одам оғир, қалин ойнаванд эшикни итариб очиб, ичкарига кирди. У буғдойранг юзли, бўйни йўғон, бадқовоқ кўзли, қора сочли, ўрта бўй киши эди. Унинг неча ёшга кирганини юзига қараб аниқлаб бўлмасди: у ўттиз бешга ҳам, элликка ҳам кирганга ўхшарди. Унинг плашининг олди очик, ичидан малла костюми кўриниб турар, иссиқ бўлса ҳам негадир қўлқоп кийиб олганди.

Унинг эшикдан кириб келганини кўрган эшик оғаси гўшак орқали Салаверри билан гаплашди, сўнг лифтни кўрсатди. Лифтга яна уч киши чиқди. Плашли одам уларга эътибор ҳам бермади. Ўн саккизинчи қаватнинг тугмасини босди-да, кирганларга орқа ўгириб туриб олди. Лифт ўн саккизинчи қаватда тўхтаганда каби-нада ҳеч ким қолмаган эди.

Хона рақамларини бирма-бир кўрганча, ўзига зарур уйни излаб, дахлизни айлашиб чиқди ва сўнг зинани, ёрдамчи тушиш йўлакларини кўздан кечирди, шундан кейингина ўзига зарур хонанинг қўнғироғини босди. Ичкаридан мусиқа ноталарига ўхшаб жиринглаган товуш эшитилди ва эшик шу заҳоти очилди.

— Жаноб Салаверримисиз? — сўради плашли одам. Унинг овози мулоийм ва ёқимли эди; бир оз испанча талаффуз билан гапирарди.

— Ҳа, менман. Киринг, марҳамат. Келинг, плашингизни илиб қўяй.

— Йўқ, мен бирпасга кирдим.— Меҳмон хоналарга бирров кўз югуртириб чиқди. Хельгени кўриб, сўради.— Бу хоним банкданми?

Савол бир оз ўринсиз берилган бўлса ҳам Салаверри эътибор бермади.

— Ҳа, бу киши мисс Эфферен. Ўзингизнинг исми-шарифингиз-чи?

— Плато. Шундай деб чақираверинг.— У печга қараб ишора қилди.— Исиниб олсам бўладими?

— Албатта,— деди Салаверри. Меҳмоннинг қўлқопини ечмаётганини кўриб, бу йиғит ёки бефаросат, ёки қўлида бирон туғма айб бор деб ўйлади.

Улар печ ёнига боришгач, меҳмон сўради:

— Бу ерда бошқа ҳеч ким йўқми?

Салаверри бош чайқади.

— Биздан бошқа ҳеч ким йўқ. Очиқ гаплашаверинг.

— Мен сизга бир нарсани бериб қўйишим керак.— Шундай деб меҳмон плашийнинг қўйнига қўл тикди ва у ердан узун стволли тўққиз миллиметрли тўппонча чиқарди.

Салаверри анча ширакайф бўлиб қолгани учун нима гаплигини бирдан англаб ололмади, бироқ ҳушёр бўлган тақдирда ҳам у фожеанинг олдини олишга барибир улгурмасди. Чунки меҳмон ўйлаб ҳам ўтирмай унинг пешонасига тўппончани тиради-да, тепкини босди. Миясига жаранглаб кириб борган қўрғошин Салаверрининг юзид ажабланиш, ҳайрат аломатларини пайдо қилди; у оғзини очди — бироқ оғзи очиклигича қолди — гурсиллаб йиқилди. Меҳмон энди аёлга томон бурилди. Хельге ўтирган жойида қотиб қолганди. У гўё ҳеч нарсани тушунмагандай меҳмонга қараб турарди. Бир оздан сўнг ҳайрат қўрқувга айланди — у бақирганча қоча бошлади.

Бироқ кечикканди: меҳмон унинг юрагини нишонга олиб улгурганди — Хельге полга юзтубан тушгандаёқ жони узилганди.

Қотил бирпас қулоқларини динг қилиб, қотиб турди: тўппонча панд бермаган, икки марта ҳам овозсиз отилган бўлса-да, бироқ у эҳтиёт юзасидан даҳлизга ва қўшниларнинг овозига қулоқ тутди. Агар ён тарафдаги қўшнилардан ёки даҳлизда шовқин-сурон қўтарилганда у жуфтакни ростлаб қоларди. Бироқ ҳаммаёқ тинч эди, шундан сўнг у ўз вазифасининг иккинчи қисмини бажаришга киришди.

Даставвал у тўппончасининг учидоги овозни пасайтирувчи мосламани олиб, чўнтагига солди. Сўнгра эса тўппончани Салаверрининг танаси ёнига қўйди. Ички чўнтагидан баллонча чиқариб, деворга борди ва пуркагични босиб, қора харфларда «CORNIDO»* деб ёзиб қўйди. Ёзиб бўлгач, Салаверрининг ёнига қайтди-да, унинг кафтига ҳам бир неча томчи бўёқ пуркади, сўнг марҳумнинг бармоқ излари қолсин деб баллончани Салаверрининг қўлига ушлатиб олди: баллонни стол устига ташлаб, гўё Салаверри ўзини-ўзи отгандек манзара пайдо қилиш учун тўппончани унинг қўлига кестириб қўйди.

Аёлнинг жасадига қўл ҳам теккизмади. Энг охирида чўнтагидан почта маркалари ёпиштирилган, гўё очиб ўқилгандай таассурот қоладиган қоғоз чиқарди: қоғозга шундай деб ёзилган эди:

«...Сизга бу аёл тийиксиз, бузуки, ирғишлашдан бошқа нарсани билмайдиган байталнинг ўзи деганимда ишонмадингиз. Сиз у мени севади деб ўйладингиз. Аслида бундай аёлларга муҳаббат ёт нарса, уларга қандай бўлишдан қатъи назар, эркак бўлса бўлди — у сиздан усталик билан фойдаланди. Сиз унга ишондингиз, уйингизнинг калитини бердингиз. У эса бу ерга ҳар хил эркакларни бошлаб келди ва уйингизни от ўйини қилишди. Исботи учун сизга суратини ҳам жўнатаяпман. У эркак билан остин-устун бўлиб ётганини ҳамиша суратга олдирадди — бу унинг касби, шунинг изидан кун кўради. У шу даражага бориб етдики, ҳар бир эркак билан ётганини суратга олдириб, йиғиб қўядиган бўлди — уни ишратдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди ва бир-иккита эркак билан қоникмасди ҳам. У сизнинг

* Хотинбоз (исп.).

ишончингиздан ҳамда уйингиздан усталик билан фойдаланди; у сизнинг эркаклик гурурингизни оёқ ости қилди. Охир-оқибат шундай савол беришга ижозат беринг, сиз ўзи эркакмисиз ёки йўқми?

Сизга ҳамиша содиқ маҳбубангиз».

Қотил меҳмонхонадан ётоққа ўтди: қоғозни йиртиб у ердаги ахлат пақирчасига ташлаб қўйди — мабода полиция тинтув ўтказса, албатта, қоғозга кўзи тушиши табиий эди. Кейин бўлакланган конверт ва яланғоч аёлу эркакнинг суратини майда-майда йиртиб — ундаги яланғоч аёлни таниб бўлмайдиган даражага етгунча — ҳожатхона унитазига ташлади: гарчи суратни таниб бўлмаса ҳам бироқ хатга асосланиб, сурат Хельгеники эканига шубҳа қилишмайди. Бундан эса хатни ўқиб, суратни кўрган Салаверра номусдан ўзини йўқотиб қўйган ва ақлдан озгандек деворга ўзини айблаб, ўзига лаънат ўқиб, «хотинбоз» деб ёзган, сўнг Хельгени, изидан ўзини отган деган мантиқ келиб чиқарди. Бу қотилликни саҳналаштирганлар Нью-Йорк шаҳри полициясининг табиатини чуқур ўрганишгани кўриниб турарди: бу шаҳарда қанчадан-қанча жиноят очилмай қолади. Уларни бирма-бир текширишга полициянинг қурби етмайди. Шу сабабли ўзини-ўзи фош қилиб турувчи бу жиноят ва ашёвий далиллар навбатдаги қотиллик ҳам очилмади, деб ўйламасликлари учун жудаям зарур ва қўл келади.

Қотил хоналарда бирон из қолмади, деб яна бир текширгач, уйдан чиқди. Бино эшигидан чиқар экан, соатига қаради — ўн беш дақиқа ичида ўз ишини уйдалаган эди. Бир неча чақирим пиёда юргач, қўлқопни ечиб ахлатхонага улоқтирди ва ўзи шаҳар кўчаларига кириб ғойиб бўлди.

9

— Сен Тедди Купер бирон нарса ўйлаб топади, деб ўйлаяпсанми, — сўради Норман Жегер.

— Бунга шубҳа қилмайман, — жавоб берди Партриж. — Ҳамиша унга омад кулиб боққан.

Соат тунги ўн ярим бўлган, улар Марказий хиёбон ёнидаги Бродвей бўйлаб шаҳарнинг жанубий қисмига қараб кетишарди. «Шан-Ли-Уэст»даги кечки нонушта ярим соатча олдин — Тедди жиноятчиларнинг қароргоҳи Ларчмонтдан 25 мил узоқликдаги масофада жойлашгани ҳақидаги фаразини ўртага ташлаб, муҳокама қилишгач, тугаган эди. Бу фараз ҳаммага маъқул тушди.

Гаровга олинганлар ва босқинчилар ҳозир «қароргоҳ»да эканликларига Купернинг ишончи комил эди, — улар дастлабки шов-шувлар босилиб, полиция таъқиби бир оз сусайишини ва йўлдаги назоратлар олиб ташланишини ўша ерга яшириниб кутиб туришади, кейин Американинг қайсидир бурчагига ёки чет элга олиб чиқиб кетишади, деди Купер.

Ўтирганларнинг ҳаммаси Купернинг тахминларини диққат билан эшитди. Рита Эбрамс эса бу тахминни умумлаштириб:

— Бу хилма-хил фаразлардан биттаси, — деди.

— Бироқ бу масофада аҳоли тигиз яшайди. Бутун армияни жалб қилсак ҳам бирон натижа чиқиши гумон, — деди Карл Оуэнс. Сўнг Куперга мурожаат қилди. — Балким сенинг яна бирон таклифинг бордир?

— Ҳозир эмас, — деди Купер. — Ҳозир ухлаб олишим керак. Калла пишгач, эҳтимол, бирон тузукроқ таклиф чиқиб қолар?

Шу билан муҳокама тугади. Эртасига шанба бўлгани учун Партриж гуруҳ кенгашини соат ўнга белгилади.

Тўшақка чўзилар экан, Партриж меҳмонхонага кираверишда сотиб олган газетани ўқишга киришди. Бироқ кўзлари юмулиб, нимани ўқиётгани ҳам миёсига

кирмай қолгач, у газетани бир четга улоқтирди. Эрталаб нонушта пайти бирров кўз югуртирарман деб ўйлади.

Бироқ анча пайтгача ухлай олмади. Кейинги ўттиз олти соат ичида шунчалик кўп нарса содир бўлгандики, воқеалар, фаразлар, гумонлар, режалар ва ҳатто Жессика ҳақидаги хотиралар, келажакда амалга оширишни мўлжаллаган режалар миясида худди тез айлантирилаётган тасмадай бирма-бир ўтар, унинг шуурини гоҳ хавотир, гоҳ соғинч, гоҳ ташвиш, гоҳ қувонч чулғаб оларди.

10

Мигель Хакенсақдаги қароргоҳида шанба куни эрталаб 7.30 да телефонограмма олди. Кўнғироқ асосий бинонинг биринчи қаватидаги Мигелга ҳам қабулхона, ҳам ётоқхона вазифасини ўтаётган кичкинагина хонада жириглади.

Тўдадаги олтига радиотелефондан биттаси шу хонага ўрнатилган бўлиб, фақат энг зарур кўнғироқларга мўлжалланган эди — бу хонадаги рақамни буйруқ беришга ҳаққи бор, «Медельин»даги ёки «Сандеро»даги бошлиқлар ёки уларнинг ўта ишончли вакилларигина биларди. Ана шу радиотелефонни ҳамшиша ёнида олиб юрарди.

Бу марта ҳам унга — эҳтиёткорлик юзасидан кўчадаги телефонавтоматдан қилишаётган эди.

Мигель бир соатдан бери шу кўнғироқни хуноб бўлиб, кутаётганди. У биринчи жириглашдан сўнг гўшакни дарҳол кўтарди ва «SI?» — деди. Кўнғироқ қилаётган калит сўзни айтди: «TIMPO?»** Мигель эса «Pelampado» деб жавоб қайтарди. Изидан энг асосий гап айтилди: «Sombbrero profundo sur икки минг»***.

«Sombbrero» бир милча наридаги Тетербаро аэропортини, «Profundo sur» — аэропортнинг жанубий қисмини билдирарди. «Икки минг» эса Колумбияга тегишли «Лиржет-55» самолёти тўда ва гаровга олинганларни кутиб оладиган вақтни — 20.00 ни билдирарди.

Мигель қисқа қилиб жавоб берди: «Locomprendo»****. Шу билан кўнғироқ узилди. Бу марта унга бошқа бир дипломат — Колумбиянинг АҚШдаги Бош элчихонасининг Нью-Йоркдаги ходими кўнғироқ қилган эди; бир ойдан буён, яъни Мигель бу ерга келгандан бери бу дипломатдан алоқачи сифатида фойдаланишарди. Перу ва Колумбиянинг дипломатик ходимларининг барчаси ё «Сендеро Луминисо»нинг, ёки «Медельин бирлашмаси»нинг хуфийси: ёхуд иккаласига ҳам дахлдор киши бўлиб, иккиёқлама хизмат қилишар ва Лотин Америкалик қора дори киролларида мўмайгина пул олиб туришарди.

Телефонда гаплашиб бўлиши билан Мигель уйни айланиб ўтиб, бошқа хужраларга бирма-бир кириб, жўнаш вақтини айтиб қўймоқчи бўлди. Тўда унинг буйруғисиз ҳам аллақачон тайёр туришар, ҳар бири нима қилиш зарурлигини олдиндан биларди. Тобутлар, яъни маҳбуслар билан Мигель Бауделью, Сокорро, Рафаэль учиб кетишади. Хулио эса ҳар эҳтимолга қарши «Медельин»нинг жосуси сифатида Қўшма Штатларда қолади. Карлос билан Луис бир неча кундан сўнг турли рейсларда Колумбияга учиб кетишади. Шу сабабли самолёт учиб кетиши биланоқ Луис, Карлос ва Хулио гараждан машиналарни олиб чиқишади-да, бирон овлоқ жойга олиб бориб ёки юборишади.

Аммо Мигель бирдан Хакенсақдаги ҳозирги биноларини нима қилиш кераклигини ўйлаб қолди: аввалига у машиналар каби бинони, гаражларни — ҳаммасини ёқиб юбормоқчи бўлди — бу эски, бир туртса қулайдиган ҳолатга келган бино бирпасда ёниб кул бўлади. Бироқ тезда бу фикридан қайтди: олов бирдан

* Эшитаман (исп.).

** Вақт (исп.).

*** Тахминан (исп.).

**** Тушундим (исп.).

ҳамманинг эътиборини тортиши мумкин ва кул экспертиза қилинган, уларнинг излари очилиб қолади: тўғри, бу излар энди улар учун мутлақо аҳамиятсиз, бироқ Америка махсус хизмати буни инобатга олиб қўйиши ва кейинчалик тўданинг изига тушишда фойдаланиши мумкин.

Агар уйни ҳозирги ҳолатда қўл тегизмай ташлаб кетишса ҳам бирон жонзот бу вайрона бинога бош сукиши даргумон — тўда айнан ана шу харобани қароргоҳ қилишгани ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Бунинг учун эса автомобиллардан кутулиш шарт бўлади. Тўғри, Мигельнинг тахминича, бу машиналар ҳақидаги маълумотлар аллақачон полицияга маълум бўлган, шу сабабли йигитларни яна қайта машина ҳайдашга буюриш хавfli, бироқ машинани бу ерда қолдириб ҳам бўлмайди. Таваккал қилиб бўлса-да, уларни бир четга олиб чиқиб, ёқиб юборган маъкул.

Мигель хаёлларини бир жойга тўплади-да, Рафаэлга буюрди:

— Йигирмата кам саккизда йўлга чиқамиз.

Рафаэль ярим очик гаражда машина бўяётганлар билан бирга эди; у нимадир деб, бош ирғади. Улар фургонни ҳозиргина бўяб бўлишганди. Сал олдин «иссиқ нои» деб ёзилган фургон оқ рангда эди. Энди эса икки томонига зарҳал бўёқда «Кўмиш маросими машинаси» деб ёзилган фургон зулукдай қоп-қора бўлди-қолди.

Мигелнинг кўрсатмаси беками-кўст бажарилганди. Фургонга кўз ташлаб, унинг ўзи ҳам йигитларнинг ишидан қаноат ҳосил қилди.

— *Вип нечо**. Афсус, бу машинадан бор-йўғи яна бир мартагина фойдаланамиз.

Рафаэль девдай қоматини тик қилиб, бошлиғига худди биринчи марта кўраётгандай қаради: унинг сўзлари самимий эканини билган, мақтов эшитган боладай ишшайди: Мигель ҳам унинг қувониб кетганини кўриб, одамларни бир туки ҳам қилт этмасдан ўлдирадиган бу йигит баъзида гўдаклардай беғубор табассум қилишидан ажабланди.

— Янгими? — деб сўради Мигель машинадаги Нью-Жерси штатига тегишли рақамни кўрсатиб:

Рафаэль яна бош ирғаб жавоб қилди:

— Сўнгги нусхалар. Ҳали бирон марта ҳам фойдаланилмаган. Бошқа машиналарникини ҳам алмаштирдим.

Бу қолган бешта машинага ҳам ҳали ҳеч кимнинг кўзи тушмаган янги рақамлар қўйилди деган гап эди — энди бундай машиналарда юриш унчалик хавfli эмасди.

Мигель ҳовлининг бир четида ўра қазийётган Хулио ва Луиснинг олдига борди. Кечаги ёмғирдан сўнг ер юмшаб қолгани учун улар ўрани бирпасда ковлаб ташлашганди. Ўра ичини дарахт томиридан тозалаётган Хулио бошлиғини кўриб, белкуракни отиб юбориб, қадини тиклади: пешонасидаги терларни артаркан сўкинди:

— *Dinhe arbol*** , Одам тугул ҳўкизни ҳам қолдан тойдиради.

Мигель уни жеркиб ташламоқчи бўлди-ю, бироқ ўзини босди. Хулионинг юзидаги чандиқ асабийлашганидан қип-қизил тусга кирганди: унинг жаҳли бурнининг учида тургани, ҳозир жанжаллашишдан ҳам қайтмаслиги кўриниб турарди.

— Дам олинглар, — деди Мигель. — Ҳали вақт бор. Йигирмата кам саккизда жўнаймиз.

Сафар олдидан жанжаллашиш яхши эмас. Бундан ташқари улар радио телефонларни, Буадельонинг энди зарурати қолмаган тиббий жиҳозларини ва бошқа ашқол-дашқолларни кўмиш мўлжалланаётган ўра деярли қазиб бўлинганди.

Ҳаммасини ўртага ташлаш Мигелга унчалик ёқмаётганди, албатта, буларнинг

* Қўлларинг гул экан (*исп.*).

** Ярамас дарахт (*исп.*).

хаммасини бирон дарё ёки ҳовузга отиб юборса бўларди: бироқ бунинг иложи йўқ эди — Нью-Жерсининг улар турган қисмида яқин ўртада на кўл, на анҳор бор эди, шундай экан, уларни кўмишдан бошқа илож йўқ — устига-устига, кўл излаб юришга уларнинг вақти ҳам йўқ эди.

Ўрага кўмиб бўлишгач, Хулио ва Луис унинг устига хазон, хас-хашак ташлаб қўйишади, шунда унинг янги қазилган жойлиги билинмай қолади.

Уларнинг олдидан Мигель чўян печкада қоғозларни ёқаётган Карлоснинг олдига борди. Карлос тўда ичида энг ёши ва билимдонроғи бўлиб, Слоунларни суратга туширишу қузатувларни кунма-кун қайд қилиб бориш унинг зиммасига тушган, энди эса ҳаммасини ёқиб юбораётган эди.

Мигель Карлосга кечқурун жўнаб кетишларини айтгач, у енгил хўрсинди ва беихтиёр «Que bueno!»* деб юборди. Сўнг унинг ҳаракати яна ҳам жонланди — у ҳаммасидан тезроқ қутулмоқчига ўхшарди.

Мигель тўданинг барча аъзолари, айниқса, ёш ва таъсирчан Карлос кейинги икки кун ичида ҳаддан ортиқ асабий ҳолатда юришганини сизди. Бироқ Карлос ҳаммасига сабр-тоқат билан дош бергандики, Мигель бу ёш йигитнинг келажаги порлоқ эканига, тез орада бу иродаси билан бирон террор гуруҳини бемалол бошқаришига имони комил эди.

Печка ёнида Карлоснинг кийимлари ҳам ётарди. Учиш олдидан Мигель, Карлос, Баудельо қоп-қора — таъзия кийимини кийиб олишади: мабодо божхоначилар текшириб қолишса, улар ўзларини яқин кишиларини йўқотганлардай тутадилар. Шунинг учун эски кийимларнинг ҳаммасини ёқиб юбориш керак эди.

— Буларни ёқма,— деди бирдан хушёр тортган Мигель кийимларни кўрсатиб,— чўнтаklarини бўшат, номбелгиларини юлиб олиб, ёқ. Кийимларни ўрага ташла. Йўқса, тутаб, ҳамманинг эътиборини тартади.— Сўнг тўдадаги бошқаларга ишора қилди: — Улар ҳам шундай қилишсин.

— Яхши,— деди Карлос оловга ўтин ташлар экан.— Бизга гул керак бўладими?

— Гул?

— Тобутларнинг устига қўйиш учун. Ҳар доим шундай қилишади — бу одат.

Мигель каловланди: Карлос унга энг муҳим нарсани эслатганди. АҚШдан, дастлаб, Тетербородан Флоридадаги Опа Локка аэропортига, у ердан тўғри Перу-га учишни ипидан-игнасигача режалаштирган Мигелнинг бу нарса хаёлидан кўтарилганди.

Дастлаб, гаровга олинганлар икки кишидан иборат деб тузилган режага кўра Хакенсакдан Тетерборо аэропортигача катафалк икки марта қатнаши керак эди. Бироқ асирлар уч киши бўлгач, энди уч марта қатнашга — катафалкка бор-йўғи битта тобут жойлашарди — тўғри келар, бу жуда хавфли ва кимнингдир эътиборини тортиши мумкин эди. Мигель дастлабки режасини ўзгартиришга мажбур бўлди.

Битта тобутни — қайси бирини танлашни Буадельо ҳал қилади — Тетерборога катафалкда олиб боришади. Қолган иккитасини ёнига «кўмиш маросими машинаси» деб ёзиб қўйилган фургонда олиб боришади.

Мигель «Лиржет-55» нинг юкхонасига иккита тобут жой бўлишини биларди, учинчиси анча муаммо бўлади, бироқ бир иложини қилиш мумкин. Карлос гул ҳақида ўз вақтида эслатган эди. Мигелнинг назарида тобутни гулга буркаб қўйиш уларнинг мархумлар тўғрисидаги уйдирмасининг ишончли чиқишини таъминларди; Тетерборода улар хавфсизлик хизмати назоратидан ўтишлари тайин эди ва улар мархумлар билан қизиқиб қолишлари табиий; агар гул бўлса улар уйдирмага лаққа тушишлари ҳам мумкин. Энг муҳими, ғалаба дарвозаси бўлмиш Тетербородан бир илож қилиб ўтиб олиш керак. Опа-Локкада эса унчалик муаммо туғилмайди — у ерга етиб бориш АҚШдан чиқиб олиш билан баробар.

Мигель Карлоснинг эслатмасидан сўнг гул топишга қарор қилди: Тетерборода уларни кутаётган нохушликнинг ҳозирданоқ олдини олгани маъқул.

— Гул бўлса гул-да. Тезроқ топиш керак.

* Худога шукур (исп.).

— Бирон машинани берсанг, бориб келаман. Хакенсақда битта жой бор. Ҳаммаси ими-жимиди бўлади.

— «Плимут»ни олақол.

«Плимут» қорамтир-қўқ рангга бўялган бўлиб, Рафаэль айтганидек, янги рақамлар ўрнатилганди.

Карлоснинг олдидан Мигель Баудельони излаб жўнади...

Тетерборо орқали Энгус, Жессика, Никкини «олиб ўтадиган» тобутлар тайёр ҳолда тик қилиб, деворга суяб қўйилганди. Мигель ҳар бир тобутга Баудельо раҳбарлигида Рафаэль ўрнатган ҳаво алмаштириб турувчи тешик ва мосламадан хабари бор эди. Тешик яққол кўзга ташланмаса-да, бемалол ҳаво ўтказарди.

— Бу нима? — сўради Мигель тобут ёнида турган банкаларга солинган майда-майда қаттиқ жисми кўрсатиб.

— Қотирилган лимонад, — жавоб берди Баудельо. — Уларни ўпқадан қайтиб чиққан углеводни ютиш учун тобутнинг ичига қўямиз. Ҳаво алмаштириб турувчи мослама ҳам ёнма-ён туради: уни тобут ташқарисидан туриб бошқариб туриш мумкин.

Мигель ишнинг муваффақияти Баудельонинг касб-кори ва тажрибасига боғлиқ эканини ҳозир яна ҳам кўпроқ ҳис қилди.

— Ҳўш, яна нима қилиш керак?

— Яна ҳар бир тобутга тиббий уйқунинг ҳамда нафас олишнинг маромини ўлчаб турувчи кичкинагина ЭКГ манитори ўрнатилади, — деди Баудельо ўзининг режаларини бирма-бир санаркан. — Пропофолни ҳам тобутни очмасдан ўтказиш мумкин.

Баудельо билан суҳбатлашиб бўлгач, Мигель ўзи ҳақида қолдирган ёмон таассуротларга қарамасдан бу пиёниста ҳақим ўз ишини пухта билишига ишонч ҳосил қилди, шунингдек, Сокорро ҳам.

Энди фақат кеч тушишини кутишигина қолганди: бир кун бир ой ёки бир йилга тенгдек бугун негадир кун имиллаб ўтаётганга ўхшарди.

11

Си-би-эй текширув гуруҳининг шанба куни соат 10 га мўлжалланган кенгаши бошланмасдан тўхтаб қолди.

Столнинг бошида ўтирган Гарри Партриж муҳокама учун энди оғиз жуфтлаган эдики, асосий репортёрлар хонасига уланган радиокарнай орқали гуруҳга таллуқли муҳим хабар берилди.

«Топшириқларни тақсимловчи гуруҳга. Ричардсонга. Ҳозиргина ЮПИдан олинган хабарни эълон қиламан Нью-Йорк штатининг Уайт-Плейнз шаҳридан. Бир неча дақиқа олдин Слоунлар оиласини ўғирлашда фойдаланилган деган гумон билан текширалаётган «пикап» портлаб кетди. Дастлабки маълумотларга қараганда, портлаш оқибатида уч киши ҳалок бўлган ва бир неча киши жароҳатланган. Воқеа полиция шаҳар автоқўналғасида тўхтаб турган пикапни текшириб кўриш пайтида содир бўлган...» Хабар ҳали тугамаган бўлса ҳам текширув гуруҳ аъзолари жойларидан ирғиб туришди; радиокарнайда овоз тўхташи билан Партриж бир қават пастдаги репортёрлар хонасига бориш учун отилиб чиқиб кетди: Рита унинг изидан югурди... Репортаж тайёрлаш хонасида ғайритабиий жимлик ҳукм сураб — курсиларнинг учдан икки қисми бўшаб қолганди: шанба кунги кўрсатувлари учун масъул бўлган Орв Ричардсон бир пайтнинг ўзида Америка ички янгиликлари учун ҳам масъул ҳисобланар, ёш, ғайратли, чайир бу йигит яқиндагина Си-би-эйнинг сайёр мухбирлигидан марказга ишга олинганди.

— Ҳозироқ эфирга чиқиш керак, — деди Рита Ричардсонга. — Кимдан рухсат сўраш керак?

— Менда рухсат берадиган кишининг телефон рақами бор.

Бўйнига гўшакни қистирганча Ричардсон ўзининг ёзуварига қараб зарур рақамга — ҳозир уйда дам олаётган Янгиликлар бўлими бошлиғининг муовининикига қўнғироқ қилди. Гўшақда жавоб эшитилгач, Ричардсон нима гаплигини туншунтирди ва муҳим хабар билан ҳозироқ эфирга чиқишга рухсат сўради.

— Рухсат бераман. Отни қамчиланглар, — деди муовин.

Бу ёғига худди ўғирлик содир бўлган пайшанба куни каби югур-югур бошланди. Фақат бугунги кунги кўрсатув уни тайёрлаётган кишиларнинг сони ва таркиби билан фарқ қиларди. Партриж студиядаги асосий курси — шарҳловчилик курсисини эгаллади. Рита асосий кўрсатув танловчиликни зиммасига олди. Бинонинг бошқа қаватида туриб хабарни радиокарнай орқали эшитган режиссёр ҳам дарҳол етиб келди.

Си-би-эй ЮПИ хабари келгач тўрт дақиқадан сўнг эфирга чиқди. Маниторда бироз кечикиб бўлса-да, бошқа телестанциялар ҳам шу заҳоти кўрсатувларни тўхтатиб, ушбу янгиликни синхроник тарзда беришга киришгани кўриниб турарди.

Гарри Партриж эса бир оз ҳаяжон билан аниқ қилиб гапира бошлади. Махсус кўрсатув бор-йўғи икки дақиқача давом этди. Унда ҳеч қандай «лавҳа»сиз далилларнинг ўзи саналди: фақат Партриж гапираётганда унинг орқасида Слоунлар, супермаркет, ўғирлик содир бўлган автоқўналға ва Кроуфнинг уйи сурати кўрсатиб турилди. Партриж телетомошабинларга Уайт-Плейнздаги воқеани шанба кунининг кечки хабарларида батафсил ёритишни ваъда қилиб, махсус кўрсатувни тугатди.

Студиядаги кизил чироқ ўчиши билан Партриж Ритага қўнғироқ қилди.

— Мен Уайт-Плейнзга бораман, — деди у. — Иложини қилаоласанми?

— Аллақачон иложини қилганман. Айрис; Минь ва ўзим бораман. Айрис бугунги кечки кўрсатувда танловчи бўлиб иштирок этади. Сени ўша ерда суратга туширамиз. Товушни кейин ёзамиз. Тез бўл, машина кутиб қолди...

Уайт-Плейнзда навбатчи соқчи ҳеч нарсадан шубҳа қилмай, шунчаки тўлов нуқтага назаридан «мен кечаси билан қўйиш учун пул тўлаганман, бироқ чиптамни йўқотиб қўйдим», деювчи баъзи бир қитмир ҳайдовчилар билан можарога бормаслик учун кечкурун гаражда қолаётган машиналарнинг рақамларини ёзиб олган эди.

Нью-Йоркка тегишли рақам билан турган «Ниссан» пикапи яна бир кеча қоладиган машиналар рўйхатига тиркаб қўйилди. Баъзида вазият тақозоси билан машиналар гаражда бир ҳафта ёки ундан кўпроқ туриб қолар, бу одатий ҳол эди. Бироқ эртасига навбатчилик қилган синчковроқ пикапни кўриб, Слоунларни ўғирлашда фойдаланилган машина шу эмасмикин деган шубҳага борди. У ўз гумонини дафтарчага ёзиб қўйди. Автоқўналғанинг назоратчиси эртасига дафтардаги ёзув билан танишиб, дарҳол полицияга хабар қилди. Пикапни кўздан кечириш учун соқчи машинаси бирпасда йўлга чиқди. Полиция маълумотига кўра бу пайтда 9 дан 50 дақиқа ўтганди.

Бироқ назоратчи полиция келишини кутиб ўтирмай ўзи пикапни текшириб кўрмоқчи бўлди ва кўп йиллардан бери фойдаланиб келаётган барча автомобилларга тушадиган калитни ҳам ўзи билан олди.

У калитни «ниссан»га тиқиб, унинг эшигини зарб билан очди — шу очиш билан у ўзининг ҳаётига сўнгги нуқта қўйди. У ўша заҳоти тил тортмай ўлди; яна икки киши портлаш оқибатида пайдо бўлган олов ичида қоврулиб, жон таслим қилди; жонлари узилай-узилай деб турган тўрт киши касалхонага жўнатилди. Яна жароҳатланган йигирма икки кишини, жумладан, ўнтача болани «тез ёрдам» олиб кетди.

Бир нарса — портлаб кетган пикап пайшанба куни Слоунлар оиласини ўғирлашда фойдаланилган пикап эканлиги энди кундай равшан бўлганди. Барча дилчилар — Ларчмонтга яқинлиги, пикапнинг (рўйхат дафтарыда қайд этилган эди) пайшанба куни автоқўналғага қўйилгани, жиноятчилик дастхати — пикапнинг портлаши — ҳаммаси бу тахминнинг тўғри эканлигини кўрсатиб турарди. Рақам масаласига келсак эса, уни текшириб кўришгач, бу рақам 1983 йил ишлаб чиқарилган тўрт эшикли «Олдемобиль»га тегишлилиги маълум бўлди. Бироқ ҳужжатлар кўтарилгач, «Олдемобиль» эгасининг исми-шарифи сохта бўлиб чиқди; барча тўловлар нақд тўланган, ҳеч қандай ҳисоб варақларида машина эгасининг ҳақиқий исми қайд этилмаган эди.

Фалокатдан сўнг дарҳол воқеа содир бўлган жойга етиб келган Уайт-Плейнз полицияси бошлиғи репортёрларга тарвузи қўлтиғидан тушган кайфиятда ўз хулосасини баён қилди:

— Бу уччига чиққан террорчиларнинг иши.

Слоунлар оиласини чет эллик террорчилар ўғирлаган бўлиши ҳам мумкинми, деган саволга полиция бошлиғи шундай жавоб берди:

— Бу жинойт менга қарашли ҳудудда содир бўлмаган эса-да, улар чет элликлар эканига имоним комил.

— Кечки кўрсатув чет эллик террорчиларнинг қўли бор деган тахминга бағишланади, — деди Гарри Партриж полиция бошлиғини гапларини эшитгач.

— Менимча, иккаламиз қайтаверсак ҳам бўлади. Айрис билан Минь яна бир оз қолишади.

Партриж рози бўлди.

— Хўп, фақат яна озроқ сабр қил.

Улар гаражнинг учинчи қаватида эдилар. Ритани шу ерда қолдириб, Партриж бионинг портлаш таъсир қилмаган, машиналар қўйилмаган нариги бурчагига йўл олди.

У бирон осойишта жойда хаёлини бир жойга тўплаб олмоқчи, юрагини эзаётган саволларга жавоб топмоқчи эди: у Жессика, унинг ўғли, Кроуфорднинг отасини топишга бел боғлади, бироқ ростдан ҳам топа оладими, бу чигал жинойтнинг тагига ета оладими? Умид қилса бўладиган бирон тахмини борми? Ушлаб оладиган бирон фараз борми? Партриж ҳозир ичида «йўқ» деган ҳайқириқдан бошқа ҳеч нарса топмади...

Шундай экан, у Си-би-эйдан энг мақбул йўлни — бефойда текширувни тўхтатиб, шунчаки воқеани қуруқ шарҳлаш билан чегараланишни ёки бўйнидаги вазифани кимгадир юклатиш талаб қила олармикин?

Орқадаги қадам товушлари эшитилди. Ўгирилиб Ритани кўрди:

— Сенга менинг бирон ёрдамим керак эмасми, — сўради Рита.

— Ҳали сен билан ҳеч қачон текширув гуруҳида бирга ишламаганмиз, — деди Партриж. — Бу ерда қандай қилиб янгилик тайёрлаш эмас, аксинча, қандай қилиб изга тушиш муҳим.

— Биладан, — деди Рита. — Сен ҳозир қўлингни ювиб, қўлтиққа урмоқчи бўлиб турибсан, шундайми?

Рита илгарилари ҳам унинг нимани ўйлаётганини айтиб бериб, Гаррини ҳайратга солганди. Партриж бош ирғади:

— Ҳа, шундай.

— Бундай қила кўрма, — қизишиб деди Рита. — Иродали бўл. Ахир, ўрнингни-ку қўя турайлик, сенинг ярмингча ҳам иш қиладиган одамнинг ўзи йўқ.

12

Партриж, Рита ва Тедди Купер биргаликда Манхэттингга қайтишарди. Улар воқеа содир бўлган жойга бораётган пайтдагидек ҳайдовчини тезроқ ҳайдашга ундашмас — машина бир хил тезликда кетаётган эди. Партриж ҳайдовчининг ёнида, Тедди билан Рита орқада ўтиришарди.

Партриж орқасига ярим ўгирилганча ҳамроҳларига қараб, гапира бошлади:

— Инглизлар, бизнинг мамлакатга террорчилик кириб келолмайди деб ғурурланишарди. Бироқ у ерга террорчилик осонгина кириб олди. Бизнинг ҳукумат ҳам шундай деб ғурурланарди...

— Кўриниб турибдики, адашишган, — деди Рита. — Бу муқаррар воқелик эди. Улар масалани «мабодо кириб келса-чи» деб қўйишмади; сохта ғурур билан «ҳеч қачон» деб туришди.

Иккаласи ҳам — буни Уайт-Плейнз полицияси бошлиғи ҳам тасдиқлади — Слоунларни чет эллик террорчилар ўғирлашганига энди шубҳа қолмасди.

— Бу ярамаслар ким экан ўзи? — хитоб қилди бирдан Партриж кафтига

муштлар экан.— Энди бутун ақлий қобилиятимизу диққат-эътиборимизни мана шу томонга — чет эллик террорчиларига қаратиш керак. Лекин қайси давлатга?

— Дастлаб ўз-ўзидан хаёлга Яқин Шарқ — Эрон, Ливан, Ливия... келади. У ерда диний террорчи ташкилотлар тикилиб ётибди: Хезболлоҳ, Амал, Шиялар, ЛКБ*, ФОТ**...

— Даставвал менинг ҳам хаёлимга шулар келди,— тан олди Партриж.— Бироқ чуқурроқ ўйласам, уларга Слоунлар нега керак? Шундоқ бурунларининг тагида гаровга олишлари мумкин бўлган яҳудий-ю америкалик тикилиб ётибди, нега энди улар ҳаётларини хавфга солиб, океан оша узоқ масофага келишлари керак?

— Эҳтимол, шунчаки ваҳимага солишмоқчи, «Шайтон малайларини» ўз уйларида янчиб ташлашмоқчидир?

— Бошқа нуқтаи назар йўқми?

— Гарри, мен Яқин Шарқ ҳақидаги гапингга қўшиламан. Лекин жанубни ҳам ўйлаб кўрсак дедим.

— Лотин Америкасиними? — сўради Рита.— Ҳа, ўйлаб кўришга арзийди. Энг аввало Никарагуа, бироқ бу сира мумкин эмас. Балким Гондурас, Мексика, ҳатто Колумбия ҳам бўлиши мумкин.

Улар яна мунозарага берилишди, бироқ бир тўхтамга келишолмади.

— Сезишимча, сен нимадир демоқчи бўлаяпсан,— деди Партриж Теддига қараб.— Қулоғимиз сенда.

— Бўпти,— Купер бир оз ўйга толиб турди-да, сўнгра деди.— Улар мамлакатдан чиқиб кетишган.

— Террорчиларми?

Купер бош ирғади.

— Ўзлари билан мистер Слоуннинг оиласини ҳам олиб кетишган. Эрталаб у ёқда — у Уайт-Плейнз томон ишора қилди — содир бўлган портлаш уларнинг даст хати. Бу билан бизга жуда шафқатсиз бир ўйинни бошлашганини билдириб қўймоқчи бўлишган. Бу — ўзлари билан ўйнашмоқчи бўлаётганларни ҳам огоҳлантириш.

— Менга қара, гапингни тўғри тушунган бўлсам,— деди Партриж,— улар пикарни топгуларича қанча вақт ўтишини ва портлаб, кули кўкка соврилишини, ўзлари бу пайтда мамлакатдан чиқиб кетишга улгуришларини — барчасини аниқ ҳисоб-китоб қилган демоқчимисан?

— Ҳа, шундай демоқчиман.

— Бу ахир шунчаки тахмин,— эътироз билдирди Партриж.— Сен адашаётган бўлишинг ҳам мумкин.

— Хўп, майли, сен айтганча бўлган дейлик, унда буёғи нима бўлади? — сўради Рита.

— Бу зиммамиздаги вазифани мушкуллаштиради,— жавоб берди Купер.— Энди қимматли вақтимизни кетказиб, уларнинг аллақачон бўшаб қолган қароргоҳини излаш шартми, йўқми, шуни муҳокама қилиш керак.

— Агар айтганингдек, қушлар учиб кетган бўлса беҳуда куч сарфлашдан нима фойда?

— Кеча Гарри нима дегани эсингдами? Ҳар қандай ҳолатда ҳам из қолади. Қанчалик уринишмасин, бирон из қолган бўлиши керак.

Купер ўзининг ўйлаган режасини баён қила бошлади. Партриж билан Рита диққат билан эшитиб турди.

— Бир нарсага эътиборларингни қаратишларингни сўрайман: қонхўрлар бу ерга келишганда (уларнинг қаердан келгани ҳозир аҳамиятсиз) Ларчмонтдан узоқ ҳам, яқин ҳам бўлмаган бир жойни қароргоҳ қилишгани аниқ — бу ҳақда кеча гаплашган эдик. Ўша жойни қандай топиш мумкин? Бундай пайтда ҳар қандай эсли-хушли, бироқ вақти кам одам қиладиган ишдан, яъни тахмин қилинаётган райондан қароргоҳ бўладиган даражада катта бинони ижарага қўйиш ҳақидаги га-

* Ливан қуролли бўлинмалари.

** Фаластин озодлик ташкилоти.

зета эълонларидан бошлаш керак; ўша бинони мижоз каби бориб кўриш зарур. Биз кейинги уч ой ичида Ларчмонтдан 25 мил узоқликда жойлашган ҳудудда чиқадиган туман ва маҳаллий газеталардаги эълонларни кўриб чиқишимиз зарур.

— Бундай газеталар сон-саноксиз эканлигини тасаввур қилаясанми ўзи, — хитоб қилди Рита. — Кундалик, ҳафталик ва ҳоказо...

— Мен ҳам шуларни ўйлаб турувдим. Бироқ охиригача гапирсин-чи?

Купер елка қисди:

— Қанчалигини биласанми, дейсанми? Афтидан, йўқ, бироқ жуда кўп бўлиши табиий. Ёш, ғайратли одамларни бунга жалб этамиз — ўшалар бу иш билан шуғулланади. Менга битта маълумотнома борлигини айтишди... — Купер жим бўлиб, ён дафтарчасини очди. — «Таҳририят ва нашрларнинг йиллик рўйхати», бу ерда барча катта-кичик нашрлар рўйхати бор. Шундан бошлаймиз. Кейин газеталарнинг нусхалари ёки фотонусхалари йиғиладиган кутубхоналардан бошлаймиз. Агар нусхалари бўлмаса, одамларни таҳририятнинг ўзига тарқатамиз. Одамларни чертиб-чертиб таялашга тўғри келади, бироқ буни кечиктирмай, зудлик билан қилиш, темирни қизигида босиш керак.

— Уч ойлик эълонларни кўриб чиқиш керак деясанми... — гап бошлади Партриж.

— Менга қара, — унинг гапини бўлди Тедди, — улар Слоунни бир ой кузатиб юришган — бу пайтда бошимни ўртага қўйиб айтаманки, уларнинг қароргоҳи бўлган. Шунинг учун уч ой — энг маъкул муддат.

Орага жимлик чўкди — Партриж билан Рита эшитганларини мулоҳаза қилишгаётган эди. Биринчи бўлиб Партриж жимликни бузди:

— Ўзига хос нуқтани назаринг мақтовга сазовор, албатта. Бироқ ўзинг таъкидлагандек, бу узоқни кўзлаган тахмин, менимча ҳам шундай. Ҳаддан ташқари кўп меҳнат талаб қилади, бироқ бирон натижа чиқишига имоним комил эмас.

— Тўғриси айтсам, — деди Рита ҳам. — Сенинг режанг менга амалга ошириб бўлмайдигандек туюляпти. Биринчидан, барча газетани кўриб чиқиш қийин, иккинчидан, бу жуда катта маблағ талаб қилади.

— Нима бўлганда ҳам, — аниқлик киритди Партриж, — пул ҳақида биз бош қотираолмаймиз. Масала маблағга бориб тақаларкан, буни Лэс Чипшингем ҳал қилади; у билан учрашганда, Тедди, сен яна бир бор айтганларингни такрорлашингга тўғри келади.

Айрис Иверли тайёрлаган шанба кунинг «Оқшом хабарлари»дан жой олган икки ярим дақиқалик тасвир — сюжет энг юксак маҳорат билан тайёрланган кўрсатув бўлиб, барчани, ҳатто унинг қобилиятини назарига илмайдиганларни ҳам тонг қолдирди.

Партриж тасвирга қўшиладиган тафсилот — шарҳни тасмага ёздирга бошлади. Уайт-Плейнздан қайтгандан бери у кечки кўрсатувда нима дейишини билмай ро-са боши қотди.

Охири айтиладиган сўзларнинг ўзи келди. Тасвирга олиш гуруҳи Си-би-эй биноси ичида казо-казолар назоратида лавҳалар танлар экан, Партриж тасмага қайта-қайта кўрсатув матнини ёздирарди: ниҳоят, кўнгли тўлғач, у эфирга куйидаги шарҳини узатди.

Мутлақо бегуноҳ кишиларнинг ҳаётига зомин бўлган Уайт-Плейнздаги мудҳиш фалокат хабари ҳамкасбим ва дўстим Кроуфорд Слоуннинг қаддини яна ҳам букиб қўйди. Унинг хотини, ўғли ва отаси на исми, на қайси давлат фуқаролиги маълум бўлган шафқатсиз ва қонхўр жиноятчилар қўлига тушиб қолгани энди сир эмас. Бироқ шу нарса маълумки, бу жиноий тўда мақсадларига эришиш учун ҳеч нарсадан тап тортишмайди, йўлидаги барча нарсани вайрон қилиб, қириб кетаверади.

Уайт-Плейнздаги жиноят табиати ва содир этиш усулига кўра ўта хавфли террорчиларнинг иши эканлиги кўриниб турибди, шунга кўра биз ҳаммамиз ўзимизга шундай савол беришга ҳақлимиз: жиноятчилар мамлакатдан аллақачон чиқиб кетган бўлса-чи? Гаровга олинганлар бирон хуфиёна масканга олиб кетилган бўлса-чи?

Гарри Партриж, Си-би-эй телестанцияси, «Нью-Йорк».

13

Тедди Купер адашган эди: жинойтчилар ва уларнинг тутқунлари ҳали Қўшма Штатларда эди. Мамлакатдан чиқиб кетишларига яна бир неча соат вақт қолганди.

Шанба куни Медельинчи тўда ҳамон ўз қароргоҳларида ўтиришар, эрталабдан ҳамманинг кайфияти бузилганди. Бунга сабаб радио ва телевидение орқали берилган Уайт-Плейнздаги портлаш ҳақидаги хабар эди. Мигель пикап автоқўналғада беш-олти кун, ҳатто ундан ҳам кўпроқ биронтанинг эътиборини тортмай туришига шубҳа қилмаганди; чунки ўғирликда фойдаланилган машинага хос барча белгилар пикапдан олиб ташланганди: қора ойна ҳам, Нью-Жерси рақами ҳам...

Хабар уларнинг режалари пухта эмаслигидан дарак бериб турарди. Бундан ташқари энг аянчлиси шунда эдики, портлаш — уларнинг оёғини тушовлаб қўйган, уч кунлик шов-шувли ўғирликка қулоқлар кўникиб, қизиқиш секин сўнаётган пайтда Слоунларнинг ўғирланиши яна бутун жамоатчиликнинг ва полициянинг эътиборини тортган, уларнинг мамлакатдан ими-жимидан чиқиб кетишига ғов бўлиб қолган эди. Тўдани фалокатнинг ўзи ёки ҳалок бўлган одамлар эмас, балки шу фалокат туфайли бошларида айлана бошлаган қора булут кўпроқ ташвишга солаётганди. Одамларнинг ўлими, вайрона бўлган иморат уларнинг парвосига ҳам келгани йўқ.

Босқинчилар бир-бирига фақат битта савол билан мурожаат қилишарди: фалокат йўлларда полиция текширувини яна ҳам кучайтirmайдими? Агар полиция назорати кучайса қароргоҳдан Тетерборо аэропортига қандай етиб олишади? Аэропортда содир бўлган фалокатдан хушёр тортган хавфсизлик хизматидагилар синчков бўлиб қолишмайдими? Мабодо Тетерборода кўзни шамғалат қилишга мурофиқ бўлсалар ҳам Флоридада, Опо-Локкада уларни нима кутади? У ердан ўтиш қийинлашмайдими?

Ҳеч ким, жумладан, Мигель ҳам бу саволга қандай жавоб беришни билмасди. Чунки улар ҳаракатга келган поездни тўхтатиб қололмасдилар, — уларни олиб кетиш учун келган самолёт аллақачон аэропортда турарди — орқага қайтиб бўлмасди.

Тўдада ички вазият — бир-бирларига муносабатнинг яхши эмаслиги ҳам уларнинг жиғибийрон бўлишига сабаб бўлаётганди; улар бир ойдан буён кечаю кундуз бир-бирларининг турқини кўравериб, хулқ-атворларига гувоҳ бўлавериб, бир-бирининг жонига тегиб бўлгандилар — шу туфайли сал нарса жанжалга айланиб кетиш даражасига етганди. Айниқса, Рафаэлнинг бефаросатлиги ҳамманинг жиғига тегарди. Рафаэль пўкиллаб йўталар ва тўғри келган ерга бурун қоқиб кетаверарди. Бир куни у тамадди пайти шундоқ столнинг тагига бурун қоқди. Буни кўриб турган Карлос ўзини тутолмай «Un bruto odiso»* деб сўқинди. Рафаэль ирғиб турди-да, Карлосни деворга қисиб, қулай келган жойига тушира бошлади. Агар Мигель аралашмаганда у Карлоснинг ичак-чавоғини салла қилиб, ўраб қўйиши турган гап эди.

Луис билан Хулио ҳам бир-бирларининг душманларига айлангандилар. Бир ҳафта бурун Луисга қиморда ютқизиб қўйган Хулио уни фирромликда айблаганди.

Сокорро эса оловга керосин қуйди. У шу пайтгача тўдадаги бирон эркакка рўйхушлик бермаган эди. Бироқ бир неча кун олдин у Карлосни тўшагига таклиф қилди. Улар бир-бирларини шунчалар ялаб-юлқашдики, буни эшитиб турган бошқа йигитлар, айниқса, Рафаэль ҳасаддан ўзини бошқаролмай қолди — жазавога тушди.

Сокорро Мигелга ҳам очиқ кўз суза бошладики, бу бошқаларга нисбатан ҳурматсизликдай туюлди. Бироқ Мигель Сокорронинг таклифини рад қилди — у бошлиқ сифатида ўз обрўсини йўқотишни истамади.

Шунинг учун соат 19 дан 40 дақиқа ўтганда тўданинг барча аъзоларининг

* Искарт чўчка (исп.).

елкаларидан тоғ ағдарилгандай бўлди — ҳамма енгил хўрсиниб, жўнашга тушишди.

Хулио катафалкни ҳайдайди, Луис эса «Кўмиш маросими машинаси»ни бошқариб боради. Икки машина ҳам тайёр ҳолда турарди. Катафалкка Жессика ётган тобутни жойлаштиришди; фургонга эса Энгус ва Никки ётган тобутларни қўйишди. Карлос ҳар бир тобутнинг устига эрталаб келтирган гулчамбарларни қўйди.

Жўнаш арафасида уларга бошдан-оёқ қора кийинган Сокорро ҳам қўшилди; унинг бошида қора шляпа бор, қулоғига олтин сирға, бўйнига тилла занжир тақиб олган — кўзлари тўла ёш эди: Баудельонинг топшириғига мувофиқ у кўзларининг четига қалампир суртиб чиққан эди. Худди шунингдек Рафаэлнинг кўзлари ҳам «ийғлайвериб», қизариб кетганди: Рафаэль бошида бу ўйинни ўйнашга рози бўлмади, бироқ Мигель талаб қилгач, ноилоҳ кўнди.

Рафаэль, Мигель, Баудельо ҳам қора костюм кийиб олишганди. Агар Рафаэлдан сўраб қолишса, у автоҳалокатда ҳалок бўлган амакиси ва унинг оиласини Колумбияга — ўз уйига олиб кетаётган эди.

Баудельо хонадонга яхши таниш, деярли оила аъзосига айланган киши эди. Мигель эса уларнинг яқин дўсти эди.

Буларнинг барчаси «қайғу-ҳасратдан» йиғлайвериб, «кўзлари шишган», «эсанкираб» қолган кишилар эди.

Бу уйдирма хато ҳужжат асосида — албатта, сохта — тасдиқланган, ўликхонадан гувоҳнома, автоҳалокат содир бўлгани тўғрисида газета хабари «қирқиб олинган» — аслида хусусий босмахонада яширин босилган — бир нечта ҳужжатлар олдиндан тахлаб-тайёрлаб қўйилганди. Ҳужжатлар орасида ўз-ўзидан ойдинки, Мигель, Рафаэль, Сокорро, Баудельонинг янги паспортлари ҳам бор эди. Ҳужжатлар тахламини шу ҳолича Мигелнинг Кичик Колумбиядаги таниши тахлаб берган ва ҳаммасига 20 минг доллар сарфланган эди. Сохта газета хабарида автоҳалокатда ҳалок бўлганлар ёниб кетиб, таниб бўлмас даражада эканлиги ҳақида бир жумла бор эди — Мигель бу жумлани мабода тобутни очишни талаб қилишса, кўрсатиш учун махсус ёздириб олганди.

Катафалк ва фургонни ўт олдиришди: Карлос «Плимутга» ўтирди. Унга худди бегонадай маълум масофа ташлаб, уларни кузатиб бориш тайинланганди — зарур бўлгандагина у ҳозир бўларди. Баудельодан бошқа ҳаммаси қуролланиб олишганди.

Режага асосан тўғри аэропортга йўл олишлари шарт эди — ўн ёки ўн беш дақиқада етиб олиш мумкин эди.

Хакенсакдаги қароргоҳини сўнгги марта кўздан кечирган Мигель соатига қаради: 19 дан 35 дақиқа ўтганди.

— Машинага чиқинглар, — буюрди у.

Жўнаш олдидан Мигель қароргоҳни яна бир марта кўздан кечирди — ҳаммаси жойида, из қоладиган ҳеч нарса қолмаган эди. Фақат улар радиотелефон ва бошқа ашқол-дашқолларини кўмган ўранинг жойи билиниб турарди. Хулио ва Луис иложи борица ерни текислаб, устига хазону хашак ташлаб қўйган бўлса ҳам ўранинг ўрни қорайиб, билиниб турарди. Мигель энди ўра билан шуғулланишга вақти йўқлигини ўйлаб, ўзини-ўзи овунтирди: энди билинса-билинмаса фарқи йўқ.

Катафалкнинг олдинги ўриндиғига ўтирар экан, Хулиога буюрди:

— Жўнадик.

Луис сиренаси ўчиб-ёниб турган полиция машинасини биринчи бўлиб кўрди. У сўкинди-да, машинани тўхтатди. Мигель ҳам сиренани сезиб, кабинадан бўйини чиқариб, шосседаги вазиятни кузата бошлади. Сокорро иккита эркакнинг ўртасида «ийглаб» ўтирарди.

Улар жанубга олиб борадиган ўн еттинчи шосседа кетиб боришарди; полиция турган жойгача бўлган масофада ҳеч қандай бурилиш жойи йўқ, ён тарафга тўсинлар қўйиб чиқилганди. Мигельни совуқ тер босди, ўзини сал-пал қўлга олиб, Луисга буюрди:

— Тўғри ҳайдайвер.

Ортига қараб, фургон изларидан келаётганини кўрди.

Карлоснинг «Плимут»и орқада кўринмасди, лекин Мигель унинг яқин атрофда эканига имони комил эди.

Улар полиция буйруғига биноан машиналар икки қатор бўлиб, тизилиб турган жойда тўхташди. Қаторлар орасига будкача қўйилган, у ерда бир нечта полициячи гаплашиб туришарди; йўлнинг нариги томонида ҳам полиция машинаси турарди.

— Лаллайманглар,— деди Мигель икки ҳамроҳига.— Менинг ўзим гаплашман.

Улар олдиларидаги машиналар изидан полициячиларга қараб, секин юриб бордилар; бироқ кеч тушиб, чироқлар ёқила бошлагани учун полиция нимани текшираётганини билиб бўлмасди — шундай бўлса ҳам баъзи машиналар қатордан ажралиб чиқиб, бир четга қўйилар ва диққат билан текшириларди, баъзиларини эса текширмасдан ҳам ўтказиб юборишарди.

Мигель соатига қаради: 8 га яқинлашиб қолганди. Улар самолётга кечикишга ётганди.

У ҳаммага ўзларини хотиржам тутишни талаб қилаётган эса-да, ўзи баттар асабийлашаётган эди. Шу пайтгача ҳаммаси хамирдан қил суғургандай кетаётган эди. Наҳотки энди кўлга тушишса, наҳотки шу ерда отишмадан ҳалок бўлишса? Мигель кўлга тушгандан кўра ўлимни афзал кўрарди. Ҳозир дунё кўзига қоронғу кўриниб кетди.

— Булар бизни излашаётганлари аниқ,— тўнғиллади Луис.

У пальтосининг чўнтагидан вальтер П-38 ни чиқариб, ўриндиқнинг ёнига қўйиб қўйди.

— Бекит,— шивирлади Мигель.

Луис қуролнинг устига газета ташлаб қўйди.

Мигель Сокорронинг елкалари титраб кетаётганини кўрди. У қизнинг елкасига кўлини қўйиб, қаттиқ қисди — қиз бир оз ўзига келиб, ўзларига қараб келаётган полициячидан кўз узолмай қолди. Уларга қараб келаётган полициячи гўё кутиб қолганларни тинчитиш учун юргандай, ҳайдовчиларнинг саволларига бирмабир жавоб бериб келарди. У яқинлашгач, Мигель таваккал қилди — биринчи бўлиб, тоқати тоқ бўлган оҳангда гап отди:

— Оғайни,— чақирди у,— илтимос, тушунтириб берсангиз, нималар бўлаяпти ўзи?

Мўйлови эндигина сабза урган полициячи уларга яқин келди: кўкрагидаги нишонда «Куайлз» деб ёзиб қўйилганди.

— Шунчаки маст ҳайдовчиларни текшираёпмиз, сэр, йўл ҳаракати хавфсизлиги учун,— деди Куайлз болаларча самимият билан.

Мигель бу гапга ишонмади.

Полициячи уларнинг машинасига эътибор бериб, ичида нима борлигини билгач, ҳазиллашмоқчи бўлди:

— Ўйлайманки, сизлар таъзияда кўп ичиб қўймагансизлар.

Бу ноўрин ҳазил ўз вақтида қилиндики, Мигель ундан дарҳол фойдаланди. У Куайлзга хафа бўлгандек тикилди:

— Агар ҳазиллашиб шундай деган бўлсангиз, унда жуда бемаъни ҳазил қилдингиз,— деди совуққина.

Ёш полициячининг юз ифодаси бирдан ўзгарди. У хижолат бўлгандек:

— Узр,— деди ва қизариб кетди.

Мигель унинг узрини эшитмагандек, қайғули қиёфада давом этди:

— Ёнимда опаси билан мамлакатимиз бўйлаб саёҳат қилган аёл ўтирибди. Унинг жондан азиз опаси энди ана шу тобутда ётибди: у автомобиль ҳалокати туфайли фожеали ҳалок бўлди — у билан яна икки киши — уларни изимизда кўмиш маросими бюросининг машинаси олиб келаяпти. Уларни ўз ватанларига олиб бориб кўмиш учун олиб кетаяпмиз. Тетерборода бизни самолёт кутиб турибди, шу сабабли юрагимизга сизнинг қўпол ҳазилингиз ҳам, мана бу текшир-текширлар ҳам сизга турибди.

У шундай деб полициячига кўзлари жикқа ёш Сокоррони кўрсатди.

— Мен жуда хижолатдаман, сэр, хоним,— деди Куайлз.— Тил бесуяк дейдилар. Минг бор узр сўрайман.

— Узрингизни қабул қилдик,— деди Мигель ўзини жуда шошаётгандай тугиб.— Бу ердан тезроқ чиқиб кетишга ёрдам беролмайсизми? Кўп ушланиб қолдик.

— Бирпас сабр қилинг,— деди полициячи.— Мен ҳозир.

У олдинга — сержант турган тарафга қараб кетди. Сержант уни эштиб, машиналарга бирров кўз ташлади-да, бош ирғади. Ёш полициячи қайтиб келди.

— Ҳозир ҳаммамизнинг юрагимизга қил сиғмаяпти,— деди у Мигелга. Сўнг худди ўзига яқин олгандек шивирлаб гапирди: — Тўғриси айтсам, маст ҳайдовчилар ҳақидаги гапим уйдирма, аслида биз, одам ўғрилари янги излаяпмиз. Бугун Уайт-Плейнзда нима бўлганини эшитдингизми?

— Эшитдим,— деди жиддий қиёфада Мигель.— Бу бориб турган ваҳшийлик.

Олдиндаги машина уларга йўл очиш учун ўнг тарафга силжиди.

— Сизларга тегишли иккинчи машинани ҳам чап тарафга олингизлар. Мен сизларни тўсингача кузатиб қўяман, у ердан сиз бемалол йўлга чиқиб оласиз. Кўрслигим учун яна бир бор узр.

Полициячи катафалк ва фургонга йўл очиқлиги тўғрисида ишора қилди ва чапдан йўл очиб берди. Мигель изига қаради, аммо «Плимут»ни кўрмади. Нима ҳам қила оларди, энди Карлоснинг ўзи бирон важ топар?

Полициячи токи будкагача уларни кузатиб борди, сўнг очиқ йўлга чиқиб олишга қўл силкиб, хайрлашди. Йўлнинг бу ёғи очиқ эди. Бу сафар уйдирма иш берди,— деб ўйлади Мигель. Бироқ Тетерборода ҳам бу уйдирма ишончли чиқармикин, ишонтира олармикин? Хакенсакка келгандан буён Мигель вазиятни яхшилаб ўрганиш учун Тетерборо аэропортига икки марта борган эди.

Бу шахсий самолётларга мўлжалланган гавжум аэропорт эди. Бир кеча-кундузда бу аэропортда 400 га яқин самолёт учиб-қўнарди — шулардан аксарияти тунги вақтга тўғри келарди. Аэропортнинг шимоли-шарқ тарафида юзга яқин самолёт турар, шимоли-ғарбида эса самолётларга хизмат кўрсатувчи олтига компаниянинг идораси — аэропортнинг асосий биноси жойлашганди. Ҳар бир компания ўзининг учиш-қўниш йўлагига ва хавфсизлик хизматига эга эди.

Олтига компаниянинг ичида энг йириги «Брансуик эвиейшн» эди; Мигелнинг таклифига кўра Колумбиядан учиб келадиган «Лиржит-55» самолётига ана шу компания хизмат кўрсатарди.

Мигель бир ойча муқаддам аэропортга қилган ташрифида ўзини шахсий самолёт эгаси сифатида кўрсатиб, дастлаб «Барнсуик», сўнгра бошқа иккита компания раҳбарлари билан учрашганди. Улар билан суҳбатлашгач, у аэропортнинг кўзни шамғалат қилиб, самолётга чиқиб олиш мумкин бўлган хилват бурчаклари борлигини сезганди. Қўниш ва учиш энг гавжум жой — марказда, идоранинг ёнида жойлашган, негадир «Нарвон» деб аталувчи йўлак эди. Жанубий майдон эса кўздан бир четда бўлиб, у ердаги самолёт хавфсизлик хизматининг эътиборини тортавермасди; бундан ташқари у ерда дарвоза бўлиб, хоҳлаган компания бемалол очиш ҳуқуқига эга эди. Бу маълумотларни яхшилаб ўрганиб чиққач, Мигель Нью-Йоркдаги алоқачиси орқали Боготога самолётни айнан шу ерга — жанубий майдондаги дарвозанинг ёнига қўйишга келишишини тайинлади. Бугун эса радиотелефон орқали боғланиб, «Брансуик эвиейшн»га дарвозани 19.45 дан 20.15 гача очиқ қўйишни сўради.

Шу туфайли Луисга жанубий дарвозага ҳайдашни буюрди: у бу билан махсус хизмат текширувдан бутунлай халос бўлмоқчи эмасди, бироқ бу ерда бош майдонга қараганда махсус хизматдагилар билан бемалол гаплашса бўларди.

Аэропортнинг тўсинлари кўрингач, Мигель соатига қаради. 20 дан 25 дақиқа ўтганди. Улар қарийб ярим соат кечикишган, дарвоза ўн дақиқа олдин ёпилган бўлиши керак, деб тахмин қилди у.

Катафалкнинг чироқлари дарвозага тушди: у қулфлоглик турарди. Атрофда

эса ҳеч зоғ йўқ — зулмат ҳукм сурарди. Боши қотган Мигель жаҳл билан машина тутқичига муштлади ва бўғилиб сўкинди: «Mierda»*.

Луис катафалкдан тушиб, қулфни ушлаб кўрди. Фургондан Рафаэль ҳам тушиб, унинг олдига борди.

— Бу ўйинчоқни бир ўқ билан очаман,— деди у Мигелга катафалкнинг ёнидан ўтаркан.

Мигель «йўқ» дегандай бош ирғади — у ҳамон нега учувчилар ўзини кутиб олишмаганига ҳайрон бўлаётган эди. Тўсиннинг нариги ёғида бир неча самолётнинг шарпаси кўринар, бироқ уларда на чироқ, на одам шарпаси кўзга ташланарди. Балким учиш қолдирилгандир? Мигель таваккал қилиб бўлса ҳам энди асосий йўлакдан аэропортга кирмоқчи бўлди.

— Машиналарга,— буюрди у Луис билан Рафаэлга.

Улар жанубий дарвозадан бурилишаётганда «Плимут» ҳам кўринди. Афтидан, Карлос полиция тўсинини айланиб ўтган эди. У катафалк билан фурунни аэропортга кириш жойигача кузатиб бориши, сўнг улар қайтиб чиққунча ташқарида кутиб туриши керак эди.

«Брансуик»нинг ёп-ёруғ биносига бораётиб, улар яна бир дарвозани кўриб қолишди. Дарвоза олдидаги соқчилик постида хизмат кийимидаги хавфсизлик хизмати ходими, ёнида эса келаётган машиналарни диққат билан кузатиб, кишилик кийимидаги бир одам ҳам турарди. Полиция изқувари эмасмикин? Бу шубҳа Мигелнинг ичини тирнаб ўтди — юраги орқага тортиб кетди.

Кишилик кийимидаги одам уларга қараб кела бошлади. У элликлардан ошмаган киши эди: қадам босишидан ўзига ва қилаётган ишининг тўғрилигига ишонч сезилиб турарди. Луис ойнани туширди. У одам уларга қараб:

— Сизлар синъор Пезаррога бир марталик юк олиб кетмаяпсизларми? — деб сўради.

Мигель бирдан енгил тортди. Бу парол эди.

У ҳам дарҳол жавоб қайтарди:

— Юк жўнатишга тайёр. Барча ҳужжатлар жойида.

Эрақк бош ирғади:

— Мен сизларнинг учувчиларингизман, исми-шарифим Андерхилл.— У инглизчани бузиб гапирётганди.— Жин урсин, нега кечикиб юрибсизлар?

— Йўлда тўхташга тўғри келди.

— Бу мени қизиқтирмайди. Энди жўнаб кетмоқчи бўлиб тургандим. Кетдик.

Андерхилл машинанинг олдига ўтиб, соқчига ишора қилди — дарвоза очилди.

Демак, хавфсизлик хизмати ҳам, полиция ҳам текшириб ўтирмайди. Улар жон куйдириб тайёрлашган уйдирмага энди ҳожат йўқ. Садқан сар, уйдирма зарур бўлмаса яна ҳам яхши. Тўртталаси катафалкда тикилиб қолишган, эшикни қўл билан тортиб туришарди. Учувчи Луисга йўл кўрсатиб борди: катафалк кириш йўлагидан икки томонига кўкиш чироқлар ёқиб қўйилган йўлакка ўтди-да, жануб томонга қараб юриб кетди: фурун унга эргашди.

Олдинда бир неча самолёт кўринди; учувчи самолётларнинг ичидаги энг каттасига — «Мержет-55»га бошлаб борди. Самолётдан яна бир киши тушиб келди:

— Фолкнер. Ёрдамчи учувчи,— деб таништирди Андерхилл.

Самолётнинг чап томонидаги эшиги очиқ турарди. У ердан пастга зина туширилди. Ёрдамчи учувчи самолётга чиқиб, чироқларни ёқди.

Луис катафалкнинг орқасини зинага тўғрилади. Фурун ҳам ёнларига келиб тўхтади: ундан Рафаэль, Хулио, Баудельо сакраб тушишди. Улар зинанинг ёнига келишгач, Андерхилл сўради:

— Нечта тирик йўловчи бор?

— Тўртта,— деди Мигель.

— Декларация тўлдиришим учун менга сизларнинг ва марҳумларнинг исм-шарифлари керак. Қолган нарсалар мени ҳам, ёрдамчимни ҳам қизиқтирмайди. Биз шартнома асосида учамиз, нима буюришса, шуни қиламиз.

* Ярамас (исп.).

Мигель маъкул дегандай бош ирғади. У бу икки учувчи бугунги парвозлари учун мўмай пулга эга бўлишларини биларди. Лотин Америкаси ва АҚШни боғлаб турувчи «ҳаво йўлаги» катта пул эвазига ҳар қандай юкни элтиб берувчи самолётлар қатнови билан ҳар доим тирбанд бўларди.

Рафаэль, Хулио, Луис ва Мигель ёрдамчи учувчи кузатувида Жессиканинг тобутини самолётга чиқаришди. Самолёт ичидаги орқа ўриндиқлар олиб ташланганди. Тобутлар самолёт саҳнига боғлаб қўйиш учун полга махсус қайишлар ўрнатилганди.

Биринчи тобутни жойлаб бўлишгач, катафалкнинг ўрнига фургон келиб турди. Иккала тобутни ҳам тезликда жойлаштиришгач, Мигель, Рафаэль, Сокорро ва Баудельо жойларига яхшилаб ўтириб олдилар. Кузатувчилар билан хайрлашиб ўтиришмади. Мигель жойига ўтириб, туйнукдан ташқарига қараганда машиналар аллақачон аэропортдан чиқиб кетишганди. Ёрдамчи учувчи тобутларни қайишларга боғлаб бўлгунча Андерхилл самолётни ўт олдирди — двигателларнинг шовқини остида бошқарув тугмачаларини бир-бир босиб чиқди. Ёрдамчи учувчи унинг ёнига бориб ўтиргач, рациядан турли овозлар эшитила бошлади. Аэропорт назоратчисидан учуш учун рухсат олишди. Бир дақиқа ўтмай самолёт ердан кўтарилди.

Баудельо эса жойида ўтирганча тобутдагиларнинг нафас олиш маромини ўлчайдиган мосламани қўшиб қўйди. Самолёт тобора юқори кўтарилиб, Флорида томон бурилиб, тун бағрига сингиб кетди.

Ерда эса ҳали қилинадиган ишлар бир талай эди.

Катафалк билан фурунни кутиб турган Карлос уларнинг аэропортдан чиқишаётганини кўриб, машинани юргизди: иккита машина олдинма-кетин йўлга тушишди — улар ўн милча наридаги Пэтерсон шаҳарчасига кириб боришди-да, катафалкни кўмиш маросими бюросининг қўналғасига ташлаб чиқишди; машинани ташлаб чиққан Луис Карлоснинг ёнига ўтирди.

Буёғи кўмиш маросими бюроси хўжайинининг виждошига ҳавола: эрталаб ўз қўналғасидаги машинани кўриб, полицияга хабар қиладими ёки бу текин машинадан воз кечгиси келмай қоладими — буёғи билан бир пуллик ишлари йўқ. Карлос ва Луис шимолга қараб олти милча юришди: бу ерда Рижвудда уларни Хулио кутиб ўтирарди. У фурунни магазин ёнидаги юк машиналари қаторига киритиб қўйди. Бу юк машиналари қўналғаси бўлиб, ҳеч ким фурунга эътибор бермаслиги аниқ эди; одатдаги йўловчи машиналар қўналғасида турган фурун, ҳар қалай, бир неча кун эътиборни тортмайди.

Машинага Хулио ҳам ўтиргач, учаласи охириги марта Хакенсакка қараб йўл олдилар. Хулио билан Луис «шеврол» билан «форд»ни олиб чиқишди ва уч машина уч томонга қараб йўл олди. Улар машинани шаҳарнинг турли бурчакларига олиб бориб, очиқ ҳолда калити билан ташлаб кетишади; ким билади, Слоунлар оиласини ўғирлашда фойдаланилган бу машинани ўғирлаб кетувчилар ёки олиб қочувчилар топилиб қолар?

14

Уайт-Плейнздаги фалокат туфайли турли томонга тарқаб кетган текширув гуруҳи аъзоларини эрталабки узилиб қолган кенгашни давом эттириш учун соат еттидан сўнг, яъни «Оқшом хабарлари» тугагач, тўлиқ йиғиш имкони бўлди.

Ҳамишагидек стол бошида ўтирган Гарри Партриж ўтирганларга — Рита, Норман, Айрис, Карл ва Тедди Кунердан иборат ёрдамчиларига бир-бир кўз ташлаб чиқди. Ҳамма ҳолдан тойган эди: Айрис биринчи марта — сочлари тўзиқ, кийимларига сиёҳ теккан, ўзига оро бермаган ҳолатда. Жегер енги калта қўйлакда курсига ҳорғин чўкканча ўтиришарди.

«Жиноят тафсилоти» ва «Ҳар хил» деб ном олган тахтачаларда маълумотлар анча кўпайиб қолганди. Охириги маълумотни — Уайт-Плейнздаги фалокатнинг қисқача тафсилотиши Партриж машинкада кўчириб олиб қўйди. Бироқ жиноятчи-

ларнинг мақсади, шахси ва қаерда эканлиги ҳақидаги маълумотлар ҳамон номаълумлигича қолганди.

— Текширув ҳақида бирон таклиф ёки фикр борми? — сўради Партриж.

Жегер қоматини тиклаб ўтирди-да, қўл кўтарди.

— Гапир, Норм.

Кекса, кўпни кўрган кўрсатув танловчиси босиқ ва дона-дона қилиб гапирди:

— Бугун вақтимни Европа ва Яқин Шарққа қўнғироқ қилиш билан ўтказдим. бўлим мудирларига, мухбирларга, шарҳловчиларга қўнғироқ қилиб, ягона савол билан мурожаат қилдим: Ўзлари танийдиган террорчиларнинг ҳаракат йўналишлари айти пайтда қайси томонга қаратилган? Уларнинг ҳаракатида бирон ғайритабиий нарсани сезишмадими? Баъзи бир террорчилар ёки террорчи гуруҳлар бирдан ғойиб бўлиб қолишмадими? Уларнинг Қўшма Штатларга нисбатан кайфиятлари қандай? Ва ҳоказо...— Жегер бир оз тин олди-да, ён дафтарчасини варақлай бошлади: — Баъзи бир нарсаларни аниқладим. «Хезбаллох» гуруҳи бир ойдан буён Байрутда кўринмай қолган. Бироқ миш-мишларга қараганда улар ҳозир Туркияда, яҳудийларга суиқасд уюштириш билан овора. Анқарадагилар буни тасдиқлади: турк миршаблари ҳозир жиноятчиларнинг изига тушишган. Лекин ҳозирча ҳеч қандай далил йўқ, демак, улар АҚШда ҳам бўлиши мумкин.

— Раҳмат, Норм.— Партриж Карл Оуэнсга қаради.— Сен жануб билан шуғулланганингдан хабарим бор. Бирон нарса аниқладингми?

— Айтарли ҳеч нарса... Мен ҳам Норм каби касб-кори маълумот йиғиш бўлган кишилардан маълумот олишга уриндим ва у берган саволларни бердим. Манагуа, Сан-Сальвадор, Гавана, Ла-Пас, Буэнос-Айрес, Тегусигальпа, Лима, Сантьяго, Богота, Бразилия, Мехико билан боғландим. Бу шаҳар ва мамлакатларда террорчилар урчиб, кўпайиб ётгани сизларга маълум; улар худди бир поезддан иккинчи поездга ўтгани каби бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга ўтиб юришаверишади. Бироқ биронта жосуслик ёки хуфия ташкилотларида бизни қизиқтирган маълумот — террорчиларнинг гуруҳ сифатида кўринмай қолиш ҳоллари йўқ. Тўғри, битта арзимас хабар бор. Ҳозир шунинг устида ишляпман...

— Қани гапир,— деди Партриж.— Ҳали тандирдан узмаган бўлсанг ҳам ҳазм қилаверамиз.

— Бу хабарни Колумбиядан олдим. Улисес Родригес исмли йигит ҳақида...

— Террорчилар ичида энг ваҳшийи ва қонхўри ҳақидами,— гапини бўлди Рита.— Эшитишимча, уни Лотин Америка Абу Нидали дейишаркан.

— Худди шундай,— тасдиқлади Оуэнс,— уни Колумбияда содир этилган сон-саноқсиз одам ўғирлашлару уюшган тарздаги жиноятларнинг ташкилотчиси дейишади. У ерда одам ўғирлаш — ҳеч гапмас. Уч ой муқаддам Родригес Боготодан чиқиб кетиб, сўнг кўринмай қолган. Уни яхши биладиган одамларнинг айтишича, у ўтирадиганлардан эмас. Баъзи миш-мишларга қараганда, у Лондонда эмиш, хуллас, қаерда бўлишдан қатъий назар, икундан бошлаб у ер тагига киргани, осмонга чиқиб кетгани, ғойиб бўлган.— Оуэнс жим бўлиб, ўзининг қоғозларига қараб олди.— Бу ҳали ҳаммаси эмас. Мен АҚШ муҳожирлик хизматида ишлайдиган эски танишимга қўнғироқ қилиб, Родригес ҳақида маълумотларни сўрадим. Бир ордан сўнг унинг ўзи қўнғироқ қилиб, уч ойча бурун, яъни Родригес ғойиб бўлиш арафасида МРБ Муҳожирлик хизматини Родригес Майами орқали АҚШга кириб келмоқчи бўлаётгани ҳақида огоҳлантирган. Федерал ташкилотлар уни қамоққа олиш ҳақида рухсатнома берган, Муҳожирлик ва Божхона хизмати ўта хушёр бўлиб туриш учун барча чораларни кўрган. Бироқ Родригес келмаган...

— Ёки билдирмасдан ўтиб кетган,— қўшимча қилди Айрис.

— Эҳтимол. У бошқа йўл билан — Лондон орқали — юкоридаги миш-мишни эътиборга олсак — осонгина ўтиб олиши мумкин. Яна шу нарсалар маълумки, Родригес Берклида инглиз тилини ўрганган, равон ва худди она тилидай гаплашади. Бошқача айтганда, унинг талаффузига қараб америкаликлардан фарқлаб бўлмайди.

— Бу жуда қизик,— деди Рита.— Балким яна бирон қўшимчанг бордир?

— Унинг сурати йўқми? — сўради Партриж.

Оуэнс йўқ дегандай бош ирғади:

— Мен Муҳожирлик хизматидан суратини суриштирдим, бироқ ҳафсаламни пир қилишди. Айтишларича, унинг сурати ҳатто МРБда ҳам йўқ экан. Родригес тулкидай айёрлиги билан ном қозонган. Бироқ бизга омад кулиб боқди.

— Азиз-авлиёлар ҳаққи, Карл! — хитоб қилди Рита сабрсизлик билан. — Агар жуда ёзувчи бўлгинг келаётган бўлса ҳам, илтимос, кўп чўзма.

Оуэнс жилмайиб кўйди. У ўзининг сабр-тоқати билан ажралиб турарди. Бу эса уни ҳовлиқиб кетишдан ҳаминша сақлаб келарди. Ҳозир Эбрамс тугул, Азроил бўлса ҳам у шошилмасди.

— Родригес ҳақида эшитишим биланоқ мен Сан-Францискодаги шўъбамизга кўнғироқ қилдим ва Берклига одам юбориб, у ерда баъзи нарсаларни текширишни сўрадим. — У Чиппингемга қаради. — Сенинг номингдан, Лэс, айтдимки, бу ишни кечиктирмай, дарҳол билиб беришни буюрди дедим. — Янгилıklar бўлими бошлиғи бош ирғади. Оуэнс давом этди. — Берклига Фион Гоуэнни жўнатишди, дарвоқе, у ҳам Берклини тугатган, у ерларни беш қўлдай билади. Фионнинг — қизи курғурнинг омади бор экан, бўлмаса бугун шанба. Хуллас, у Родригесни танийдиган инглиз тили ўқитувчисини излаб топибди. Айтишича, Родригес узлаттабиат бўлиб, биронта дўст орттирмаган экан. Профессор Родригес суратга тушишни ёқтирмаслигини алоҳида таъкидлабди; ўзини суратга туширишларига ҳеч қачон рухсат бермаган. Талабаларнинг «Рэйли кэл» номли газетаси хорижлик талабаларнинг суратини чоп этишмоқчи бўлишган, бироқ фақат Родригес бунга рози бўлмаган. Охир-оқибат, унинг бу феъли латифага айланган ва унинг бир курсдоши — тушпа-тузук рассом йигит Родригесдан яшириб, унинг суратини чизиб юрган. Сурат битгач, уни бошқаларга кўрсатган. Суратдан хабар топган Родригес беҳад ғазабланган ва суратни ақл бовар қилмас нарҳда сотиб олган. Бироқ у бир нарсани назарда тутмаган: рассом йигит бунгача ўнлаб нусха тайёрлаб, бошқа курсдошларига тарқатиб бўлган эди.

— Бу суратлар... — Партриж тоқати тоқ бўлиб Оуэнснинг гапини бўлмоқчи эди.

— Сурат деярли қўлимизда, — деди Оуэнс жилмайиб. У ўзини шоширишларини ёқтирмас эди: — Фион Сан-Францискога қайтгач, кун бўйи телефоннинг олдидан жилмаган. Бу жуда қийин иш, чунки инглиз тили гуруҳини 72-йил 388 киши битирган. Бироқ қизи тушмагур, ишнинг кўзини биларкан, сурат берилган баъзи собик талабаларни излаб топган. Кенгаш олдидан у менга кўнғироқ қилиб, битта суратнинг изидан тушганини ва эртага эрталаб қўлига олиши билан бизга факс орқали жўнатишини айтди.

Стул атрофида жонланиш бошланди.

— Касбига ҳурмат деб шуни айтадилар, — деди Чиппингем. — Фионга менинг номимдан миннатдорчилик билдириб қўй.

— Бироқ подадан олдин чанг чиқармайлик, — деди Оуэнс. — Бу ҳали шунчаки тасодиф, Родригеснинг ўғирликда иштирок этгани шунчаки тахмин. Бундан ташқари сурат йигирма йил илгари чизилган.

— Йигирма йилда одам ўзгариб қолмайди, — деди Партриж. — Биз суратни Ларчмонтдагиларга кўрсатишимиз мумкин. Балким улар таниб олар? Яна қандай янгилıklar бор?

— Вашингтондаги шўъбамизнинг хабарига кўра, ФТБ ҳали ҳам ҳеч нарсага эришолгани йўқ. Пикапнинг қолдиғи экспертизага топширилган, бироқ бундан бирон нарса чиқишига умид йўқ. Ҳаммаси жума кuni Салерно айтгандек бўлаяпти: ФТБ олма пиш, оғзимга туш деб ўтирибди, улар жиноятчиларнинг ўзларини маълум қилишларини кутаяпти.

Партриж ҳаммага кўз ташлаб чиқди-да, Слоунга қараб:

— Кроуф, афсуски, бор-йўқ маълумотлар шу, — деди.

— Теддининг таклифи-чи, — кўшилди Рита.

— Қандай таклиф? — сўради ҳушёр тортиб Слоун.

— Теддининг ўзи тушунтира қолсин, — деди Партриж.

— Жиноятчиларнинг қароргоҳини топишнинг бир усули бор, мистер С. Бирок, уларнинг ҳозир ўша ерда эканига ишонмайман.

Купер эрталаб Партриж ва Ритага айтган фикрларини баён қилди.

— Албатта, бу ҳеч бўлмагандан кеч бўлса ҳам дегандай, бир ҳаракат...— деб гапини тугатди Купер.

— Хомхаёл,— тўнғиллади Чиппингем. У шу пайтгача ҳўмрайиб ўтирган эди. Одам ёллаш ҳақида гап кетганда у пешонасини тириштириб олди.— Қанча одам керак?

— Менимча, олтмиш киши,— деди Рита.— Яна бир нечта маълумот жамловчилар.

Чиппингем Партрижга қаради:

— Сен жиддий гапираяпсанми, Гарри?

Унинг бу гапи «Эсинг жойидами?» дегандай чиқди.

— Жиддий, Лэс,— деди Партриж.— Жуда жиддий. Мен ҳамма усуллардан фойдаланиш керак, деб ўйлайман. Таклиф ва ғоялар учун бирмунча харажат қилсак, тешиб чиқмайди.

«Тўғрику-я,— деб ўйлади ичида Чиппингем,— ўзимнинг ҳам Жессика, болакай ва чолнинг қаерда асраётганларини билгим келаяпти. Бунинг учун Маргонинг оёғига йиқилишга тайёрман. Бироқ буни уларни топишга кўзим етсагина қиламан, манави мишиқнинг куракда турмайдиган таклифи учун эмас».

— Гарри, мен ҳаммасига розиман, бироқ ҳозир «омонат» турганимни унутма,— деди Чиппингем.— Ҳали шу ёғига пул топиш муаммо бўлиб турибди.— Бироқ у Маргони тилга олмади, агар тилга олса қўрқаяпти, деб ўйлашлари мумкин эди. «Ўйлашса, ўйлайвермайдими,— деди ичида,— шусиз ҳам бошим ғалвадан чиқмай қолди. Ҳатто ишда қолиш-қолмаслигим ҳам ҳали номаълум, булар эса фақат «бер-бер» дейди.

— Менимча, Лэс...— деб гап бошлади Жегер.

Бироқ Слоун унинг гапини бўлди:

— Мен гапирай, Норм.

Жегер жим бўлди. Слоун бир оз оғриниб, сўради:

— Сенинг «пул топиш муаммо бўлиб турибди» деганинг пул беролмайман деганимми?

— Пул ҳам жиддий масала, ўзинг биласан, усиз бир қадам ҳам силжий олмаймиз. Бироқ ҳозир гап пулда эмас, соғлом фикрда. Бу таклиф ортиқча ғалвадан бошқа нарса эмас.

— Балким ўзинг бирон тузукроқ нарсани таклиф қиларсан?

— Ҳозирча йўқ.

Слоун истехзо билан сўради:

— Унда менинг бир саволимга очик жавоб бер: Марго Ллойд — Мэйсоннинг ортиқча пул бергиси йўқми?

— Биз у билан умумий сарф-харажатлар ҳақида гаплашдик,— бир оз қизишиб деди Чиппингем,— бор гап шу.— Сўнг Слоунга қараб сўради.— Иккаламиз холи гаплашсак бўладими?

— Йўқ,— портлаб кетди Слоун курсисидан ирғиб турар экан, кўзлари ғазабдан катта-катта очилди.— Ўша товуқмия шаллақининг шаънига тегмайин деб, ёлғиз гаплашишга ундаётганинг учун ҳам «йўқ.» Саволимга очик жавоб бер. Текширувга пул ажратмайдиган бўлдими?

— Бунинг нима аҳамияти бор? Пул зарур бўлса мен Стоунхенжга яна кўнғироқ қиламан...

— Мен эса ҳозироқ матбуот конференциясини чақираман, ҳозироқ, шу ерга...— ғазаб билан бақирди Слоун.— Оиламнинг ҳаёти қил устида турган, қайлардир дўзах азобини бошдан кечираётган пайтда бадавлат телестанция арзимаган харажатнинг юзига бориб, савдолашаётгани — ҳисобчилар кенгашини чақирганини, майли, бутун дунё билсин...

— Ҳеч ким савдолашаётгани йўқ,— эътироз билдирди Чиппингем.— Кроуф, бу шунчаки менинг оғзимдан чиқиб кетди...

— Шундай деб овутамаман деб ўйлаяпсанми?

— Стол атрофида ўтирганлар кулоқларига ишонгилари келмасди. Биринчидан, улардан сўрамай, келишмай яширин тарзда текширув харажатини тўхтатишгани,

иккинчидан, энг оғир паллада ўз ходимига — ўзининг бир қисмига ёрдам қўлини чўзишдан бош тортишаётгани ростми? Бунақаси ҳали бўлмаганди.

Си-би-эй бу муносабатни биров таниб-танимайдиган ходимга эмас, телестанциянинг энг асосий ва таниқли шарҳловчисига нисбатан қилаётган эди. Бу ерда Марго Ллойд-Мэйсон номи айтилди, демак, бу ташаббус бошида «Глобаник индустризи» турган экан-да, деб ўйлашди ўтирганлар. Норман Жегер ўз норозилигини билдириш учун ўрнидан турди ва босик, бироқ қатъий овозда деди:

— Гарри Теддининг таклифини қабул қилиш керак деяпти. Мен бу фикрга қўшиламан.

— Мен ҳам, — унга қўшилди Карл Оуэнс.

— Мен ҳам шу фикрдаман, — деди Айрис Иверли.

— Мени ҳам шу фикрда деб ҳисобланглар, — деди Рита истамайгина. Чиппингемга қарши бўлаётгани учун ўзини ноқулай ҳис қилди.

— Бўлди, етарли, кўпам ҳаддан ошманглар, — деди Чиппингем. — Сўзимни қайтариб олдим. Ноҳақлигимни сездим. Кроуф, мен қарши эмасман.

Чиппингем ичида Маргога ялиниб ўтирмасликка қарор қилди — барибир фойдаси бўлмаслигини у сезиб турарди. Бу харажатларга, яхшиси, унинг ўзи рухсат бериб, таваккал қилади.

Рита ўртадаги ноқулай вазиятни ўзгартириш учун энг маъқул йўлни тахлади:

— Мабодоки, шунга қарор қилган эканмиз, вақтни бой бермайлик. Душанбадан одамлар иш бошлашлари керак. Хўш, нимадан бошлаймиз.

— Артур тоғани ёрдамга чақирамиз, — деди Чиппингем. — Бугуноқ унга кўнғироқ қиламан, у эртагаёқ одам тўплашга киришади.

— Ажойиб таклиф, — деди юзи ёришиб Кроуфорд.

— Бу Артур тоғаларинг ким бўлди? — шивирлаб сўради Тедди Купер ёнида ўтирган Жегердан.

Жегер пешонасини тириштирди.

— Сен ҳали Артур тоғани танимайсанми? Унда эртага энг ғаройиб нусха билан танишасан.

Мунозара давом этарди. Рита сумкасини кавлай бошлади. Аслида у сумкага қўл тиқиб, бир парча қоғозга нимадар ёзди-да, қоғозни стол остидан Чиппингемга узатди.

Лэс одамлар ўзига қарашмаётганини кўргач, қоғозни очиб, кўз югуртирди. Қоғозга «Лэс, иш билан бўлиб, кўнғилхушлик эсдан чиқмасин яна. Бирон хилватга қочиб қолмаймизми?» деб ёзилганди.

15

Улар Ританикига йўл олишди. Унинг уйи шаҳарнинг ғарбида — ҳозиргина мунозара бўлиб ўтган жойга яқин бўлган 72- кўчада эди. Чиппингем Стасия билан ажралиш дақиқаларини кутиб, марказдан анча узоқда жойлашган Нью-Йоркда энг арзон ижара ҳисобланмиш кичкина хужралардан бирида турарди. Қиммат ва ҳашамдор ижара уйларга ҳозир унинг қўли калталик қиларди; илгари Стасия билан ўн йилдан бери бирга яшаган уйига энди қадам ҳам босолмас, хотинининг оқловчиси судни шу шартга кўндирганди.

Йўлда Чиппингем таксичидан газет дўкони олдида тўхтатишни сўради. Таксидан тушиб, у бирпасдан сўнг «Нью-Йорк таймс», «Дэйли Ньюс» ва «Пост» газеталарини қўлтиқлаб келди.

— Сен булар билан менинг нафсониятимга тегаяпсан, — деди Рита. — Ўйлайманки, ишни газета ўқишдан бошламасанг керак...

— Кейин, — деди Лэс. — Албатта кейин...

Шундай деб у ичида аёлларнинг кўнглини овлашни қачон ўрганаман, деб ўзини койиди... У баъзи кишилар ўзининг аёлларга суяги йўқлигига ҳасади келишини билиб юрарди. У элликка кираётган бўлса ҳам, бу соҳада ўзини ҳали ҳам йигирма беш яшар йигитдай ҳис қиларди. Бироқ бошқа томондан қараганда, у рўзғорбоп аёлдан ёлчимаганди.

Ҳозир ҳам Рита ўзини жунбушга солаётган эди, бироқ бир оздан сўнг совуғач, «Шу шартмиди? Ўзимни қурбон қилишимга арзийдими?» деб ичини ит тирнаши тайин. У ҳамиша ўзига-ўзи шу саволни берарди. Ўйнаши билан ўтадиган оний саодатли лаҳзалар оиласини ва қолаверса, Марго Ллойд-Мэйсон эслатгани каби, ўз обрўсию амалини қурбон қилишга арзийдими?

Буларнинг бари нима учун зарур? Тўғри, телевидениеда бир ҳўплаб, ютиб юборай деган жононларга дуч келадик, манаман деган эркак ҳам ўзини тутолмай қолиши турган гап. Бироқ сабаб бу эмас, сабаб, у шахвоний жазаванинг шайдоси; унинг танаси жазавадан тикиб шиширилган қопга ўхшаб қолади ва қачон бу қоп бўшаб, ҳозиргина гўзал, мафтункор кўринган ҳислар ўрнини ақл эгаллагач, у ҳамиша ўз ишидан пушаймон бўлаверади.

Лэс Чиппингем ўзининг ишқий саргузаштлари ҳақида яширинча кундалик ёзиб борарди; бу кундалик саҳифалари унинг муҳаббат майдонидаги зафару мағлубиятлари билан лиқ тўла эди.

Кундалик саҳифаларидан яқинда жой ола бошлаган Ританинг исми тартиб рақамига кўра бир юзу йигирма еттинчи эди. Чиппингем кундалиги фақат рақамларни қайд этадиган дафтар эмас, балки баъзида шоирона чиққан эҳтиросли кечинмалар дафтари ҳам эди.

Айни пайтда Рита ҳам Чиппингем ўйлаётган нарсалар ҳақида ўйларди. У турмушда ўзига муносиб жуфт тополмади, ростини айтса, бунга вақти ҳам бўлгани йўқ; бундан ташқари тақдирини кўшиши мумкин бўлган, у ўзи орзу қилган росмана жўмард эркакни учратолмади. Лэс билан ишқий можаролари бошланмасданок бир ички сезги билан бу ошиқ-маъшуқликнинг умри қисқа эканини ҳис қилган эди. Лэсни узоқ ўргангач, у бу эркак билан ҳаётини доимий боғлаб бўлмаслигини англади: у маъшуқаларини кўйлагидан ҳам тез алмаштириб турарди.

...Ниҳоят, улар ҳирс қуллари бўлишдан чарчашгач, газеталарни варақлашга киришишди. Иккаласи ҳам энг аввало Слоунларнинг ўғирланишига доир янгиликларга кўз югуртирдилар...

16

Ўғирлигини гоҳ у, гоҳ бу қанотига олиб оқ чарлоқлар каби учиб келаётган «Лиржет-55» самолёти аста-секин пастлай бошлади; салдан сўнг қўниш йўлаклари кўринди. Самолёт ерга қўниши билан двигателларнинг қулоқни қоматга келтирувчи гувиллаши тинди. Энди туйнуклардан катта Майаманинг турли кўчалари ва ранго-ранг чироқлари кўзга ташланарди.

Туйнукдан ташқарига қараб ўтирган Мигель тез орада бу кўчалару чироқлар билан қўшилиб, Американинг ўзи ҳам ортда қолади, деб ўйлади.

У соатига қаради. Ўн бирдан 18 дақиқа ўтган эди. Тетербородан шу ергача учиб келиш икки соатдан кўпроқ вақтни олганди.

Олдинда ўтирган Рафаэль аэропортни кузатар, Сокорро эса негадир жунжикиб ўтирарди.

Мигель Бауделье томонга ўтирилди — у ҳамон тобутга ўрнатилган мосламани ушлаб турарди. У бош ирғади: бу ҳаммаси жойида дегани эди. Мигель эса буёғи энди осон кўчсин-да, деди ичида. Сўнг кабинага кириб, учувчилардан сўради:

— Опа-Локкада қанча турамиз?

— Ярим соатдан ошиқроқ, — жавоб берди Андерхилл. — Ёқилғи қуйиб олсак, кейин декларация тўлдирардик. — Ўйлаб туриб қўшиб қўйди. — Агар божхонадагилар самолётни келиб текширмоқчи бўлишса, унда янаям кўпроқ вақтни олиши мумкин.

« — Биз бу ерда божхона текширувидан ўтишимиз шарт эмас, — тўнғиллади Мигель.

« — Кўпинча улар текшириб ўтиришмайди, — деди учувчи. — Чет элга кетаётган самолёт уларни қизиқтирмайди. Бироқ, айтишларича, кейинги пайтларда тунги учувдаги самолётларни текширишаётган экан...

Бу гап Мигелнинг бутун вужудини музлатиб юборди. Чунки у Штатлардан чиқиб кетиш учун Опа-Локка аэропортини бежиз танламаганиди: ўзи тўплаган ва «Медельин бирлашмаси» берган маълумотларга кўра, бу аэропортда божхона тартибига шунчаки номига роя қилинади.

Тетерборо каби Опа-Локка ҳам шахсий самолётларга хизмат кўрсатарди. Чет элдан келган самолётларга хўжаўрсинга божхона текшируви жорий этилган, шунда ҳам божхона ходимлари уч-тўрттадан ошиқ эмасди: Мигель тунги учувни айнан мана шу сабабларга кўра танлаганиди: унинг маълумотига кўра бу пайтда божхона ходимлари донг қотиб ухлаб ётишган ёки уй-уйларига кетиб қолишган бўлиши керак эди.

— Агар биронта божхона ходими шу ерда бўлса, у рацияси орқали бизнинг бошқарувчи билан гаплашганимизни эшитди,— деб қўшимча қилди Андерхилл.— Улар энди биз билан қизиқиши ҳам, қизикмаслиги ҳам мумкин.

Мигель бу ёғига ўрнига бориб жимгина ўтиришдан ва тақдирларини қандай ҳал қилишларини кутишдан бошқа иложи йўқлигини тушунди. Ўтирганда хаёлида турли режалар туза бошлади. Агар бугун кечаси уларнинг пешонасига божхона ходимлари билан учрашиш ёзилган экан, унда йўлда қўл келган уйдирмани ишга солиш керак. Сокорро, Рафаэль ва Баудельолардан кўнгли тўқ. Улар ўзларига юклатилган ролларни қойилмақом қилиб ўйнашди. Баудельо тобутга улаган мосламани бирпасда йиғиштириб олади. Йўқ, уларнинг уйдирмаси жуда ишончли, бунга ҳеч ким шубҳа қилмайди, муаммо бошқа нарсада — марҳумларни олиб чиқиб кетаётганда божхона ходими ўзини қандай тутиши, нималарга эътибор бериши ҳақидаги ёзма кўрсатмаларда...

Мигель бу кўрсатмаларни ёддан биларди. Ҳар бир марҳум учун зарур ҳужжатлар — ўлим тасдиқномаси, жасадни олиб чиқиб кетиш учун рухсатнома, соғлиқни сақлаш бўлимининг хулосаси ва ҳуқуқ-тартибот ташкилотларининг рухсатномаси талаб қилинади. Марҳумнинг паспортига ҳожат йўқ эди. Бироқ энг ёмони — божхона ходими тобутни очиб кўриши шарт эди.

Мигель сохта бўлса ҳам барча ҳужжатларни олдиндан тайёрлаб қўйганди. Ҳужжатлар орасида мудҳиш автомобил ҳалокати тасвирланган сурат ва ҳалокатга учраганлар таниб бўлмас даражада оловда қуйиб бўлишгани тўғрисида мақола ҳам бор эди.

Шунинг учун мабода божхона ходими самолётга келса ҳам кўрқинчли жойи йўқ, ҳужжатлар ҳаммаси жойида, бироқ у тобутни очишни талаб қилса, масала жуда жиддийлашади. Умуман, шунча ҳужжатдан сўнг божхона ходими тобутни очишга жазм қиладими, йўқми, бу ҳали номаълум.

Самолёт йўлаклардан бирига бориб тўхтагач, Мигелнинг асаблари таранглашиб, юраги тез-тез ура бошлади.

Божхона нозири Уолли Эмслер «Хушёрлик» тадбирини Вашингтондаги бир бекорчи амалдор иш йўқлигидан ўйлаб топган деган фикрда эди. Ўша — аёл ёки эркак — амалдорнинг ўзи ҳозир хушёрлик нималигини тушида кўриб, мириқиб хуррак отаётган бўлса керак... Яна икки ярим соат чидаса бўлди, Эмслер ва яна иккита божхона ходими навбатчиликни тугатиб, «Хушёрлик» тадбирига туфлайди-да, уй-уйига қайтишади.

«Хушёрлик» тадбири Кўшма Штатлардан чет элга учаётган самолётларни жуда синчковлик билан текширишни талаб қиларди. Барча самолётларни ағдартўнтар қилиб текширишга одам етишмасди. Шу сабабли божхона ходимлари самолётларни, хусусан, шахсий самолётларни номига кўздан кечириб чиқишарди. Асосан, тунда иш жуда кўпайиб кетарди.

Божхона ходимларининг асосий вазифаси тақиқланган ускуналарни олиб чиқиб кетишнинг олдини олиш эди; бироқ бу муҳим вазифа билан бирга яна бир қанча; валюта, қурол, қорадори олиб чиқиб кетишнинг олдини олиш каби вазифалари ҳам бор эдики, бундай воқеалар онда-сонда бўлиб тургани учун унга иккинчи даражали текширув сифатида қарашарди. Баъзан шу иккинчи даражали текширув бирдан ҳамманинг диққат-эътиборидаги ишга айланарди — бироқ бундай обрў ва шухрат келтирадиган текширувлар Эмслернинг навбатчилигида бирон

марта ҳам содир бўлгани йўқ. Бугун ҳам Эмслер ва яна иккита божхона ходими ўз омадларни синаб кўриш учун Опа-Локка аэропортида пайт пойлаб туришарди.

Хозиргина рациядан «Лир» компаниясига тегишли Тетербородан учиб келган ва Колумбияга учиб кетаётган самолёт ҳақида гаплашаётганини эшитишди. Балким омадлари бу марта чопар? Опа-Локка Флориданинг бошқа шаҳарларидан жуда кам фарқ қилади. Унинг номи ҳиндуча «опатишаво қалокқа» сўзидан олинган бўлиб, маъноси «катта, кенг ўтлоқ» дегани. Бу ер ҳақиқатан ҳам яйловга ўхшайди... Бир неча бинодан иборат гавжум аэропортнинг теварак-атрофи кенг ва пастқам ўтлоқзор — 1-майдонча ана шу ўтлоқзорнинг қоқ ўртасида.

Бу ерда супуришдан тортиб, таъмирлашу ёқилғи етказиб беришгача бўлган турли-туман юмушларни бажарувчи 70 кишидан иборат ходим бор. Қолганлари аэропортнинг асосий биносида ишлашади. Эмслер компьютердаги об-ҳаво маълумотларига кўз югуртираётган учувчи Андерхиллни шу ерда — асосий бинода учратди.

— Хайрли тун, капитан. Агар адашмасам, сиз Боготага учаяпсиз.

Андерхилл маълумотлардан кўзини олиб, махсус кийимдаги Эмслерни кўриб ажабланмади.

— Худди шундай.

Унинг жавоби ҳам худди олиб кетилаётган «юк» каби ғирт уйдирма эди. Аслида улар Боготога эмас, Перуга, Анд музофотининг Сион ўрмонларига бориб кўнишлари керак эди. Бироқ юкни олиб бориш учун мўмай пул ваъда қилинган, Андерхиллга самолёт Боготага учаяпти деб айтиш қаттиқ тайинланган эди. Бу аслида шунчаки расмийчилик. Сионми, Боготами, унинг фарқи йўқ; ҳавога кўтарилиб, Америка чегарасидан чиқиб олса, тўрт томони қибла, қаёқ зарур бўлса, ўша ёққа ҳайдайверади — буни ким ҳам текшириб ўтирарди.

— Агар қарши бўлмасангиз, — юмшоқ оҳангда деди Эмслер, — мен самолётни ва йўловчиларни кўздан кечирмоқчи эдим.

Андерхилл эътироз билдирмоқчи бўлди, ammo бу вазиятни янада мураккаблаштириши мумкинлигини сизди.

Денис Андерхилл ўзи олиб кетаётган тобутлар оддий тобут эмаслигини сезиб турарди: бу ё контрабанда ёки Перу-Колумбия террорчиларининг қурбони бўлган кишиларнинг жасадлари — АҚШ ҳукумати ис олмасдан жасадларни шошилиш чет элга олиб кетишяпти. Нима бўлганда ҳам ноқонуний юк, шундай экан, бошини галвага тикмагани маъқул. У автоҳалокатда ҳалок бўлганларни Боготага олиб кетишаётганларига заррача ишонгани йўқ. Агар рост бўлганда бунчалик яширин олиб кетишмасди. Бундан ташқари Андерхилл иккита йўловчининг қуролига кўзи тушганди: нега улар марҳумларни олиб кетишаётган бўлса тиш-тирноғигача қуролланиб олишган?

Гарчи самолёт Андерхиллнинг ўзиники бўлмаса-да, у колумбиялик бир сармоядорга тегишли эди — бироқ самолётда юк олиб юриш масъулияти унинг зиммасида эди. Шу сабабли у божхона нозирига қаршилиқ қилмай, бутун масъулиятни елкасидан биратўла соқит қилгиси келди.

— Жудаям мудҳиш воқеа юз берган, — деди у Эмслерга ва Боготада ўзига айтиб беришган, бироқ ўзи ишонмаган автоҳалокат ҳақида билганларини гапириб берди.

Эмслер уни индамай эшитиб турди-да. сўнг:

— Кетдик, капитан, — деди.

Улар майдончани кесиб ўтишиб, самолётга йўл олишди. Андерхилл зинада Эмслерни изда қолдириб, ўзи самолётга биринчи бўлиб чиқди:

— Хоним ва жаноблар, — деди у, — самолётимизга Америка Қўшма Штатлари божхона ходими ташриф буюрди.

Мигелнинг буйруғига кўра «Медельин бирлашмаси»нинг учала гангстери ҳам ўз жойларидан қимирламай ўтиришарди. Учувчилар самолётдан тушиб кетишгач, у ўз ҳамтовоқларига юз бериши мумкин бўлган воқеаларни ва уларнинг вазифаларини яна бир марта батафсил тушунтирганди.

У божхона текшируви бошланса, уйдирма-томошани қандай ўйнаш кераклигини эслатди, яъни «бутун ўйинни саҳналаштирди». Асосан ўзи — Мигель гапира-

ди, қолганлар «томоша кўрсатадилар». Шу сабабли ҳам Андерхиллнинг хабари уларни заррача ажаблантирмади.

— Хайрли тун, биродарлар,— Эмслер Андерхилл билан гаплашган каби юмшоқ ва хушчақчақ оҳангда саломлашди ва шу аснода самолёт ичига кўз югуртириб чиқди: олд қисмида йўловчилар ўтирар, орқа томонга тобутлар қатор териб қўйилганди. Уни кўриб Мигель ўрнидан туриб:

— Хайрли тун, ҳурматли нозир,— деб алик олди. Унинг қўлида паспортлар ва бир даста ҳужжатлар турарди. Олдин у паспортларни узатди. Эмслер паспортларни олди-да, уларни кўриш ўрнига сўради:

— Қаёққа бораяпсизлар, бу саёҳатдан мақсад нима?

Божхона ва паспорт назорати ходимлари баъзида йўловчиларни гапга тортиш учун тўсатдан илмоқли саволлар бериб қолишарди: бу ҳужжат текширишдан кўра кўпроқ самара бериши мумкин, чунки шошиб қолган йўловчи гоҳида асл мақсадларини айтиб юборишарди.

— Бу саёҳат эмас, кўргулик, кечагина орамизда юрган бутун бошли оила энди йўқ.

— Узр, сэр, сизнинг исми-шарифингиз?

— Мен Педро Паласиосман. Мен хонадон аъзоси эмасман, уларнинг яқин дўстиман. Мусибатли паллаларда ҳамдард бўлиб юрибман.

Эмслер паспортларни очиб, суратларни паспорт эгаларига бирма-бир солиштириб кўрди. Сўнг Сокоррога қараб:

— Хоним, сиз биз нима ҳақда гаплашаётганимизни тушунаёпсизми? — деди.

Сокорро ёшга тўла кўзларини кўтарди: кўп «йиғлаганидан» юзи, ёноқлари, қовоқлари қизариб кетганди. Юраги эса гурсиллаб ура бошлади. Жуда яхши билладиган инглиз тилини бузиб гапирди:

— Ҳа... оз-моз...

Эмслер бош ирғаб қўйди, сўнг Мигелдан сўради:

— Хўш, айтинг-чи, у ерда нима бор? — у тобутларни кўрсатди.

— Менда барча зарур ҳужжатлар бор.

— Уни кейин кўриб чиқаман. Олдин ўзингиз айтиб беринг.

Мигель ҳасратли ва титроқ овозда деди:

— Кўргулик бу... мудҳиш фалокат юз берди... ҳаммаси ёниб кетишди... жасадлар ҳам... О, худо, бу қандай кўргулик...

Жасадларни эслатиш билан Сокорро ўзини тутолмагандек ҳўнграб йиғлаб юборди. Рафаэль эса юзини кафтлари орасига олиб ингради. Мигелга бу йиғидан ҳам кўра ишончлироқ чиққандек туюлди. Баудельо эса адои тамом бўлгандай бошини эгиб ўтирарди.

Мигель нозирдан кўзларини узмай «воқеани» ҳикоя қилиб берди. Бироқ нозирнинг юзида ҳеч қандай ифода пайдо бўлмади — у ҳатто бир оз ишонмаётгандай ҳам эди. Шунда Мигель унга ҳужжатларни тутқазди.

— Бу ерда ҳаммаси ёзилган. Марҳамат, муҳтарам нозир, ўзингиз ўқиб чиқинг.

Эмслер ҳужжатларни олиб, кўздан кечира бошлади: жасадни Америкадан олиб чиқиб кетиш рухсатномаси, ўлим тасдиқномаси — ҳаммаси жойида эди. У газетада «босилган» мақолага кўз югуртирди: «... жасадлар... таниб бўлмас даражада ёниб кетган ва илвираб қолган...» деган сатрларни ўқиётганда кўнгли айниб кетди... Сўнг суратларга кўз югуртирди; уларга ҳатто синчиклаб қарашга юраги бетламади ҳам. Шунда эсига эрталаб уйдан юраги ғаш бўлиб чиққани тушди — балким бу бирон нохуш нарсанинг даракчисидир? Энди бир ҳафтагача гўштли овқат еёлмай юради...

Уолли Эмслер «уйдирма»нинг ростлигига заррача шубҳа қилмади. Ҳужжатлар жойида, сурату мақола ишончли, бу одамларнинг мусибати табиий, фақат энг яқин кишиларини йўқотганларгина шундай ҳасратли кўринадилар... Табиатан оилапарвар бўлган Эмслер бу одамларга чин дилдан ачинарди... Бироқ тартиб-қоида бор. Тартибга кўра тобутни очиб кўрсатиш шарт.

— Сизларга ҳамдардман,— деди у Мигелга,— бироқ қонунга кўра мен тобутни очиб кўришим керак...

Мигель ҳаммасидан ҳам мана шу нарсадан кўрқарди. У сўнгги имкониятларини ишга солди:

— Муҳтарам нозир, сиздан ёлвориб сўрайман. Шунча ғаму кулфат етарли, ўлганнинг устига тепган қилманг. Биз ахир америкаликларни катта оғамиз деб биламиз. Истисно тариқасида бирон иложи йўқми? Жасадлар шусиз ҳам хор бўлди, уни яна хор қилишнинг нима кераги бор? — Сўнг испанчалаб Сокоррога деди: — *El hombre quiere abrir los ataúdes.**

Сокорро ақлини йўқотгандек қичқирди:

— *Ay, no! Madre de Dios, no!***

— Тинчланинг, ўз дўстларингизга айтиб қўйсангиз, бу қонун-қонидани мен ёзганим йўқ. Баъзида менинг ҳам жонимга тегади, ҳалқумимга келади, бироқ бу менинг ишим, менинг бурчим.

Мигель унинг гапларини эшитгиси келмади. Энди ади-бади айтиб ўтиргиси йўқ эди. У бир қарорга келиб бўлганди.

Телба божхона ходими эса гапиришдан тўхтамасди.

— Тобутларни самолётдан тушириб, ёт кўз тушмайдиган жойга олиб бориш керак. Бу ишни учувчи қилади. 1-майдончадаги одамлар унга ёрдамлашади.

Мигель бундай қилиб бўлмаслигини тушуниб турарди. Тобутларга қўл тегиши керак эмас. Энди қурол ишлатишдан бошқа илож йўқ. Қандайдир тўнка божхоначи деб у шунча тўсиқларни-ю, манаман деган изкуварларни доғда қолдириб келгани йўқ — бу тўнкани отиб ташлайди ёхуд асир қилиб олиб, Перуга боргач, бир ёқлик қилади. Ҳаммасини кўз очиб-юмгунча ҳал қилиш керак. Учувчиларга ҳам энди бошқача муносабат қилишга тўғри келади; улар кўрқиб кетиб, учишдан бош тортишлари мумкин. Мигель қўлини қўйнига тикиди: тўққиз миллиметрли тўпшончасини отишга ҳозирлаб қўйди. Сўнг Рафаэлга кўз қисди — у бош ирғади. Сокорро сумкасини қўлига олган, тайёр ҳолда турарди.

— Йўқ, — деди хириллаб Мигель, — тобут шу ерда қолади.

У эшикни ўзига пана қилиш учун орқароқ сурилди. Қўллари қуролни қисиб ушла олди. Мана ҳозир... ҳозир ҳаммаси содир бўлади...

Худди шу пайт нотаниш овоз жаранглади.

— Бир-етти-иккинчи Акс-садо. Марказ гапираяпти.

Рақиядан таниш овозни эшитган Уолли Эмслердан ташқари ҳамма чўчиб тушишди. Эмслер белидаги рақияни олиб, оғзига тутди:

— Марказ, бир-етти-иккинчи Акс-садо гапираяпти.

— Бир-етти-иккинчи Акс-садо, — донна-донна гапирди эркак овози. — Икки-олти-саккизинчи Лима сизни зудлик билан кўнғироқ қилсин, деди. Рақияда гаплашиш мумкин эмас. 46-72-42 га кўнғироқ қилинг. Қайтараман, рақия орқали гаплашиш мумкин эмас.

— Марказ-14. Бир-етти-иккинчи Акс-садо гапираяпти. Тушундим.

Хабардан Эмслер қувониб кетганини яшириб ўтирмади. У сўнгги дақиқаларда олдинги қароридан қайтиб, рақиядаги буйруққа бўйсунушга аҳд қилди. «Икки-олти-саккизинчи Лима» — унинг Майами бўйича бошлигининг рақами эди.

Бу эса контрабанда юкланган самолёт келаётганини ва унга қарши катта тайёргарлик кўрилаётганини билдирарди: одатда божхона ходимлари энг зарур пайтдагина бир жойга тўпланишга чақириларди. Рақиядан фойдаланмаслик ҳақидаги топшириқ эса маълумот ўта махфий эканлигидан дарак берарди. Шунинг учун зудлик билан кўнғироқ қилмаса бўлмасди.

— Мени чақирингиз, тобутни очишга вақтим йўқ. Шу сабабли декларацияларингизга қўл қўйиб бераман. Учаверишларингиз мумкин.

Қоғозга имзо чекар экан, фақат йўловчилар эмас, учувчилар ҳам енгил тортишганини у сезмади. Андерхилл билан Мигель бир-бирига қараб қолишди. Бир неча сония олдин у ўзи олиб кетаётган бу одамлар қурол ишлатмоқчилигини сезиб қолган эди; шу сабабли, бу йигитлардан сафар охиригача қуролларни ўзига

* Бу одам тобутни очмоқчи (*исп.*).

** Оҳ, йўқ. Биби Марям ҳаққи, йўқ (*исп.*).

бериб қўйишларини талаб қилмоқчи бўлди, бироқ Мигелнинг еб қўйгудай қараб турганини кўриб, фикридан қайтди. Шусиз ҳам булар асабий бўлиб турибди, бундан ташқари кўп ушланиб қолишди. Декларацияни олиб йўлга тушган маъкул.

1-майдончадаги таксафонга қараб кетаётган Эмслер изидан қарсиллаб эшик ёпилганини ва самолётнинг двигатели ишга тушганини эшитди. У арзимас бир бош оғриқдан қутулганига шукр қилди: ким билади Майамида жуда катта жиноятни фош қилишда иштирок этар?

Бу орада осмонга кўтарилган «Лиржет-55» Перуга, Сионга қараб тобора баландлаганча учиб борарди...

(Давоми келгуси сонда.)

«Артур Хейли асарларида биз жаҳон адабиёти намоёндаларида кўрганимиз ва кўникканимиз каби ижобий ёхуд салбий хислатларга эга бўлган ёки маълум тоифа ва гуруҳга мансуб типнинг руҳий ботиний дунёси алоҳида таҳлил этилган бош қаҳрамонни учратмаймиз. Ёзувчи учун асарда иштирок этувчи барча қаҳрамонлар бир хил даражада ва бир кўз билан тасвирланади. Шунга кўра айтиш мумкинки, инсон қиёфасида бош қаҳрамон учрамайди, унинг деярли барча асарларида бирон касб-кор, хизмат соҳасининг бирон тури бош қаҳрамон шаклида гавдаланади. Америкада одамнинг касбига бўлган муҳаббати ёки масъулиятсизлигига қараб баҳолайдипар деган гап бор. Алоҳида фазилатларига қараб эмас, касбга бўлган муносабатига қараб, одамнинг ички дунёсини билиб олиш мумкинлигини Хейли асарлари тасдиқлайди. Агар одам ўз касбига ҳалол муносабатда бўлса, демак у ботинан ҳалол одам. Ёхуд тескариси. Шу сабабли Хейли асарларида асосий урғу маълум бир касбга қаратилади ва ана шу касб асарнинг бош қаҳрамони бўлиб, қолган барча қаҳрамонларни ўз атрофида бирлаштиради».

В. САТОНСКИЙ

Чингиз АЙТМАТОВ
Мухтор ШОХОНОВ

Қояда қолган кўз ёшлар

АЁЛЛАР — БИЗНИНГ ТАҚДИРИМИЗ ЁХУД
ОШИҚ-МАЪШУҚНИНГ НАЗМИЙ ОҚШОМИ

XX асрда инсоният икки марта жаҳон урушига ва кўплаб минтакавий доирадаги хунрезликларга гувоҳ бўлди. Ядровий синовлар, ҳалокатли зитзилалар, космосни ўзлаштириш ва шу билан боғлиқ бўлган юксак илмий-техникавий тараққиёт ҳам рўй берди. Айни пайтда боболаримизнинг минг-минг йиллик тажрибалари натижасида синовлардан ўтиб сайқал толган маънавий-ахлоқий мезонлар мисли кўрилмаган даражада тубанлашиб кетди. Муҳаббат деб аталмиш буюк туйғу — ҳаёт манбаи, ҳаётни ҳаракатга келтирадиган кудратли куч ҳам ўзининг асил мавқеини йўқотиб бораётир, ёшлар томонидан беҳуда эрмакка айлангирилиб қўйилганди. Менинг назаримда, инсоният истиқомат қиладиган жамият учун фақат ядровий урушгина бундан даҳшатлироқ хавф солиши мумкин...

Чингиз АЙТМАТОВ

Муҳаббат-ла ўтган кунлар — асил ҳаётдир,
Муҳаббатсиз яшалган кун — шунчаки кундир...

Мухтор ШОХОНОВ

Шохонов. Чике, биз каби руҳан яқин икки эркак мангу мавзу тўғрисида гаплашса нима бўлади?

Айтматов. Эшик-деразалар зичлаб ёпилганига қараганда, энди гап аёллар тўғрисида кетади, шекилли?

Шохонов. Ҳа. Ўйлайманки, тирикликнинг бош сабабчиси бўлмиш Аёл тўғрисида фикр алмашадиган пайт келди.

Айтматов. Ундай бўлса, суҳбатимиз жонланиб кетиши учун «Аёллар» номли шеърингни ўқиб бергин! Сўнг ўтган-кетган гапларни эслаймиз. Бир вақтлар Лабрюйер: «Кўплаб ҳар хил ёқимли, мулоим товушлар ичра энг роҳатижони суоқли аёлнинг товушидир», деган эди. Қалбимизда бир оз хиралашиб қолган бўлса-да, лекин ҳамон биз учун азиз бўлмиш сиймолар, майли, жонлансин.

Битта гапни олдиндан келишиб қўямиз. Суҳбатимиз мобайнида шеърларингдан тез-тез ўқиб турасан. Ушбу суҳбатимиз аёлларга бағишланган ўзига хос назм оқшоми бўла қолсин!

Шохонов. Розиман.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Ўтирардим офтобрўяда,
рангим сомон, маҳзуи, бемажол.
Кафтим ушлаб фолбин — гўянда,
тақдиримдан беради хабар:
— Дард ўтади.
Пўрсилдоқ лаблар
ранги киреди!
Аммо, сизни чуллаган иситма
бошқа дардинг аломатидир.
Айланади, ҳеч бошдан кетмас —
тўрт оймнинг «каромати»дир.

«Севги, — дейсиз,
— ҳадсиз жасорат», —
Шоир, сиз-да ўзингизча ҳақ.
Севги йўқдир, йўқдир шеърият.
Севги билан гўзаллик барҳақ.

Муҳаббат, сен мени тарк этма,
юрагимда сўндирма ўтни.
Ишонганим — қалбимда юртни.
бир аёлни севганим севган!

Айтматов. Азизим, Мухтор, ишонасанми-йўқми, шеърингни тинглаб ўтириб, бошқа даврда яшаган, бошқа халқнинг шоири — X асрда яшаган арман шоири Нареканининг товушини эшитгандай бўлдим. Жуда ажойиб! Бундан ҳайрон бўлиш керакми? Менимча, ҳайрон бўлмаслик лозим. Ҳақиқий шеъриятнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ажиб туйғулар, фикр-мулоҳазалар риштаси билан замонларни, қалбларни бир-бирига боғлаб қўяди. Айниқса, шеърдаги мана бу парча менга маъқул бўлди:

Оташ бўлиб иссиқ бермасанг,
аёл бўлиб, бўлмасанг Аёл.
Сен кимларнинг зотисан?
Қалб тубида асил гўзаллик,
мева бермас устки ялтирок...

Нарекаци ҳам сўз билан ифодалаб бўлмайдиган фожиа тўғрисида соғиниб ёзади, алам билан ёзади (ёдимда қолган мисраларни айтаман, лекин мазмуни тўғрилигига кафолат бераман): тақдирнинг бу не жазосиким, ёмғир бўлдим, аммо ёғиш насиб этмади, гул бўлдим, аммо очилиш насиб этмади.

Роҳиб бўлган Нарекаци ўз дуоларини «Худойим, юрак қаъридан чиққан илтижоларимни эшитгин!» деб нола қилади. Сен бўлсанг, Аёлга илтижо қиласан. Ўртадаги тафовут унчалик катта эмас. Шоир учун Аёлнинг ўзи Худо! Ишқилиб, У аёл орқали оламни яратган.

Шоирлар зиммасига Оллоҳ-таоло томонидан улуғ вазифа юклатилган: улар тириклик қўшиғини давом эттириши керак; бир марта яратиб қўйилган қўшиқ бир дамгина узилиб қолмаслиги, янада даҳшатлиси — у кўнглини беҳаловат қиладиган шовқин-суронга айланиб кетмаслиги лозим. Боз устига, Олам уйғунлигини атайлаб ёки билиб-билмасдан тўс-тўполон қилиб юборадиган кимсалар ҳам йўқ эмас.

Туркий халқлар, хусусан, қирғизлар билан қозоқлар қадим замонлардан буён аёлнинг иззат-ҳурматини жойига қўйишга одатланганлар. Агар ўғил болалар ёшлигидан ўтда қуймас, сувда чўкмас қилиб тарбиялансалар, қиз болалар меҳмон сифатида, бировнинг хасми сифатида авайлаб-асраб тарбияланади. Қиз бола олтин ёмби ёки бошқа оиланинг омонати сифатида кўз қорачиғидай эъзозланади. Бу анъана сандиқда сақланиб, авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдирилади. Қизалоққа кўз тегмаслиги учун кеннойиларимиз болаларнинг қалпоқчаларига олисдан ҳам кўриниб турадиган тумор, кўзмунчоқ тақиб қўйишарди ёки уккининг патини қадаб қўярдилар. Чунки, гўзаллик ва меҳр-муҳаббат тимсоли эҳтиёт қилинса, яхши ном, ғурур, виждон, миллийлик ҳеч қачон ўлмайди. Она зотига ҳар доим сажда қилинарди. Мабода ўтов мўрисиға — туйнукка қалдирғоч ин курган бўлса, токи полапонларини учирма қилмагунча кўч-кўронни йиғиштириб ёзлокқа кўчиб кетилмасди. Савоб ва гуноҳнинг фарқиға борадиган боболаримиз тулпор тукқан байтални ҳеч қачон гўштга топширмасдилар, сўймасдилар. Шавкатли авлодга ҳаёт инъом этган она ҳар қанча эъзозланса арзийди. Халқимизнинг бундай бебаҳо анъаналарини давом эттиришимиз шарт.

Шохонов. Кавказда эркаклар урушаётган бўлса, ҳатто хундорлик боис урушаётган бўлса ҳам, аёл уларнинг ўртасига оқ рўмолини ташласа — бас, шу заҳоти уруш тўхтатилган. Бу бузиб бўлмайдиган қонун эди. Агар аёлнинг, онанинг хоҳиш-иродасига кимдир бўйсунмаса, нафақат ўша кимсанинг ўзи, балки бутун уруғ-аймоқлари ҳам иснодга қоларди.

Айтматов. Ҳа, ҳар бир жамият, ҳар бир давлат аёлга нисбатан ўз муносабатларини, сиёсатини шакллантиради.

Инқилобдан кейин Шўро ҳокимияти ўрнатилган йилларда очарчилик, репрессия бошланиб кетди. Улуғ Ватан уруши, хонавайрон бўлган хўжаликларни тиклаш даври аёлларнинг аёллигини, уларнинг табиатнинг ўзи ато этган асил моҳиятини унутишга мажбур қилди. Айнан ўша йилларда аёлнинг нозик елкаларига зил-замбил юк ортиб қўйилди. Бизнинг умумий дўстимиз бўлмиш Евгений Евтушенконинг:

Қандай бўлди, қачон юз берди,
унутдикми, ким деб ўйладик?
Биз аёлни булгадик ерга,
эркак билан тенг қилиб қўйдик,—

деган мисралари ўз вақтида давр руҳига қарши йўналтирилган бачкана ижтимоий танқид сифатида қораланди.

Шўро ҳокимияти йилларида пўлатдек мушакли аёлларни кўкларга кўтариб мақташ учун шоир ва рассомлар қандай «илҳом пари»сидан қувват олганини ҳозир тасаввур этиб бўлмайди. Аёлларнинг бундай тоифасини улуглаш анча илгарри бошланган. Эсингдами, Некрасовда: «Югуриб кетаётган отни тўхтатиб қолади, ёнгин бўлаётган кулбага ҳам кираверади», деган мисралар бор. Аёл гўзаллигининг бўлажак «идеал»ига ўша пайтлардаёқ асос солинганди. Кейинчалик ўша асос-пойдевор устига «Колхозчи ва ишчи аёл» ҳайкали ўрнатилди. Бундан одамлар яхши маънода ларзага тушдилар, ҳайратландилар. Бўлмасам-чи! «Кичкина» одам ўзини қаро терга ботиб юрадиган қаҳрамоннинг тимсоли деб тасаввур эта бошлади. Ҳозир уларни калака қилиш осон. Лекин бу гапларнинг орқасида жуда мураккаб психология, мантқиқ, тарих, санъат турибди. Биз ҳам бундан мустасно эмасмиз. Ишончим комилки, агар ҳайкалтарош деҳқон аёлнинг қўлига болға, эркак ишчининг қўлига ўроқ тутқазиб қўйганда ҳам биров ажабланмасди. Бемаъниликмми? Албатта. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан шундай кўринади. Бирок, ўша бемаъ依лик бор ҳақиқатни акс эттирарди. Ахир, аёлларнинг ўзлари (улар кўпчилик эди!) эркаклар билан тенг ҳуқуқли эканини таъкидлаб кўрсатиш учун фақат юриш-туришда эмас, ҳатто гап-сўзларида, кийинишларида ҳам тақлид қилишарди-ку?!

Агар мана шундай ёлғондакам тенглик қандай оқибатларга олиб бориши мумкинлиги тўғрисида жамият олдинроқ ўйлаб кўрганда эди, ҳаммаси ойдин бўларди.

Ҳа, алам қилар экан. Бундай йўсинда «янги дунё» қуриб бўлмаслиги энди аниқ бўлди. Аччиқ тажрибамиздан тегишли хулоса чиқара оламизми?

Эсингдами, Аббос Жумагуловнинг уйида меҳмон бўлган пайтимизда ҳаммамиз бирдан аёллар тўғрисидаги суҳбатга берилиб кетган эдик. Орамизда Асқар Ақаев ҳам бор эди. Сен ўша кунни ҳақиқий эркак қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги шеърингни ўқиб, барчамизни қойил қолдирган эдинг. Мен кейинчалик китобларингдан ўша шеърингни қидириб кўрдим, лекин тополмадим. Илтимос, ўша шеърингни яна бир марта ўқиб бер!

Шохонов. Бу катта шеър. Фақат суҳбат мавзусига алоқадор парчани ўқиб бераман.

Қадим Ўтрор шаҳрида
чол яшарди обрў-ҳурматли.
Оқсоқолнинг бор эди битта
тулпор оти Ғиркўк келбатли.
Феъллик эди тулпор кўп,
қон оқизиб сувлиқ чайнарди.

Тулпор ҳақда миш-миш гап
овул буйлаб тарқалди.
Кишнаганда эшитилар
етти тепа наридан,
Ўлса ҳамки — бу жонвор —
сув ичмайди ариқдан.
Ман-ман деган қанчалари зор,
яқинлашга юрак бетламас.
Яқинлашса, қора ёл тулпор
тепиб ташлар, ҳеч ҳам йўлатмас.
Унга қараш заҳматли, оғир.
Шон-шавкатни от ҳам сезадир.
Оқсоқолнинг бөр эди яна
тенгсиз гўзал буй етган қизи,
икки юзи нақш олма-я!
Феъллик эди, аммо, юлдузи...
Суяр эди қизалогин ҳам,
кўп ўйларди унинг тақдирин...
Қиз ҳам севмас отасини кам,
Аммо, бир кун қолди гапириб,
эркаларкан қўлдаги қушин,
отасига сўз қотди шундай:
— Қачонгача миш-мишлар, хужум,
Отажоним, чидайсиз унга?
— Нима қилди? — ҳайрон отаси, —
очикроқ айт, нима деганинг?
— Сотсангиз-чи, шу отингизни,
қаридингиз, керак жонингиз,
неси билан ром айлар сизни?
Қайсар отга хонумонингиз
сарф айламай ўйланг-да бизни!
— Қизим, ҳақсан, кўпроқ балки сен,
аммо, айт-чи, кишанланган қалб
безътибор қолса сўлмасми?
Эркинлик деб, туғилган борки,
ору номус, завқи тошади.
Арзийди ул шамолга бурқаб
юрагини, тоғлар ошади.
Шу тулпорим — тирик тушимдир,
ўсмирликдан ёдгорим — қашқа.
Бу оламда олижаноброқ
мўъжиза йўқ отлардан бошқа.
Оҳ, билмайсан, сен ҳали ёшсан!
Қизга боқди ота мунғайиб.
Ўйлаб кетди балки шу нафас
тулпор чопиб ўтган кунларин.
Секин деди нафасин ютиб:
— Феълени деб отни уришма,
пойтақларда ундадир ютуқ,
У темиртан, олов, суришма.
Эркин чўллар туғилган юрти,
шу боисдан олар улоқни.
Ёниб чопар юракда ўти,
йўлатмайди шундан бировни.

Ана шундай шавкати учун
наҳот, феълин кечириб бўлмас?
Кечирмасак ёғилар бутун
юрт ланнати, ўчириб бўлмас.
Бу гапдан сўнг жим қолар ота.
Кейин келиб бир оз ўзига:
— Қирчанғилар озми дунёда, —
дея қарар ота қизига.
Қандай фойда, манфаатлар бор?
Мақташади уни одамлар.
Балки, шундан бизларнинг тулпор,
Аччиқланиб чекади ғамлар.
Биз билмаймиз.

Тили бўлсайли
Феълин ўзи берарди айтиб.
Шундай дегач, ота турсайди.
— Ташвишдаман сўзинг эшитиб, —
давом этди, отди зарда, —
бахтинг сендан юзин бурмасин.
Қадимгилар билсанг, тулпорга
эркакларни нисбат беришган...
Шайтон урсин,
ота сўзи чинга айланди,
қизгинанинг бахти бойланди.
Аёл билан ҳаёт бежирим,
лек фожиа бундамас, асли,
аёлсифат эркак турқини
кўрсам, кўзир энг ёмон жиним.
Гоҳо аёл эркак кўркини
олмоқ бўлар, бу қандай қилиқ?
Сабаби не? Ўйла, топ, изла.
Худо берган жинсидан тониб,
наҳот, аёл ушоқ юзига
тус беради эркак аталиб.
Урфнинг бунда қанчалик айби?
Ё қизиққон она табиат
шошдимикан? Ҳар кимнинг таъби!
Ачинаман уларга фақат.
Ким бўлмасин, эркакми-аёл,
ўзин билсин, билсин ўрнини.
Ютиб бўлган номус-орини,
Хушомаддан силаб қорнини
мамлакатни бошқарса алҳол
аёлсифат эркак не бўлар?
Ўзинг берган, ато этган дил,
парчасини сақла, худойим.
Эркак бўлсанг эркаклигинг қил,
гар аёлсан — бўлгин мулойим.
Ўзгачамас, моҳият шунда...
Ўзинг қўлла ушбу оламда,
насиб этсин шундай бир аёл.
Енгиб ўтсин шодлигу ғамни,
бахт келтирсин тулпор — қора ёл!

Айтматов. Қандай жамиятда бўлмасин, инсон табиатига сурбетлик билан аралашсалар, ундан «янги» инсонни вужудга келтираман (яратаман, ясайман, таъмирлайман) деб ўйлаган кимса чучварани хом санайди. Аслида, ҳаддан ташқари жоҳил кимсаларгина инсонга тажовуз қилиши мумкин.

Шошқалоқлик барибир панд беради. Бўлмасам, ақли-ҳуши жойида бўлган одам шунақа деб валақлайдими? Эртакни ҳақиқатга айлантирмоқчи бўлган каллаварамларнинг хаёлидан нималар кечди экан? Бунақа хаёл ҳатто иблиснинг ҳам етти ухлаб тушига кирмаса керак!

Сенга битта воқеани айтиб бераман. Социалистик жаннат деб таърифланган жиннихона тўғрисида.

Ҳаммаси осон бўлади: эркаклар билан аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини тенглаштириш ғояси зарурий эҳтиёж натижасида (дастлаб, бу ғоя муаллифларининг ўзига ғоят инсонпарварликдек туюлади!) туғилади. Ишчи кучи етишмай қолади. Демак, одамлар ёшасига коммунизм қурилишига жалб этилса, мақсадга мувофиқ бўлади. «Темир қўлларимиз билан инсониятни бахтли келажакка ҳайдаб киритамиз!» деган шиор ўртага ташланади. Шундан сўнг, аёллар техникани эгаллашга, йирик завод-фабрикаларда дастгоҳни бошқаришга, абадий музлик қоплаган ўлкаларда эркаклар билан бир сафда туриб ишлашга тарғиб қилинади. Чақириқ дарҳол қўлма-қўл бўлиб кетади. Газета саҳифаларида улкан тракторни бошқариб бораётган нозик комсомол қизларнинг суратлари пайдо бўлади.

Афсуски, давлат томонидан ўтказилган «Хужум» компанияси ўша даврнинг оғир хатоларидан бири эди дейиш камлик қилади. Бу инсониятга қарши қаратилган жиноят эди. Устига-устак, илоҳий оламнинг қурилмасига қарши йўналтирилган жиноят эди. Худонинг барқарорлигини инкор этган муртадлар Худонинг вазифасини ўз зиммаларига оладилар ва «янги олам яратамиз» деб, даҳшатли ўйин бошлайдилар. «Новаторлар» ўзларининг аҳмоқона ғояси билан ёшларнинг катта қисмини заҳарлайдилар. Андрей Платонов ибораси билан айтганда, «ердаги жаннат»нинг тимсоли бўлмиш афсонавий («хандақ») барпо этмоқчи бўладилар.

Шохонов. Ҳа, яхши ният билан дўзах томон қадам ташланади. Афтидан, у пайтлари ҳеч ким Инжили шарифда айтилган доно гапларни эсламайди. Ҳартугул, ҳеч ким бу билан ҳисоблашмайди. Уни тарих ахлатхонасига улоқтириб юборадилар.

60-йилларнинг бошларида Қозоғистоннинг Семипалатинск вилояти Шубартов тумани комсомоллари республикадаги ўрта мактабларнинг битирувчиларига «синф бўйича ёшасига чорвачилик соҳасига ишга борайлик!» деб мурожаат қилдилар. Бундан асло ажабланмаслик даркор. У пайтлари Чимкент вилояти газетасида корректор бўлиб ишлардим: ўша ташаббусни қизгин қўллаб-қувватлаган битта мактабнинг битирувчи синф ўқувчилари тўғрисида ўзим ҳам мақола ёзганман.

Ўшанда менинг ташаббусим билан вилоят ижодкор ёшларининг клуби ташкил этилганди. Ҳузуримизга машҳур ёзувчи Ғабит Мусрепов ташриф буюрди. Вилоят комсомол қўмитасининг котиби билан биргаликда қозоқ адабиётининг мумтоз вакилини қутлагани бордим. Салом-алиқдан сўнг, Ғабит оға янгиликлар билан қизиқди. Жуда ғайратли йигит бўлган комсомол котиби бидирлаб ахборот бера бошлади:

— Вилоятимизнинг икки мингдан ортиқ битирувчи синф ўқувчилари Шубартов комсомолларининг мурожаатини қўллаб-қувватлашга шайланиб туришибди. Улар имтиҳонларни топширган заҳоти комсомол йўлланмаси бўйича чорвачилик соҳасида иш бошлайдилар. Уларнинг ярмидан кўпроғи қизлар!..

Шу пайт Ғабит оға қошларини чимирди.

— Жамиятимизнинг асосий камчилиги шундан иборатки, биз эркакларнинг вазифаларини ҳам аёллар зиммасига юклаб қўйдик, — деди у.

Партия ташаббуси кескин танқид остига олинганини эшитиб, даҳшатга тушиб кетдим. Ахир, у пайтлари ҳеч ким бундай фикрни ҳатто хаёлига келтирмасди. Қизил Иттифоқ мафкура соҳасида ажойиб ғалабани қўлга киритган эди.

Албатта, ақл бовар қилмайдиган оғир замонларда аёлларнинг ўз зиммасига оғир мажбурият олишини тушуниш мумкин. Масала, Сизнинг «Жамила» номли қиссангизни эслайлик. Луи Арагон уни: «Дунёда муҳаббат тўғрисида яратилган энг гўзал қисса!» деб баҳолаганди. Улуғ Ватан уруши йилларида аёлларимиз

қариялар ва ўсмирлар қаторида туриб эрта тонгдан қора шомгача тер тўкиб меҳнат қиладилар. Кўнга келган тўйдан ҳеч ким қочиб қутулмайди.

Сиртдан қаралса, бу қисса худди уруш тўғрисида ёзилгандек туюлади. Арагон уни нима учун муҳаббат ҳақида ёзилган дoston деб атайди? Чунки, Сиз ҳамма нарсадан устун бўлган Муҳаббатни тасвирлаб бергансиз. Айни чоғда ўлим ҳам ҳаққоний акс эттирилади. Феодал замондан қолган итоатгўйлик каби сарқитлар фош қилинади. Жамила маъшуқанинг эркин, қизғин қалби билан яшайди. Унинг учун олий ҳақиқат мана шу.

Путурдан кетган, мунофиқ ахлоқ тарафдорлари қиссани қутуриб танқид қиладилар. Улар инсон туйғуларини темир катак ичига ҳайдаб киритиб, маҳв этмоқчи бўладилар.

Чике, Сиз инсон фақат меҳнатнинг ўзи билан бахтли бўлмаслигини исботлаб бердингиз. Шубҳасиз, миллионлаб ўқувчилар миллатидан қатъи-назар, Жамиладан озодлик илмини, қалб ва ақл-идроқ эркинлигини ўргандилар. Тоталитар тузумнинг аёл устидан ўрнатган ҳукмронлигига қарши норозилик тимсоли — Жамила. Халқ бу аёл сиймосида норозиликни кўрди.

Аминманки, гўзаллик ва меҳр қадрсизланган жойда жоҳиллик ва бачканалик бошланади.

Эсимда, 50-йилларнинг бошларида овулимизда яшайдиган ёши ўтиб қолган бир аёл ўтин териб келиш учун жўнайди. Алдоқчи дунёда муҳтожликдан ёмон нарса бўлмайди. Аёл бир кўтарим ўтинни орқалаб уйига қайтаркан, йўлда бирдан тўлғоқ тутиб қолади. Хуллас, фарзанд туғилади. Аёл ўтқир тош билан гўдакнинг киндигини кесади ва чақалоғини эски-туски кийимга йўрғақлаб, боғлам ўтинини судраганча овулга келади. Минг машаққат билан тўпланган ўтинни ташлаб кетишга кўзи қиймайди. Аёл бир оз дам олишни хаёлига ҳам келтирмасдан уй юмушларига уннаб кетади. Мўридан тутун чиқаётганини кўриб эри билан қўшнилари уйга кирадилар. Бирдан чақалоқ йиғлаб қолади. Ҳамма ҳайрон бўлади. Аёл эса:

— Бу бизнинг боламиз, ўтин тергани бориб, туғиб олдим,— деб жавоб қайтади бамайлихотир.

Айтматов. Илгари аёл ҳаловати нима эканини, эркақларнинг самимий муносабатларини кўрган рус хотинлари аламли қўшиқ тўқишади:

От ҳам ўзим, ҳўкиз ҳам,
Бизларга берсин тўзим.
Вақти келса, хотинман,
Ҳатто эркақ ҳам ўзим...

Афсуски, «киши руҳининг муҳандислари» бўлмиш биз ёзувчиларнинг ҳам бу борада айбимиз бор: социалистик реализм методига амал қиламиз деб аёл-раҳбар тисмолини уялмасдан адабиётга олиб кирдик. Аёл директор, партқўм котиблари эркақдан баттар қўпол, шаллақи, уддабурон бўлишади. Туриш-турмуши ҳам, гап-сўзлари ҳам эркақча-да. Шундай қилиб, коммунист-конструкторлар Худонинг ўзи яратиб қўйган аёл билан эркақ ўртасидаги тафовутни йўқотмоқчи бўлдилар.

Инсон ўзи чинакам яхши кўрадиган одамига ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайди. Ҳақиқий муҳаббат билан ҳою-ҳаваснинг фарқи ҳам ана шунда. Ошиқ қалб соҳиби ўзини ўйламайди. Ошиқ ўзини қурбон қилиб, маъшуқасини сақлаб қолишга тайёр туради. Сенинг қаҳрамонларинг — ўзига бино қўйган худбин кимсалар. Ундай кимсалар тикилиб ётибди. Яқин-яқингача айрим замондош аёллар коммунист эрларини ҳар хил товламачиликлар воситасида ипсиз боғлаб олган эдилар, «партбилетингдан маҳрум қиламан», деб дўқ-пўписа қиладилар. Бечора эркақ гўё дўзахда яшагача мажбур бўларди. Агар бундай эр бугун хотинига «таллоқ» берса борми, эртагаёқ масаласи парткомда муҳокама этиларди, индинга эса райком, ҳатто горкомда етти дўзах азобини бошидан кечирарди. Имконият чекланган эди: ё қаллиғинг билан то умринг охиригача ит-мушук бўлиб яшашинг керак, яъни тирик мурдага айланишинг лозим, ё худ партбилетни топшириб, жиноятчи деган тамға остида ишдан ҳайдалишинг зарур. Таниш-билишлару қариндош-уруғлар жўровоз бўлишиб, «жиноятчи эр»ни ит пийпалаб ташлаган тулки аҳволига солиб қўйишлари тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Ўз виждонининг ҳукмига бўйсунган эркақ қолган умрини шундай азобда кечирарди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Энг «инсоншарвар» жамиятда партия билан давлатнинг инсон ҳуқуқларига ҳақиқий муносабати шунақа эди. Бу маънода ўзларини жинидан баттар ёмон кўрадиган эрлари билан битта кўрпанинг остида тепкилашиб ётгани учун айрим аёллар жонажон партиядан миннатдор эдилар.

Шохонов. Эркакшода аёллар ва хотинчалиш эркаклар муносабати узоқ вақт мобайнида ёш авлод тарбиясига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Мен мактабда ўқиб юрган йилларда эркак муаллимлар кўпчиликни ташкил этарди. Уларнинг ўрни бошқача эди — айримлари биз учун идеал бўларди.

Айтматов. Шўро ҳокимияти ҳукм сурган кейинги 15-20 йил давомида мактабларда, олий ўқув юрларида аёл ўқитувчиларнинг миқдори кескин кўпайиб кетди. Ҳозирги ёшлар болалар боғчаларида, мактабларида, олий ўқув юрларида асосан хотинлар қўлида тарбия олишяпти. Эркак таъсирини сезмаган болалар, ўсмирлар беихтиёр аёл мураббийларнинг айрим сифатларига тақлид қила бошладилар. Ўз лафзидан қайтгандан кўра, ўлимни афзал, деб биладиган ор-номусли эркаклар ўрнига тинимсиз маҳмадоналик қиладиган, фақат ўзининг ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиган беномус эркаклар бемаза қовуннинг уруғидай кўпайиб кетди. Бу масала жамиятимиз учун жиддий муаммога айланди.

Оқибат шундай бўлдики, ўзимиз истамаган ҳолда эркак билан аёлнинг асил вазифаси тўғрисида чўлтоқ тасаввурга эга бўлган авлодни вояга етказиб қўйдик.

Эркаклар нима учун ўқитувчи бўлишдан ор қиладилар? Бу саволнинг жавоби кундай равшан: биринчидан, бу касб эгалари эътибордан қолган; иккинчидан, маоши кам. Мисол учун, айтايлик, Олмония билан Францияда (ўйлайманки, Фарбдаги бошқа тараққий этган мамлакатларда ҳам шундай) энг обрў-эътиборли касб эгалари деб ўқитувчилар, дўхтирлар, полициячилар ҳисобланади. Масалан, Англияда болалар боғчасига тарбиячи ёки мактабга ўқитувчи бўлиб ишга кириш учун жуда катта кўрик-танловда голиб чиқиш керак. Ниҳоятда адолатли йўл шу: бошқа иш қўлидан келмагани учун таълим-тарбия соҳасига тасодифан кириб қолган беғам, ланж кимсалар болаларнинг тарбияси билан шуғулланишини ота-оналар мутлақо истамайдилар.

Нафсиламбирини айтганда, бир пайтлари Шарқда ҳам домла-муаллимлар бе-ниҳоя ҳурматли зотлар каби эъозланарди. Ҳозир-чи?!

Изданишдан, учрашувдан, айрилиқдан иборат бўлган бу ҳаётда Гомер ва Шекспир тараннум этган аёл таровати, аёл улуғлиги жамиятнинг ахлоқий асосини ташкил этмоғи лозим. Жамиятда ҳар қандай ўзгаришлар рўй беришидан қатъи назар, унинг пойдевори ўзгармаслиги керак.

Шохонов. Назаримда, суҳбат мавзусини ўзимизга бурадиган пайт келди. Ахир, биз ҳам одам, одамларга хос хусусиятлар бизга ҳам бегона эмас. Қизиғи шундаки, агар бирорта йигит бир вақтнинг ўзида ўнта қиз билан ошиқ-маъшук бўлиб юрса ҳам, ҳеч ким бунга эътибор бермайди. Лекин, дунёга машҳур бўлган Чингиз Айтматовнинг ҳар бир қадами одамларнинг кўз ўнгида...

Айтматов. Ҳар бир тақдир чексиз-чекгарасиз, мураккаб сирлари билан яратилади. Ҳар бир инсон ўз ҳаётида тақдир тақозосига кўра, пешонасига ёзиб қўйилган аёлни ёки эркакни учратади. Учрашгач, улар биргаликда ўзларининг бахт-саодатини қидирадилар. Бу борада ўзим ҳам истисно эмасман...

Менинг ҳаётимда ҳам унутилмас дамлар бўлган. Ҳозир фақат хотирага айла-ниб қолган эса-да, аммо ҳамон эсимга тушиб қолса, қалбим ларзага тушади. Яширмайман, талабалик йилларимда турли-туман зиёфат кечаларида, рақс майдонларида кўплаб қизлар билан танишганман. Тунлари мижжа қоқмасдан уларга мактублар ёзардим, дилим қатидаги ўй ва фикрларни изҳор қиладиган энг таъсирчан сўзларни излаб қийналардим, сўнг улардан ҳам қалин конвертларга жойлашган мактублар олардим. Мехр билан кашта тўқилган жуда кўп рўмолчалар каминага совға қилинган. Эсладингми, каштали рўмолча совға қилиш бир пайтлар урф бўлган эди? Ширин жилмайишингга қараб туриб билдимки, ўзинг ҳам анча-мунча рўмолча олган кўринасан...

Аммо, ўткинчи туйғулар қанчалик тез аланга олган бўлса, шунчалик тез сўниб қоларди. Бу ҳол гулдан-гулга кўниб юрган капалакка ўхшайди. Улар юрак-

да из қолдирмасди. Бироқ, мен ўз ҳаётимда бутун вужудимни қамраб олган. Муҳаббатни ҳам учратганман. Биз бир-биримизни излаганимиз йўқ. Ҳаммаси ўз-ўзидан рўй берди. Ўша тасодифий учрашув тақдирнинг бебаҳо инояти бўлди. Менинг ҳаётимни нур бўлиб ёритган Аёл — қирғиз санъатининг юлдузи, машҳур балерина Бибисора Бейшеналиева эди.

Ўша азиз сиймо ҳозиргача тушларимга киради, бедор қилади, кўнглимни кўтаради, ўтмишга қайтаради... 50-йилларнинг охирлари. Москвадаги Адабиёт институтини тамомладим. Асарларим марказий матбуотда нашр қилина бошлади. Мен тўғримида гапириб қолишди. Ўша пайтлари Болтиқ денгизи флотида хизмат қилаётган қирғиз оилаларининг болаларига оталиқ ёрдами кўрсатадиган делегация ташкил этилди. Каминани ўша пайтлари Фрунзе шаҳар партия қўмитасининг биринчи котиби вазифасида ишлайдиган Турдакун Усубалиев ҳузурига чақириб, делегация таркибида Ленинградга бориб келишни таклиф этди.

Қирғизистоннинг опера ва балет театри группаси ўша кунлари «Ленфильм» студиясида «Чўлпон» балет-фильмини суратга олаётган эди. Бош партияни ижро этаётган Бибисора Бейшеналиева билан ўша жойда учрашдим. Кейинчалик билдимки, тақдир пешонамга шу учрашувни ёзиб қўйган экан.

Икки-учта денгизчи ҳамроҳлигида катерда «Аврора» крейсери ёнига сузиб борган чоғимизда бизнинг делегация палубада турган эди. Улар орасида оқ-сарикдан келган, кўзлари доим қулиб турадиган Бибисора ҳам бор эди. Унинг келишган субматини, қоп-қора сочларини денгиздан эсаётган майин шамол силаб-сийпаларди. У кулимсираб бизга қўл силкитиб қўйди. Илгари бир-биримиз тўғримида кўп эшитган бўлсак-да, лекин шахсан таниш эмасдик. Негадир жуда осон яқин бўлиб қолдик, бир-биримизга ажиб меҳр қўйдик. Буни сўз билан ифода-лаб бўлмайди. Агар бизнинг нозик туйғуларимиз бирдан ўт олиб, гулханга айланиб кетди, десам, ҳойнаҳой, ишонмасанг керак. Биз аввал учрашмаганимизга ҳайрон эдик.

Атрофдаги одамлар, қушларнинг чуғурлаши, япроқларнинг шитирлаши, денгиз тўлқинларининг шовуллаши — ҳамма-ҳаммаси мутлақо бошқача тусга кириб қолди. Менинг атрофимдаги дунё таниб бўлмас даража ёрқинлашиб, гўзаллашиб кетди.

Ленинграднинг оппоқ тунлари қўйнида Нева соҳилларида чарчоқ нималигини билмасдан узоқ-узоқ сайр қилардик, бир-биримизга айтадиган гапларимиз ҳам сира тугамасди. Бахтли дамларимиз бир неча соат давом этдими ёки бир неча аср давом этдими, буни ҳеч ким билмасди. Шу пайтгача яшаб ўтган умрим иккинчи даражали бўлиб қолди. Оламда фақат мен билан Бибисора бор эди. Мен ва у...

Бир неча кун ҳам кўз очиб-юмгунча ўтиб кетди. Делегациямиз Қирғизистонга учиб кетди. Юрагимнинг ярмини Нева соҳилларига ташлаб кетишга кучим ҳам етмади, хоҳишим ҳам бўлмади. Икки ўт орасида қолдим. Ниҳоят, Москвада ишим бор эди, деб баҳона қилдим Ленинграддан кетмадим. Икки-уч кундан сўнг пойтахтга йўл олдим. Орқамдан Бибисора ҳам етиб борди. «Москва» меҳмонхонасида бир кечаю бир кундузни бирга ўтказдик, холос. Лекин, бу руҳий яқинликнинг унутилмас дамлари бўлди. Биз қайта-қайта хайрлашардик, бироқ бир-биримиздан асло ажралгимиз келмасди. Ахийри мен Бибисорани электрричкада Ленинградга қадар кузатиб бордим. У мени Москвагача қайтадан кузатиб қўймоқчи бўлди. Лекин, мен қаттиқ туриб, зўрға ниятидан қайтардим.

Ўша кундан эътибор то Бибисоранинг сўнгги кунларига қадар — ўн тўрт йил мобайнида юрагимда аланга олган ёлқин бир дақиқа ҳам сўнмади.

Албатта, мана шу ўтган йиллар давомида ҳар хил миш-мишлар бизни роса безор қилди.

Бибисора Ленинградда ўқиган эди. Театр, кино, адабиёт соҳасини теран тушунарди. Унинг санъат тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари жуда чуқур ва ўзига хос бўларди. Бетимсол истеъдод соҳибаси, бағоят гўзал аёл бўлган Бибисоранинг бутун ҳаётимга, ижодимга ўтказган таъсирини сўз билан ифодалаб бўлмайди.

Энди кимнингдир кўнглида ҳақли савол туғилиши мумкин: худди «Минг бир кеча» эртақларидаги ошиқ-маъшуклар каби бир-бирини жонидан ҳам ортиқ дара-

жада яхши кўрадиган бу инсонлар нима учун турмуш қурмайдилар? Мен ана шу мавзуда гап бошлаган пайтларим Бибисора гапни дарҳол бошқа томонга буриб юборар ёки ҳозирча шошилмасликни маслаҳат берар эди. Биз кейинчалик Дзержинский бульваригадаги уйдан, бир-бирига қўшни подъезддан янги квартира олдик. Кунларнинг бирида биз ёлғиз қолган пайтимиз Бибисора ғамгин кулимсираганча:

— Ачинов (у фамилиямни бош ҳарфи билан исмиمنىнг биринчи бўғинидан шундай ном ўйлаб топганди), нима демоқчи эканингни билиб турибман. Айтадиларки, бир-бирларини ҳақиқий яхши кўрадиган одамларнинг тақдири қўшилмас эмиш,— деди. У бирпас сукут сақлади. Эҳтимол, шундай бўлиши керакдир. Кундалик оилавий ташвишлар ҳар қандай буюк туйғуларни емириб юборди. Ўз муҳаббатимизни никоҳ кишани билан занжирбанд этишимиз шартмикан?

«Суйган ёрига турмушга чиқишни орзу қилмайдиган аёл бормикан?..»

Кейинчалик тушундимки, Бибисора мени партиядош «ўртоқлар»им билан адабиётчи ҳамкасбларимнинг шафқатсиз зарбаларидан асраб қолишни истаганди. У ўзини асло ўйламади.

Ўша йилларда талоқ — қўйди-чиқди нима эканини ўзинг ҳам биласан. Мен Бибисоранинг гапларига кўниб, тўғри қилганманми? Бу савол энди мени умрбод кийнайди.

Шохонов. Бундай жазо турлари қозоқлар ўртасида ҳам жуда кенг тарқалган эди. Бизнинг адабиётимизнинг мумтоз вакили Ғабит Мусрепов, машҳур қаҳрамон-ёзувчи Бовуржон Момиш ўғли, таниқли қўшиқчи Ермак Серкабоевлар қайта уйланганлари учун узоқ вақтгача танқидга учраб, фелъетонларнинг бош қаҳрамонлари бўлиб юрдилар.

Айтматов. Биз нималар демайлик, менинг юлдузим ёрқин порлаши учун Бибисора ўзининг аёллик бахтини қурбон қилди. Мушоҳада — онгнинг вазифаси, туйғу — юракнинг имтиёзи. Бир-бирига антагонистик душман бўлган ана шу икки фазилят фақат буюк шахс тимсолида мужассам бўлиши мумкин. Буюк шахсгина суюкли ёрининг фойдасини кўзлаб ундан юз ўтиради.

Бир куни Бибисора икковимиз «Москва — Олмаота» поездида Фрунзегга келадиган эдик. Икки кишилик шинам купе. Ҳеч ким телефонга чақириб ёки эшик қўнғирогини жиринглатиб безовта қилмайди. Уч кечаю уч кундуз гўё эртақ мисоли ҳайратомуз кечди. Вақт тўхтаб қолди. Биз худди бошқа бир оламга тушиб қолгандек эдик. Ҳар хил мавзудаги суҳбатларимиз, бошқа пайтлари бировга айтиб бўлмайдиган сирли гапларимиз, адабиёт ва санъат тўғрисидаги баҳс-мунозараларимиз бир-бирини тўлдирарди. Ўшанда илк бора англаб етдимки, ўй-хаёллари, руҳияти, табиати жиҳатдан ўзингга яқин инсонни топишдан-да аълороқ бахт йўқ экан.

«Шундай кун ҳам бўладики, уни бутун бошли бир асрга ҳам алмаштирмайсан. Бугун менинг ҳаётимдаги энг бахтли кундир».

Ахир, Бибисоранинг ҳаяжон ичра айтган ўша сўзларини унутиб бўладими?

Поезд эса бизни худди беозор йўрға каби манзил томон олиб борарди. Баъзан вагон деразасидан табиатга мафтун бўлиб тикилиб қолардик. Россиянинг битмас-туганмас кўм-кўк ўрмонлари, худди халқ қалбидек бепоён Қозоғистон даштлари кўз ўнгимиздан бир-бир ўтарди. Поездимиз Орол шаҳрида тўхтагач, тоза денгиз ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиш учун ташқарига чиқдик. У пайтлари Орол денгизининг тўлқинлари шаҳар остонасини ювиб турарди. Қуёш шуъласида ўйноқи тўлқинлар йилт-йилт қиларди. Кейин Қизил Ўрда, Чимкент, Тулқубос бекатлари келди...

Эсингдами, бир сафар биз сенинг машинангда Тошкентдан Бишкекка қайтгандик? Қип-қизил қуёш аста-секин уфққа эниб борарди, осмоннинг ярми шафақ рангига бўялганди. Ҳаяжонли дақиқалар эди. Тулқубосга яқинлашгач, баланд тепаликни айланиб ўтиш учун темир йўл кескин бурилиш ясайди. Баҳор ва ёз фаслида бу жойлар чаманзор бўлиб кетади: унга қараб сира тўймайсан. Ўшанда сендан машинани тўхтатишининг илтимос қилдим-да, ундан тушдим. Қандай гўзал! Худди 25 йил аввалгидек баланд тепалик ён бағридан Олмаота тарафга поезд ўтиб борарди. Темир йўл четигадаги тепаликни икки-уч қатор бўлиб ўраб турган темир тўсиқлар ҳам ўзгаришсиз эди. Қишда тепаликдан қор кўчкиси тушиб,

йўлни тўсиб қолмаслиги учун шундай гов ясаб қўйилганди. Юрагим ҳаприқиб кетди. Шу ердан ўтаётганимизда, айнан мана шу жой Бибисорани бағоят тўлқин-кантириб юборганди. У табиат гўзаллигини кўриб, худди ёш боладай қувонган эди. Биз Бибисора билан биргаликда жуда кўп ажиб шаҳарларни, тарихий гўшаларни, диққатга сазовор ўлкаларни зиёрат қилгандик. Масалан, Фрунзе шаҳрини олиб кўрайлик. Айрим уйлар, чорраҳалар, истироҳат боғлари ёнидан ўтаётиб, қайси нуқтада нималар тўғрисида гаплашганимиз, нима учун хурсанд бўлганимиз ёки нега хафа бўлганимиз худди кечагидек ёдимда турибди.

Эсингдами, яқинда Қирғизистон Давлат опера ва балет театрига қандайдир учрашувга боргандик? Мен нималар тўғрисида гап-сўз бўлганини умуман эшитмадим, ўз хаёлларим билан банд эдим. Бибисоранинг беназир иқтидори мана шу саҳнада гуллаб-яшнади. Менинг кўз ўнгимдан худди кинодагидек у билан боғлиқ бўлган воқеалар бирин-кетин ўта бошлади. Саҳнага қарасам — бас, у гўё оққуш каби юрган бўлади. Бибисора айнан худди шу тимсолда хаёлимга ўрнашиб қолган. Айтиш мумкинки, мен унинг мангу навқирон руҳига ўрнатилган тирик ҳайкалга ўхшайман.

Қайсидир бир гастролдан у бетоб бўлиб қайтди. Ташхис — кўкракда ёмон шиш пайдо бўлган эди. Бибисорани Кунцево касалхонасига ётқиздик. У бир ярим йил азоб тортди. У тортган азоб-уқубатларнинг ҳаммасини гапириб бўлмайди. Касалхона худудига фақат махсус рухсатнома билангина кириш мумкин эди. Бибисора билан битта палатада худди ўшандай ташхис қўйилган СССР Халқ артисткаси Ольга Николаевна Андровская ҳам ётарди. Александр Трифонович Твардовский ҳам худди ўшандай бедаво дардга чалинган бўлиб, у ҳам Кунцевода даволанмоқда эди. У биринчилардан бўлиб каминага ёзувчилик соҳасида «оқ йўл» тилаган, илк қиссаларимни ўзининг «Новый мир» журналида эълон қилган эди. Қачон касалхонага борсам, албатта, унинг ҳолидан хабар олиб қайтардим. Врачлар нечоғлиқ ҳаракат қилишмасин, у тез суръатда ўзини олдириб қўйди. Кўп ўтмасдан Твардовский оламдан ўтди.

Бибисора ҳам кунма-кун сўлиб борарди. Унинг ёстикдан бошини кўтаришга да кучи етмасди. У бутунлай ўзгариб кетди. Ёқимли кўзларининг нури хира тортиб қолди. Ўшандан кейингина англадимки, Бибисоранинг дарди бедаво экан. Оёқларимда мадор қолмади...

Киттак ҳаракат қилса — бас, Бибисоранинг жони қийналиб кетарди. Шундан сўнг, уни Фрунзегга олиб қайтдик. Иш жойимда босим ўтира олмасдим, касалхона теваратида тинчини йўқотган одам каби айланиб юраверардим. Умрининг санокли кунлари қолганини билиб, Бибисора тақдирга тан берди. Мен ҳузурига кириб борган заҳотим кайфиятимни кўтариш учун мажолсизгина кулиб кўярди. У сўнгги дамларида ҳам мени бало-қазолардан асрайдиган фаришта бўлиб қолди.

1973 йилнинг 11 май куни Бибисора вафот этди.

Шохонов. Гувоҳларнинг айтишича, Опера ва балет театрида бўлиб ўтган ви-долашув маросимида Сиз бор товушда ўкириб йиғлаган экансиз. Ўша пайтдаги республика раҳбарларидан бирининг тоқати тоқ бўлиб: «Анавини сал тинчитиб қўйинглар-э, жонга тегди-ку!» деган экан. Ундай кимсалар умр бўйи бирга яшаган ўз хотинининг жанозасида ҳам обрўйдан тушиб қолмаслик учун бир томчи кўзёш тўкишдан ор қиладилар. Агар тоталитар тузум шароитида юқори мансабда ўтирган, хотини бор коммунист, Сиздек машҳур инсон одамлар олдида ўкириб йиғлаган бўлсангиз, демак, ростдан ҳам суюкли аёлингиздан ажралгансиз, бошингизга чинакам оғир мусибат тушган.

Эсимда, бир кун самийи суҳбат қуриб ўтирган пайтимиз таниқли қирғиз шоири Суёнбой Эралиев бояги мавзуга тўхталиб: «Бибисора ажойиб инсон эди. Унинг гўзаллиги ҳам табиий бўлиб, ақл-идроки ва бошқа фазилатлари ҳақиқий қирғиз қизларига монанд эди. Ўз вақтида ўзим ҳам, бошқа шоирлар ҳам унга шеърлар бағишлаганмиз. Бибисоранинг бевақт ўлими бутун қирғиз халқини, унинг жамики муҳлисларини ларзага солиб юборди. Эшитишимча, улар буюк пок муҳаббат билан бир-бирига боғланган эдилар. Чингиз Бибисоранинг жанозасига қоп-қора кийимда, кўзлари шишган ҳолда келди. Чингиз кўз ёшларини яшириб ўтирмади. Айрим таъзиячиларга унинг ҳолати мутлақо ёқмади. Тўрт тарафдан:

«Уялса бўлмайдами! Ахир, хотини бор, битта оиланинг бошлиғи!» деган шивир-шивирлар қулоққа чалинарди. Мен эса фахр билан: «Чингиз ёзувчи сифатида буюк бўлгани каби эркак сифатида ҳам буюкдир! У суюкли аёлни сўнгги йўлга эр-какка муносиб равишда кузатиб қўймоқда!» деб ўйлардим ичимда», деган эди.

Айтматов. Самимий сўзлари учун Суюнбой оғага катта раҳмат! Бибисорани йўқотиб, мен тақдиримни йўқотганимни одамлар қаёқдан билишарди?

Шохонов. «Манас» эпосининг 1000 йиллиги байрам қилинаётган тантанали кунларда Бишкек марказида Турғунбой Содиков яратган «Эл қуту» монументал ҳайкали очилди. Бу ажойиб ёдгорлик гўё қирғиз халқининг ўғил-қизларини шуҳрат чўққисига олиб кетаётган бургутга ўхшайди. Ёдгорликнинг бир тарафида чуқур ўйга толганча Сиз турибсиз, бошқа тарафда эса бетимсол Бибисора Бейшеналиева; қирғиз санъатининг осмонида виқор ила парвоз этиб юрган оққуш.

Бу ҳол тасодифми ёки ҳайкалтарошнинг хаёлими? Лекин, фоний дунёда тақдирлари қўшилмаган икки буюк зот ёдгорликда ҳам ажралиб туришибди: ўзлари нонидан ҳам азиз биладиган тоғларга, серҳосил далаларга ҳар хил нуқталардан назар солмоқдалар, Иссиқкўлни томоша қилмоқдалар...

Ёдгорлик очилаётган пайтда мен Сизнинг ёнингда эдим. Сиз Бибисоранинг бронза сиймосига узоқ вақт меҳр билан тикилиб қолдингиз...

Айтматов. Бибисора вафот этгач, орадан кўп вақт ўтмасдан мени Италияга таклиф қилдилар. Теплоходда Сицилияга жўнадик. Очиқ денгиз. Ойдин оқшом. Салқин шабада эсарди.

Олислардан улкан шаҳарнинг чироқлари милтираб кўрина бошлади. Бирдан Бибисора икковимиз эшитишни ёқтирадиган мусиқа товуши қаёқдандир таралиб қолди. Одамлар палубада рақсга туша бошладилар. Мен эсам, бир четда тўсиққа суянганимча юм-юм йиғлардим. Кўз ёшларимни яшириб ўтиришга ҳеч қандай ҳожат йўқ эди: атроф денгиз, оқшом, кўкда ой балқиб турибди, кимсасиз орол, ўзим билан ўзим ёлғиз қолган эдим...

Ўша мусиқа товушини ҳозир эшитсам ҳам тўлқинланиб кетаман. Дарҳол Бибисора эсимга тўшади. Бу туйғуни тушунтириб беришга ожизман.

«Кассандра тамғаси» романимда битта воқеа бор: менинг қаҳрамоним делегацияси таркибида Японияга бориб қолгач, оқшом чоғи пароходда сузиб юради. Ўша манзара, ўша кечинмалар. Бу гал япон мусиқаси таъсири остида уйғонган хотиранлар бир-бир кўз ўнгидан ўтаверади. Италияга қилган сафарим чоғида ёлғизликнинг ва Бибисора соғинчининг тимсоли сифатида ўша манзара хотирамда мухрланиб қолган.

Шохонов. 70- йилларнинг ўрталарида биз Москвада учрашиб қолдик. Сиз мени меҳмонхонага таклиф этдингиз. Ўшанда биринчи марта рафиқангиз Мариямни кўрдим. У сиз билан ёнма-ён ўтирарди. Тақдир сизга шундай, очиқ кўнгил, ёрқин чеҳра аёлни насиб этгани учун ичимда хурсанд бўлдим. Сизни у чинакамига ҳурмат қилиб, эъозлаб қолмасдан, айни чоғда ижодингиз учун қулай имкониятлар яратиб, қўлидан келганча кўмак беради. У мулоҳазакор, маданиятли, иқтидорли аёл: «Асрни қаритган кун» («Бўронли бекат») романингиз асосида манқурчилик мавзусида махсус киносценарий ёзган. Туркменистон студияси ўша фильмни суратга олиб, экранга чиқарди. Ёнингда ички оламингни тушунадиган, ҳамфикр инсон бўлса, шунинг ўзи жуда катта бахт.

Айтматов. Бибисоранинг ўлиmidан сўнг, бўшаб қолган кўнглимни тўлдирадиган бирор нарса тополмадим...

Шунақа гаплар, Мухторжон. Дастлаб, учрашув — умид бахш этган, сўнг айрилик — азоб берган муҳаббат пешонамга ёзилган экан. Ўшандай оғир дамларда Мариям билан учрашув насиб қилди. Аста-секин вақт ўтиши билан азоб-уқубатлар ортда қолди, ҳаёт изига тушиб кетди. Мариям икковимизнинг иккита умидимиз, иккита суянчиғимиз бор — қизимиз Ширин ва ўғлимиз Элдор. Хотиним икковимиз орзу қиламизки, фарзандларимиз қандай касб-хунарни танлашмасин, фақат муносиб инсон бўлиб вояга етишса бас.

Шохонов. Худо хоҳласа, айтганингиз бўлади. Яқинда қизингиз мени жуда хурсанд қилиб юборди. Олмаота тайёрагоҳидан оилангизни Брюсселга кузатиб

қўяётган пайтимиз, Сиз тасодифан эшитиб қолмаслигингиз учун астагина кулоғимга шивирлади:

— Мухтор амаки, дадамнинг қанд касали бор. У меҳмондорчилик пайти касалини эсдан чиқариб, ширинлик тановул қилиши мумкин. Илтимос, дадамга кўз-қулоқ бўлиб юринг.

Айтматов. Кўп вақтимизни бирга ўтказамиз. Шу боис қизим отасини сенга топширган бўлса керак...

Шохонов. Журналист Жонибек Жонузоқ диктофонни қўлига олиб, Сиз ўз ҳаёт йўлингизда учратган аёллар тўғрисида «материал» тўплаб, «Айтматовнинг оймлари» номли китоб нашр эттирди. Бу китоб ҳатто баъзи бир туманлардаги озиқ-овқат дўконларининг пештахталарида турибди. Ўзим кўрдим.

Айтматов. Бировнинг қалбини худди чигит ивигиладиган ҳовуз каби титкилаб кўриш — гирт пасткашлик. Агар кимнингдир шундан бошқа қиладиган иши бўлмаса, майли, ёзаверсин. Ахир, қайси бир чобуққаламнинг қўлидан ушлаб турасан?!

Керез — менинг биринчи хотиним. Биз талабалик пайтимиздан эътиборан оғир доvonларни ва айни чоғда ёшликнинг сурурли йилларини ошиб ўтдик. Худо раҳмат қилгур онам Нағима хоним билан улар худди она-боладек узоқ йиллар давомида ёнма-ён яшадилар. Керез менинг Санжар, Асқар исмли ўғилларимнинг онасидир. Худога шукр, иккови ҳам мустақил инсон бўлиб вояга етди. Ҳозир иш-ляпятилар.

Таттибиби Турсунбоева масаласига келсак, ўз вақтида у ҳам қалбимнинг тўридан жой олганди. У ноёб истеъдод соҳибаси бўлиб, қирғиз театр санъатининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган.

Тақдирнинг тор кўчаларида бошқа аёлларни ҳам учратганман. Лекин, худога шукрки, улар анави чобуққаламнинг қўлига тушмайдилар. Чин дилдан иқрорманки, мен учун илҳом париси бўлган аёлларни учратганим тақдирнинг иноятидир. Улар туфайли самарали ижод қилдим, бахтнинг юлдузли онларини бошимдан кечирдим.

Шохонов. Қирғизистонга элчи бўлиб келган йилим, «Рухоният» жамияти Тўқтағул номидаги Давлат филармониясининг катта залида каминанинг ижодий кечасини ўтказди. Кеча адоғида нотаниш бир аёл ёнимга яқинлашди-да:

— Мухтор, азизим, сен мени эслолмасанг керак. Мен Керезман, Чингиз оғаннинг... — деб гапни нима билан тугатишни билмай қолди.

Мен ҳам ўзимни йўқотиб қўйдим. Чунки, илгари у билан сира учрашмагандим. Кейин соғлигини, туриш-турмушини сўрай бошладим.

— Қирғизлар билан қозоқларнинг қардошлигини мустаҳкамлаш учун Чингиз кўп ишлар қилди. Сен ҳам ўша ишни давом эттираётганинг учун биз ниҳоятда хурсандмиз. Сенинг Чингиз оғанг эса... юз йилда бир марта туғиладиган шахс. У билан бирга яшаган йилларим ҳаётимдаги энг азиз дамлардир, — деди у тўлқинланиб.

Айтматов. Раҳмат. Энди суҳбатимиз янада жонлироқ бўлиши учун, илтимос, бир маромда риёкорлик билан уч минг йил яшагандан кўра қизгин муҳаббат билан уч йил яшаган афзал эканлиги тўғрисидаги шеърингни ўқиб бергин! Бу шеърни ўқиган ҳар бир инсон, шак-шубҳасиз, ўйланиб қолади...

Шохонов:

Ҳаёт қисқа, дединг, айланай,
Капалакнинг бир учганидай.
Бир замонлар инсон қафтида
кўп асрлар турган айнимай.
Уч минг йиллаб яшаган одам,
мусибатсиз, беташвиш, беғам.
Тараққиёт
қанча секин ўсган бўлса,
Кейин шунча пастлаган, бўтам.
Умр ўтган ҳузурбахш тушдай,

турмуш курган етти юз ёшда,
бу ёшгача ман этилган уйланиш,
халқники бир ўйин-томоша...
Бир кун
миш-миш таралди бадбин,
Курук чўпга кетгандай ёнғин.
Икки юзга кирмаган гўлак
ўғил ва қиз...
Бўпти эр-хотин!
Ўша ўсмир дейди отага:

— Уйланаман!

Ота хуноб:

оқ қиламан худди шу соат,

кимларга сен ўхшадинг?

Панд бердинг-а ўхшатиб!

Йўқол кўздан, бошқа сўзим йўқ,

Беш аср кут,

кўнглинг бўлсин тўқ.

Уйланасан менга деса мингтага,

Билиб қўйгин — ота сўзи ўқ!

— Йўқ, отажон,— дейди йигит,—

Майли, ўлдир! Бўлайин ит,

кечир мени аввало, ота,

совчи бўлгин,

сўзларингдан қайт.

Сувга тушган тошдай жим,

отанинг-чи, юраги ғижим.

Севишганлар қасам ичишган,

ажратолмас ҳаттоки ўлим!

Кўл ушлашиб қочдилар бундан,

тоғ устида тўшақ булутдан.

Тутиб келиб тўйни суришди,

вақтинчалик юз йил муддатга.

Нола қилар севишганлар:

— Ё худойим! Борсан албатта,

ҳаёт завқи муҳаббатда.

Муҳаббатсиз шунча одамнинг

умри ўтар ғурбатда.

Туғилган чўл эркини бергин,

уч кунгина кейин ўлдиргин!

Шу оломон ичра муҳаббат

чироқларин ёқайлик бугун.

Фаришталар қаҳри-да аччиқ...

Гурзи солди вақтга сапчиб,

ўттиз бора қисқарди муддат,

бир лаҳзада асрни қучиб,

ҳаёт тезлар, чиқариб қанот.

Ким айтади, қисқа деб ҳаёт?!

Айтматов. Бу шеърни ёзган шоир муҳаббатнинг Эверест чўққисига кўтарилганми?

Шохонов. Ёшлик пайтимда менинг ҳаётимда бир воқеа бўлган. Кундузи ҳаёлимдан, кечаси тушларимдан нари кетмасди. Қалбимни ағдар-тўнтар қилиб юборганди.

Айтматов. Сенинг ҳаётинг тўғрисида ҳар хил гаплар эшитганман (табиийки, кўп гапларни қаламқаш ҳамкасбларимиздан эшитганман). Бир-икки марта ўзингдан сўраб билмоқчи бўлдим-у... Кўриниб турибди, мана, энди вақт-соати келди. Фақат ҳамфикр, руҳан яқин одам билангина сирлашиш мумкин.

Агар истасанг, очиқ-ойдин гапиравер. Мен хотираларингни бўлмасдан эшитишга ҳаракат қиламан.

Шохонов. Биз у пайтлари баландпарвоз ғоялар таъсирида яшардик. Дўстим Ҳасан икковимиз ҳар кунни, ҳеч бўлмаса, битта одамга яхшилик қилиш тўғрисида келишиб олдик. Арзимас бўлса-да, аммо яхшилик қилиш керак. Шу ниятда, яъни ёрдамга муҳтож кимсаларни учратиш мақсадида Чимкентда санқиб юрардик. Кўчаларда одам гавжум бўларди: ҳар ким ўз иши билан шошиб юрарди. Кўчанинг нариги бетига ўтказиб қўйишимизга ёки оғир юкини орқасига кўтариб қўйишимизга муҳтож кишини ҳар кунни учратиш бўлмасди. Бироқ, йигит сўздан, арслон изидан қайтмаслиги керак. Биз ҳар кунни бозорга борадиган бўлдик. У ерда қариялар кўп бўлади, баъзан ногиронлар ҳам учраб қоларди. Уларнинг араваларидан юқларини тушириш ёки бошқа жойга элтиб бериш биз учун унчалик қийин эмасди. Миннатдорлик сўзларини эшитиб, ўзимизни ниҳоятда бахтиёр ҳис этардик. Лекин, орадан бирмунча вақт ўтгач, ҳозирги замон ибораси билан айтганда, Ҳасан икковимиз «олижаноб ишларимиз»ни тўхтатишга мажбур бўлдик. Чунки, таниш-билишлар орасида «улар бозорда ҳаммоллик қилишиб, чойчақа ишлаб юришибди», деган миш-миш тарқалади.

Бозорга қатнаб, одамлар билан мулоқот қилиб, муҳтож кишиларни излаб юриб, охир-оқибат, шеърятнинг гўзал оламига кириб қолдим. Айтмоқчи, Сизнинг «Жамила» қиссангизни сонма-сон эълон қилган «Лениншил жас» газетаси менинг ҳам бир саҳифага яқин шеърларимни босиб чиқаради. У пайтлари энди ўн олти ёшга тўлгандим. Худди «Бўтақўз» қиссангиздаги Камол каби тракторчиларга ёрдамчи бўлиб ишлардим. Шундай қилиб, газетада ғижимланиб кетган, қора мойга булганган кепка кийиб тушган суратим ҳам, бошловчи журналист Мингбой Илёсовнинг шеърларим тўғрисидаги илиқ сўзлари ҳам чоп этилди. Офтобда қорайиб, чанга беланиб кетган шогирд бола ўзининг газетада босилган суратиغا, шеърларига қараб нечоғлик хурсанд бўлганини тасаввур этиш қийинмас. Унинг шеърлари ўзига ниҳоятда маънодор кўринади. Илк бора шеърларим эълон қилинган, хий-

ла «сурбет» бўлиб қолдим: туркум шеърларимни газета-журналларга кетма-кет жўнатавердим. Шеърларимни тез-тез эълон қиладиган бўлишди.

Ажойиб кунларнинг бирида мени Чимкент Педагогика институтида бўладиган шеърят кечасига таклиф қилдилар. Бирталай ҳаваскорлар, шоирлар тўпланишди. Биз бирин-кетин саҳнага чиқиб, ўз шеърларимизни ўқиб бердик. Мен ҳам бир нечта шеъримни ўқидим-да, саҳнадан залга қайтиб тушдим. Шу чоғ ёнимга ўша Қиз келди. Гўзал эди. Икки ёноғида кулдиргичи бор эди. У кулимсираганча: «Дастхат ёзиб беринг», деб қалин дафтарини узатди. Нимаси биландир хуркак охуни эслатарди. Унинг кўзлари қорағатдай ялтирарди. Сочлари сип-силлик, бир тутам қилиб орқасига тугиб қўйилганди. Қиз янада офатижон бўлиб кўринарди. Дафтар топ-тоза эди, муқоваси қаттиқ, ялтироқ қоғозга ўралган. Дафтарни очдим у қора мой юқи кепка кийиб тушган суратимга кўзим тушди: газетадан қирқиб олинган шеърларимнинг атрофига қизил қалам билан ҳошия тортилганди.

Кутилмаган ҳолдан каловланиб қолдим. Бу саҳифага шеърим изҳори дил ёзадиган имкон йўқ эди. Қизининг исми Кулёнда эди. Мен дафтарга бир-бирига қовушмаган жумлаларни ёзиб қўйдим. Чунки, умримда илк бор дастхат ёзишим эди.

Кулёнда билан мутлақо тасодифан танишдим. Ўша кеча покиза, кўтаринки муҳаббат бошланди. Ўша қиз биринчи марта менинг шеърларимни ёддан айтиб берди. Тўғриси, мен у пайтлари келажакда шоир бўлишни орзу қилмасдим. Назаримда, шоирлар бугундай бошқа тоифадаги одам бўлиши керак эди.

— Вақти келгач, сиз жуда зўр шоир бўласиз,— деб такрорлашни яхши кўрарди Кулёнда.

Унинг сўзлари қалбимга малҳам бўларди, ўзимга нисбатан ишонч уйғотарди.

У пайтлари Чимкент ҳозирги кўринишидан бошқача эди. Шаҳарнинг ғарбий тарафида ўрмонзор бўларди: қуюқ бутазор, қамишзор қоплаб олганди. Ўрмонга яқин жойдаги беш қаватли уйларнинг бирида Кулёнда акасининг уйида истиқомат қиларди. Институтда ўқишлари тугагач, уни кутиб олиб, уйига кузатиб қўярдим.

Шанба ва якшанба келишини орзиқиб кутар эдик. Шовқин-сурондан узоқроқ бўлган шаҳар ташқарисига автобусда чиқиб кетардик. Оптимизга доимо яёв қайтардик.

Кулёнда гиёҳларни, уларнинг шифобахш хусусиятларини жуда яхши биларди. Болалигимдан бери кўриб юрадиганим ялпиз ва қизилпойчанинг мўъжизақор хусусиятлари тўғрисида биринчи марта ўша қиздан эшитдим. Унинг китоб-дафталари орасидан ҳар доим қуритилган гулларни топиш мумкин эди. Ҳидларини йўқотмаган бўларди.

Бир гал сайр этиб юрган чоғимиз, йўл четида ўлиб ётган тўрғайни кўриб қолдик. «Оҳ, шўрли-ик,— деб Кулёнда пичирлаганча унинг ёнига чўнқайиб ўтирди.— Бечора нега ўлди экан? Уни илон сеҳрлаб қўйдимкан ёки болалар уриб ўлдиришдимикан?.. Майли, нима бўлганда ҳам энди уни дафн этиш керак».

Мен ҳам унинг ёнига чўнқайдим. Биргалашиб чўп билан чуқурча қаздик ва тантанали равишда тўрғайнинг ўлигини дафн этдик. Биз у пайтлари табиат ҳар сонияда тирик жониворларнинг жонини олиб туришини ҳали билмасдик. Айтишларича, капалак фақат олти кун умр кўрар экан, холос.

Мен табиат қўйнидаги овулда вояга етганман. Ҳар хил қушларни, ҳайвонларни кўрганман. Белга урадиган кўм-кўк майсазорларни беармон кезиб чиққанман: майса устида ағанаб ётиб, булутларни мириқиб томоша қилганман. Маълум бўлишича, мен Кулёнда гапириб берган кўп нарсаларни билмас эканман. Қизнинг шарофати билан атрофимни қуршаб олган дунёга бошқача нигоҳ билан қарашни ўргандим.

Ҳар кун яхшилик қилиш керак: ҳеч бўлмаса, битта муҳтож одамга ёрдам бериш лозим, деган фикримни қиз жуда юқори баҳоларди.

— Улуғ ишлар айнан мана шунақа қутлуғ қадамлардан бошланиши керак,— дерди у бир сафар ўйчан шивирлаб.— Агар одамлар яхшилик қилмай қўйсалар, агар улар бир-бирларини хурсанд қилишни бас қилсалар борми, дунё тўс-тўполон, шафқатсиз бўлиб кетади.

Бу борада Кулёнда адабиётдан, буюк зотлар ҳаётидан кўнлаб мисоллар кел-

тириши мумкин эди. Биз кўпинча Дон Кихот билан Санчо Пансанинг қизиқарли саргузаштларини эслаб турардик. Бир гал у кимнингдир: «Уятсиз кимса ўзини инсон ҳисоблаши мумкин эмас», — деган иборасини такрорлади. Сўнг қўшиб қўйди: — Уятни йўқотсак, биз ҳамма нарсадан жудо бўламиз. Жамиятимиздаги энг катта муаммо ҳам ана шу. Айрим қизларимиз тиззасидан юқорироғи ҳам кўриниб турадиган мини-юбка кийиб юрадилар. Очкўзликдан даҳшатлироқ нима бор? Ишқилиб, буларнинг бари бало-офатларни бошламаса гўрғайди».

Қулёнданинг ўша сўзлари ҳамон ёдимда.

У ҳеч қачон исмишни айтиб мурожаат қилмасди. Доим «сиз»ларди. Замонавий кишилардек бир-биримизни «сен»лайлик: ахир, биз эски таниш бўлиб қолдик, дердим. Бунга жавобан у:

— Менинг бувим ҳозиргача бувамни «сиз»лайди. Ҳозир шаҳарлик қозоқлар ҳатто ўз отасини ҳам «сен»лайди. Ахир, бу бизнинг қадимий урф-одатларимизга, анъаналаримизга мутлақо тескари-ку! — дерди.

Унинг ҳаётга муносабати мени тўлқинлантириб юборарди. У пайтлари бахтли онларим худди тушдаги каби бирпасда ўтиб кетишини хаёлимга келтирмасдим.

Таникли қозоқ шоири Тўлаган Айберганов биринчилардан бўлиб менга дўстона қўл чўзган инсонлардан бўлади. Шак-шубҳасиз, ўша учрашув тақдирнинг ноёб совғасидир.

Йигирма тўққиз яшарлик пайтида оламдан ўтган Тўлаган бизнинг шеърятимизга янги нафас, янги бўёқлар олиб киришга улгурди. У мендан бор-йўғи беш ёш катта эди, холос. Илк шеърларим матбуотда эълон қилинган, унинг ўзи мени излаб топти. Танишдик. Жингалақ сочли, дўнг пешона, очик чехрали бу йигит дарров одамни ўзига ром этиб оларди.

— Қизинг борми? — деб сўради у бир гал дабдурустан.

Қулёнда тўғрисида гапириб бердим.

— Мени ҳам у билан таништириб қўй, — деб илтимоҳ қилди.

— Яхши, индинга — 2 июль туғилган куним бўлади. Мен уни ҳам таклиф этаман. Сўнг сизларни таништириб қўяман. Акс ҳолда, уялиб учрашувга келмайди.

— Бўпти. Бугун қайтиб кетмоқчи эдим. Азбаройи туғилган кунинг шарофати билан икки кун қоладиган бўлдим, — деб розилик берди шоир.

Бир кундан сўнг биз уч киши бўлиб шаҳар ташқарисига чиқиб кетдик. Майса устига газета тўшаб, онам атайлаб пишириб берган гўштни, нонни, бир неча шиша лимонад билан пивони дастурхон устига қўйдик. Тўлаган мени туғилган куним билан қутлаб, бир жуфт китоб совға қилди. Ўша китобларнинг номлари ҳалигача эсимда турибди: бири Қовшарийнинг «Зоил Олатовининг қушлари», иккинчиси «Тошбақа турлари» деб аталарди.

Унга миннатдорлик билдирдим. Сўнг:

— Тўлаган ака, мабодо мени ветеринария институтининг талабаси деб ўйламадингизми? — деб сўрадим ҳазил аралаш.

— Ҳақиқий шоир бўлиш учун атрофимизни қуршаб турган олам тўғрисида батафсил маълумотга эга бўлиш керак. Акс ҳолда, узоққа бориб бўлмайди.

Қулёнда ҳам унинг фикр-мулоҳазаларини қўллаб-қувватлади.

— Мен ҳам Сизга китоб совға қилмоқчиман. Бу асарларнинг муаллифи қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов. У Шакар қишлоғида туғилган, Жамбулдаги қишлоқ хўжалиги техникумини тамомлаган. — У менга рус тилида нашр этилган қалингина «Дашту тоғлар қиссаси» номли китобни узатди.

Шундай қилиб, Қулёнда воситасида Сиз билан илк бора танишганман. У пайтлари жиловсиз туйғуларим жунбушга келганди. Ўша кун кўллаб шеърлар ўқилди. Тўлаган Қулёндага бағишлаб саккиз қатор шеър тўқиди-да, унинг қизил дафтарига ёзиб берди. Мен бўлсам, қуйидаги мисраларни қоғозга туширдим:

Кўзларимда кўрдим бахтим юлдузин,

Иккимизга аён бўлган бир сўзин.

Кўшиқларинг ногоҳ бахтдай хуш, татим,

Учраштирди иккимизни қай тақдир!

Кўрққаним бор, ногоҳ бахтда яширин

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

121

раҳмсизлик, билмайсан, тақдир ишин.
Вақт шамоли ўчиради изларни,
лек писандмас бизга, жоним, бешафқат йиллар.

Биз оқшом пайти Тўлаганни Чимкентдаги автовокзалдан кузатиб қолдик. Кетар чоғи у мени аста бир четга тортди-да: «Табриклайман! Фаройиб қушчани қўлга киритибсан. Уни учириб юбормагин. Айнан шунақа қиз шоирнинг умр йўлдоши бўлиши мумкин», деб шивирлади.

Биз онам икковимиз ёлғиз яшардик. У тез-тез касал бўлиб турарди. Бошқалардан нажот келиши даргумон эди. Мен уйланиш масаласида жиддий бош қотира бошладим. Ахир, Қулёнда менга муносиб ёстиқдош бўлиши мумкин эди. Кунлардан бир куни у мендан:

— Сиз тушга ишонасизми? — деб сўради.

— Йўқ.

— Назаримда, биз бирга бўлолмасак керак,— деди у ғамгин товушда.— Нима учун эканини билмайман-у, аммо кўнглим сезиб турибди. Туғилган кунингизда менинг дафтаримга ёзиб берган шеърингизда қуйидаги башорат мисралар бор:

Кўрққаним бор, ногоҳ бахтда яширин
раҳмсизлик, билмайсан, тақдир ишин.

Кейинчалик Қулёнданинг ҳаёти фожиали тарзда узилгач, бунинг учун ўзимни, аниқроғи, ўша лаънати шеъримни айблардим. Орадан анча вақт ўтгач ўқиб билсам, Борис Пастернак ҳам Евгений Евтушенкога: «Шеърларингизда ўзингизнинг фожиали ўлимингиз тўғрисида башорат қилманг. Сўзнинг қудрати шундай бўладики, ўзингиз сезмаган ҳолда ўша башорат томон яқинлашиб боравесиз», деб насиҳат қилган экан.

Дам олиш кунлари Қулёнда дугонаси билан ота-онасини кўргани бормоқчи бўлади. Улар «Москва — Олмаота» тезюрар поездига ўтирадилар. Мен бу пайтда Олмаотада шеърини китобимни нашр этиш масаласи билан шуғулланиб юрардим. Одатда, Тулқубосда икки-уч дақиқа тўхтаб ўтадиган поезд бу гал фақат тезлигини пасайтиради, холос. Бахтга қарши, айнан ўша куни бекатлар жадвали ўзгарган экан. Каллаварам проводник эса бу ҳақда йўловчиларни огоҳлантириб қўйишни унутиб қўяди. Қизлар бирпас саросимага тушиб турадилар-да, сўнг сумкаларни паства ирғитадилар, орқасидан ўзлари ҳам ерга сакрашади. Қулёнда поезд филдирагининг остига йиқилади, дугонаси эса оёғини синдириб олади...

Кутилмаган фожеа бошимга залворли гурзидек тушди.

Эрта баҳорда эндигина ҳовур кўтарилаётган дашту далаларда бойчечакнинг бўйларини кўрсам ёки кеч куз пайти чуғур-чуғур қилишиб жанубий ўлкаларга учиб кетаётган ўрдақларни, ғозларни учратиб қолсам, беихтиёр кўнглим ғам-ғуссага тўлиб кетади. Қулёнда икковимиз уйқусиз тунлари сайр этиб юрганимиз Чимкент атрофларига бориб қолсам, юрагим ўртанади. Бундай пайтларда бировни кўргим ҳам, бирор гапни эшитгим ҳам келмайди. Атрофни туман қоплаб олади. Икки йилгача ўзимни қўярга жой тополмай юрдим.

Бир куни тонг саҳарда автобуста ўтирдиму Қулёнда дафн этилган мозорга йўл олдим. Баҳорнинг гўзал тонги ёришмоқда эди. Кумуш булоқлар қайнаб турган адирларда тўрғайлар чуғурлашарди. Қулёнда яхши кўрадиган гул-чечаклардан дасталаб, қишлоқ четидаги қабристонга кириб бордим. Кўпдан бери ичимга ютиб юрганим армонлар ташқарига отилиб чиқди. Кўз ёшларимни тия олмасдан ўкириб-ўкириб йиғладим. Гўё бутун оламда мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. То шомга қадар чаловнинг ҳидлари уфуриб турган майсазорда бағримни захга бериб ётдим.

Тушдан сўнг, ёнимга битта чол келди. У сал нарида қўйларини боқиб юрарди. Термосидан чой қуйиб берди. У мендан ҳеч нарсани сўрамади. Афтидан, шишиб кетган кўзларимни кўриб гап нимадалигини тушунганди. Унинг сукут сақлаётганидан ич-ичимдан суюндим. Ўзим ҳам миқ этмадим.

У кетар чоғи марҳумлар руҳига қуръон тиловат қилди.

Тақдиримда ўчмас из қолдирган қизнинг умри қисқа экан. Фаришта мисоли қиз ёзувчилардан фақат Сизни, Чике, ҳаммадан устун кўярди...

Айтматов. Кечирасан, кўнглим бузилиб кетди.

Шохонов. Мен ўз ҳаётимда яна битта сирли аёлга йўлиққанман. Унинг борлигини энг яқин икки-уч киши билади, холос. 70-йилларнинг бошларидан бери ундан вақти-вақти билан мактуб олиб турган бўлсам-да, лекин ўзини кўрмаганман. У вақтли матбуотда, алоҳида китоб ҳолида нашр этилган барча шеърларимни билади. Мактубларида шеърларим тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Муваффақиятимдан биринчи бўлиб хурсанд бўлади, тасодифан қоқилиб кетсам ҳам биринчи бўлиб кўнглимни кўтаради. Мактубларининг бирида у: «Эҳтимол, менинг исмиمنى билишни истарсиз? Балки танишмоқни хоҳларсиз? Лекин, мен Сизнинг олисдаги маслақдошингиз, дўстингиз бўлиб қолишни истайман», деб ёзади.

Мен фақат унинг дастхатини яхши танийман, холос.

Бир пайтлар беш минг томошабин сифадиган Олмаотадаги Спорт саройида менинг ижодий кечам бўлган эди. Учрашув уч ярим соат давом этди. Ўша учрашув бир неча марта телевидение орқали ҳам қайта-қайта намойиш қилинди. Мен бир шеъримнинг:

Орзудан сув ичар жасорат гули,
Муҳаббат уйғотар юрак ҳапригин.
Азобу аламсиз муҳаббат ҳеч йўқ,
Уларсиз ишқивор ўчиб қолган чўғ.
«Севги йўқ» десалар инонма ҳаргиз,
Гул қачон ўсибди хашағу-хорсиз,—

деган сатрларини ўқиганимдан сўнг, оператор кўзлари жикқа ёшга тўлган ниҳоятда гўзал бир аёлни экранга яқин келтириб кўрсатади. Учрашув биринчи марта телевидениеда намойиш қилинган, бирдан мана шу аёл йигирма йилдан бери менга мактублар йўллаётган бўлса керак, деб ўйлаб қолдим. Эҳтимол, мен янглишгандирман. Ахир, инсон доим гўзалликка интилади, гўзалликни орзу қилади. У мен билан учрашувдан ўзини олиб қочиб юрганига сабаб, эҳтимол, ўша бахти қаро аёл оғир касалга чалингандир, кўрпа-тўшак қилиб ётгандир?! Нима бўлса ҳам, мен ўша нотаниш дўстимдан беҳад миннатдорман.

Ўз хатларининг бирида: «Сиз дўстларингиз даврасида ўзингизнинг олтмиш йиллик юбилейингизни нишонлаётган қутлуғ дамларда мен бир кучоқ қизил гул кўтариб бораман-да: «Ассалому алайкум, мен сизга узоқ йиллардан буён хат ёзганидан ўша аёлман!» деб айтаман», деб ёзади.

Мен олтмиш ёшга тўлишимни ва ниҳоят, ўша аёлни кўришни интизор бўлиб кутаётирман.

«Булбулнинг қудрати — унинг овози, лочиннинг қудрати — унинг қанотлари ва чангалидир. Сизнинг вазифангиз — шеър ёзишдан иборат. Нима учун кераксиз ишларга вақтингизни беҳуда сарфляпсиз?! Ахир, улар қишда ўйинқароқ болалар ясайдиган қор-шаҳарчаларга ўхшайди-ку: бугун бўлса, эртага эриб йўқ бўлиб кетади», деб чин дилдан куйиниб ёзади у. Кўп вақтимни жамоат ишларига, хизматга, сиёсатга сарфлаётганим учун хафа бўлади.

Айтматов. Хайрият, кўлаб овозлар ичидан: «Сен фақат меникисан!» деган ҳақиқий маънавият ва беғараз ғамхўрлик овози ҳам эшитилиб турар экан.

Шохонов. Қулёнданинг ўлиmidан кейинги йилларда мен умуман аёл зотига кизиқмай қўйдим. Кўз ўнгимдан кечасию кундузи унинг ёрқин сиймоси нари кетмасди: қулоқларимга ёқимли товуши, жарангдор қулгиси эшитилиб турарди. Бироқ, марҳумнинг ортидан кетиб бўлмас экан. Вақт эса энг оғир ярани ҳам даволайди. Қайси қизни учратсам, қайси қиз билан танишсам, албатта, ундан Қулёндага ўхшаш хусусиятларни қидирардим. Балки, ана шу туйғу ва талаб менинг ҳаётим бахтсиз бўлиши учун кифоя бўлгандир?

Билмадим, бахтимми ё бахтсизлигимми, ишқилиб, ҳаётимнинг оғир дамларида эркаклардан эмас, аёллардан суянчиқ излайдиган бўлдим. Ҳар доим ҳам ниятла-

рим рўёбга чиқавермасди. Ростини айтсам, Қоншойимни учратганимча Қизилгул ва Розалинда каби ҳаётимда чуқур из қолдирган бошқа аёллар ҳам бўлганлар. Лекин, Қоншойим аёллик латофати билан, сўзи билан ишининг бирлиги жиҳатидан ҳеч кимга ўхшамайди. Айрим аёллар оғир дамларда ҳар томонлама ёрдам беришга, юрагимга малҳам бўлишга ҳаракат қиларди.

Одамлардан тез-тез танбеҳ эшитиб тураман: «Доим пок муҳаббатни куйлаб юради-ю, аммо ўзи ҳар қадамда адашаверади!» дейдилар. Албатта, ўзим ҳам мушчадай беозор, қўйдай ювош эмасман. Бирок, мен билан яқин бўлган бирорта аёл «у инсонийликдан узоқ, садоқатли эмас, адолатсиз!» деган айбларни менга нисбатан айтмайди.

Ёшлигимдан ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтармасликка ўргандим. Агар гина-кудурат қанчалик адолатли бўлмасин, юракка бир марта ўрнашиб олса — бас, у қасосдан бошқа барча туйғуларни маҳв этиб юборади. Ҳар қанча оғир бўлса-да, юрагимда қасос оловини сақламайман. Зотан, агар шундай қилмасам, жуда кўп нарсадан маҳрум бўламан. Биринчи навбатда, топ-тоза шоир қалбидан жудо бўлардим.

Аёлдан ҳайратланиш керак. Олижаноблик, меҳр, садоқат туйғуларини ҳар бир аёл ўз қалбида кашф этмоғи лозим. Аёлга хос мунис фазилатлар кўз очиши учун унга имкон бериш зарур. У албатта юксакликка кўтарилади. Мен узоқ йиллар мобайнида аёлларга худди ана шу нуқтаи назардан туриб муомала қиламан. Бахтим ҳам, бахтсизлигим ҳам шу тушунчалар билан чамбарчас чатишиб кетган. Дидимга мос келган ёки мос келмаган, қувончли ва ғуссали дамларимда ёнимда бўлган барча аёлларга умримнинг охиригача ҳурматимни бажо этиб ўтаман.

Айтматов. Икковимиз ҳам оғир тақдир эгаси эканмиз. Шундай бўлса-да, ўтмишимиз оғир-енгил бўлганидан қатъи назар, барибир тақдиримиздан рози бўлишимиз керак. Умидимиз келажакдан — илло, ҳали қизиқарли, самарали ҳаётимиз олдинда. Сенинг рафиқанг Қоншойим жуда мулоқим табиатли аёл. Бизнинг урф-одатларимизни ҳурмат қилади, асил гўзалликни қадрлайди. У сени ҳурмат қилади, яхши кўради. У соҳтагарчиликдан, чўкиндидан йироқ. Ҳаммаси табиий. Қадимий анъанамиз бўйича ҳатто сени «сиз»лайди. Эҳтимол, у сенга Қулёндани эслатса-да, ажаб эмас.

«Манас» эпосининг 1000 йиллиги нишонланаётган улуғ айём кунлари қизларнинг дунёга келди. Биз Мариям икковимиз қизининг вакил ота-онаси бўлдик. Ўзим унга улуғ Манаснинг келинчаги исмини қўйиб бердим: Ойчурек. Илойим, у ҳам катта момоси каби оқила, гўзал бўлиб вояга етсин. Худо хоҳласа, қақалоқ бутун бахтнинг соҳибаси бўлсин, иқболи ҳеч қачон қайтмасин!

Шохонов. Барака топинг, Чике! Агар эътироз билдирмасангиз, яна муҳаббат можароларига қайтасан.

XIV асрдан буён иккинчи Макка муқаррама ҳисобланадиган, Марказий Осиёнинг жавҳари бўлмиш Туркистон шаҳрида Хожа Аҳмад Яссавийнинг ғаройиб мақбараси бор. Бу мақбара жаннати Амир Темурнинг фармонига биноан бунёд этилган. Мақбаранинг зангор гумбазларида қуёш нурлари жилваланиб туради. Лекин унинг кўзга ташланиб турадиган камчилиги ҳам бор. Меъморий уйғунлик охирига етказилмаган, умумий мажмуага ёпишмайроқ қолган. Мана шу ҳодисага боғлиқ бўлган бир севги афсонаси халқ оғзидан юради. Бир пайтлар ўша афсона асосида шеър ҳам ёзганман.

Амир Темур улуғ Хожа Аҳмад Яссавийга ҳурматини бажо келтириш учун бетимсол мақбара барпо этишга қарор қилади ва оламнинг тўрт тарафидан қўли гул усталарни, наққошларни, дурадгору қурувчиларни тўплаб келтиради. Ганчкорларга ёш йигит бошчилик қилади. У оддий лойга ҳам жон киритиб юборадиган беназир уста бўлиш билан бир қаторда жуда келишган, хушбичим эди. Оллоҳ унга яна битта фазилатни ато этганди: унинг ширали овози бор эди.

Ҳар оқшом қуёш уфққа бош қўйгач, ганчкорлар кундузги ишларини тамомлайдилар. Уста эса қад кўтараётган мақбара девори устига чиқиб, қўшиқ айта бошларди. Унинг мўъжизакор овози сокин дашту-далалар узра тараларди. Қурувчилар олисларда қолган ватанини, қариндош-уруғларини эслаб, чуқур хўрсиниб қўярдилар.

Йигит қўшиқ бошлаган заҳоти ҳар гал Темур қароргоҳидаги шойи ўтовнинг гулдор эшиги оҳиста очилиб, ташқарига гўзал Марзия отилиб чиқар экан. Бу қиз буюк сарқарданинг қайсинглиси эди. Гўзал қиз қўшиқни тик турганча, қимир этмасдан тингларди.

Амир бу қурилишга нақадар катта эътибор бераётганини таъкидлаш мақсадида ҳар куни туш пайтида Марзиянинг ўзи қурувчиларга сув келтириб берарди. Ёш уста билан юзларига ҳарир парда ёпиб олган гўзал пинҳоний равишда бир-бирини севиб қоладилар.

Ажойиб кунларнинг бирида сира қутилмаган мўъжиза рўй беради: Марзия устага бир пиёла сув узатаётган пайтда уста ўзини тутолмасдан қиз юзидаги пардани елкасига қайириб ташлайди. Тасодифий гувоҳларнинг назарида осмонда чарқлаб турган қуёш ҳам хиралашиб қолгандай туюлади — қиз шу қадар гўзал эдики, асти қўяверасиз! Ҳаммани бирдан қўрқув қамраб олади: ахир, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодиса содир бўлган эди-да! Қандайдир қулбачча подшо қавмидан бўлган маликани ҳақорат қилганди. Марзия эса бир кулимсираб, индамасдан изига қайтиб кетади.

Куллар ёш йигитни ўраб оладилар.

— Нима бало, жонингдан тўйдингми?!

— Эртага Амир Темур жангдан қайтиб келади. Албатта, қайсинглиси бўлган воқеани унга айтиб беради.

— Амирнинг жаҳли чиқиб, сени жазолайди. Бизни ҳам соғ қўймайди.

Устани титроқ босиб, бошини эгади.

— Энди нима қиламан?! Нима қилмоқ керак?! — деб бечора зорланади. Аъзойи баданини совуқ тер қоплайди.

— Кечаси ҳаммамиз қочиб кетамиз, — деб таклиф қилади кимдир.

Эртаси куни назоратчилар бир нечта уста йўқолиб қолганини билиб қоладилар. Қочоқларнинг ортидан аскарлар жўнатилади. Бийдай даштда яширинадиган пана жой йўқ эди. Қочоқлар қўлга тушадилар ва ҳаммаси зиндонга ташланади.

Эртаси куни Марзия қўрқоқ устага мана бундай шеърини мактуб йўллади:

Фош этдинг-а бир кунда ўзингни ўзинг,
Ай, мунофиқ, шон-шухратинг бир кунда сўнди!
Қайда эдинг, ай, менинг гуноҳкор кўзим,
Сен қочқоқда нозик таъб қандайин унди?
Кўзларимдан сезмадингми сўзимни,
Ишқдан ўзга мурувватлар менга чикора.
Тиккан эдим ҳар гиштинга меҳр кўзимни,
Қўшиқларинг ҳис-туйғумни этди овоза.
Бирок, нечун шунча ҳислат, фазилат бериб,
Қисган экан жўмардликдан сени худойим.
Абас бўлди, йўқотди тусин ўша терган
ғиштларингу қўшиқларинг топмади жойин.
Чора йўқдир ўз ишончинг ўзинг алдаса!
Бошинг кетса, келтирмайди ғам,
Чала қолган хилхона кўпроқ
юрагимда уйғотар алам.
Бўлар экан

ижодкорнинг ижоди соғроқ...

Қамишсиз ҳам булоқлар, бил, тўлиб-тошади.
Лек мақсадсиз қаҳрамонлик ярқ этиб сўнар.
Иродасиз қўрқоқни ҳеч демагил ошиқ,
Юракдаки қатъият йўқ, бевафо бўлар.

Ч. Айтматов. Бу ажойиб ва ибратли афсона бизга оддий бир ҳақиқатни кўрсатиб турибди. Яратган Эгам ёш йигитга касб-ҳунар, гўзаллик, ширали овоз ато этибди. Инсон ўзининг орузларига эришмоғи учун мана шу фазилатларнинг биттаси ҳам

етиб ортади. Бироқ, керакли пайтда ошиқ йигит иродасизлик қилади. Натижада уста йигитнинг барча фазилатлари бир пулга қиммат бўлиб қолади. Сен жуда тўғри пайқабсан: ирода, матонат йўқ жойда севги-муҳаббат тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Гоҳида муҳаббат менга қандайдир компьютер қурилмасига ўхшаб кўринади. Агар кўзга кўринмас бирорта мурват ишдан чиқса — бас, бутун бошли мураккаб буюм сариқ чақага қиммат бўлиб қолади.

Шохонов. Қунлардан бир кун Расул Ҳамзатов икковимиз Кремлдан «Москва» меҳмонхонаси томон яёв юриб бораётган эдик.

— Вой, худойим-эй! Наҳот, бу Сиз бўлсангиз-а, Расул Ҳамзатов? — деган аёл кишининг жарангдор овози қулоғимизга чалинди. Ўгирилиб қарасак, ёшгина, ўғилчасини етаклаб олган кўхликкина рус аёли турибди. Юзларидан қувонч аломатлари балқирди. У сал нарида навбатда турган оломон томон қайрилди-ю, кимгадир: — Петя! Тезда бу ёққа кел! Қара, биз кимни учратдик! — деб қичқирди.

Навбатда турган одамлар орасидан баланд бўйли сарғиш эркак ажралиб чиқдию, биз томонга жадал яқинлашди.

— Сизнинг шеърларингиз билан мени илк бор Петя таништирган, — деб аёл эрини кўрсатди. — Учрашган пайтимиз доим юракни эзадиган, сирли шеърлар ўқиб берарди. Мен шоирнинг хотини бўлаётганим учун ич-ичимдан беҳад хурсанд бўлардим. Тўйдан сўнг маълум бўлдики, Петя Сизнинг шеърларингиздан ўқиб берар экан. Агар кўнгилни эритиб юборадиган ўша шеърларингиз бўлмаганда, бизнинг турмуш қуришимиз даргумон эди. Шу боис биз Сизнинг олдингизда, Расул Ҳамзатович, бир умр қарздормиз! Биз Сиз билан учрашиб, миннатдорлик билдириб қўйишни орзу қилардик. Сизни ҳурмат қиламиз...

Ҳамзатов қовоғини осилтирганча соатига назар ташлаб қўйди.

— Шошманг, яна икки-уч дақиқа вақтингизни биздан дариф тутманг! — дейишиб, эр-хотин шоирни бир четга бошладилар.

Дастлаб, аёл ёддан шеър ўқишга киришди:

- Қаердасан бахт, қани ёруғ юлдузинг?
- Чўққидаман, етмаган сенинг оёғинг!
- Қаердасан бахт, чўққига етиб бордим.
- Дарёламан, эҳтимол, унда сузмоғинг.
- Қаердасан? Минг дарёни ўтдим сузиб.
- Қўшиқдаман, эртага бўлажак қўшиқ.
- Қаердасан? Бахш этдим шўх шеърлар ёзиб.
- Олдингдаман! Эпласан, етолгин жўшиб!

Сўнг Петя шеърни улаб кетди:

Ҳамма айтар ишқда бор деб омадим,
 Ҳамма айтар ҳадсиз ўйнаб-қулганман.
 Униси ҳам, буниси ҳам — ҳеч ким қолмади,
 Айтишича, шу қишлоқда кўпни кўрганман!
 Ишонма ҳеч, гуноҳ нима — билмайман,
 Эсим таниб фақат сени кўрдим, азизам.
 Битта сени аяганман, севганман.
 Зотан, билмам кимлигингни ҳали ҳам.

Атрофимизни одамлар ўраб олишди. Расул оға эр-хотинга раҳмат айтди. Шу чоғ оломон орасидан тиканак соқоли ўсиб кетган, исқирт, маст бир киши чиқиб келди-да, бужмайиб қолган кўкрагига муштлаб:

— Муҳаббат йўқ! — деди хириллаб. — Бир вақтлар мен ҳам яхши кўрганман. Аммо, севгилим менга хиёнат қилди. Севги тўғрисидаги ҳамма гаплар пуч! — У гандираклаб келиб Расул Ҳамзатовнинг билагига осилмоқчи бўлди. Лекин Петя бир силтаб четга тортди.

— Сизларга ҳаммаси учун раҳмат! — деди Расул оға аёлга қараб кулимсираганча.

Меҳмонхонага кираётган пайтимизда Расул Ҳамзатов:

— Кўрдингми, муҳаббатнинг икки қутби билан биз бир жойда учрашдик, — деди ҳазил аралаш.

Чике, бошқа мавзуга ўтишимиздан олдин мен Сизга ёшлик пайтимда ёзган шеъримни ўқиб бермоқчиман.

Айтматов. Жон деб эшитаман.

Шохонов. Аввало, бу шеърнинг ёзилиш тарихини гапириб бермоқчиман. Гамбургда чоп этиладиган газеталарнинг бирида ёзилишича, қандайдир аёл судга эри билан ажралиш тўғрисида ариза беради. Суд ҳайъати аъзоларининг яраш-яраш борасидаги маслаҳатларини аёл узил-кесил рад этади: «Ўн етти йил битта ёстиққа бош қўйиб яшаган бўлсак, эрим менга ҳар кун фақат уч оғиз гап айтарди, холос. Эргалаб: «Хайрли эрта» дерди. Кечқурун ишдан қайтгач: «Нима овқат қилдинг?» деб сўрарди. Соат миллари тунги соат ўн бирга яқинлашгач: «Қани, энди ухлаймиз», дерди, холос. Суд аёлнинг даъвосини асосли деб топади.

Ёш тўқасан сўнди деб ишқи,

Сен севарсан, эркаламас у.

Муҳаббат, бил,

қалбнинг қўшиғи,

Ишқиворга эшитилару

Ишқивор билар.

Йиғламагин, куймагин,

чин муҳаббат сеҳргарликдир.

Унутмоқлик осон иш эмас,

ишқ юракда топмайди қадр,

Қалб қалбига,

сўз сўзига туташмаса.

Куй-қўшиқсиз яшаш — жаҳолат,

Тургандайсан вулқон оғзида,

Ишқ куйлайди — жон ҳолат,

Бахтсиздир ул шундай пайт,

Ўз сўзини ушлар бўғзида.

Айтматов. Тушундим. Кўпинча эркак билан аёл маънавий жиҳатдан тенг бўлмайди. Бу жуда муҳим масала. Анчадан бери шу ҳақда бош қотириб юрибман. Битта мисол келтираман. Шартли равишда уни «Вояга етган йигит ва балоғат ёшидаги қиз қиссаси» деб атайлик. Иккови ҳам келишган, ёқимтой. Танишдилар, бир-бирларидан ўзларига маъқул бўлган фазилатларни топдилар, ширин суҳбатлар қуриб, тунларни бедор ўтказдилар. Улар турмуш қуришга қарор қилдилар. Ёру дўстлари, ота-оналари ҳам рози бўлдилар. Тўс-тўполону шовқин-сурон билан тўй ҳам бўлиб ўтди. Ана-мана дегунча икки-уч йил бирга яшаб қўйдилар. Муҳаббат тўғрисидаги гап-сўзлар илгари ўзлари сайр этиб юрган боғларда, кўчаларда қолади. Рўзғорнинг ола хуржунни бўйинга тушади. Шундан кейингина ёшлар англаб етадиларки, улар ҳаётга бутунлай бошқа-бошқа нуқтаи назардан ёндошар эканлар, ҳаётни ҳар бири ўзича тушунар эди. Атрофидаги одамлар ҳам аста-секин улар маънавий жиҳатдан бошқа-бошқа тоифадаги инсон эканини англай бошлайди. Ёруғ дунёга келган чақалоқ ҳам ўртага тушган дарзни чегалашга ожизлик қилади. Бу қай тарзда чин дилдан суҳбатлашиш мумкин, нетиб сирлашиш мумкин? Биттасининг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати бошқасининг жиғига тегади. Ҳатто бир дастурхон теварагида ўтириш ҳам азобга айланиб кетади. Хўш, бундай ҳолатда нима қилмоқ керак? Биров ўз ҳаётини ҳам, рафиқасининг кейинги турмушини ҳам заҳар-заққумга айлантириб юбормаслик учун ажралишга қарор қилади. Бошқа биров эса бўлажак ёлғизликдан, мансабидан ажралиб қолишдан қўрқиб, ҳар хил миш-мишлардан ҳайиқиб ёки болаларини ўйлаб, хотини билан ит-мушукка ўхшаб ҳаёт кечиришда давом этаверади.

Улар одамлар олдида бир-бирини яхши кўрадиган, тўқис оила сифатида ўзларини кўрсатишга интиладилар: ич-ичларида эса бир-бирларини жинидан баттар ёмон кўрадилар.

Албатта, уларнинг қайси бири маънавий, ахлоқий ва инсоний жиҳатдан юқори туришини сен яхши билсанг керак?

Шохонов. Чике, ҳозиргина Сиз гапириб берган ҳодисага ўхшаган бошқа бир воқеа эсимга тушиб қолди. Гўзал бир қиз билан келишган бир йигит турмуш қурадилар. Орадан ойлар, йиллар ўтади.

Бир кун уларни яқин танишлари меҳмондорчиликка таклиф қилади. Дастурхон устида сиёсат тўғрисида, ким қандай мебель олгани ҳақида, қай бир олғир савдогар қанақа машина миниб юргани тўғрисида қизгин баҳс бўлади. Умуман,

одатдаги майда-чуйда гаплар. Сўнг эркаклар уч-тўрт қўл карта ўйнаш учун тўпланадилар. Бояги аёлнинг эри ҳам картабозлар сафига қўшилади.

Ўша зиёфат оқшомида биринчи марта аёл сочларига оқ оралаб қолган бировнинг эрига жиддий эътибор беради. Унинг гап-сўзлари бошқаларникидан яққол ажралиб турарди. У ҳаётни яхши тушунарди, ўзига ишонар эди, мустақил фикрларди, салмоқдор эди.

Эркакларнинг завқланиб қичқиришлари қўшни хонага ҳам эшитилиб турарди. Аёллар ҳам бир нималар ҳақида ўзларича лоф уришарди; баъзан шивир-шивир қилишарди, баъзан бир-бирига маъноли қараб қўйишарди.

Бизнинг аёл мош-гуруч сочли эркак билан диванда ёнма-ён ўтирганча суҳбатлашиб қолади. Фақат мушоҳадаларнинг теранлиги эмас, ҳатто товушининг мароми ҳам, маъноли нигоҳи ҳам аёл юрагини ўйнатиб юборарди. Мулоҳазақор эркакнинг сўзларига узоқ пайтлардан бери аёлни ташвишга солиб келаётган саволларга асосли жавоблар бор эди. Бегона эркак уни бутунлай ўзига ром қилади.

Иккинчи, учинчи, тўртинчи учрашувлардан сўнг улар ростакамига иноқлашиб кетадилар. Бир-бирини кўрмасдан яшай олмасликларини иккови ҳам тушуниб етади.

«Нега олдинроқ учрашмадик? Ахир, ҳаммаси бошқача бўлиши мумкин эди-ку?!» деб афсусланадилар ўзларича. Ўртада бундай самимий муносабат пайдо бўлгани учун улар айбдорми?

Айтматов. Ўз вақтида Жамила тимсолида мана шунга ўхшаш саволларга жавоб беришга уриниб кўрганман. Дарҳақиқат, куёв-қаллиқ ўртасида пайдо бўлган маънавий жарликдан ҳам даҳшатли нарса бўлмайди.

Шохонов. Эсимда, ёшлик пайтимда битта қизнинг кундалигида ғалати сўзларни ўқигандим: «Агар севган ёринг аста-секин сенга қизиқмай қўйса, унутма, бунда ўзинг ҳам айбдорсан!»

Ҳақиқий аёл бўлиш дегани — санъат, балки илмдир. Пастернакнинг ажойиб мисралари эсингиздами:

Аёл бўлмоқлик жасоратдир.

Ақлдан оздирмоқ — қаҳрамонликми?

Назаримда, яна бир хусусият қўшилиши керак. Қандай? Тўғри, севишнинг ўзи ҳам жуда катта давлат. Лекин, севилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аёллар бир-бирига тез-тез мана бу маънода шикоят қиладилар: «Мен уни дунёдаги ҳамма нарсадан ортиқ яхши кўраман. Лекин, нима учун у мени яхши кўрмайди?!»

Аёл бўлиб туғилишнинг ўзи тақдирнинг буюк иноятидир. Чунки, аёл эркакдан муносилиги билан, туйғуларининг теранлиги билан, кечиримли экани билан, қолаверса, ожизлиги билан ажралиб туради. Эркаклар ёзилмаган қонун-қоида ва мажбуриятга бўйсунадилар: улар доимо аёлларга йўл бўшатиб, унга ёрдам берадилар, ҳимоя қиладилар. Шу боис аёл киши гўзал бўлишдан ташқари, асрлар давомида синовлардан ўтган халқнинг маънавий бойликларини ўзлаштириб олмоғи, шунингдек, анъаналарни, урф-одатларни, тарихни, қадимий донишмандликни билмоғи лозим. Жамики хатти-ҳаракатлар замирида — қувонч ва ташвиш, кийиниш, яқин ва узоқ кишиларга муомала, ҳатто жаҳл чиққанда қойиниш замирида ҳам аёлга хос миллий маданият, муносилик бўлиши керак. Муҳаббатни асраш учун, сени севадиган эркакни доимо худди оҳанрабодек тортиб туриш учун муттасил излашни зарур. Ҳақиқий маънодаги аёл даражасига кўтарилиш — ниҳоятда мушкул вазифа. Бу йўл бағоят оғир, лекин бошқа муқобил йўл йўқ. Аёлнинг ҳар бир қадами кўзга кўриниб туради ва, албатта, акс-садо беради. Аёллардек кийиниб, сирга ва узук тақиб юрадиган хотинлар жуда кўп, аммо ҳақиқий фазилатларга эга бўлган Аёллар жуда кам.

Хотинлар орасида тили заҳар, доим бировларнинг гўрига ғишт қалаб юрадиган тақасалтанглари ҳам бор. Худого шукурки, том маънодаги буюк Аёллар ҳам оз эмас.

Бир сафар суҳбатлашиб ўтирган пайтимиз Евгений Евтушенко бундай деган эди:

— Мухтор, менинг назаримда, муҳаббат масаласида эркакларга нисбатан аёллар биздан устун турадилар. Худо сақласин-у, агар улар ростакамига севиб қолсалар борми, э-э, қиёмат бошланди деявер! Дунё тескари айланиб кетса-да, улар сезмайдилар!

Айтматов. Тўғри. Евтушенконинг фикрларига қўшиламан: қиёмат бошланса ҳам ёки... янги олам пайдо бўлса ҳам сезмай қоладилар.

Стендаль бундай деган эди: «Ўз муҳаббати учун курашаётган аёл жасоратидан ҳам улуғроқ нима бор?» Сен ҳам шеърда жуда тўғри айтибсан: руҳий улуғлик мақтовга муҳтож эмас.

Агар муҳаббатнинг асосий ўлчови муқимлик бўлса, қадим замонларда ҳар бир халқ, ҳар бир миллат уни ўз тушунчалари доирасида, диний нуқтаи назардан идрок этган. Қадимий тақвимларда, қоялардаги расмларда, папирусга ишланган гра-вюраларда, қаро ер қаъридан қазиб олинган тош тобутларда марҳум эрининг орқасидан нариги дунёга кетиш учун ўзларига-ўзлари ўт қўйиб юбораётган аёлларнинг тасвирини учратиш мумкин.

Бундай ваҳшиёна урф-одат дунёнинг турли бурчакларида расм бўлганди. Масалан, Хитойдаги Хойнон оролининг аҳолиси марҳум эр жасадини шойига ёки ҳайвон терисига ўраб тобутга қўярди-да, оёқ-қўллари чирмаб боғланган тирик хотинни унинг ёнига ётқизишиб, у дунёда ҳам бахтли турмушларини давом эттирадидилар, деб ишонишарди.

Геродот каби қадимий муаррихларнинг асарларида ҳам шунга ўхшаш ғаройиб ҳодисалар тўғрисидаги маълумотларга дуч келиш мумкин. Агар бирорта асилзода зот вафот этса, нариги дунё эшигини кўп сонли хотинларидан энг суюқлиси очиши керак эди. Яъни, энг суюқли аёл ҳам эр жасади билан бирга ёқиб юбориларди. Бу ҳол ҳар хил можароларга сабаб бўларди. Чунки, яқин дўстлар асилзоданинг ҳаётлик пайтида қай бир хотинни энг суюқлиси эканини аниқлаб қўймоқчи бўлардилар. Марҳумнинг дўстлари дафн маросимида қайси хотин энг суюқли эканини эълон қилишган чоғда, бечора суюқли аёл ўзини бағоят бахтли хис этарди. Яқин қариндошларидан бири «суюқли хотин»ни ўлдириб, марҳумнинг ёнига ётқизиб қўярди. Бошқа хотинлар эса дод-вой қилишарди. Негаки, уларнинг назарида, марҳум эрдан кейин қолиб яшашдан ҳам баттар бахтсизлик бўлиши мумкин эмасди.

Сулаймон оролида агар йўлбошчи вафот этса, дафн маросимида тўпланган таъзиячилар унинг хотинини бўғиб ўлдиришарди. Кейин яқин қариндошлари, хизматкорлари жазавага тушиш учун заҳарли гиёҳнинг шарбатидан ичишарди-да, қабр тепасига боришиб, ўзларини дорга осиб қўйишарди. Уларнинг тушунчаси бўйича, йўлбошчини нариги дунёга ёлғиз ўзини жўнатиб бўлмасди.

Айрим қабилаларда унаштириб қўйилган қизнинг қаллиғи тўсатдан ўлиб қолса, қиз бўйнига сиртмоқ солиб юрарди. Шу йўсинда боши очиклигини англатарди. Умр бўйи бўйнидаги ўша сиртмоқ билан яшашга мажбур эди. Сомо-сомо қабиласининг машҳур йўлбошчиси Ро-Мбити Фижи оролида сувга чўкиб ўлгач, марҳумнинг ўн етти нафар бева хотинлари ҳам ўлдирилади.

Қадимий скифлар, юнонлар, литваликлар ўртасида ҳам ана шунга ўхшаган «муҳаббатга садоқат» ҳодисаси жуда кенг тарқалган эди.

Шохонов. Бу ўринда гап фақат муҳаббат тўғрисида эмас, балки бидъатлар, кўр-кўрона тақдир тўғрисида эканлигини эслатиб ўтмоқ лозим. Яқин-яқингача Африкадаги айрим қабилалар орасида агар йўлбошчи ёки унинг хотини вафот этса, марҳумга қўшиб хизматкорларни ҳам дафн этиш одати мавжуд эди. Қурбонликка ажратилган хизматкор-қуллар бундай ўлимни муқаддас деб билардилар. Ушандай ваҳшиёна расм-русумлар адо этилаётган маросимда бир марта тасодифан европаликлар ҳам қатнашиб қоладилар. Улар қулларнинг ёнини олмоқчи бўладилар. Бирок, қулларнинг ўзлари кескин норозилик билдирадидилар: «У дунёда хўжайинимизга ким овқат қилиб беради?!» дейишади.

Қадимий ҳиндларнинг найар қабиласи ўзига хос оилавий турмуш кечирганлар. Ёшлар тўйдан кейин битта уйда яшамасдилар. Куёв отасининг уйида, келин

ҳам ўзининг хонадонида яшайверарди. Келин бир йил давомида фақат уч-тўрт кунгина эрининг уйида яшаш ҳуқуқига эга бўларди, холос. Оилада бола туғилгандан кейин ҳам ўша одатга риоя қилинарди. Тез-тез учрашиб туриш ман этилганди, бу ҳол уятсизлик ҳисобланарди. Эр-хотин умр бўйи бир-бирининг олдида ҳеч қандай моддий мажбуриятга эга бўлмасди. Ҳар ким ўз ҳолича бир кунини кўриб юраверарди. Қизиғи шундаки, улар орасида қўйди-чиқди камдан-кам ҳоллардагина рўй берарди. Эҳтимол, камёб учрашувлар байрамона кайфиятда кечгани учун қўйди-чиқди бўлмас?

Даяк қабилисиди уйланиш ва қўйди-чиқди масаласи бошқаларникига ўхшамасди. Ўша элатнинг урф-одатларини синчиклаб ўрганган этнограф Пьер Пфедер: «Эркак ҳам, хотин ҳам қўйди-чиқдининг тенг ҳуқуқли ташаббускори бўлиши мумкин. Даяклар бундай ҳодисага табиий ҳол сифатида қарайдилар», деб ёзади.

Муҳаббат ва никоҳ масаласи атрофлича ўрганилган бўлса-да, аммо миллионлаб бахтсиз муҳаббат туфайли синган тақдирларнинг фожиасини кўпчилик билмайди. Одамлар кўзидан яширинча рўй берган фожиалар ҳам сероб.

Айтматов. Дунёқараш ва дунё тўғрисидаги тасаввурдан келиб чиққан ҳолда ҳар ким муҳаббатга ўз йўлидан боради. Лекин, инсон табиати шундай қурилганки, у тез-тез хато қилиб туради: ўткинчи ҳою-ҳавасни кўпинча ҳақиқий Муҳаббат деб ўйлайди. Асил муҳаббат оғриқ билан келади.

Маънан баркамол ва иқтидорли инсонлар камдан-кам ҳоллардагина бир-бирларини топадилар ва турмуш қурадилар. Мен халқаро «Муҳаббат қомуси» яратилишини таклиф этмоқчиман. Унда муҳаббат туфайли дунёга келган буюк фазилятлар, жасоратлар, ҳодисалар ўз аксини топиши керак.

Шохонов. Одамлар аҳмоқ бўлгани учун бахтсиз эмаслар.

Кўп йиллар муқаддам Москвада бўлиб ўтган ижодий кечамда залда ўтирган томошабинлардан бирови савол бериб қолди. Эсимда, ўша саволга бундай деб жавоб қайтарган эдим: «Агар ўн миллион нафар аҳоли истиқомат қилаётган улкан Москва шаҳрида том маънода бахтли бўлган, маънавий жиҳатдан бир-бирини бойитадиган, руҳан яқин, ҳамфикр, дунёқарашли яқин минг жуфт оила бўлса, шунинг ўзи ҳам жуда катта воқеа бўлади». Кейин бафуржа ўйлаб кўриб, ўша шеърийят оқшомида қизиққонлик қилиб, тахминий бахтли оилалар миқдорини анча ошириб айтиб юборган эканман, деган ҳулосага келдим. Менимча, ҳақиқий муҳаббат бу дунёдаги энг бебаҳо, камёб ҳодисадир.

Мен бутун инсониятни икки тоифага ажратган бўлардим: севишга қодир ва муҳаббат туйғусидан бенасиб инсонлар.

Ҳиндистондаги буюк салтанатнинг соҳиби бўлмиш Шоҳжаҳоннинг суюкли хотини Мумтоз хоним вафот этгач, чинакам муҳаббат эгаси бўлган подшо бу ёруғ оламда ёлғизланиб қолгандек ҳис этади ўзини. Унинг ғуссадор юрагига қил ҳам сиғмай қолади. Битмас-туганмас хазина ҳам, оҳу кўзли малаклар ҳам шоҳ жудо бўлган суюкли ёр ўрнини босмайдилар. Шундан сўнг, донишманд шоҳ ўйлайдики, марҳум рафиқаси шарафига бу дунёда бетимсол бўлган ажойиб ёдгорлик барпо этсагина, ғамбода кўнгил андак хотиржам бўлиши мумкин. Улар 19 йил бир ёстиққа бош қўйиб яшаган, тўққиз фарзанд кўрган эдилар. Шоҳжаҳон суюкли эрининг хотираси учун беназир Тожмаҳал (XVII) осори-атиқасини барпо этади. Оламдаги етти мўъжизанинг биттаси сифатида тан олинган қордай оппоқ ўша сарой ҳозир ҳам буюк Муҳаббат тимсоли бўлиб турибди. Ҳамон ўз гўзаллиги билан бутун инсониятни ҳайратга солаётир. Муҳаббатнинг маълум бир қонун-қондаси йўқ. Лекин, ер юзида муҳаббатга ўрнатилган турли хил ёдгорликлар жуда кўп.

Айтматов. 70-йилларнинг охирларида Мариям икковимиз Москвага бориб, меҳмонхонадан жой олди. Бизнинг келганимизни эшитиб, бир оқшом сен ҳузуримизга ташир буюрдинг ва буюк қозоқ бастакори Естойнинг муҳаббатига бағишланган шеърингни ўқиб бердинг. Менимча, ўша асар бизнинг суҳбатимизга худди узукка қўйилган кўздай ярашиб тушарди.

Шохонов. Ўша асар «Ширин азоб тўғрисида баллада» деб аталади. Уни жон деб ўқиб бераман.

Халқ меҳрини қозонган «Хўрлан» номли кўшиқ яратган шоир Естой етмиш

икки ёшга тўлиб, ажали етганини сезиб, садоқатли дўсти Нурлибекни ҳузурига чорлайди. Нурлибек отдан йиқилиб, оёғини синдириб олган эди. Лекин, дўсти чорлаётганини эшитиб, аравани қўшдиради-да, икки кечаю икки кундуз йўл юриб, дўсти Естойнинг ҳузурига етиб келади.

Шоирнинг бармоғида вақт ўтиши билан хийла юпқалашиб қолган тилла узук бор эди. У қалтироқ қўлини юкори кўтариб: «Чолларга айтган, Хўрлан совға қилган манави узукни бармоғимдан ечиб олишмасин. Эллик бир йилдан бери шу узукдан ажралганим йўқ. Ўлимимдан кейин ҳам мен билан бирга бўлсин», дейди. Сўнг, юм-юм йиғлай бошлайди: «Оҳ, севгилим, мана шу кичкина узукка нетиб буюк туйғуларингни жойлаб қўйгансан-эй!»

Айтматов. XX асрда инсоният икки марта жаҳон урушига ва кўплаб минтақавий хунрезликларга гувоҳ бўлди. Ядровий синовлар, ҳалокатли зилзилалар, фазони ўзлаштириш ва шу билан боғлиқ бўлган юксак илмий-техникавий тараққиёт ҳам рўй берди. Айни пайтда боболаримизнинг минг-минг йиллик тажрибалари натижасида синовлардан ўтиб, сайқал топган маънавий-ахлоқий мезонлар мисли кўрилмаган даражада тубанлашиб кетди. Муҳаббат деб аталмиш буюк туйғу — ҳаёт манбаи, ҳаётни ҳаракатга келтирадиган қудратли куч ҳам ўзининг асил мавқеини йўқотиб бораётир, ёшлар томонидан беҳуда эрмакка айлантириляпти. Менинг назаримда, инсоният истиқомат қиладиган жамият учун фақат ядровий урушгина бундан-да даҳшатли хавф солиши мумкин. Тўғри, биз кўп нарсаларга эришдик. Афсуски, йўқотган нарсаларимиз ҳам ундан-да кўпроқдир. Хусусан, қадим замонлардан буён инсониятнинг таянчи бўлиб келаётган ахлоқий-маънавий принципларни бой бериб қўйдик. Ишончим комилки, Андрей Вознесенский: «Агар инсон бузиладиган бўлса, жамики тараққиёт реакциондир!» деганда айнан мана шуларни назарда тутуди. Илтимос, «Бешинчи эркак» номли шеърингни ўқиб бергин! Бир пайтлар ўша шеъринг менда жуда катта таассурот қолдирганди. Устига-устак, назаримда, бугунги суҳбатимиз ҳам поёнига етиб бораётир.

Шохонов:

Ор-номус азиз бўлган
Қадим Ўтрорда
Фидойи бир йигит
Офатдан юртини сақлади.
Эвазига ҳукмдор
буюрди тақдирлашни:
«Уч бойликни сенга айтаман,
Аммо, бирин танлашинг лозим.
Бири — ақл, доноларга муносиб,
Парвозингдан олам қолар лол.
Бироқ, кутар сени ёлғизлик.
Иккинчиси — гўзаллик бўлар,
Сени кўриб қамашади кўз,
Уйғотади ҳасад гўзаллик.
Энг охирги тухфам — саховат,
Ота юртдай бепоён бир қалб —
Душманларни дўст қилади у».
Жасур йигит ўйлашиб деди:
«Ў-ў, шаҳаншоҳ, миннатдорман, лек
энг яхшиси — аёл совға қил,
Айтганларинг бўлсин мужассам.
Мен эркакман, баҳорий дарё,
Ўзанимдан тошаркан баъзан
Сув босади бошқа қирғоқни.
Мен эркакман, юким оғирдир
Ва кўнгилчан, ҳозиржавобман,
Ишонаман инсон сўзига,

Бири яхши, бирови олғир.
Аёл керак гапнинг очиги.
Ўша аёл менга ишонсин,
Кечиролсин заифликларим.
Ғалабага илҳом беролсин,
Мен ўламан ундай аёлсиз!»
Орадан кўп ўтди асрлар,
Шу кунгача эркак хаёли
Баъзан топар, гоҳо йўқотар
Худди ўшандайин аёлни.
Бировига насиб этди
Гўзаллигу ақл, саховат,
Иродасин йўқлигидан
Қушча қўлдан учди-кетди.
Иккинчисин йўлдан урди
бесарблик одати.
Бу шўртумшук кўрганининг
этагига ўтди осилиб.
Кучли эди учинчи эркак,
Кўр-кўрона ишонарди кучига.
Меҳр-шафқат бўлди бегона.
Бундай инсон ўхшаб кетар
Баргин тўққан кишки дарахтга.
Тўртинчиси керак лаҳзада
суслтик қилди етмай қадрига
муҳаббатни қилди заха.

Фақатгина бешинчи эркак
Ишонади орзусига, албатта
етар бугун, балки эртага.

Ҳамроҳ бўлсин, унга омад!
Жуда кўпдан қатнашмаганман,
Тўйлар қилсин — бешинчи одам!

Айтматов. Кимнинг пешонасига Бешинчи бўлиш ёзилган? Ахир, курраи замин яратилгандан буён миллион-миллион одамлар муҳаббатнинг орқасидан қувлайдилар. Унга етганлар бор, етмаганлар бор. Азал-азалдан буён ҳақиқий эркакларнинг асил мақсади — руҳан, табиатан, ташқи кўринишидан ўзига ёқадиган қаллиқ топишдан иборат бўлган. Фақат истеъдодли инсонгина чинакамига севиши мумкин. Ҳаётда эса иқтидорсиз, бир пулга қиммат, ўртамиёна одамлар тиқилиб ётибди. Муҳаббат борасида ҳам шундай. Туйғуларнинг Эверест чўққисига камдан-кам инсон чиқади.

Одам Ато билан Момо Ҳаво замонидан бери муҳаббат деб аталмиш сеҳрли қудрат мавжуд. У инсонларни гоҳ суюнтиради, гоҳ ғам-ғуссага ботиради, гоҳида умид бағишлайди, гоҳида ниятларини пучга чиқаради. Нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Муҳаббатни ҳар ким ўзи кўриши керак. Бу туйғуни ҳар ким ўз тажрибасида синамоғи лозим. Биз бугун бу ҳақда гўё арвоҳларга қарата сўйлаб ўтирдик. Аёллар масаласида фикр юритдик. Ҳаётнинг тор йўлида учратганларимизни эслашдик. Сирларимизни ўртоқлашдик.

Эҳтимол, яна бир нималар тўғрисида гаплашишга улгурмадик ёки нималарнидир эсимиздан чиқарган бўлишимиз ҳам мумкин. Ахир, истиффор пайтида ўй-хаёллар паришон бўлиб кетади, сира тутқич бермайди.

«Дўстлик йўқолган жойда жамият бузилади. Муҳаббат йўқолган жойда авлодлар азобини тартади», деган эканлар Муҳаммад пайғамбаримиз.

Қирғоқдаги қояларга тап тортмасдан урилаётган тўлқинлар мисоли бизнинг ёшлигимиз ҳам денгиз қаърига қайтмас бўлиб сингиб кетди. Шамол эсаётган кунларда денгиз тўлқинларига қараб туриб, беихтиёр юрак қаприқиб кетади. Энди бизнинг ёшимиз худди ўша тошлоқ соҳилда осойишта чайқалиб турган сувга ўхшайди.

Бизнинг орқамиздан бу дунёга янги қанот чиқарган авлод келади. Улар ўз кемаларининг елканларини Ҳаёт деб аталмиш тўлқинлари пишқираётган денгиз томон тўғрилайдилар. Иншооллоҳ, биз учун ўтиб бўлмас даражада юксак бўлиб кўринган қоялар уларга ғов бўлмасин: ҳар хил шубҳа-ғумон уйғонган серташвиш туманли кунларда уларнинг кемалари сув остидаги қояларга урилмасдан омон-эсон ўтиб олсин; бизнинг ушалмаган орзу-армонларимиз уларнинг ҳаётида рўёбга чиқсин!

*Набижон БОҚИЙ,
Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИ
таржимаси.*

Оппоқ булут қўйнида

Хитой шеъриятидан

ЦАО ЧЖИ

ҚЎШИК

Юксак минорда
 Турарман танҳо,
 Юртимни ўйларман
 Чекканча нола.
 Менга тамон ётдир
 Бу сокин дарё,
 Бу сукут чулғаган
 Чеки йўқ дала.
 Не қиларин билмас —
 Қийналар ботир;
 Худбин туйғуларга
 Дил гўё асир.
 Душманлар пайт пойлаб
 Ётар қайдадир,
 Жанг истаб товланар
 Кўлимда шамшир.
 Мен Тайшань тоғига
 Кетарман жадал,
 Қўрқув йўқ дилимда,
 Фақат бор ғуссам.
 Чинқириб юборар
 Торлар ўтмишнинг
 Аччиқ кунларидан
 Кўшнқлар айтсам.

ШИМОЛ ШАМОЛИ

I

Шимолдан бетиним
 Шамол эсади —
 Вэй — пойтахтни
 Эслаган чоғим.
 Менга дай тулпори

Бўлса бас эди,
 Қувиб етолмасди.
 Ўшанда ҳеч ким.
 Жануб ёқдан шамол
 Эсганда кеча,
 Юртим ёғийларин
 Эслайман шу он.
 Юэй тулпорларин
 Қувиб ўтганча,
 Ётардим ёғийнинг
 Сарҳадн томон.

II

Йилда тўрт бор ўзгарар
 Табиатнинг сурати.
 Гоҳ қуёшу гоҳо ой
 Чарақлайди осмонда.
 Ҳижрон қисқа ва лекин
 Узоқ ҳижрон ҳасрати:
 Уч куз кечди орадан,
 Уч йил дарди бор жонда.
 Цзюнга юбордилар
 Номимга битиб фармон.
 Ўша кунлар қизариб
 Гуллар эди чечаклар.
 Мана энди Юнцюга
 Пойқадамим етган он
 Қор остида ётарди
 Далалару кўчалар.

III

Оппоқ булут қўйнида
 Тоғнинг юксак чўққиси.
 Учардим осмон сари,

Қоялар тошин ушлаб.
 Гўё мен бўрон олиб
 Учган ёвчангул иси.
 Қиш ҳам ўтди охири,
 Ёз ҳам қолди охири.
 Чўққига чикмоқ, ёки
 Водийга тушиб бормоқ —
 Кўлимдан келар иш, бу
 Менга ҳеч қийин эмас.
 Йўлда ҳамроҳ бўлганлар
 Ёдимдан ўчмас, бироқ
 Бундайларни кўрмадим
 Улар ҳеч дуч келганмас.

IV

Мусиқа дилимни
 Олиб кетади,
 Мусиқа ҳам чексам
 Артар ёшимни.
 Энг яқин дўст каби
 Англаб етади,
 Шамолга айланиб
 Силар бошимни.
 Гувлаган сувларга
 Бокқаним замон,
 Кўзимнинг ўнгида
 Юртим тирилар.
 Шунда олисдаги
 Ватаним томон,
 Қайиққа тушганча
 Интилим келар.
 Йўқотган тинчимни
 Тоғиб беролар
 Мусиқа бормикан
 Бу дунё аро?
 Дўстим деб аташга
 Бирор одам йўқ,

Яшарман қайғуриб,
 Яшарман танҳо.

Қайиққа ўтириб
 Кетайин десам,

Нетайким, қайиқ йўқ,
 Йўқдир дўстим ҳам.

* * *

Чао учун бу дунё
 Бегона ва ёт эди.

Сюю эса бу дунё
 Ўткинчи нарса дерди.
 Мана бу савдогарга
 Эса чақа берсанг, бас —

Кўрсатган одамингни
 Бўғизлаши ҳеч гапмас.

ЕТТИ ҲАСРАТ

Ой шуъласи мавжланиб оқар,
 Ёритганча танҳо минорни.

Минорадан бир аёл боқар,
 Соғинганми у олис ёрни?

Сузиб юрар оғир булуглар...
 «Кетганингга ўн йил бўлди, оҳ,

Якка ўзим ухлайман тунлар,
 Кўзларимдан мўлтирар фироқ.

Дала йўли чанги — бу сенсан,
 Сув остига чўккан лой менман.

Сен юксақда, мен-чи, тубдаман,
 Айтгил, қачон сени кўраман?

Бўлсам дейман жануб шамоли,
 Сени кўрмоқ бўлиб елурман.

Агар менга қучоқ очмасанг,
 Унда кимга нола қилурман?»

* * *

Печакгуллар ўстирдим тоғнинг
 Ёнбошида, улар яшнайдди.

Улар кўкка томон юксалиб,
 Йўлчиларга соя ташлайди.

Мен бегимга ёр бўлдим содиқ,
 Дилим танҳо уники эди.

У ҳам мени жонидан ортиқ
 Суяр эди, эркалар эди.

Ўша кунлар бир кўрпа ила
 Ёпинардик ой балқиган дам,

Ажиб, турли гуллар битилган
 Битта эди ёстиғимиз ҳам.

«Олу гули ҳақида қўшиқ»
 Кечалари бизга жўр эди,

Чанг ҳам, уд ҳам чалардик — улар
 Гўё ёлғиз битта тор эди.

Аммо йиллар ўтди орадан,
 Яқинлашди оқшом ва зулмат

Ва ёримнинг дилин қаърида
 Пайдо бўлди совуқ хусумат.

Туйғулар қор каби эриди,
Эриб кетди, йўқолди-йитди.

Юракда ғам, айрилиқ дарди,
Пешонамга ғам ёзув битди.

Уйдан чиқиб ярим тунлари,
Пинҳон чиқиб ой балқиган он

Боғлар аро тентирайман жим,
Аввалгидек дилда жўшмас қон.

Инларида жуфт-жуфт бўлишиб
Жониворлар менга боқишар,

Шохлар аро инлар қуришиб
Жуфт-жуфт бўлиб қушчалар яшар.

Япроқларни силайман ҳазин,
Кўкка учар юрагим мунги.

Кўзёшларим артавергандан
Хўлдир шоҳи кўйлагим енги.

Ҳатто отлар мўлтираб боқар,
Улар огоҳ менинг дардимдан.

Кафтларимга тумшуғин ишқар,
Кишнаб қолар улар ортимдан.

Авваллари битта ҳовузда
Яшаган жуфт балиқ эдик биз.

Энди бўлса худди юлдуздай
Кўкда айри-айри турибмиз.

Топарманми ўша бахтимни
Юрагимнинг қатини титиб?

Мен ёлғизлик аро вақтимни
Ўтказурман ҳасратга ботиб.

Сирларингни осмонга айтсанг,
Дилинг бўшар, дейишар, ишон.

Фақат нетай, нетай-ки жуда
Мендан олис, йироқда осмон.

ВАН ВЭЙ

БАҲОР ТУНИ БАМБУКДАН ТИКЛАНГАН ШИЙПОНЧАДА ЛАНЬТЯНГА ҚАЙТАЁТГАН АМАЛДОР ЦЯНЮГА ТАҚДИМ ЭТАМАН

Сокин кеча. Борлиқ уйқуда —
Тирикликни қучган фароғат.
Бамбукзорнинг ортида эса
Итлар ҳура тинмасдан фақат.
Мен эсларман ушбу он олис
Тоғлар аро ётган ўлкани
Ва шарқироқ жилға бўйида
Қад тиклаган мўъжаз кулбани.
Сиз бахтлисиз, ҳавасим келар:
Сиз жўнайсиз эрта кун чиқмай,
Унда тонглар гиёҳ терасиз,
Бойлик, амал ташвишин чекмай.

ЧЖУННАН ТОҒЛАРИДАГИ КУЛБА

Етиб келгач умр ўртаси
Дил суяркан ҳақиқатниям.
Жануб тоғин бошпана этдим
Сочимга оқ қиров қўнган дам.
Кувончларни туйиб шодумон
Сайр этарман энди мен тапхо.
Гўзал гўша томон энг яқин
Йўлдан бормоқ энди муддао.
Шаддод жилға бошигаям энг

Қисқа йўлни топиб борурман.
Ва ёнбошлаб чўққини қучган
Булутларга узоқ боқурман.
Баъзан учраб қолар йўлимда
Ўтинчи чол — ҳордиқ олурмиз,
Узоқ суҳбат қурагимиз очик
Кеч кирганин билмай қолурмиз.

АВЖИ БАҲОР ПАЛЛАСИ ДАЛА-БОҒЛАРНИ КЕЗИБ ЁЗАМАН

Уй ичидан тингларман узоқ:
Кабутарлар сармаст ғув-ғувлар.

Ҳув, қишлоқнинг орти боғларда
Қийғос-қийғос ўриклар гуллар.

Гоҳ болтани қўлимга олиб
Шарт кесаман, қуриган шохни,

Гоҳо олис тоққа йўл солиб
Мен излайман шаффоф булоқни.

Қалдирғочлар париллаб учар
Бўғотларга — инлари томон.

Қўлларида янги йилнома
Қариялар ўқишар ҳар он.

Шароб тўла косани лабга
Олиб бормай хаёлим учди:

Қайғу қучди кўксимни бирдан,
Олис дўстим ёдимга тушди.

ЁМҒИРДАН СЎНГ ДАЛАЛАРГА БОҚАМАН

Яна осмон сарҳади
Водий узра бепоён.

Боққан билан тўймайсан —
Гард йўқ, тиниқдир ҳар ён.

Чорраҳада дарвоза
Ва қишлоқнинг девори.
Сув устига энгашмиш
Дарахтларнинг шохлари.

Очиқ дала, ундан сўнг
Ховузлар кўринади.

Адирларнинг ортида
Алп тоғлар суринади.

Бу ерда дангаса йўқ,
Ҳосил йиғиш авжида.

Ҳовли-жойлар кимсасиз,
Иш қизиб ётар жуда.

АМАЛДОР ЧЖАНГА ЖАВОБ БЕРАМАН

Фақатгина фароғат
Мен чолга азиз бу дам.

Минг хил ўю ташвишлар
Йироқ эрур кўнглимдан.

Энди орзу, режалар
Ўйларимни банд этмас.

Ёлғиз орзум: ул азиз
Қайинзорга қайтсам бас.

Қайинларни шамоллар
Букар экан, ўша чоқ

Тоғ қилоли остида
Цинни чалгум мен ўйноқ.

Сўрасанг: Қайдан, дея
Бу қувончу бу кадар?

Дарё ёқдан балиқчи
Кўшиқ-ла жавоб берар.

ВАЗИР ЧЖАН НОМИГА ЦЗИНЧЖОУГА ЮБОРАМАН

Қайларда юрар бугун
Паногоҳ бўлган дўстим?

Цзинмэн тоғига
Боқиб зирқирар кўксим.

Бу очунда қолмади
Дил очгувчи бир сирдош,

Ўчмас меҳру оқибат
Бўлгунча умрим одош.

Дехқонлар ила кун-тун
Ёш ниҳоллар экаман,

Қадим тепада яшноқ
Боғимда тер тўкаман.

Боқурман жануб ёққа
Учган ғозлар изига:

Кошки улар билан хат
Юборолсам дўстимга!

ТОҒЛАРДА КУЗ ОҚШОМИ

Кимсасиз тоғда ёмғир
Бир зум тинмай тўкилар,

Шом чўқаркан осмоннинг
Қора кўкси сўкилар.

Арчазор узра ҳилол
Ярақлайди нақ яроқ.

Товланганча жилдирад
Тошлар аро шўх ирмоқ.

Бамбук титрар — дарёдан
Кирчи хотинлар қайтар.

Нилуфар титрар — сузар
Балиқчилар қайиқда.

Гарчи атру ифорлар
Қолмасаям гулларда,

Мен истарман: мен ила
Қолсангиз куз келганда.

ВАНЧУАНЬ ДАРЁСИГА ҚАЙТА ТУРИБ

Сокин қўнғироқ саси
Эшитилар йироқдан.

Гоҳ ўтинчи, балиқчи
Дуч келади сўқмоқда.

Олис тоғлар ортида
Кун чўғлари эрийди.

Ҳув, булутлар томонга
Борурман оқшом пайти.

Қиёқ барги эгилиб
Намга қолган ёпишиб,

Тол тўзгоғи учади
Бир-бирига қапишиб.

Баҳорда шарқ ўтлоғи
Қувонтирар барчани.

Кўпчиб юрак фироғи
Жим ёпурман дарчани.

ТОҒДАГИ КУЛБА

Дарчани ёпдим аста
Шафақ титрар кўкда жим.

Ҳар бир қайиш устида
Турнанинг инин кўрдим.

Қунлар ўтар, дарчани
Очгани югурмайман.

Неча вақтки дўстларим,
Жўраларим кўрмайман.

Қизил рангли нилуфар
Баргини тўкиб бўлди.

Бамбук яшнар — чорбоғлар
Гуллар атрига тўлди.

Олис кечув томонда
Чироқлар қатор порлар,

Сув ёнгоғин йиғаркан,
Тарқалади одамлар.

Хуришд ДАВРОН таржималари

ЛИ БО

I

ЛУШАНЬ ТОҒИДАГИ ШАРШАРАГА ҚАРАГАНИМ

Бўз туманлар кетида ловиллар оқшом,
Қарайман олисдан бу манзарага.

Қарайман пасту баланд тоғ тизмалари
Ҳам шаршарага.

Булутли чўққилардан отилиб тушар —
Ўтиб тоғлардаги не-не ўрмондан.

Сомон йўли узилиб тушганга ўхшар
Худди осмондан.

ЛУШАНЬ ТОҒИДАГИ ШАРҚҚА, БЕШ ЧОЛ ЧЎҚҚИСИГА ҚАРАГАНИМ

Беш Чол чўққисига узоқ қарайман —
Лушань тоғи, жануби-шарқ томонга.

Олтин чечак каби юксалмиш чўққи,
Кўринади боши осмонда.

Тепасига чиқсам, кўрингай жаҳон,
Қани чиқолсаму баҳралар олсам...

Қошки шунда яшаб, сўнги сафарни
Шу чўққида тугата қолсам!

ОҚАР СУВДА

Жимир-жимир оққан сувда
Қузғи тўлин ой.
Жанубдаги кўлда ором,
Сукут ва чирой.
Нилуфар-чи менга мунгли
Бир гап демоқчи.
Балки менинг кўнглимга ҳам
Мунг тўлдирмоқчи.

ТИНИҚ ДАРЁ МАҚТОВИ

Ювилади қалбим губордан
Тиниқ дарё қирғоқларида.
Сувларининг ранги ғалати,
Ўхшамайди минг дарёга ҳам.

Сиздан сўрай... Синьян-ку оқар
Бу эллардан кўп йироқларда,
Сув тагида ҳар майда тошни
Шундоқ аниқ кўрарми одам?

Инсон акси кўринар аниқ
 Гўё тиниқ, ёрқин кўзгуда.
 Қушлар акси гулдор пардада
 Чизикларнинг рангидай аён.

Маймунларнинг ғалваси фақат
 Оқшом тинчин бузади жуда,
 Хуноб бўлар не-не йўловчи
 Ҳам ойдинда дайдувчи инсон.

БОДИ ШАҲРИДАН ЭРТАРОҚ ЧИҚҚАНИМ

Гулгун булутларнинг қоқ ўртасида —
 Боди шаҳрин ташлаб кетдим мен бугун,
 Юзиб бормоқдамиз дарёда жадал,
 Минг фарсах ўткаймиз оқшом тушгунча.

Ҳали маймунларнинг ғала-ғовури
 Қирғоқларда садо бермасдан бурун —
 Олисдан қорайиб кўринган юзлаб
 Тоғ орқада қолди, жадаллик шунча!

КЕЧАСИ НЮЧЖУ ҚОЯСИ ТАГИДА ҚАЙИҒИМНИ БОҒЛАБ, ЎТМИШНИ ЭСЛАГАНИМ

Қадим қоя тагида боғладим қайиқ,
 Кеча бирам гўзалу бирам ярқироқ,
 Ойдинда тўлқинлар ҳам ёрқин ва ёйиқ,
 Бу кеча генерал Се йўқ эди бироқ.

Ахир мен ҳам шеърлар ўқий олардим,
 Афсус, аммо, эшита олмас у ҳозир...
 Кеча ўтиб бормоқда беҳуда ва жим,
 Заранг ўз баргларини тўқмоқда бир-бир...

ҚИШ КУНИ ТОҒДАГИ ЭСКИ ҚЎНАЛҒАМГА ҚАЙТИБ КЕЛГАНИМ

Толғин кўзларимдаги
 Ёшни артмадим ҳали,
 Тўралик тўнимдаги
 Чангларни қоқмадим ҳали.
 Чулғабди тол новдалар,
 Кўринмас ёлғиз сўқмоқ,
 Беғубор, баланд кўкда
 Қорли тоғлар ярқирар.
 Барглар хазон бўлибди,
 Ер гувиллар бемажол.

Табиатнинг ўзидай —
 Булутлар ҳам турғун, лол.
 Бамбук ўсибди қалин,
 Нуқул бачки чулғабди.
 Қадимги дарахт бўлса,
 Чириб, сойга қулабди.

Қайдандир югурар ит,
 Ҳадеб вовиллар, қаранг.
 Деворларни мох босмиш,
 Чанг босмиш сарғиш-қуланг.

Вайрона ошхонамдан
 Учиб чикди қирғовул.
 Қийшиқ томда бир қари
 Маймун йиғларди нуқул.
 Қушлар қоқ бутоқларда
 Ўтирар жим, қўшиқсиз.
 Таниш арча тагида
 Йиртқичлардан сўқмоқ — из.
 Китобларга қарайман,
 Қуя ебди беомон.
 Тўшагимнинг тагида
 Йўрғалар қари сичқон.

Тўғри яшашим даркор —
 Балки бўлғум донишманд?
 Табиат, ҳаёт, инсон —
 Шу хаёллар этди банд.
 Бу ердан тагин кетиш
 Тўғри келса, айтайин,
 Гўрга кетганим дуруст,
 Мангу чириб кетайин!..

Миртемир таржималари

Осмон ёришган дамлар

* * *

Февраль. Сиёҳ топсанг, ҳўнграсанг!
Ёзсанг йиғлаб февраль ҳақида, —
Лой кўлмаклар синиб сержаранг,
Қор жижғанақ бўлган чоғида.

Файтун топсанг. Олти тангага
Кира қилиб зим-ғойиб кетсанг.
Сиёҳдан-да, кўзёшлардан-да
Ёмғир қийғос жойларга етсанг.

Унда, куйган ноклардек худди,
Дов-дарахтдан сон-саноксиз зот
Ҳалқобга дув қўнар, кўз туби
Қораяр ғам-ғуссадан шу чоғ.

Унда — энди қирлар қорамтир,
Шамолларни тилкалар сурон...
Тасодифан туғилса гар шеър,
Куйилади юракдан бийрон.

ЗАМҲАРИР

Очилди-ю эшик дафъатан,
Ошхонага урди муз эпкин.
Болаликка қайтдим мен бирдан,
Аёз оқшомларни ёд этдим.

Уфқ сокин, ҳаво мусаффо.
Кўчада, беш қадамча нари
Турарди қиш, қимтинган асно,
Дадил киролмайин ичкари.

Қиш — оқарар тагин дала-туз.
Қирларига кузнинг қировли

Кетар қоратоллар ҳассасиз,
Ёлғиз, кўзи ожизлар янглиғ.

Йўл яхлаган, дарё ях ҳозир
Ва кўндаланг, яланғоч музга
Куйилмиш тунд осмон гумбази
Кўзгу каби кўзгубанд узра.

Чорраҳада унга рўпара
Турар қайин маъсум, серпардоз.
Сочларида юлдуз ярқираб,
Ул ойнага ўзин солар боз.

Ишонар у ўзича пинҳон,
Этакдаги энг чекка уйча
Қишдан қанча кўрмасин эҳсон,
Кўҳлик бўла олмас унингча.

АЙРИЧА КУНЛАР

Тунд қишлардан аёзмас зинҳор,
Офтобрўя кунлар ёдимда.
Ҳар бир айём ажиб, бетакрор
Ва беҳисоб кўпдир олдинда.

Улар сафи ортиб бир-бирин,
Қалбга сирли шарора қуяр.
У айрича кунларким, руҳинг
Истиклолнинг нафасин туяр.

Эслайман у кунларни бешак,
Чилла ярми — қиш энди ёввош:

Борис Пастернак (1890—1960) гоят мураккаб даврда яшаб, машаққатли умр йўлини босиб ўтган шоир. У ўзининг инсоний ақидаларига, соф виждонига ҳеч вақт хиёнат қилмади. Октябрь инқилоби алғов-далғовларида ҳам, қатағон йилларию ҳаётни бежаб-бўяб кўрсатиш ҳукумат сиёсатига айланган даврларда ҳам юксак адабиёт талабларига содиқ қолиб қалам тебратди. Мунофиқ Компартиянинг тилла кишанларига ҳеч қачон қўлларини тутиб бермади.

Пастернак шеърляти дардчил, теран шеърлят. Унинг ғуссаси кўп, лекин ўзидаги дард ва изтиробни пеш қилмайди. Шу жиҳати билан хиёл мураккаб ва жумбоқли туюлади.

Борис Пастернак ижоди 1958 йилда Нобель мукофоти билан тақдирланган.

Йўллар эрир, бўғотлар — чак-чак,
Музикларда исинар куёш.

Барчасига сабабчи бўлган —
Нур ялтилар зангор ҳавода.

Севишганлар — қалқиб юраги,
Бир-бирига етишсам дерлар.
Қир тафтидан дарахтлардаги
Чуғурчуқлар уяси терлар.

ЎРМОНДА БАҲОР

Мудроқ соат миллари учун
Силжимоқлик ёқмайди беҳад.
Кун туюлар асрдан узун,
Тугамас ҳеч ёғду — муҳаббат.

Жунбуш қилар сўнги аёзлар,
Кечикади қорлар эриши.
Ҳар галгидек баҳор ҳаяллар,
Қўққисдандир лекин келиши.

МАРТ

Офтоб нури кизганмас мутлак,
Довдир еллар кезар сарсари.
Молбоқар қиз юмушидек нақ
Қайнаб кетар баҳо ишлари.

Эрта тонгдан хўроз қичқириб,
Жуфтин излар яхга қарамай.
Куншувоққа юзини буриб
Исилади юпун қарағай.

Қорлар озиб-тўзган, касалванд,
Шохлар ҳали бедармон, камқон.
Лек бурқирар ҳаёт оғилдан,
Ялт-юлт қилар паншаха чандон.

Гарчанд илиб, гарчанд куйдирар,
Лекин ҳали бутун бир ҳафта —
Эримаган йўллар дилдирар,
Қатқалоғи ялтираб яхда.

О, бу тунлар, бу кунлар, тунлар!
Бир пайт ёмғир тақирлаб қолар
Ва тарновда сумалак йиғлар,
Бидирлайди бедор жилгалар!

Арча ости — ахлатлар, лаш-луш
Ва ётар қор уюми ҳамон.
Шуълалару сувларга тўлмиш
Рўшноликка ичиккан ўрмон.

Эшиклару дарча очик ланг,
Борлиқ яшаш билан овора.

Осмон эса — булутлар ичра,
Лой сув узра худди шу асно —
Илинган кўк патга ўхшар ва
Ҳароратдан қилт этмас асло.

МАРГБУРГ

Титрардим мен. Азобларда ёниб-ўчардим.
Қалтирардим. Ва ниҳоят дил ёрдим-у, оҳ,
Англадим: кеч, хайф умидлар, рад қилди дардим.
Сўнг кўзимга ёшлар қалқди. Менда не гуноҳ.

Яланг майдон сари чиқдим. Мисли қайтадан
Туғилгандим. Теграмдаги борлиқ ҳам зеро
Яшнар эди, менга парво қилмай сира ҳам,
Аммо энди барчасида теран бир видо.

Йўл — нақ оташ, қизиб ётган кўча манглайи
Қорайганди ҳамда бужур тошлар осмонга
Хўмраяр ва сарин эпкин қайиқчи каби
Эшкак эшар арғувонлар узра ўрмонга.

Мен борлиқнинг ғусса қалққан нигоҳларидан
Қочдим. Мунглиғ саломларга на жавоб қилдим.

Нурсиз, зада юрагимга сифмасди қил ҳам.
Бехос ҳўнграб юбормаслик учун отилдим.

Шубҳапараст туғма туйғу, кекса-ялтоқи
Дил оздириб қийнар ҳамда пусиб изма-из —
Ўйлар нукул: «Дўр ошиқлар! Ожиз тутатиб,
Иккиси ҳам жонидан ўч олмасин ҳаргиз».

«Юргин, юргин» деб ундар-у ул туйғу фақат,
Бошлар қари донишманддек вазмин илгари.
Кирдим қизгин новдалари чирмашган дарахт,
Настаринлар, оташ ҳислар оғуши сари.

«Юргин, кейин югуришни ўргангунг ҳатто»,
Таъкидларди такрор-такрор, қуёш тиккадан
Боқарди, ки ерлик зурёд қандай шу асно
Ёт, бегона маъволарда ташлар деб қадам.

Булар бари кўп кўзларни қамаштирса-да,
Туқларди бошқаларга зим-зиё лекин.
Кавкабгулнинг остин титар бир тўда жўжа,
Чирилдоғу ниначилар сайрарди бетин.

Сопол томлар жимирлар ва бўғриққан осмон —
Узра офтоб киприк қокмас. Маргубургда эса
Кимдир ҳуштак чалиб ясарди камон,
Кимдир Троицк бозорига отланар бесас.

Сарғаярди қум соҳиллар, булутни ямлаб.
Чақмоқли уфқ бутазорлар баргини ўйнар.
Тунд, қўрғошин тусин олган ҳаво эрир ва
Баргизубга зардоб янглиғ томчилар кўнар.

Шу кун сени олиб юрдим ўзимда буткул,
Шекспирнинг фожеаларин севган фидойи
Санъаткордек ва номингни такрорлаб буткул
Санкидим мен шаҳар бўйлаб дилгир, савдойи.

Ҳузурингда йиқилганда қучоқлаб беун
Туманни бу, музни бу ва мажҳул бўшлиқни
(О, қандайин яхши!) — дилни оздирган куюн...
Не ҳақдайди? Эсла! Ўйк у. Қучар ўйқликни.

Бунда Мартин Лютер ўтган, ака-ука Гримм...
Кунгурали том. Дарахтлар. Қабр тошлари.
Сира ёддан ўчмагандек, ҳаммаси тирик.
Боқий руҳга, кўҳналикка ярашиқ бари.

Ўйк, эртага қайтмагайман у ёқда зинҳор.
Ажралишдик. Алвидо. Бас. Орамиз очик.
Бизга вокзал ур-урҳоси эмас даҳлдор.
Нетурман мен, айтинг, кўҳна бинолар тоши?

Ўйк бўғчасин еча бошлар ҳар ёқда туман,
Осар икки деразага иккита ҳилол.

Йўловчилар — кўлда китоб, қунишиб бу дам —
Ўриндикда маҳзун-маҳзун сурарлар хаёл.

Мен чўчийин недан? Ахир уйқусизликни
Кўп қадимдан биламан-ку, дўстмиз у билан.
Нечун, ахир, ташрифидан оддий фикрнинг
Шомкезардан кўрққан каби чўчийман бирдан?

Тулар, ахир, ўйнамоққа мен билан шатранж
Паркет полга чўк тушарлар ой нур сепган чоқ.
Анқиб кетар акац бўйи, ойна очиқ ланг
Ва изтироб гунг термилар, сочлари оппоқ.

Терак — шоҳ. Мен бедорлик-ла бошлайман ўйин.
Булбул — фарзин. Кўл чўзаман булбулга алҳол.
Тун енгади ва доналар четлашар шу зум,
Оппоқ тонгни чехрасидан танийман дарҳол.

ҚИШ ТУНИ

Рўйи замин чўмиб музга
Гувранарди.
Шам ёнарди стол узра,
Шам ёнарди.

Талпингандек парвоналар
Ўтга бисёр,
Деразага ташқаридан
Урилар қор...

Аёз гуллар расмин чизар
Ойналарда.
Шам ёнарди стол узра,
Шам ёнарди.

Соялари ўйнар шифтда
Кўп сирларнинг,—
Чирмашган кўл, оёқлар ва
Тақдирларнинг.

Икки бошмоқ тушар айқаш
Ерга шу зум
Ва кўйлакка мисли кўз ёш
Томчилар мум.

Еру осмон оқ паркуга
Чулғанарди.
Шам ёнарди стол узра,
Шам ёнарди.

Липиллар шам, фараҳ чулғар —
Хиромонлиғ
Ва хочсимон қанот ёзар
Малак янглиғ.

Ҳали феврал бўйи тўзғир
Қишнинг гарди,
Шам ёнарди стол узра,
Шам ёнарди.

БЎРОН ТИНГАЧ

Телба бўрон тинчигани дам —
Туяр жимлик қишнинг шавқини.
Илғайман мен — дарё ортидан
Келар бола-бақра шовқини.

Ноҳақдирман, янглишгум балки,
Шуурим шул — тиришмай қанча:
Қиш — оқ аёл, тикланган ганчдан,
Йикилибдир ерга чалқанча.

Силар совуқ кафти-ла осмон
Унинг жонсиз, юмуқ қабоғин.
Биллур қорлар кўммиш бепоён
Теваракни, уйнинг сўл-соғин.

Музлаган сой, йўллар, бекатлар,
Темир йўлу, ўрмонлар, қир-жар —
Эзгулалиб пок бир сийрат-ла
Бирам майин, момиқ кўринар.

Тунлар — ҳали мудрамай туриб,
Чақнаган зум руҳингда зиё,
Саҳифага дунё жо бўлур,
Тилсимланур сатрлар аро.

Тўнгалару бутазорлар боз
Ҳайкал янглиғ солланар дурқун.
Қатор томлар — мисли оқ қоғоз,
Улкан шаҳар қор ичра бутун.

ТАНАФФУСДАН СЎНГ

Бундан роса уч ой муқаддам,
Химоясиз боғчамиз сари —
Кирганида бостириб бирдан
Кишнинг оппоқ изғиринлари,

Чамалаган эдим ўзимча,
Кетаман-у узлатга гумдон —
Бойитаман тўпламим пича,
Шеърлар битиб қиш ҳақда чунон.

Лекин руҳим майда ташвишлар
Кўмдилар — у қор уюмидай,
Сезмай қобман — қиш ҳам бир маҳал
Яримлабди, қарасам бундай.

Уқдимки мен, шунда не учун
Қор селпиниб ёғиб турган он. —
Учқунларин сўндирса ҳам тун,
Тикилганин боғдан уй томон.

Совуқлардан оқариб лаби
Шивирласа ҳамки: «Шошилгин!»,
Кулгандим мен бир даққи каби,
Очган кўйи қаламим учин.

Ўлтираркан чироқ ёнида
Тонг чоғи сушт ўйларга тўлиб,
Қиш ров келиб кетибди, менга
Ниманидир эслатмоқ бўлиб.

ҚИРОВ

Тўкилади ҳазонлар қийғос,
Учар сўнгги ғозлар галаси.
Сен руҳингни юксак тут рўй-рост:
Бари забун кўнгил ваҳмаси.

Бодрезакка, майли, пўписа
Қилсин аёз уйқу олдидан.
Яқунланад бари ҳамияша
Бир ғаройиб эзгулик билан.

Субҳидамда сен хобдан туриб,
Кенгликларга термилганиниг вақт, —
Қишнинг нуқра ҳашамин кўриб,
Муюлишда қотурсан қарахт.

Оқармишдир зумда ҳамма ёқ,
Томлар, пайдга чиққан отахон,

Мўрилар, тунд ўрмон кийиб оқ,
Томошабоп товланар чунон.

Бутун борлиқ музлаб дафъатан
Попоғини босиб қош узра, —
Пусиб ётган йиртқиқча монанд
Мўралайди шох-шабба ичра.

Жиласан сен чўчиб, эҳтиёткор,
Сўқмоқ олди сайхонлик, дара.
Унда — қиров кўшқи пурвиқор,
Эшиқлари кумуш панжара.

Тинмай ёққан қорнинг пардаси
Тўлғанган жар қошида шоён —
Катта йўл ва ўрмон чеккаси,
Чакалақзор бўлар намоён.

Тантанавор жимлик шу пайтда —
Зумрад аёз нақшлаган дурқун,
Ўхшар худди битилган байтга
Тобутдаги малика учун.

Шууримни титратган ўлик
Салтанатга боқиб шу асно,
Шивирлайман: «Бахш этдинг кўҳлик
Тилагандан ҳам ортиқ, аъло».

* * *

Уйда ҳеч ким бўлмас ушбу кез,
Шом шарпаси, заҳридан бўлак.
Ташқаридан тикилар унсиз
Қиш айёми, жунжитиб юрак.

Фақатгина момик қор қат-қат
Ёғаверар ялтираб инжа.
Фақат томлар, қор бор ва фақат
Томлар, қордан бўлак — ҳеч кимса.

Тағин қиров нақшлар чизар,
Тағин руҳим чирмар-у маҳкам —
Бултурги ғам кўнгилни эзар
Ва ўзга қиш ғуссалари ҳам.

Санчий бошлар юракни тағин
Қай бир гуноҳ иддао билан,
Кесар қаҳат ўтиннинг ғамин
Деразанинг чорчўпи бу дам.

Сурилади дафъатан парда,
Сукунатга урган каби тиф.
Остонадан секин одимлаб,
Кирасан сен ёруғ кун янглиғ.

Кўринасан уй ичра бу дам
Ошпоқ либос ичра пурвиқор
Либосингки, шундоқ матодан —
Ясагайлар ундан момик қор.

ТУН

Ҳадемай тонг нурун кучувчи
Тун чулғаниб ётар сукутга,—
Мудроқ дунё узра учувчи
Сингиб борар ҳарир булутга.

Туманларни қарши олар тек,
Йўқолади унинг наҳрида,—
Либосдаги ироқи гулдек
Ё муҳрдек чойшаб сатҳида.

Майхоналар қолар тубанда,
Ёт шаҳарлар — нурлар билан фарқ:
Казармалар, гўлаҳлар ҳамда
Поездларни қилиш мумкин фарқ.

Булутларга тўшалар бирдан
Улкан шарпа ғира-ширада,—
Сайёралар гангиб дафъатан
Тушарлар нақ саросимага.

Сарҳадлардан улоқиб нари,
Пучмоқларда муаллақ, ҳайрон —
Мубҳам, сирли оламлар сари
Оғиб ётар улкан Каҳқашон.

Ёпингандек нуқрагун парда
Жимирлайди қитъалар бу дам.
Қозонхона, ертўлаларда
Ўтёқарлар уйғоқ ҳали ҳам.

Парижда чўнг томларга рукн —
Венера, Марс сабр этиб аранг,
Афишага термилар дилхун,
Бошланди деб тағин қай найранг.

Кимдир олис-олисларда шан
Ўйлар сураш ишга омода —
Томи сопол билан ёпилган
Ғарибгина болохонада.

Кузатар у сайёрамизни,
Бамисоли осмони фалак
Унинг учун зарур ташвишки,
Қайғуради тунлар жонҳалак.

Мудрама сен, руҳингни ёрит,
Мағрур юз бур заҳматлар сари.

Кўзларингдан уйқуни арит
Учувчи ё юлдуз сингари.

Қисматингни, санъаткор, билгин,
Мижжа қоқма мақсад йўлида.
Гаровисан мангулик мулкин,
Сен асирсан вақтнинг қўлида.

АВГУСТ

Инжитмади, онтига кўра
Юз кўрсатди офтоб илк саҳар
Ва ташлади бир даста шуъла
Деразамдан каравот қадар.

Ғарқ айлади зарғалдоқ рангга
Қўшни ўрмон, қишлоқ уйларин,
Тўшагим, нам ёстигим ҳамда
Китоб тўла жавон бурчагин.

Хотирладим дарҳол, не сабаб
Ёстигимнинг бўлганини ҳўл.
Туш кўрибман, борар узун саф —
Тобутимни қилиб қўлма-қўл.

Келардингиз тўп-тўп, ёлғиз, жуфт,
Ногоҳ кимдир дермишки, бугун —
Эскичага олтинчи август,
Қодир Эгам кўкка етган кун.

Алангасиз мусаффо ёғду
Чиқар бу тонг Дорилбақодан.
Кузак эзгу каромат янглиғ
Нигоҳни жазб қилар дамо-дам.

Ўтдингиз сиз зиркзор оралаб
Қабристонга, унда ҳар япроқ
Қизармишди, мисли товада
Пишган тотли чўзмадан олроқ.

Унинг чўккан дўнгликларига
Осмон кўксин босмоқни истар.
Чорлаб хўроз қичқирғи-ла
Бир-бирини йўқлар олислар.

Турарди шай қабрлар аро
Ажал, худди танобчига хос.
Боқиб жонсиз юзимга бежо,
У бўйимга чуқур ўлчар мос.

Тортар алҳол ҳамманинг хушин
Шу ўртадан бир овоз пойдор.
Янграр эди менинг товушим
Аввалгидек сокин улуғвор:

«Алвидо, эй зарҳал ва нилий
Гумбазлари товланган эҳром.
Ёрлақагин караминг ила
Менга қисмат чалганида жом.

Алвидо, эй йиллар — ўксик, лол!
Рози бўл, ғам-ғуссага жонин
Тухфа қилиб яшаган аёл!
Эдим муҳораба майдонинг.

Алвидо, эй руҳим сарвати,
Парвоздаги дамлар, алвидо.
Сўзга кўчган олам тальяти,
Ижод дарди, ғамлар, алвидо».

КАСАЛХОНАДА

Кўргазмага келгандек худди
Тирбанд эди йўлақда одам.
Жойлашди-ю замбилни зумда,
«Кетдик!» деди санитар шахдам.

Ва «тез ёрдам» баланд бинолар,
Гузарларни оралаб шитоб,—
Чироқларин ёқиб серхатар
Тур бағрига шўнғиди шу тоб.

Чорраҳалар, чехралар қанча
Кўздан лип-лип ўтарди йўлда.
Ҳамшира қиз жиддий боққанча
Чайқаларди, новшадил қўлда.

Қабулхона. Тарновлар узра
Мунгли ёмғир бошлади розин
Ва шу асно мисрама-мисра
Қоралашди сўров қоғозин.

Бир пойгакка жойлашди уни,
Бутун бино банд эди, гавжум.
Симирганча йоднинг исини,
Кўча ёққа боқиб ётди жим.

Кучганди чор қирра дераза
Парча боғни, парча осмонни.
Хобгоҳ муте этди ўзига
Синчков кўзли янги меҳмонни.

Ўриндикда оқшом йиғилган
Беморлар-ла қангома чоғи —
Англади у, жарроҳ тиғидан
Гумон экан тирик қолмоғи.

Бир сония боқди миннатдор
Деразага, қизариб унда
Кўринарди юпун дарахтзор —
Ўт олгандек шафақранг тунда.

Уфқларда товланарди шан
Шаҳар, кийиб алвон ридосин.
Бужур шохин узатар эман
Изҳор айлаб ғамгин видосин.

«Мукаммалдир ишинг, Худойим,—
Кўнгли қалқиб ўйлади бемор,—
Ўлим туни ва уфқ лолагун
Бир-бирига бирдам дахлдор.

Ухлайин деб ичдим-у малҳам,
Йиғлаябман, рўмолчам жик ҳўл.
Рухсорингни кўрмоққа, Эгам,
Кўз ёшларим бермади ҳеч йўл.

Тўшагимга нур тушаркан ним,
Туйдим дилда ширин муддао.
Англаб сенинг туҳфанг эканим,
Ёзуғимга қилмам иддао.

Сўнги оним қаршиларкан тек
Қовриламам қўлинг ўтига.
Ушлаб кўриб — ноёб узукдек
Яширасан мени қутига».

ҲАМЛЕТ

Говур тинди. Саҳнага чиқдим,
Кесакига ғамгин суяниб —
Ўйлаяпман руҳлар нидосин
Ва ўз умрим сасин гувраниб.

Рўпарамга ястанган зулмат
Тикилмоқда минглаб дурбиндан.
Ёлбораман, эй Олий Хилқат,
Йироқ тут ул қадахни мендан.

Ўжар феълинг мақбулдир жуда,
Ролингни-ку, ўйнашга шайман.
Лекин бу куи бошқа фожиа
Бормоқдадир, маъзур тутгайсан.

Унда бари тўқима лекин.
Якуни ҳам олддан аён, бас.
Ёлғиз қолдим, қабоҳат енгди.
Умр — дала сўқмоғи эмас.

СУКУНАТ

Ҳарир тўзонларда ялтирар ёғду,
Офтоб нурларига бурканар ўрмон.
Дерлар, шу бурчакдан чиқар-у буғу,
Айри йўл қошида қотармиш ҳайрон.

Ўрмон лолу карахт сукунат ичра,
Гўёки бу узлат — бу нимжон ўтлоқ.
Куёшнинг нурлари биланмас сира,
Бошқа бир сеҳр-ла йўғрилган мутлоқ.

Чиндан, нарироқда — чангалзор аро
Турар мода буғу бирам сулув, шан.
Тонг қотган дов-дарахт қилт этмас асло,
Ўрмон жимжитлиги, эҳтимол, шундан.

Чимдир буталарни — кўпирган қийғос,
Кемирар новдалар пўстин шилиб оқ.
Кумуш гарданига тўқиниб бехос,
Эман шохчасида тебранар ёнғоқ.

Мойчечак, сариқчой тагин оқ каррак
Ва турли гиёҳлар ҳамда турфа гул
Чакалак гирдни қуршаб турар нақ,—
Ғалат ҳайрат ичра анграйиб нуқул.

Лекин ўрмон аро бир ирмоқ ёлғиз
Жарликни тўлдириб оҳангларга соз —
Куйлар дам оҳиста, дам масрур ҳаргиз
Бу сирли ҳодиса тавсифида боз.

Жимжит узлатларга тарақ янгроқ сас,
Тошгандек ҳаяжон кимса дилида.
Ненидир айтмоққа уринар яккаш,
Сўйламоқ бўлар у одам тилида.

КУЗГИ ЎРМОН

Кузак либосига чулғанар ўрмон.
Мудрар у — бир теран уйқу маст қилар.
Олмаҳон, бойўғли, на қизилиштон
Уни бу уйқудан уйғота билар.

Офтоб ҳам — хазонрез жимликлар аро
Кун оған маҳалда бир бора кириб,
Қарар теваракка — ишонмай асло,
Бермасми дегандай шум қопқон фириб.

Бунда узлатлар бор, дўнглик бор тагин,
Зирк ўсар, ёвшанлар кечирар ҳаёт.
Қайдадир — ботқоқзор нарёғидаги
Овулда хўрозлар қичқирар бот-бот.

Бу сас бир дам янграр, бир дам тинар тек
Ва сирли сукунат чулғар дунёни,—

Худди хўроз атай ўйга толгандек,
Худди кўшиғида бордек бир маъни.

Тағин қайлардадир — мубҳам хилватда
Улар қичқириғи янграб қолар боз.
Мисоли соқчидек — турган хизматда,
Жавоб қилар унга бошқа бир хўроз.

Худди акс-садодек ушбу сас келгач,
Борлиқ қичқириққа бир зум бўлар фарқ.
Улар ҳалқум ила берарлар белги —
Қай жануб, қай шимол, қай ғарб, қайси шарқ.

Кийғос қичқириқлар йўқламасидан
Олис чеккаларга чекинар ўрмон
Ва тағин кўрк очгай кўҳлиги билан
Кенгликлар, уфқлар, ложувард осмон.

* * *

РУТУБАТ

Улкан ҳовуз — мисли чўнг баркаш.
Ундан нари — дағал, бешафқат
Қояларга тиралган саркаш
Булутолларнинг уюми қат-қат.

Нурлар ёниб-ўчиши билан
Турланади ўрмон ҳам алҳол.
Дам қорага йўғрилар бирдан,
Дам гулҳандек ловиллайди ол.

Кун ботар чоғ тунд уфқ йиртилиб —
Мўраласа бир парча само,
Ўт-ўлавлар нақ байрам қилиб,
Тўлиб кетар борлиққа сафо!

Шамол тинар, булутоллар арир,
Офтоб нури билмас энди чек.
Ялтирайди шувоқ барглари
Ойна ичра расмдагидек.

Черковдаги нақшинкор, шаффоф
Девор узра қадаб нигоҳлар —
Шундоқ боқар мангуга уйғоқ
Авлиёлар, зоҳидлар, шоҳлар.

Худди жоме ичи каби — кенг
Замин узра туриб, ойнадан
Илоҳий сас-садоларни мен
Шуурим-ла тинглайман баъзан.

Она замин, бетакрор хилқат,
Сенга меҳрим англаб муқаддас,
Кўҳликларинг алқарман ҳар вақт,
Кўзимда ёш ила ҳар нафас.

Шилта қилар йўлларни ёмғир,
Кесади ел сувлар ойнасин.
Шоҳ-шаббани қиртишлар тақир,
Очиб ташлар толлар сийнасин.

Сочилади япроқлар ерга,
Қабристондан қайтар одамлар.
Тунд адирда трактор терлаб,
Дала учун куч-қувват ғамлар.

Қора шудгор мисоли дув-дув
Ҳовуз узра тўкилар хазон
Ва қорамтир мавжга қўнар-у:
Сузар саф-саф кемаларсимон.

Ёмғир қуяр шаррос элакдан,
Кучаяди совуқ тобора.
Гўё борлиқ айбин олган тан,
Гўё кузнинг манглайи қора.

Гўё бордек ҳақорат тайин
Қарғаларда бу аянч ҳолга —
Тўрт томонга урган тинмайин
Совуқ ёмғир, аччиқ шамолга.

* * *

Машҳур бўлиш одобдан эмас,
Юксакликка кўтармайди бу.
Бор бисотни тўплаб, бешикаст —
Асрамоқ ҳам шарт эмас мангу.

Ижод асли фидойиликдир,
На тантана, наинки сурон.
Ҳеч нарсага арзимаъ тақир,
Эл оғзига тушмоқлик ёмон.

Фақат жўшиб яшамоқ керак
Умрнинг энг сўнгига қадар.

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ

Хоксоргина яшамоқ керак,
Яшаш керак шундайин, токи
Ишқ уфқларин кашф этсин юрак,
Келажакни туйсин идрокинг.

Куним битди — йўлин йўқотган
Йиртқич каби ёзғирдим нолон.
Тинмай урҳо солиб ҳар ёқдан
Мени ўраб келар оломон.

Умр айрим бобин, ҳойнаҳой,
Ҳошияга туртиб, албатта,
Қолдирмоқлик керак очиқ жой,
Қоғоз узра эмас, қисматда.

Бир томон — кўл, бир томон эса
Қарағайлар йиқилган ўрмон.
Нажот йўлим қолмади сира,
Нима бўлса бўлсин, нетурман.

Овлоқларга сингиб кетсин дил —
Равона бўл узлат масканга,
Бамисоли зимзиё манзил
Яширинган каби туманга.

Не қабихлик қилдим, айтингиз,
Не иш қилдим мен разил, тубан?
Ё дунёни йиғлатганимми
Туққан ерим нафосатидан?

Бошқалар йўл қилиб изингни,
Бир кун босиб ўтар экан, бас,
Зафар нима, мағлублик нима —
Фарқламоғинг сенинг шарт эмас.

Лекин тобут ёнида ҳатто
Ишонаман, шундай кун келар,
Ўлим топмас эзгу руҳ асло,
Қабих кучлар ундан енгилар.

Хиёнатдир чекиниш бешак,
Киёфанга қўнмасин қадар.

БАҲОР

I

Куртаклар — новдага эриб оққан шам
Томчиларидир! Исиб кетди
Апрель. Бирдан гуркиради боғлар ҳам,
Баҳор саси авжига етди.

Қушлар чуғури-ла ҳимралган ўрмон
Арқонланган новвосдайин зўр —
Ингар, оҳанг ичра ургандек туғён
Орган — темир тан гладиатор.

Поэзия! Юнон исфанжи каби
Ташқарида нам тортсанг жиққа,
Сени субҳидамда ташлаб қўярдим
Боғдаги яшил ўриндиққа.

Юксал, поэзия, ҳаволан, учгин,
Шим булутлар, сойларни бутун.
Сени тунлари мен сиқиб-сирқитгум
Зиқна қоғоз соғлиги учун.

II

Баҳор! Бора кўрма шаҳарга,
Эриётган музлар бу нафас
Гала-гала чағалайлардек
Кичкирлар тинмай, басма-бас.

Ер мавжланар, унсиз гупура,
 Тўлқинлардек жўшиб кетар гоҳ.
 Қораяди яйдоқ кўчалар —
 Ҳали совуқ изиллатар, оҳ!

Сузар унда гугурт чўпидек,
 Ёниб-ўчиб, лип-лип этароқ —
 Боғлар ҳамда симпоездлар... Эҳ,
 Ел захрига чидарлар қандоқ!

Косадаги мовийлик ва муз,
 Кўпик янглиғ бўрон қушлардан —
 Айланар-у бехос бошингиз,
 Лекин кўнгиш — недандир бардам.

Овчиларни ўйлаб чекманг оҳ,
 Қайтгайлар, гар омондир боши.
 Шаҳар бўйлаб кезади гуноҳ
 Ва гумроҳлар аччиқ кўз ёши.

III

Фақат доғми сизга кўринган,
 Мижжангизда ёнмасми севинч?
 Ҳислар тулпор шиддати билан
 Юрагингиз ўйнатмасми ҳеч?

Қушлармидир ёлғиз наҳотки —
 Сайраб мовий кўкка тўш урган,
 Ях лимунинг сувин туш вақти
 Нур найчаси орқали сўрган?

Тегрангга боқ — кўрурсан дарров
 Ҳар қаерда, тонгдан кун бўйи —
 Китеж каби ярқирар Москов
 Зангор сувга бошини қўйиб.

Нечун бунча томлар ложувард,
 Ранглар бунча тиник, афсунгар?
 Қамиш янглиғ гиштларни кўзгаб,
 Мозий сари учади кунлар.

Заранг шаҳар замини ботқоқ,
 Ер бағрида недир уйғонган.
 Ёнади ҳут бамисли оппоқ
 Пахта каби, спиртга қонган.

Чердакларнинг кўзин оқ ёлқин
 Қамаштириб — қушлар, новдалар
 Бир-бирига чийралган сайин
 Ҳаво бўм-бўш, ғалат тус олар.

Унутасан бу кунлар исминг,
 Толиқтирар оломон кўпроқ.
 Сенинг ёринг улар-ла, билгин,
 Ёлғизмассан ўзинг ҳам бироқ.

* * *

Ҳаёт — мунис минглим, меҳри гупуриб
 Найсон ёмғиридек урилди шаррос.

Башанг кийинганлар бурнин жийриб,
Жаврар, хурпаярлар чаёнларга хос.

Балки кексаларда важ бисёр бунга,
Сенинг сабабларинг кулгули, ахир.
Қалдироқ остида титраган ғунча,
Атлас ранг шафақлар асосмас тақир.

Поездлар жадвалин, ям-яшил мавсум
Купеда синчиклаб кўрганинг лаҳза,
Қалбинг тўлғаса ҳам энтиқиш мавҳум,
Руҳингга бадбинлик соломмас раҳна.

Темир ғилдираклар дуч келар инграб,
Хилват ва ғаройиб манзил аҳлига.
Сўрарлар ойнадан — бу қайси бекат,
Кечки офтоб боқар менга раҳм ила.

Жилади уч бора янграб қўнғироқ,
Узрлар сўрар у: бу ермас, афсус.
Пардача ортида тун бурқсир узоқ,
Дарз кетган чўл кўкка сапчиб урар тўш.

Милт-милт уфқ бағрида ухларлар ширин,
Ухлар севгилим ҳам нурларга чўмиб.
Лекин поезд юрак каби билмас тин,
Борар дашт сукутин сасларга кўмиб.

ИЛОҲИЙ УЗЛАТ

Товланар шом уфқнинг бетида,
Узун-узун соялар — ўнг-сўл.
Почтачи қиз ўрмон четида
Узатади менга бандероль.

Турли жонвор, қушлар субҳидам
Қорга солган сўкмоқдан секин
Қайтаман бир қучоқ хат билан,
Уйим — ўлан тўшагимга мен.

Мамлакатлар, кентлар, сарҳадлар,
Чўнг қитъалар, олис ороллар,
Мунозара, шарҳлар, сувратлар,
Болақайлар, ўсмирлар, чоллар.

О, валломат юрак хатлари!
Орангизда мактуб йўқки, чин,
Ки уларда санжоб, жангари
Фикр бўртиб турмаган бўлсин.

Жондан азиз аёл номаси!
Гарчи осий ердаман минбаъд,
Тингланг, шудир қалбимнинг саси:
Мен сизники бўлурман абад.

Сиз, ҳей марка ишқибозлари!
Хат бойлами ечилган зумда
Зўр тухфага кўмилардингиз,
Бўлсайдингиз менинг ўрнимда!

Мирнўлат МИРЗО
таржималари.

Улуф қозоқ адиби Мухтор АВЕЗОВ
таваллудининг 100 йиллигига

Мухтор АВЕЗОВ

Ким айбдор?

ҲИКОЯ

I

Кун бўйи бутун борлиқни қиздириб турган офтоб пешинликка оға бошлаган. Жазирама тафти қайтиб, кечки шабаданнинг салқин нафаси уфура бошлаган кез эди.

Тоғнинг сояси овул устига тўниб, тобора қуюқлашиб борар, кечки салқин шабада жонга ором бағишларди. Овулдаги барча эркагу аёллар ташқарида — ҳамма ўз иши билан ивирсиб юришарди. Қўйлар яйловдан қайтиб, қўтонларга киритилганидан сўнг, болалар қий-чув қилишиб қўзиларни оналаридан айириб ола бошлашди. Овул четидаги тепаликдан йилқи уюрлари кишнашиб, қудуқ бошига чувириб кела бошлади. Ҳоч бошидан кўтарилган кўм-кўк тутун эринчоклик билан осмонга ўрларди. Бундай пайтларда овулда бақирқ-чақирқлар авжга минарди. Салқин тушгач, уйларидан чиққан қўли бўш эркаклар қудуқ бошига тўплана бошлайди, у ерда бир-бирларига янги қўниш жойларининг серўт, серсув эканлигини айтишарди.

Қудуқ атрофига ҳамма овул эркаклари йиғилса-да, бугун негадир овул оқсоқолларидан бири — Исмоил келмади. Унинг тиккан ўтови қудуққа энг яқин жой, бой овул ҳисобланади. Овулнинг отга минари ҳам, бойи ҳам ўша. У қудуқ атрофида кўринмагач, овул кексалари:

— Бугун Исмоил нега кўринмайди? Ё тоби қочиб қолдимикан? Ё бирон ёққа кетдимикан?— деб суриштира бошлашди.

Исмоил оқсоқолнинг нима учун уйдан чиқмаганини фақат қўшниси Бейсембойгина биларди. У атрофдагиларга билганларини айта бошлади. Унинг гапига қараганда, яқиндагина унаштирилган қизи Азиза: «Сизлар топган куёвга тегмайман», деган эмиш. Қизининг бу гапини бугун эшитиб, Исмоил уйдагиларини қойиётган бўлса ажаб эмас. Қудуқ атрофидагилар Бейсембойнинг гапини тинглаб бўлиб, ҳар қайсиси ўзи эшитган гапини ўртага ташлай бошлашди. Уларнинг кўпчилиги «замон озиб, ёшларнинг бузила бошлагани»дан нолидилар: «Қизларнинг улғайгани бошга битган бало, деяверинг. Уларни тезроқ эрга бериб қутулиш керак!» дейишиб, Исмоил оқсоқолга ачинишди, «бузилган» қизидан нолишди.

Бу пайтда Исмоил оқсоқол хотин бола-чақасини обдон қовуриб сўкиб бўлиб, овул олдидаги тепаликда асабий ўтирар эди. Кечқурунги ғира-шира қоронғуликнинг юракни эзувчи рутубати худди Исмоил оқсоқолнинг дардига ҳамдард бўлгандай, бусиз ҳам хафагарчиликдан оғир тортган гавдасини босиб-янчиб турарди. Ҳозир тош қотган юрагини қизининг нози фироғи, йиғи-сигиси юмшатоғмас, бадтар ўжарлиги тутиб ўтирар, ўйлаб ўйига етолмас, хаёлида фақат битта гап айланар эди:

— Эй тангрим, сендан фарзанд тилаганимда, бошимга бало ёғдирсин деб тилаганмидим? Тирноқчаллик ақли йўқ бу қизни ота-боболаримиз арвоҳини оёқости қилдиргани берганмидинг, эй, худо! Ошна-оғайниларимнинг ўртасида обрў-этиборимни бир пул қилмоқчимисан? Агар менинг ўйлаган ишим хато бўлса, беравер жазойимни! Чидамаган номард! Бу ақлсиз қизнинг қилмишларини кўриб кунда ўлгандан кўра бир йўла ўлиб кўя қолай!— деб, азбаройи асаби кўзиганидан томирларида қонлари жўш уриб, юраги тошга айланди-қолди. Овулдагилар кўйлардан кўзиларни айириб бўлгач, бояги қий-чув босилиб, атроф-теварақ сал тинчигандай бўлди. Отлар ҳам сув ичиб бўлгач, ховуридан тушишди, одамлар ҳам уй-уйларига тарқалиша бошлади.

Қоронғи тушгач, Исмоил ҳам аста ўрнидан туриб, уйига йўл олди. Бу пайт овулга икки суворий отларини йўрттириб келар, эгар-тўқим, юган-айилларига қадалган кумуш нақшлари ғира-ширада ялт-юлт қилиб кўзга ташланарди.

Ихчам гавдаларига, башанг уст-бошларига қараганда, иккаласи ҳам ёш йигитга ўхшарди. Исмоил булар ким бўлди экан, қаёққа келяпти экан, деб тикилиб турганида ҳалиги суворийлар отларининг бошларини Исмоилнинг катта ўтовига қараб буришди. Салқин тушгани учунми, уларнинг терлаб-пишиб кетган отлари бошларини силкиб жадал йўртиб келар эди. Йўловчиларнинг эса кўнгиллари кўтаринки.

Кўноқларни ташқарида Исмоилнинг катта ўғли Қосимжон, уч-тўртта ўртоғи билан кутиб олиб, ўтовга таклиф қилди... Сал вақтдан сўнг ҳали ҳам бояги важоҳатидан тушмаган Исмоил оқсоқол кириб келди.

Келган кўноқларнинг бири — қудаси Азимбойнинг шаҳарда ўқиб юрган ўғли Ислом экан. Ислом кейинги икки йил мобайнида шаҳардаги ўрта мактабларда таҳсил олиб, элига қайтиб келган пайти эди. У ота-онасининг олдида икки-уч кун бўлгач, яқин қариндошларини бир кўриб келай, деб йўлга чиққан экан.

Ислом истараси иссиқ, узун қора сочли, худди қизларникидай қадди-қомати нозиккина, суйкамли йигит экан. Ёнидагиси ўз овулидан, ўртоғи Жағипар деган йигит.

Исмоилнинг оиласи кўноқларни қудасининг ўғли бўлгани учун, бунинг устига шаҳар кўрган ўқимишли йигит деб очик чирой билан кутиб олишди, хурмат-иззат кўрсатишиб тўрға ўтқазилди.

Исломнинг келганидан айниқса бу оиланинг катта ўғли Қосимжон хурсанд бўлди. Улар ёшлигидан бирга ўсган эдилар-да. Ҳол-аҳвол сўрашиб, чўлдирашди-қолишди. Улар бундан тўрт-беш йил олдин бир-бирларини меҳмондорчиликка таклиф этишиб, бориш-келиш қилишар, овулда уч-тўрт кунлаб ётиб қолишар, жуда қадрдонлашиб кетишган эди. Шунинг учун ҳам Исмоил оқсоқолнинг оиласи Ислом учун ўз жигарларидай бўлиб кетган, улар ҳам Исломни ўз фарзандларидай кўришар, Қосимжоннинг онаси Қалиман эса уни ўз ўғлидай кўриб, хурматлар эди. Кейинги йиллар Ислом шаҳарга ўқишга кетиб, бу яқинлик бир оз совуган эса-да, уларнинг ҳозирги муомалаларидан, ҳол-аҳвол сўрашишларидан илгариги меҳроқибат, илиқлик тиклана бошлаганидан дарак берарди. Агар бу хонадонда жиндек салқинлик бўлса — Исмоил оқсоқолнинг бугунги кайфиятидан. У азалдан жиддий одам, бола-чақа билан гаплашишни унчалик ёқтиравермайди. Февли шундай. Бунинг устига бояги дилхиралиги унинг кўнглини ёздирмай тиритиб ўтирар эди.

Чой тайёр бўлганида Қалиман хизматкор аёлни чақириб:

— Азизани чақир, бир ўзи бир чеккада буришиб ўтирмай, кўноқларга чой куйиб бериб турсин, — деб тайинлади.

Ислом кулоқларини динг қилиб, эшик томондан кўзларини узмай ўтирганида, ташқаридан аввал чўлпининг шилдир-шилдири эшитилди, сўнг Азизанинг ўзи кириб келди. Эғнида қўш этак қилиб тиктирилган оқ кўйлақ, сиртидан беллари хипча қора камзул кийиб олибди. Бошида уқали тақия. У кириб келганда гўё уй ичи ёришиб кетгандай бўлди. У билан ўтовга файз ва кўрк кириб келди гўё. Ёш кўноқлар салом бериб, ҳол-аҳвол сўрашганида, Азизанинг оппоқ юзларига қон югурди.

Улар икки йилдан бери кўришмаган эдилар. Исломга Азиза яна ҳам

гўзаллашиб, яна ҳам очилиб кетгандай, ним қоронғи ўтов ичи унинг нурли рухсорида чароғон бўлиб кетгандай туюлди. Сал ўтмай хизматкор аёл олиб кирган чойни олди-ю, отасининг оёқ томонига ўтириб, меҳмонларга чой қуйиб узата бошлади. Чироққа яқин жойга келиб ўтиргани учун бўлса керак, бояғи ҳусн-латофати яна ҳам қулф уриб кетди.

Орадан бир оз вақт ўтгач, Исмоил оқсоқол аёлига:

— Болаларни Қосимжоннинг уйига олиб боринглар,— деб амр қилди. Уйни яхшилаб йиғиштиринглар. Ёш-яланглар эркин ўтиргани маъқул.

Қалиман келинини юбориб, уйни сарамжон қилдиргач, меҳмонларни ўша ёққа таклиф этишди. Кўноқлар Исмоил оқсоқолнинг тунд кайфиятидан қутулолмаётган турган эканларми, таклифдан хушнуд бўлиб ўринларидан туришди-ю, тезгина ташқарига чиқишди.

Кўноқлар чиқиб кетгач, бир-иккита чўпон-чўликлар ҳам ўринларидан кўзғалишди. Уйда Қалиман билан Исмоил оқсоқолгина холи қолишди. Исмоил оқсоқолнинг ичига чироқ ёқса ёришмасди. Асаблари қақшаб, жаҳл устида тургани шундоққина билиниб турарди. Бир оз хўмрайиб ўтиргач, хотинига кинғир қараб гап бошлади:

— Хўв хотин, агар бирон-бир кор-қол юз бермасин десанг, анави қизингни тийиб ол! Қизингни одамларга ўхшаб тарбия қилиш қўлингдан келмаса, нимага туғдинг? Ҳамма бало сенда! Тарбия қилолмагансан. Мана, оқибати!— деди.

Қизининг кожлигини ҳазм қилолмаётган юрган Қалиман бу аччиқ-чучук гапларни эшитиб, бадтар тутоқиб кетди:

— Менга нимага зарда қиласиз, отаси? Мен Азизани кимнинг қизидан кам қилиб тарбиялабман? Кимнинг боласи менинг қизимдан ортиқ бўлиб яралибди, а? Нега менга ёпишасиз! Мен она бўлсам, сиз отасиз-ку. Менга айтган оғу гапларингизни ўзингизга ҳам айтинг!— деб йиғламсиради.

Исмоил оқсоқол бойвуччасининг кинғирига олиб гапираётганини кўриб, бадтар тутоқиб кетди:

— Шуми тарбиялаганинг! Болага тарбия бергудек ақлинг борми сенинг, манжалақи! Сенинг тарбиянг эмасми, қизингни шу даражага етказган? Қани айт-чи, овулимизда кимнинг қизи сенинг қизингчалик бузилибди? Кимнинг қизи элу юрт олдида ота-онасини шармандаю шармисор қилибди. Қани, айт! Топиб бергин, борми, шунақа қиз? Бу овулда сендан аҳмоқ хотин, сенинг қизингдан ҳам беҳаё қиз борми? Қани айт, айт, лаънати!— деди бақириб. Қалиман ҳам эридан қолишмади:

— Сизга нима бўлди ўзи, ўз болангизни ўзингиз шунчалик ёмон отлиқ қилиб? Бу гапларни душманингиз ҳам айтмайди-ку, ахир. Қани, айтинг-чи, шу атрофда менинг Азизамдақа дилбар қиз борми? Хоннинг қизи, подшонинг қизи қандай бўлса, менинг қизим ҳам шундай. Унинг гуноҳи нима? «Хотини ўлган, қари одамга тегмайман», деганими айби? Болам ҳақ! Индамай десам ҳам қўймадингиз-ку. Нима қилай, ўлайми?

Гап шу ерга келганида Исмоил оқсоқол ўзини тутолмай бақириб юборди:

— Ўчир унингни, мегажин! Қизингни шу қилиғи учун ҳеч ҳам кечира олмайман! Сен гап тушунаридинг? Хуллас, агар қизингга гап уқдириб, тўғри йўлга соллолмайдинг бўлсанг, библиб қўй, жавобингни бермасам, отамнинг арвоҳи урсин! Мабодо, қизингни кўндирилмасанг, кўндирилмадим дегин-да, даф бўл қиз-пизинг билан! Шу бугун бир ёқли қил, уқдингми?— деб гапни шартта кесди-да, Қалиманнинг гапини ҳам эшитмай, шартта ўридан туриб, ташқарига чиқиб кетди.

Исмоил оқсоқолнинг феъли Қалиманга маълум. У кўндан бери бундай қаттиқ-қурум гап айтмаган эди. Феъли айниган кўринадди. Айниқса, унинг «отамнинг арвоҳи урсин!» деган гапидан Қалиманнинг юраги музлаб кетгандай бўлди. У ўзини кўярга жой тополмай қолди. Ўзи ҳам қизининг феълидан куйиниб юрган эди-ю, эрининг гапи дард устига чиққон бўлиб тушди. Шу кечаси қизи билан гаплашиб, масалани ҳал қилишга қарор қилди.

II

Бу маҳалда Ислом одамларнинг уйқуга кетишларини сабрсизлик билан кутарди. У турли хаёллар оғушида у ёнидан-бу ёнига ағанаб, ухлаёлмай қийналарди. Бунақа пайтда, одатда, вақт жуда имиллайди. Хона ичидаги ним қоронғулик шундоқ ҳам эзилиб ётган йигитни бадтар исканжага оларди. Шу тахлит бир оз ётгач, у чопонини елкасига ташлаб оёқ учида аста ташқарига чиқди. Ойдин кеча, жимжит тун, уйқуга кетган овул ва мусаффо ҳаво унинг сиқилган юрагига бир оз ора киргандай енгил тортиди. Эшик олдига чиқди-ю, мунғайиб турган ойга тикилиб қолди.

Кўрадаги барча жониворлар уйқуга кетган, қўйларни кузатиб ётган ҳушёр тўбатлар ҳам бошларини оёқлари устига қўйиб, пинакка кетишган...

Мунғайиб турган бу ойдин кечада тунги кузатувчилар ҳам қалин гушпиларига ўраниб чўзилиб ётишар, аҳён-аҳёнда хўжақўрсинга чарчоқ ва мудроқ товуши билан «Ҳойт!» деб қўяр, бу товушга зим-зиё кеча эринчоқлик билан акс-садо берар эди.

Ислом чиққан ўтовнинг ўнг томондагиси — ой ёруғида оппоқ бўлиб кўриниб тургани — Ойшаларники. Бу ердагилар ҳалиям ётишмабди. Туйнуги ёпилмаган бўлса-да, ўтов керагасидан чиरोқнинг ёруғи шундоққина кўриниб турибди. Ислом ташқарида бир оз тин олиб турди-да, овул одамлари текис уйқуга кетганига ишонч ҳосил қилгач, Ойшаларнинг ўтовига қараб юрди. У аввало астагина эшик олдига келиб, ўтов устига ёпилган кигиз тирқишидан ичкарига мўралади. Кичкинагина лампа чироқ ёниб турарди. Ойша ёзилик тўшак олдида мудраб ўтирар, Азиза бўлса ёстиққа ёнбошлаб ётарди. Кўринишдан турли ўйлар оғушида обдон чарчаган, кўзларини бир нуқтага тикиб жимгина хаёл сурарди. Ўтовда булардан бошқа ҳеч ким йўқ. Ислом астагина эшикни очиб, ичкарига кириб келди. Аёллар ҳушёр тортишиб, у ёқ-бу ёқларини тартибга солишиб, ўринларидан туриб ўтиришди. Ислом аста Азизанинг ёнига бориб ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашганидан сўнг ўртадаги совуқлик жиндек кўтарилиб, қалбларига илиқлик инди.

Ойша Азизадан илгари гап бошлади. У ҳазил-мутойиба аралаш:

— Бизларни унутиб кетдингиз, йигит. Ваъдалар шундоқмиди? Шаҳарда юриб бу ёқларни эсингиздан чиқариб юбордингизми, дейман?— деб ҳазил аралаш қайинсинглисининг кўнглидаги бор гапни айтиб, ҳар иккаласининг тилини боғлаб турган ўртадаги ҳаё пардасини очиб берди. Сал вақт ўтмай, Азиза билан Ислом бир-бирларидан тортинмай эмин-эркин гаплаша бошлагач, Ойша ёнбошига ёстиқ қўйиб ётаркан:

— Мендан уялмаёқ кўяқолинглар, кўнгилларингда бор гапларингни айтиб олинглар. Бунақа қулай фурсат энди бўлавермайди,— деб қувлик билан кулди.

Бу пайтда икки ёш кўнгилларидаги барча армонларини бир-бирларига айтар, бир-бирларининг гапларини жон қулоқлари билан тинглар эдилар. Ислом икки йилдан бери шаҳарда кўрган-кечирганларини батафсил гапирди. Азиза ҳам ҳамма гапини айтди. Улар гаплашгани сайин ўртадаги гина-кудурат, айбларнинг салмоғи Исломнинг зиммасига туша бошлади.

Ислом Азизанинг нозу карашмаларга йўғрилган мантиқли, далилларга тўла гиналарини эшитар экан, унга бўлган муҳаббати янада қулф ура бошлади. Қизнинг ўринли гиналарини кўнглига олмади ҳам.

— Азизахон, худо ҳаққи, сенинг бу гапларингни эшитиб йиғлагим келиб кетаяпти. Ўзимни зўрға ушлаб ўтирибман. Энди мени ўзинг овут. Мен сеникиман, де!— деб Азизани суймоқчи бўлди.

Азиза унинг қўлларидан қўлларини астагина тортиб олиб, гап бошлади:

— Ислом, илгарилари мен қаёққа кетсам ҳам, фақат сиз билан бўлсам, деб орзу қилардим. Ҳозир сиз билан гаплашиб ўтирганим, ўша орзуларим туфайли. Менинг бундан бошқа фикрим бўлмаган. Афсуски, энди мен сизни овута олмайман. Мен сизни кутган эдим. Мен сиз билан кетишга рози эдим... Энди вақт ўтди.

— Нима, энди шафқат қилмайсанми? Ҳамма айбимни бўйнимга олиб, оёғингга йиқилганимда «энди керагинг йўқ» демоқчимисан?

— Йўқ, мен сизга кет деёлмайман. Бироқ илгариги даврлар ўтди, билиб

қўйинг, демоқчиман. Бошим боғлиқ, энди қимир этишга ҳаддим сиғмайди, демоқчиман. Ҳалигина онам келиб, ҳамма гапни айтиб, дилимни вайрон қилиб кетди. Энди менга барибир, «айтганингизга кўндим, ҳайдаган томонингизга юравераман», деб ваъда бердим. Энди сиз ҳам мени қийнаманг.

— Азиза, аввалги ваъдаларинг пучмиди? Ўзгаларга тош қотган юрагинг менга талай-талай мурувват кўрсатмаганмиди? Сизни севаман, деган гапларинг ёлғонмиди, айт!— Ислом Азизанинг кўзларига тикилди, унинг жавобини кутди. Қиз ёнгинасида ёнбошлаб ётган Исломнинг сочларини майин қўллари билан аста силаб ўтираркан:

— Афсуски, у даврлар қайтиб келмасга кетди. Энди бу гапларнинг фойдаси йўқ. Тақдир шу экан...— дедию, эшик томонга тикилиб, жим бўлиб қолди. Ислом бу маҳалда жимгина мўлтираб севгилисининг кўзларига ёлворгансимон тикилиб ўтирар эди. Азиза унинг аҳволига ачиниш билан боқиб, сўзида давом этди.— Ундан кўра, эртага анави куёв бўлмиш келар экан... Шу ерда бўлиб, куёвпоччангизни кўриб кетинг.

Қизнинг пичингга йўғрилган бу гапидан йигитнинг дили вайрон бўлди, куёв деган гапни эшитиб, рашки томирларидаги қонни жўштириб юборди. Азиза унинг кўзига яна ҳам қимматлироқ, яна ҳам азизроқ кўришиб кетди.

— Эртага ўрнимдан тураману жўнайман. Куёвинг бошингда қолсин!

Бироқ салдан кейин у бу гапидан қайтди, куёвлар келиб-кетгулларича шу ерда қоладиган бўлди. Илгарилари Азиза билан кечирган нашъали кунларини қанчалар эсига солмасин, уни ўзи томонга оғдиришга қанчалар уринмасин, барибир, Ислом кўлидан ҳеч нарса келмаслигига кўзи етди. Энди иккаласининг ҳам фикри бир жойда тўхтади; тақдирнинг ёзигини кўриш керак! Қани кутайлик-чи, бу дунёйи фалак бошимизга яна қандай савдоларни соларкан?

Отасининг бу мотамсаро уйда ёшларнинг тилаклари рўёбга чиқмаслиги аниқ. Келажак нималарни сийларкан буларга. Нима бўлганда ҳам ҳозирги вазиятдан эсон-омон чиқишга иккаласида ҳам на имкон бор, на дармон!

Шунинг учун ҳозирча бирининг қайғусига бири суянчиқ бўлиб, дардкаш бўлиб тургани маъқул. Азиза бўлажак куёвга кўнгли йўқлигини эртага тўпланадиган қариндош-уруғларга, ҳатто, куёв бўлмишнинг ўзига ҳам ошкор қилмоқчи бўлди. Қизнинг бу қарори Исломга жиндек бўлса ҳам умид бағишлади. Куёв келганида фақат Ислом билан бирга юришга, фақат Ислом билан бирга бўлишга ваъда берди. То кўл-оёғи боғланиб, зўрлик билан узатилмагунича, қиз Исломни дейишга қасд қилди.

Азизанинг севиклиси учун қиладиган яхшилиги ҳозирча шугина. Шунга қарор қилишгач, Ислом қизни ўзига тортиб, унинг кечадан бери кўрган қийноқлари, азоблари туфайли синиқиб қолган мунгли юзларидан бўса олди. Бу гал қиз қаршилиқ билдирмади. Аксинча, шу пайтгача кўриб келган қийноғу азобларидан фориғ бўлгандай сизди ўзини, сўнг Исломни бағрига қаттиқ босди...

Ислом Ойша янганинг уйдан чиқаётиб, тағин Азизани бағрига олди.

— Менга шу кунгача бирон-бир мурувват кўрсатмадинг. Эртага унаштирилганинг келганида ўша мурувватингдан умидворман.

Азиза жимгина кулиб, Исломга тикилиб турар эди. Йигит қайта-қайта термулиб, ҳалиги фикрини такрорлайвергач, Азиза астагина:

— Кўрармиз... Эрта бўлаверсин-чи,— деди.

Ислом сал бўлса-да, кўнгли таскин топиб уйдан чиқди. Тонг ёришай деб қолган экан. Ойнинг ёруғи ҳолсизланиб, уфққа бошлабди. Тонг ёруғида юлдузлар ҳам бирин-кетин сўна бошлади. У ташқарида, салқинда бир оз туриб ҳовурини босгач, анча ўзига келиб боя ўзи чиққан ўтовга шўнғиди-ю, ўртоғининг ёнига кириб чўзилди.

III

Оқшом салқини ина бошлаганида Исмоил овули куёвларни кутиб ола бошлади. От боғланадиган қозиклар аллақачон банд бўлган. Ўчоқ бошида одамлар гавжум, у ёқдан-бу ёққа югуришади. Ислом куёвлар ўтирган ўтовда. Энди нима

бўлар экан, деган ташвиш асабларини кемирар, аммо сир бермай, куёвлар билан бирга чой ичишиб ўтирар эди. Алламаҳалдан сўнг Ойша аста оёқ учида кириб Исломни имлаб чақиргандай бўлди. Бир оз ўтгач, у ташқарига чикди. Ойша уни кутиб турган экан, нарироқда турган ўтов олдига чақириб:

— Хув анави ўтовда эркам ёлғиз ўтирибди. Ҳалигина олдиларига кирган эдим, сизни йўқлаштилар. Боринг,— деди.

Ислом атайин овул ташқарисига чиққан бўлиб, нарироқдан айланди, кейин ўша ўтовга бориб кирди. Ўтов ичида Азизадан бошқа ҳеч ким йўқ экан. Чироқ ҳам ёқилмабди. Ўртадаги ўчоққа ёқилган тезак чўғи ҳам ўчай-ўчай деб қолибди. Ним қоронғу. Йўқлаганидан миннатдор бўлган Ислом астагина Азизанинг ёнига келиб чўкди. Гўё унинг қалбидаги барча ғубори кўтарилгандай эди. У Азиза учун ҳар қандай қийинчиликка ҳам тайёр эди. Фақат севгилиси билан бирга бўлса бас, бошқа барча азиятларга чидайди. У Азизасини кечадан бери ҳаммадан рашк қиларди. Ҳозир ҳам ўша рашки туфайли бўлса керак, калласига бирон-бир тузукроқ фикр келмас, севгилиси билан бирга ёнма-ён ўтиргани учунми, бутун аъзойибадани дир-дир титрар, бу туйғу, бу асов ҳиссиёт уларни тузукроқ гаплашишга изн бермас эди. Ҳадеганда қиз айтганига кўнавермагач, йигит ёрилди:

— Азиза, мен бугун умримда чекмаган азиятимни чекиб, жон қийноғида ўтирибман. Билмадим, бу қийноқдан халос бўламанми, йўқми? Агар ғалимга кўнмасанг, мени суймайдиган бўлсанг, шу бугун ё куёвинг ўлади, ё мен!..— деди.

Бир оздан сўнг ўт сўнди, уй ичига қоронғулик чўкди. Ойнинг нимжон шуъласи ўтов керагаларидан, кигизларнинг тирқишларидан худди дарахтларнинг япроқлари орасидан тушган шуълалар каби у ер-бу ерда ялтираб кўринарди. Ислом бу қоронғуликдан фойдаланиб, нарироқда йиғувлик турган тўшақлар устидан бириккита ёстиқ олиб ёнбошига ташладию қизни оғушига тортди. Йигитнинг бу журъатидан, қайноқ бўсаларидан қиз ҳам эриб кетди. Бу асов туйғу йигитнинг ихтиёрини тамоман олиб қўйган, бир сўз деёлмас, ҳамма гапини бўса билан, хансираш билан айтаётгандай эди. Улар шу тахлит анча вақт унсиз гаплашишгач, қиз қони жўш уриб, қайтадан йигитни кучиб ўпа бошлади. Хайрлашадиган пайт ҳам етди. Азиза йигитдан: «Куёвлар овулдан кетмагунарларича, мен ҳам бу ердан кетмайман»,— деган ваъдасини олди.

Бир оздан сўнг Ислом ўзини босиб ташқарига чиққанда, нарироқда жадал кетиб бораётган одам қорасини кўриб қолди. У одамни илгари кўрмагани учун, ким эканини пайқай олмаса ҳам кийимларидан бугун ўзи билан гаплашиб ўтирган меҳмон йигитлардан бири бўлса керак, деб тусмоллади.

Ислом бу тунги шарпаннинг ўз хуфия ишларидан огоҳ бўлганини билди. Билдию парво ҳам қилмади. Қайтанга билгани яхши, деб қўя қолди. У шу тахлит ўтовга кириб келганида, меҳмонлар овқатланиб бўлишган экан. Овқат олиб кирилганида улар Исломни йўқлабдилар, бир-иккита одам юбориб қидиртирибдилар ҳам. Топишолмабди. Барча учун ҳурматли бўлиб кўринган бу йигитнинг овқат тортилиши олдидан йўқ бўлиб қолгани ўтовдагилар учун шубҳали туюлибди. Нима қилиб юрибди у бемаҳалда?

Куёвтўранинг дўстларидан бўлмиш Сулаймон Исломга учуриқ қилди:

— Ўқимишли йигитлар бизни тушунади дейсанми? Ҳамма гап қозоқлардан чиқади. Ўқимишли йигитлар шунинг учун бизни гийбатчи дейишади. Кейин бир-биримизни тушуниша олмай, орқаваротдан ёмонлаганимиз-ёмонлаган. Қайбиримиз ҳақмиз — буни ҳеч ким суриштириб ўтирмайди,— деб ёлғондакам қижир-қижир кулди. Куёвтўра томондагилар унга хушомад қилиб қўшилишди.

Ислом унинг бу кесатиғига, азбаройи жаҳли чиққанидан, муносиб жавоб ҳам қайтаролмади. Бу кесатиғи Исломга қанчалик айил ботган бўлса, Жақипга ҳам енгил теккани йўқ. У ташқарига чиқиб, ўзининг жўралари билан шивир-шивир гаплашиб кирдию қовоқларини уюб индамай ўтираверди. Унинг бу кайфиятидан бир шумликни бошлаш учун ўтиргани шундоққина билиниб турар эди. Ўртоқлари ҳам шуни пайқаб жимиб қолишди.

Ётадиган маҳал бўлганида меҳмонларнинг ҳаммаси ташқарига чиқишди. Жақип хизматкор йигитни юбориб Ойшани чақиртириб келди. Ойша кириб келганида Жақип зўр-базўр жилмайиб:

— Нима бало, қайинсинглинг мендан ўзини олиб қочаяптими десам, сен ҳам мендан ўзингни тортяпсан шекилли? Қани, берироқ кел-чи!— деб янгасини ёнига ўтиришга таклиф қилди. Ойша ўтираётди кулди:

— Ҳали бу овул удумига ўрганмай туриб гинахонликка ўтдингми? Нимадан хафа бўлдинг, куёвжон? Бугун сен хафа бўладиган кун эмасди, шекилли?

— Хафа бўлганим рост. Совуқ муносабатда бўлаётганларингдан сўнг мен хафа бўлмай, ким хафа бўлсин. Энди менинг ягона илтимосим шуки, қандай бўлмасин, ҳозир менинг олдимга Азизани олиб келиб учраштирасан. Гап шу!— деди.

Ойша унинг бу терс гапидан ҳайрон бўлди.

— Чироғим-ов, худди эл удумини билмайдиган одамга ўхшаб гапирасан-а. Бу гапни нима деб айтаётибсан? Ўзинг бу ерга қачон келганингни биласанми?

— Биламан, қачон келганимни. Кесатмаёқ кўяқол. Гапнинг индаллосини айтсам, бугун кўнглимга қилдай гап ҳам сиғмайди. Элнинг ирим-сиримини, қозоқларнинг удум-пудумини қўйиб тур. Қайинсинглинг менга яхши қайлиқ бўлса, ана шундагина ярашади менинг бу овулга яхши куёвлигим, билдингми?

— Нималар деб валдираяпсан ўзинг? Гапларингни ҳазил десам — ҳазилга ўхшамайди, чин десам — чинга?!

— Ҳазил қилаётганим йўқ, жиддий гапирётиман. Агар мени жиндек ҳурмат қилсанг, чақириб кел қайинсинглингни! Бундан бошқа илтимосим йўқ сендан. Гаплашмоқчиман. Агар кўнгли бўлмаса, тўрт томони қибла, кетаверади, — деди.

Ойша унинг бу илтимоси ножўя эканини айтиб, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўрди. Бўлмади. Куёв бўлмиш айтган сўзидан қайтмай, ўжарлик қилиб туриб олди:

— Йўқ, ҳозир келиб, менга дилидаги гапларини айтсин. Шундай қилса, ўзига ҳам яхши бўлади. Мен бир-икки кунгагина келган кўноқман. Ё менинг бу ерга келганимни ёқтирмаётган бўлса, унисини айтсин. Балким унинг кайфиятини бузмай, эртагаёқ қайтиб кетармиз. Кетсак, унга яхши-ку ахир, ўйлаб кўрсин!

Ойша Жақипга гап уқтиролмастлигига кўзи етгач, у билан ади-бади айтишиб ўтиришни беҳуда билиб, агар кўнса, Азизани олиб келиш учун ташқарига чиқиб кетди.

Ташқарида Жақипнинг жўралари бир жойга тўпланиб гурунглашиб туришганида, уларнинг ёнига боядан бери Ислоннинг босган қадамини кузатиб, пойлаб юрган Муса келди.

— Азимхоннинг ўғли бу ерда нима қилиб юрганини биласанларми?

— Ҳа, дарвоқе, у нима қилиб юрибди бу ерда?— деб бир-бирларидан сўраб-суриштира бошлади.

Баъзилари Ислон билан Азиза ҳақида узунқулоқдан эшитган гапларини ўртага ташлашди: «Худди шундай, бу гапларда жон бор экан! Рост гап!»

Муса уларнинг ёнида туриб бу ғийбатларнинг нишаби қаёққа оғаётганини фаҳмлади. Сўнг у:

— Э, бу гаплар ҳали ҳолва. Бугун мен гувоҳ бўлган гаплардан эшитинглар! Ҳаммасини билдим,— деди дабдурустдан. Ҳамма унинг оғзига тикилди. Сўраб-суриштира бошлашди.

Муса билганларининг ҳаммасини тугал айтмади.

— Фурсати келганида бир бошдан айтиб берарман. Бугунги кўрганларим тепа сочимни тикка қилиб юборди. Гапнинг пўскалласини айтадиган бўлсам, ҳалиги Азимхоннинг ўғли — ҳаром!— деди.

Шу гапдан сўнг ҳамма нарса аён бўлди-қолди. Улар Мусанинг сир тутиб айтмаган гапларини ҳар қайсиси ўзларича тахмин қилишиб, тўқиб-бичишди. Баъзи йигитларнинг астойдил жаҳли чиқди. Ҳатто бу гап баъзиларининг нафсониятига текканини, ўзларини зўрға тутиб турганини сезган Муса:

— Мен Жақипга бу гапларнинг баъзиларини шипшиб қўйдим,— деди унга ачинган бўлиб.— Энди нима қилса ҳам ўзи билади.

У гўё ўзининг инсонлик, дўстлик бурчини адо этгандек, гердаиб турар эди.

Бир оздан кейин «кўрпа-тўшак солинди», деган хабар келгач, йигитлар ўтовга қараб юришди.

Ойша Азизанинг олдига бориб, гаплашиб қайтганида, ўтовдагилар ўринга кириб ётиб қолишган эди. Ёлғиз Жақипгина эғни-бошини ечмай, тўшак устида ёнбошлаб, Азизанинг келишини кутарди.

Бир маҳал Ойша кириб:

— Қани, бирпас ташқарига чиқиб турсанг ўрин солардим, — деди.

— Аввало нима жавоб олиб келдинг, шуни айтсанг-чи, мени қийнамай, шунча қийнаганларинг етар энди, — деди Жақип қовоғини уюб.

— Қароғим-ов, «берди»сини айтгунча сабр қилсанг-чи. Мунча шошилмасанг. Сенинг таклифингни эшитиб, қайинсингилгина: «Элу юртнинг удумини бузсам ҳам майли, борай унинг олдига», деди. Ана, гаплашинглар, ким айбдору ким оппоқ, билинглар-қўйинглар. Тушунарлими? Тушунган бўлсанг, чиқиб тур, ташқарига. Мен кўрпа-тўшак солиб бериб кетаман.

Жақип гўё Ойшанинг сўзидан қаноатланган киши бўлиб:

— Шунақа демайсанми? Ҳеч бўлмаса сен бегоналик қилма! — деб ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди.

Куёвтўра ташқаридан кириб, солиғлик турган ўринга чўзилди, бир оз вақт ўтгандан сўнг, Ойша ичкарига Азизани бошлаб кириб келди. У чимилдиқ сиртида куёвтўра билан нималарнидир шивир-шивир гаплашдию, сўнг чироқни ўчириб, уларни ёлғиз қолдириб чиқиб кетди. Холи қолишгач, Жақип Азизани ёнига таклиф қилди. Келин бўлмиш индамайгина тўшакнинг оёқ томонига келиб ўтирди. Жақип, Азиза ёнимга келиб ётар, деб умид қилган эди, йўқ, ундай бўлмади, қиз миқ этмай ўтираверди. Ниҳоят, қизнинг кўнгли ўзига мойил эмаслигини фаҳмлаб, унга кўрслик қилмоқчи бўлди.

Азиза қайлиғининг олдига келиб ўтиргани билан, такаббурлиги тутиб, кўнглидаги бор гапни тўкиб солмоқчи бўлиб турганида Жақип бирдан Азизанинг кўлидан шапта ушладию куч билан ўзига тортди.

— Сен бугун Ислонимдан айирди, деб мени ёзғириб ўтирибсан-да, а? Тилинг кесилганми, нимага миқ этмайсан, гапир! — деди.

Бусиз ҳам Азиза бор гапни айтишга шайланиб турган эди, шундай бўлса ҳам бир оз истиҳола қилиб:

— Нима бало, бугун бир нарса бўлганми сизга, ҳаммага захрингизни сочасиз! Бу қилиғингиз билан ҳеч нарсага эришолмайсиз, ёш бола эмасман-ку, дўқ-пўписангиздан чўчидиган! — деди.

— Хўш, қани айт-чи, кимга орқа қиялсан? Нима, менинг олдимга уришгани келдингми? Гапир кўнглиндаги гапларингни! — деди.

— Менга энди барибир. Бугун чақирдингиз нимаю эртага чақирдингиз нима. Бўлганим шу! Умр бўйи шундоқ ўтаман. Сизни бахтиёр қилолмайман, — деди Азиза ўжарлиги тутиб.

Шундан сўнг Жақип Азиза ҳақида эшитган барча мишмишларнинг ростлигига шубҳаси қолмади. Энди қиз билан очикчасига гаплашмоқчи бўлди.

— Сенинг барча яхши гапларинг Ислонинг кучоғида қолганга ўхшайди. Буни такаббурлигинг айтиб турибди. Шундоқ экан, нега бу гапларингни отанга айтмадинг? Азимхоннинг боласига орқа қиялсан-да, а? Нима бу «сенга тегмайман» деганингни? Гапир! Мен сени ҳамма гапини айтиб олсин, деб олдимга чақирдим.

— Нима ҳам дердим, сизга?

— Кўнглинда нима гап бўлса, ҳаммасини айт. Бу — биринчидан. Иккинчидан эса, Ислонга кўнгли бормиш, дейишади. Шу гап ростми ё ёлғонми, шуни айт!

— Унақа бўлса эшитиб қўйинг: мен сизни деёлмайман. Кўнгандай бўлиб юрганим эса, анчайин тақдирга тан бериб юрганимдан, қолаверса, ота-онамнинг раъйига бўйсунганимдан... Ислонни ёқтириб қолганим рост. Бундан тонмайман. Худодан яширмаган сиримни бандасидан нега яширай? — деди.

Жақип Азизанинг барча гапини эшитиб бўлгач, бирпас жимиб, хаёлга толди. Бу қайсар қизни нима қилса бўлади? Унинг фикрича: қилиб юрган номақбул ишларидан уялиш ўрнига Ислонга орқа қилиб, у ўргатган гапларни сайраяпти. Уларнинг мақсадлари кўпчиликнинг олдида Жақипни шармандаи шармисор қилиш. «Жақипни Исмоилнинг қизи менсимабди, ўқимишли йигитни ёқтириб қолганмиш»,

деган гапларни элу юртга ошкора қилмоқчи. Исмоил ҳам, Азимхон ҳам кечагина унинг отасига тобе одамлар эди. Бугун эса уларнинг болалари Жақипни мазах қилмоқчи... Бу хўрликка чидаб бўлмайди...

Жақип мана шулар ҳақида ўй сураб эди. Бу қайсар қизнинг попугини босиб қўйиш кўлидан келади, ҳа, кўлидан келади.

У ҳамма гапни айтиб бўлиб жимгина ўтирган Азизанинг кўлидан шартта ушлаб, амр қилди:

— Қани, бу ёққа кел, ёнимга ёт!

Азиза тўсатдан айтилган бу гапни эшитиб, хангу манг бўлиб қолди. Жақип эса қиз камзулининг тугмаларини еча бошлади.

— Бугун менга бир эркалик қилмоқчи бўлиб келган экансан. Майли, эркалингини кўтарганим бўлсин. Ҳечқиси йўқ, биринчи эркалингини кўтармай бўлармиди? Сени ўзимок ечинтираман,— деб қизнинг эғнидаги камзулини ечиб олди.

Камзулини ечиб олаётганида Азиза қаршилик кўрсатмади-ю, аммо унинг ёнига ҳам ётмади. Илгари қандай ўтирган бўлса шундай ўтираверди. Алламаҳал ўтгач, тилга кирди:

— Мен ёнингизга ётмайман. Аввало менинг бояги гапларимга жавоб беринг? Нима дейсиз? Гаплашайлик, деб чақиртирган экансиз. Гаплашсақ, гаплашайлик. Мен олдингизга сиз билан бирга ётиш учун эмас, гаплашгани келдим.

Қизнинг гапларини эшитиб, Жақипнинг нафсонияти оғриди, бундан ортиқ хўрликка чидаб бўлмайди. У Азизанинг кўлидан маҳкам ушлаб, жон-жаҳди билан қаттиқ силтади ва кўкрагига муштлаб деди:

— Нималар деяпсан ўзинг? Жуда индамаганга ҳаддингдан ошиб кетяпсанми!

У шундай деб қиз шўрликни бир мушт тушириб йиқитдию тепкилай бошлади.

Умрида бунақа хўрликни, бунақа тепки зарбини тотиб кўрмаган Азиза ўқсиб-ўқсиб йиғлади. Шу аснода Жақипни жинидан бадтар ёмон кўриб кетди.

— Ўлдирсанг ҳам сенга тегмайман! Сенга хотин бўлгунча, қора ерга кирганим маъқул! Мен сендан жирканаман! Аблаҳ!— деди. Жақип тинимсиз тепкилар, Азиза ўз гапидан қайтмас эди.

— Расво! Мен ҳам сени хотин қиламан деб ўлиб турганим йўқ... Хотин қиламан деб юрганам — сени қиз деб юрганамдан эди. Сенинг қиз эмас, жувон эканлигини энди билдим. Энди бир тийинга ҳам керагинг йўқ,— деб тағин бир-икки бор тепди-да, сўнг ҳансираб ўрнига чўзилди.

Калтак, тепки зарбидан Азизанинг аъзойи бадани қақшар эди. Ўрнидан базўр турди. Шу алпозда камзули билан чопонини кийиб, ташқарига чиқмоқчи эди, Жақип кийимларини бермади.

— Бор, шундоқ кетавер!

Азиза ташқарига чиққанида, тонг энди ёриша бошлаган, ғир-ғир шабада эсиб турар, ҳаво ажабтовур салқин эди. Ой нурлари хира тортиб, уфққа қараб ёнбошлай бошлабди. Теварак-атроф гўё нафасини ичига ютгандай жимжит. Ҳамма уйқуда, жон-жонворлар уйқуда. Азизанинг дарди аламидан, кўзларидаги аламли ёшларидан ҳеч кимнинг хабари йўқ. У ўтов олдига зўрға чиқдию кўкрагидаги ўксук, аламли ўйлари исканжасидан қадди дол бўлиб, эшик кесақисига суянганча мажолсиз туриб қолди. Овул атрофидаги жимжитлик худди ўлим олдидаги сукунатга ўхшаб кетди.

Юзларида қон қолмагани, у эшик олдида қимир этмай юм-юм йиғлаб анчагача турди.

Азизанинг бадан-баданидан совуқ ўтиб қалтираб бошлади. Шу пайтгача жон аччиғида юпқа кўйлагидан совуқ ўтганини пайқаманган экан. Шу алфозда биронта ўтовга киришни ўзига эп кўрмади, чунки бу пайтда ҳамма ширин уйқуда эди. Шу зайил тонг оттиришга қарор қилди.

Бунинг боиси шу аҳволда ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмас, кўз ёшини ҳеч кимга кўрсатишни истамас эди. Бир оздан сўнг йиғидан тўхтаб, ўпкасини босиб олгач, оёқларини зўрға судраб босиб катта ўтовга кирдию ётиб қолди.

У эрталаб кўзини очган маҳалда, ҳамма уйғонган экан. Баданлари сирқираб оғрир, этлари жунжикиб зўрға кўзини очиб ўтирар эди. Тузукроқ ухлай олмади

ҳам. Кўзларини юмса бас, алламабало қўрқинчли тушлар кўриб, уйғонса ваҳима босиб, алаҳсираб... хуллас, ороми бўлмади.

Эрталаб уйғонганида икки бети дувиллаб қизариб, аъзойи-бадани қақшаб, бошлари сирқираб оғрий бошлади. Бошларини кўтарай деса чоғи келмас, худди ер тортаётгандай гавдасини кўтаролмас эди. У қайта ётди.

Сал вақт ўтиб унинг олдига онаси келди. У қизининг «бошим оғрияпти», деганини эшитдию ранги-рўйига қарамади ҳам.

— Учунган бўлсанг керак-да, болам,— деб тўшак-ўрнини тузатиб солиб қайта ётқизди.

Азиза ростакамига ётиб қолди. Кўзларини юмса бас — қўрқинчли тушлар кўриб алаҳсир, бетўхтов ингранар эди. Отаси Исмоил оқсоқол эса қудалари олиб келган қалин молларидан кўнгли тўлиб, тезроқ тўй бошлаш тараддудиди. Қизининг хасталаниб қолганини эшитиб: «Учуниб қолган бўлса керак, ҳеч нарса қилмас» деб парвойи палак юраверди. Атрофдаги овулларнинг ҳаммасига чопар жўнатиб, тўйга айттирди. Азизанинг дарди жиддий эканлигидан фақат Исломгина бохабар эди. У қизнинг касал бўлиб қолганини эшитгач, олдига кириб қол-аҳвол сўраб, чой-пой бериб, кўрпаларини тузатиб қараб турди.

Тўйга бошқа овуллардан келишган хотин-халажу эркаклар қий-чув қилишиб, қимиз ичишиб, эт еб, бир ўтовдан иккинчи ўтовга зув қатнашиб юришар эди. Дўмбирачи йигитларга ўлан айттиришиб, кўнгилларини хушлаб, овозларининг борича бақиритиб, сўзлашиб, бир-бирлари билан ҳазиллашиб кулишар эди. Тўй авжида. Пешин оққанида тўйга келган эркаклар отларига минишиб кўпкари тортишди, кураш тушишди... Шундай қилиб, вақт ўтганини сезишмади ҳам.

Ислом эса, буларнинг барига аралашмади, Азизанинг олдига бўлди.

Кечга яқин одамлар тарқай бошлади. Овулда фақат ёш-яланглар, қизлар, бўз йигитларгина қолишди. Улар ўйин-кулги қилишмоқчи. Бу маҳалда Азизанинг дарди кучайиб, баданининг ҳарорати ошиб, тўхтовсиз алаҳсирай бошлади. Кимларнингдир отларини айтиб чақирадими-ей, бир нарсадан чўчигандай бўладими-ей, кимлардандир ёрдам сўрайдими-ей... Дастлаб унинг дардига аҳамият бермаган қариндошлари, энди астойдил чўчишиб, ёпирилишиб кела бошлашди.

Охири, қуда томондагилар ҳам, куёвжўралар ҳам қизнинг касали жиддий эканлигига ишона бошлашди. Азизанинг касали зўрайгандан зўрайиб борарди. Ёнига кўп одам келиб турганини пайқади шекилли, аввал нималарнидир гапира туриб:

— Ислом... Жонгинам! Кетма, кетиб қолма! Шу ерда бўл! Сен кетсанг кўрқаман,— деди.

Унинг бу гапларидан одамлар ҳайрон бўлиб қолишди. Қалиман эса қизининг бу гапларидан уялиб, одамлар олдига хас-пўшлашга тушди:

— Ислом билан ёшлигида бирга ўқиб, бирга юриб, ўрганиб қолишган-да... ўшани алаҳсираяпти...

Бу гапдан сўнг куёвжўралар орасида турган Муса ёнгинасида турган Сулаймоннинг биқинига маъноли туртди.

Ислом ҳам шу ерда эди. Азизанинг гапидан у уялгани йўқ, қайтанга ич-ичидан суюнди, унинг ёнига ўтириб, таскин бера бошлади.

Азиза бошқаларнинг гапларига жавоб қилмаса ҳам Исломнинг сўроқларига тўғри жавоб беришга ҳаракат қилди. Шундан сўнг унинг бошида турган кўноқлар аста ташқарига чиқиб кетишди.

Азизанинг олдига Қалиману Исломгина қолишди... Куёвжўралар ташқарида қизнинг ҳалиги сўзининг маъносини ўзларича йўрий бошлашди. Улар кечаси Жақип билан келин бўлмишнинг орасида содир бўлган воқеаларни куёвтўрадан эшитишган эди. Куёвтўра:

— Сал эси кирди-чиқдироққа ўхшайди. Биронтаси бошини айлантириб қўйган кўринади. Бу Исломнинг иши бўлса керак,— деди.

Азизанинг алаҳсираб: «Ислом, Ислом» деяётгани ҳам шундан эмасмикан?

Куёвжўралар ҳам бу тахминга қўшилишди: «Шунақа бўлса керагов! Бўлмаса ажабтовур қиз эди-ку! Нега бирпасда айниди-қолди?»— деб ажабланишди.

Охири йигитларнинг бошларини қотираётган муаммони Мусанинг ўзи айтиб берди. У Ислomнинг барча кирдикорларини изоҳлаб:

— Бошқаси билан ишим йўғу, ammo мен кеча сенларга бир сирни айтмаган эдим. Бунинг устига тагин бир гапни эшитган эдим, шуни ҳам айтиб берай,— деди. Йигитлар унинг атрофини ўраб олиб, қулоқларини динг қилишди.— Кеча кечкурун Ислom билан Азиза ҳув анави қора ўтовда холи ўтиришди. Бизнинг олдимиздан чиқиб йўқ бўлиб кетганида ўшаёқда ўтирган эди. Мен ўтов сиртида пойлаб ўтириб ҳамма гапларини эшитдим. Гапининг мазмуни шу бўлдики, «агар менинг гапимга кирмасанг, ё мен ўламам, ё сен ўласан, ё эса куёвинг!» деди. Шундан сўнг индамай қолишди. Бу — бирми? Иккинчидан, боя эҳтиётсизлик қилиб бир гапни айтиб юборганини ўзи ҳам пайқамай қолди. «Ҳар қанақа қизга тамакиннинг ичига дори солиб бир чектирсам, орқамдан ўзи эргашадиган бўлади!»— деди. Ўша айтгани бош айлантирадиган дори эмасмикан? Шунга қараганда, дори бериб, қиз шўрликнинг бошини айлантириб қўймадимикин, дейман-да?!

Куёвжўралар, худди бир ҳақиқатнинг тагига етгандай чувиллашди: «Э, бўлди, бўлди! Худди шунинг ўзгинаси! Бунга шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Шу вақтгача у расвони ёнига ҳам йўлатмаган қиз бугун куёви келганда нега бунчалик ёввойи бўлди-қолди десак, гап бу ёқда экан-да!»,— деб ғовур кўтаришди.

Бу гаплар ўша заҳотиёқ овулдагиларга тарқади. Куёвлар билан қудаларнинг қулоғига: «қиз куёвни менсимеди», дегандан кўра мантиқлироқ ва жўялироқ бўлиб эшитилди. Шунинг учун бу гапни ҳаммадан илгари қудаларнинг ўзлари элга овоза қила бошлашди.

Ғийбат гапнинг қаноти бўлади, дейишади. Ислomнинг ҳам қулоғига чалинди. Бироқ у бунга қарши бирон-бир чора тополмади. Чора кўришнинг мавридими ҳозир? Бу ёқда Азизаси касал бўлиб ётган бўлса!

Шу тахлит орадан икки кун ўтди. Азизанинг дарди тобора оғирлашиб борарди. Нафас олиши қийинлашиб, гавдасини ҳам кўтаролмай қолди, чой ичиши ҳам қийинлашди. Тўй куни бошланган олди-қочди ғийбат ҳозир ҳам авжида, Исмоил оқсоқолнинг овулидан чиқиб, ўзга элларга ҳам тарқай бошлади. Қалиман гарчи бу гапларнинг ростлигидан шубҳа қилса ҳам, Ислomни Азизанинг олдида кўрса, жаҳли чиқадиган бўлди. Нафақат Қалиман, ҳатто овулдаги бошқа одамлар ҳам Ислomдан шубҳалана бошлагач, у Азиза билан хайрлашиб элига жўнаб кетди. Ислom кетгандан сўнг Азизанинг дарди бадтар оғирлаша борди. Охири одам танимайдиган аҳволга келиб қолди. Қариндош-уруғлари ундан умидларини уза бошлади. Хуллас бир куни, кечкурун Қалиман билан қудаси қизининг бошида кузатиб ўтирган эди, бирдан Азизанинг мазаси қочиб, узилиб бораётганини пайқаб қолишди. Улар қўрқиб кетишиб, дарҳол эркакларни чақиришди. Кўпчилик тўпланишиб, унга мунгли тикилишиб турганларида, Азиза астагина кўзларини очди. Кўз қароқларида нур йўқ эди.

Қалиман умидини узиб, юраклари эзилиб юм-юм йиғлаб, қизининг устига энгашиди.

— Чироққинам, сенга нима бўлди? Қандай бало ёпишди сенга? Қўрқитиб юбординг-ку бизни,— деди.— Ислom бирон нарса қилдими? Ростини айт, болам.

Ислomнинг номини эшитганида қизнинг юзларига сал қон югургандай бўлдию, оҳистагина «Ислom... Ислom...» деди.

Ўтирганлар бир-бирларига маъноли қарашиб қўйишди. Ўша куни тонг палласида қариндош-уруғлар орасида Азиза узилди. То узилганига қадар унинг юзларини қизиллик тарқ этмаган эди, энди эса оқариб, аллақандай совуқ тус ола бошлади.

Шундай қилиб, Азиза қариндошлари наздида қандайдир жумбоқ сабаб билан бу ёруғ дунёдан кетди.

Эрталаб ёшгина қизнинг бевақт ўлимидан ҳамма хабар топди. Бу шум хабар Ислomнинг ҳам қулоғига бориб етди. Одамлар орасида: «Азиза вафот этибди», деган шум хабар билан бирга «уни Азимхоннинг ўғли сеҳр-жоду билан ўлдирибди», деган совуқ хабар ҳам бирга овоза бўлди. Эртасига овул ташқарисидаги ота-боболари ётган қабристонга Азизани олиб бориб қўйиб келишди.

Кудалару куёвжўралар бир-икки кун йиғи-сиғи қилишиб, Азизани йўқлаб туришди-ю, овулларига қайтиб келишди.

Азиза тириклигида Ислом ҳақидаги бўлмағур мишмишлар овул орасидан нарига чиқмаган эди. Энди эса, бу ғийбат гап болалаб ҳаммаёққа, ҳатто, узоқ-узоқ овулларга бориб етди. Нодон одамлар наздида ҳамма бало эл орасида биттагина карж феълли, ўқимишли боланинг эмин-эркин, шубҳали юришида эди. Бу ҳам майли, йиқилган устига тепган дегандай куда томондагилар ўша ёқдаги бир посёлкада яшовчи қандайдир ўрис кампирга фол очдирибди. У Жақипга: «Қайлиғинг сеҳр-жоду билан ўлибди, бир соч қўйган чиройли йигит унинг бошига етибди», деганмиш. Бу хабарни ҳам Жақипнинг овулидагилар оқизмай-томизмай Исмоил оқсоқолнинг овулига етказибди.

Одамларга бу гапларнинг ҳаммаси тўғри, аини ҳақиқат бўлиб эшитилар эди. Ислом бу ғийбатларга қаршилик кўрсатолмайдиган, бўшанг бир йигит бўлиб чиқди. Кўлидан ҳеч нарса келмади. Бунинг устига Азизанинг ўлими дард устига чиқсон бўлди. Уйда муккасидан тушиб йиғлайдиган одат чиқарди. Лекин уни бошқалар бу ёқда турсин, ўз ота-оналари ҳам тушунишмади. Ўғлининг ўзини тутишини кўриб: «Одамларнинг гаплари тўғри бўлса-я», деган гумонга боришди. Ислом ўз уйига ҳам бегона бўла бошлади. Буни сезган Азимхон, бордию бу ғийбатоғуз мишмишлар эл орасида болалаб кетса, оқибати ёмон бўлишини пайқаб, олдини олишга бел боғлади. У элидаги казо-казоларни ёнига олиб, Исмоил оқсоқолниқига борди, илгариги яқинлигини ўртага солиб, бир-бирларини тушунишиб қайтишди. Азимхон борганида, Қалиман қизини йўқлаб йиғи кўтарди:

— Ислом юзи қоранинг башараси курсин. Азизам унга бегона эмасди-ку, ахир! Нега қизгинамнинг жонига қасд қилди?— деб барча гинасини тўкиб солди. Онаизорнинг бу аччиқ гинасини эшитиб қайтган Азимхон икки гапнинг бирида ўғлига кесатадиган, унга зарда қиладиган бўлиб қолди.

Хулласи, Ислом овули бу ёқда турсин, ўз уйига ҳам сиғмай, ҳамма ундан худди ҳаром таомдан жиркангандек жирканадиган бўлиб қолди.

Кунларнинг бирида Ислом сал оғир хаёллардан нарироқ бўлиш ниятида узоқ бир қариндошиникига борган эди, ўша овулнинг улкан кампири уни олдига чақириб олиб:

— Чироғим, тўғри сўзнинг тўғаноғи йўқ, дейишади. Сенга бир гап айтмоқчиман, айбга буюрма. Ўтган йили туширган келиним ўртоғинг Жумақонни менсимай, аллаким билан шивир-шивир гаплашиб юрганмиш. Мен буни сезиб юрибман. Бир куни бизларни шармандаи шармисор қилиб кетмаса деб қўрқаман. Ўшанга, халиги одамлар гапириб юрган эмингдан қилиб тузатиб бергин. Худо хайрингни берсин...— деди.

Ислом азбаройи жаҳли чиққанидан нима деб жавоб қилишини билмай қолди:

— Кўп бошни қотирманг, кампир!— деди-ю, бу ердан жўнаб кетди.

Кампир унинг бу муомаласини тушунмаса ҳам, бу болада бир гап борлигига имон келтириб, анқайганча қолаверди.

Ислом овулига қайтиб келгач, атрофда уни тушунадиган ҳеч ким қолмаганига, энди овулда туриш дўзахда яшаш билан баравар эканлигига кўзи етиб, бу ердан кетишга қарор қилди. Бир неча кун илгари элини соғиниб, қанчалик шоңилиб келган бўлса, энди бу ердан — одамларнинг назаридан шунчалик тезроқ қочишга бел боғлади. Қарорини отасига билдирди, уни тушунадиган яққа-ёлғиз онажонига айтиб, у билан қучоқлашиб хайрлашди. Ёнига бир извошчи олиб, қўш отда шаҳарга отланиб кетди.

Чошгоҳда овулдан отланган йўловчилар гарчи тескари бўлса ҳам Исломнинг қистови билан Исмоил оқсоқолнинг овулига олиб борадиган йўлга бурилиб, пешин оққан маҳалда етиб келишди.

Саратоннинг жазирама кунларидан бири. Йўловчилар кун обдон қизиган маҳалда овулга етиб келишди. Ислом извошни тўхтатмай, от бошини овул сиртидаги тўрт қулоқ томли қабристонга қараб бурди.

Ҳароратнинг зўридан далаю даштдаги ўт-ўланлар қовжираб қолган, еру кўк ҳансирар эди. Ўт-ўланлари сарғиш тортган далаларда уюлган ғарамлар саратон иссиғининг тафтидан мунгайиб турар, қандайдир мунгли куйни эсга солаётгандай

йўловчиларнинг юрак-бағирларини эзарди. Саратон жазирамасида, бу кимсасиз даштда ҳароратдан куйиб, ёлғизсираб турган қабрларга гўё бу бийдай дала ўзининг мунгли муҳрини босгандай эди. Ислом извошдан тушдию, шеригига ҳам қарамасдан қабристон ҳовлисига кирди.

Уч-тўртта эски қабр сарғайиб, тупроқлари оқариб турарди. Азизани ўша қабрларнинг оёқ томонига қўйишган экан... Яқиндагина кавланган қабр тупроғи ҳали янги. Қабрнинг бош томонига қандайдир сур тош қадалибди. Унинг ёнгина-сида кўхнароқ, саҳифалари йиртилган қуръон.

У қабристон дарвозасидан кириши билан Азизанинг қабри ёнига бориб ўтирди. Қуръонга кўзи тушди. Танигандай бўлди. Исмоил оқсоқолнинг овулидаги мактабда Азиза билан ўқиб юрганларида қизнинг қўлида кўрган қизил муқовали Қуръон мана шу эди. Ўзиям обдон эскириб, саҳифалари титилиб кетибди. Қуръонни кўрганда Исломнинг эсига қиз билан бирга бўлган табаррук онлари жонлагандай бўлди. У оҳистагина Қуръонни қўлига олиб, эҳтиётлик билан ва-рақлаган эди, саҳифаларининг бир-иккита жойида: «Ислом, Ислом...» деган ёзувга кўзи тушиб, кўзларидан ёш тирқираб кетди. Сўнг ўша саҳифани лабларига босди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди.

У шу алфозда анча вақтгача қабрни кучиб ётиб, қалбидаги ғубори сал тарқагач, базўр ўрнидан турди. Хаёлан Азизаси билан видолашди, қабр ёнида ўсган нимжонгина гиёҳнинг япроғини узиб олиб, қайта-қайта искади. У қабристондан чиққанда, йиғлайвериб, икки кўзи қизариб, шишиб кетган, обдон мажоли қуриган эди. У зўрға келиб извошга минди...

1923 йил

Қозоқчадан
Носир ФОЗИЛОВ таржимаси.

ИЗЗАТ СУЛТОН

Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси

УЛКАН АДИБ САБОҚЛАРИ

Мухтор Авезов — буюк ва кўпқиррали шахс-дир.

У — қозоқ миллий адабиётининг жаҳон адабиёти даражасига кўтарган ёзувчи. Мазкур адабиётда эпик нарсага ва драматургияга асос солган, йигирманчи аср қозоқ адабиёти ва бошқа кўпгина адабиётларнинг шаклланиши ва ривожига катта ҳисса қўшган назарийчи ва танқидчи. Қозоқ, қирғиз ва ўзбек халқларининг кўп асрлар мобайнида тараққий топган оғзаки меросини тег-ран билувчи ва ташвиқ этувчи аллома. Ва ниҳоят, мураккаб ва фожиаларга тўла йигирманчи аср энёлилар бошига тушган ҳамма кулфатларини татиб кўрган бир инсон эди. Булар — Мухтор Авезов шахсининг асосий қирралари.

Бу қирраларнинг ҳар бири шунчалик салмоқлики, уларнинг ҳар биридан бугунги маданиятимиз ва адабиётимизнинг ривожига мадад берувчи кўп сабоқлар чиқарилиши мумкин.

Тоғнинг юксаклиги узоқдан яхши кўринади. Мухтор Авезов ҳаёт билан видолашгандан бери

ўтган йиллар ичида унинг шахсияти ва фаолиятининг аҳамияти яна ҳам аниқроқ бўлиб қолди. Унинг буюклиги бугун ҳар вақтдагидан ортиқроқ сезилиб турибди. Адибнинг кўпқиррали фаолиятдан чиқадиган сабоқларнинг қиммати бугун ҳар вақтдагидан кўра ортиқроқдир.

Бу кичик мақолада ана шу мўътабар сабоқларнинг баъзиларини тилга олиб ўтамыз.

* * *

«Адабиётда из қолдирарлик иш қилиш учун ёзувчи сўз санъатини дилдан севиши керак. Аммо бу етарли эмас. Бунинг учун адабиёт ҳам ёзувчинини севиши зарур». Бу ибратли фикр даставвал Мухтор Авезовнинг ўзига тааллуқлидир. Бу ерда гап ёзувчи истеъдоди устида кетаётгани равшан. Адибнинг русча ёзилган бу мақоласида «взаимность» деган ифода ишлатилган. Бу — ёзувчининг адабиётга ишқи ва адабиёт ҳам ёзувчининг қобилиятини тан олиши деган сўз. Авезовнинг кўпгина

суҳбатларда тушунтириш ишига, адабиёт билан ёзувчи ўртасида ана шундай муштаракликнинг йўқлиги юмшоқ қилиб айтганда «ҳаваскорлик адабиёти» деб аталиши мумкин бўлган ёлгон, сохта асарлар майдонга келишига сабаб бўлади. Бу ҳолда истеъдод билан қофиябознинг маҳсулотини бир-биридан фарқ қилиб бўлмай қолади.

Авезовнинг ижодий фаолиятида мана шу «Хаваскорлик даври»нинг йўқлиги, яъни илк асарлариданоқ истеъдоди барқ уриб туриши кўзга ташланади. Бунинг исботи тариқасида «Қараш-қараш воқеаси» ҳикоясини кўрсатиш мумкин. Мўъжазгина бу асар қозоқ даласида рўй берган катта тарихий ҳодисани — капиталистик элементларнинг қозоқ ҳаётига кириб келишини кўрсатади, яъни кичкина бир ҳикоя катта насрий асарга мазмун бўладиган ҳаётий ҳодисани қамраб олади ва тўғри акс эттиради. Яна бир мисол: Авезовнинг илк драматик асари «Энглик ва Кебек» қозоқ драматик театрини бошлаб берди. Бу асар ҳамон қозоқ академик драма театри репертуарида фахрли ўрин эгаллаб турибди.

Адабиётга бундай қутлуғ ҳамдам билан кириш камдан-кам адибга муяссар бўладиган бахт.

Ёш адиб юқори маданий савия эгаси эди. Мухтор Авезов ўз халқи билан бир қаторда дунёдаги кўпгина маданий халқларнинг маънавиятини ҳам тўла эгаллашга интиланган ва шунга эришган шахс эди. Ёзувчи Авезовнинг шаклланиши унинг Шарқ маънавияти дурдоналари билан танишувдан, шу жумладан — Бухоро ва Самарқанд таратган маърифат нурларидан баҳрамандликдан бошланади. Авезов рус маданияти ва адабиётининг энг миннатдор шоғирди эди. У ўрта Осиё халқлари адабиётида йигирманчи асрда юзага келган илк ютуқларнинг ихлосманди эди. Авезовнинг, масалан, Абдулла Қодирийга муносабати, унинг Ўрта Осиё халқлари романчилигини бошлаб берувчи сифатида тан олгани ҳам ўта ибратли ҳодисадир.

Шу кенг ва чуқур маданий қамров Мухтор Авезовга ижод йўлини тез топиб олишга ёрдам берди. Натижада Авезов Ўрта Осиё халқлари адабиётида романчиликнинг янги турини — эпик насрни биринчи бўлиб яратди.

Жаҳон адабиётида энг фахрли ўринларидан бирини эгаллаган «Абай» ва «Абай йўли» эпопеясини яратиш жараёни ҳақида Авезов томонидан айтилган кўп фикрлар орасида бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда билдирилган бир мўлоҳаза ҳам мазмунли, ҳам шакли жиҳатидан жуда мароқлидир. Мухтор Умархонвич шундай деган эди: «Тарих гўё катта йўлдан ўтган бир қарвон. Бу қарвон ўз йўлидаги манзиллардан бирини тўхтаб, гулхан ёққан. Қар-

вон кетгач гулхан қолган, гулхан ўчиб, кул бўлган. Кул совиб, унинг тагидаги биттагина чўғ бизнинг кунларимизгача ўчмаган. Ана энди эпопея яратмоқчи бўлган адибнинг вазифаси қўл остидаги шу чўғни топиш, уни пуфлаб, ўт ёқиб, қарвон шу ерда манзил топганида қандай гулхан порлаган бўлса, ўша гулханны қайтадан тиклашдир».

«Абай» ва «Абай йўли» эпопеясида Мухтор Авезов катта истеъдод ва беҳад ғайрат талаб этадиган ўша вазифани уддасидан чиққа олди. Натижада фақат музмуни билангина эмас, балки ўзининг эстетик жозибаси билан ҳар бир адабиёт мухлисини мафтун этадиган ва ҳайратга соладиган асар майдонга келди.

Бу эпопеянинг маънавий мазмуни ва эстетик жозибасини таъмин этган омиллардан учтасини сабоқлар тариқасида бу ерда тилга олмоқ жоиз.

Буюк Станиславский ёзган эди: «Ҳаётдаги ёмон томонни ҳар бир киши ҳам кўра олади, яхши томонни кўриш учун эса талант керак». Бунга қўшимча қилиб, айтиш мумкинки, узоқ ва яқин ўтмишдаги яхши томонни кўриш учун ҳам буюк талант керак. Мухтор Авезов ўзининг буюк талант эканини шу билан ҳам тасдиқ этдики, у қозоқ халқининг мураккаб тарихида даставвал яхши, нурли томонларни кўрди ва ўз асарида инъикос этди. Бу, биринчи навбатда, Абайнинг ўзи, унинг шаклланишида роль ўйнаган тарихий шароит эди. Кўчманчилик ва чорвачилик босқичидан ҳали юқорироқ кўтарилмаган халқ ҳаётида ўқувчини мафтун этадиган кўпдан-кўп яхши томонларни кўриб билиш ва бадий ифода этиш Авезовнинг катта хизматидир. Бу сабоқ бугун биз учун алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бизнинг бугунги ҳаётимизда, ўткинчи, мураккаб даврларнинг маҳсулоти ўлароқ, манфий ҳодисалар кўпроқ кўзга ташланади. Буюк адибнинг бу соҳадаги тажрибаси бизни бугунги ҳаётимиздаги ижобий ҳодисаларни кўришга ва ифода эта билишга чақиради.

Бундан Мухтор Авезов ўзи яратган эпопеяда қозоқ халқи тарихининг ожиз, салбий томонларидан кўз юмиб ўтган, уларни кўрсатмаган экан, деган хулоса чиқмайди. Муаллиф қозоқ халқи тарихининг энг фожиали томонини қабиалар ва уруғлар орасидаги тўхтовсиз низоларни жуда равшан кўрсатади. Ҳатто бир қарашда қабилавий ва уруғчилик низоларига муаллиф керагидан ортқ жой берганга ҳам ўхшаб кетади. Аммо муаллиф нима қилсинки, қозоқ халқининг тарихи шундай фожиали ва узоқ чўзилган низоларга тўла. Агар бу ерда биз «айбдор»ни излашимиз керак бўлса, «айбдор» тарихининг ўзидир. Бошқача қилиб айтганда Авезов бу ерда ҳам санъатнинг асосий талабига содиқ қолади: у ҳаётий ҳақиқатни тадқиқ этади ва акс эттиради.

Бу сатрлар муаллифи билан суҳбатда Мухтор

Авезов айтилган яна бир мулоҳаза Абай ҳақидаги эпопеянинг жозибасини вақт қимматини тушунишга ва бизнинг бугунги кунимиз учун муҳим сабоқлар чиқаришга имкон беради: «Драма ёзиш билан чекланманг, наср ёзишга кўчинг, драматургия соҳасидаги тажрибангиз сизга жуда катта ёрдам беради. Мен романга қўл уришдан аввал ўндан ортиқ драма ёздим. Шу сабабли эпопеяни яратиш менга унча қийин бўлмади. Роман аслида катта драмадир».

Бу гаплар Абай ҳақидаги эпопея ўқувчида худди Шекспир драмалари каби қаттиқ таъсир қолдириши сабабларини очиб бермайдими!

Абай ҳақидаги эпопеяни жозибадор қилган хусусиятларидан бири — асарнинг чуқур лиризмга тўлалигидир. Буни адабиётшуноснига эмас, ҳар бир маданий ўқувчи ҳам яхши сезади. Бу лиризмни биринчи навбатда Татьянининг Онегинга хатини гениал савияда таржима эта билган Абайнинг Авезов ижодида қолдирган чуқур изи, деб изоҳлаш тўғри бўлади, албатта. Аммо бу фикр билан чекланиш етарли эмас, чунки Мухтор Умархоновичнинг бу сатрлар муаллифи билан суҳбатида айтган сўзлари ҳам бу масалага маълум даражада аниқлик киргизади:

Савол: «Сиз ўз ижодингизда рус ёзувчиларидан кимнинг таъсирини кўпроқ сезасиз? Жавоб: «Тургеневнинг.»

Бу жавоб қўшимча изоҳларга муҳтож бўлмаса керак.

Авезовнинг ўз асарлари устида ишлаш усули ҳам жуда муҳим ва сабоқлидир. Мухтор Авезов билан суҳбатда шу нарса маълум бўлдики, у ўз асари устида бир кунда икки-уч соатдан ортиқ ишламаз экан. У машинисткага айтиб турар экан. Ишнинг натижаси одатда 2—3 саҳифадан иборат бўлар экан. Кечқурун, кундузги хизматдан ва ташвишлардан озод бўлгандан кейин, адиб ана шу саҳифаларни ўз қўли билан тузатиб чиқар ва шундан кейин бу саҳифаларга бошқа қайтмас экан.

Бу факт буюк ёзувчининг ўз ижодига қанчалик юксак талаблар билан яқинлашганидан гувоҳлик бермайдими! Шундан кейин Авезов асарларидаги буюк таъсир кучининг «сири» ўз-ўзидан аён бўлиб қолса керак.

Юксак талабчанлик Авезов ижодининг яна бир хусусиятини майдонга келтиради: Авезов ёзилиши зарур, муқаррар бўлган асарни ёзмади. Ваҳоланки, биз адабиётимизда бир хунук ҳодисага тез-тез дуч келиб турамыз: ёзувчи бир ҳикояда ифода этилиши мумкин бўлган мазмунни бир қиссага айлантиради, бир қиссага зўрға этадиган ҳаётини масаллиқни бир романга жойлаштиради. Бир романдан ошмайдиган масаллиқни дилогия ёки трилогияга «судрайди». Бу ишлар ғараз билан қилинади ва адабиётга зарардан бошқа нарса келтирмайди.

Авезов ижодининг асосий хусусиятларидан бири — замонасининг ғоявий ва эстетик талаблари билан чамбарчас боғлиқлиқдир. Бу жиҳатдан Абай ҳақидаги эпопеяда ифода этилган замонавийлик руҳи биз учун катта сабоқдир. Аммо Авезов бу билан қаноатланмади. Октябрдан кейинги давр ҳаётинан ҳам асарлар ёзиб, ўқувчилар ва томошабинларни қаноатлантира олди.

Абай эпопеяси муаллифининг орзуларидан бири — замондошлар ҳаётинан йирик полотнолар майдонга келтириш эди. Бу соҳадаги орзусини амалга ошириш учун у битта эмас, еттита роман ёзишни режалаштирган эди. Афсуски, бу савоб иш фақат бир роман яратиш билан тўхтаб қолди.

Аммо Авезовнинг ўз орзусини амалга ошириш йўллари ҳақидаги фикрлари бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Масалан, ҳозирги замон ҳақидаги роман қанақа бўлиши лозимлиги ҳақида адиб ёзган эди: «Мен рад этмайманки, кичик, жуда кичик асарда ҳам кўп нарсани очиб бериш мумкин. Бунинг мисоли — М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» асаридир. (Авезовнинг «Қараш-қараш воқеаси» ҳикояси ҳам бунга яхши мисол бўла олади.— И. С.) Аммо бу ажойиб анъанага содиқ қолганимиз ҳолда, менимча, ҳозир биз воқелигимизни бадий асарларда ифода этишни мўлжаллар эканмиз, янги анъаналарни бунёдга келтириш, ҳаётни кенг қамраб оладиган асарлар шаклини эгаллаш бобида ҳам дадил қадамлар ташлашимиз керак» («Мысли разных лет» тўпламига кирган «Ҳозирги замон романи ва унинг қаҳрамони» мақоласидан). Шуниси ҳам муҳимки, ўз касбдошлари олдига катта вазифалар қўяр экан, Авезов шундай мулоҳазаларни илгаридан суради: «Ҳаётни кенг қамраб олишга интилиш мени биринчи навбатда аниқ қаҳрамонни танлашга мажбур этади». Яна: психологик жиҳатдан кўп қиррали образ яратишга интилиш лозим. Авезовнинг фикрича, қаҳрамоннинг қиёфасида «ҳаётга маълум даражада танқидий қараш, ҳатто баъзан фойдали шубҳаланиш ҳам бўлиши керак».

Авезов ўз ижодини замона хизматига қўйишни ёзувчининг бурчи деб ҳисоблар эди. Бизнинг кунларимизда Авезовнинг яна бир даъвати алоҳида қиммат касб этади: «Воқеликни акс эттириш билангина чекланмай, унга кириб бориш, ҳатто китоблар орқали унга таъсир этиш керак».

* * *

Халқлар тарихида шундай сиймолар бўладими, уларнинг мавжудлигининг ўзидаёқ маданият тарққиётига катта хизмат кўрсатади. Абдулла Қодирийни катта ҳурмат билан эсга олар экан, Мухтор Умархонович биз билан суҳбатда бундай деган эди: «Ер юзи тарихида «геологик давр» деб аталадиган даврлар бўлади. Бундай маҳалда табиат тамом ўзгариб кетади. Масалан, бизнинг Урта

Осиё ҳудудини бир замонлар денгиз эгаллаган. Денгиз «кетган», саҳро қолган, саҳрода янги табиат манзараси юзага келган, дарёлар оққан, дарахтлар кўкарган, обод қишлоқ ва шаҳарлар бунёд этилган. Бундай манзаранинг аввалги денгиз манзарасига сира ўхшашлиги йўқ, албатта. Абдулла Қодирий ижоди Ўрта Осиё халқлари маданиятида мана шундай «геологик давр», бу буюк таланздан сўнг адабиётларимизнинг қиёфаси ва воситалари тамом ўзгарди. Қодирийдан сўнг аввалгича ёзиш мумкин эмас.¹ Менимча, Мухтор Аvezов ҳақида ҳам (айниқса тарихий жанр тўғрисида гап борганда) худди шу сўзларни такрорлаш мумкин. Қодирий ва Аvezов бизнинг эстетик андозаларимиз ва ҳакамларимиздир.

Адабиётларимизда Абдулла Қодирий ва Мухтор Аvezов каби сиймоларнинг мавжудлиги фақат адабиётларимиз таждир учунгина эмас, бутун маданиятимиз тарихи учун ҳам ҳаётбахш омил ролини ўйнайди. Улар бизнинг ҳамма ижодий ва маданий ютуқларимизнинг қимматини тайин этадиган мезонга, «тарозу»га айланиб қолганлар.

Мен ҳозир бошқа бир доно қозоқ, ёзувчиси ва адабиётшуноси томонидан айтилган, менинг ҳаёлимда муҳрдек ўрнашиб қолган сўзларни эслайман:

— Бизнинг бутун ҳаётимиз — аванс! Биз халқимиз ва Аvezов қошида доимо қарздормиз.

Бу сўзларнинг ўзига яраша тарихи бор.

Эллигинчи йилларда мен Москвада адабиётшунослиқдан докторлик диссертацияси ёқладим. Шуниси ажабки, диссертацияни муваффақиятли ёқлаганимдан ярим йилча кейин тушундимки, уни тамоман бошқача ёзиш мумкин ва зарур экан. Кутилмаган бу хулоса мени анча гангитиб қўйди. Диссертациянинг тасдиқланиши чўзилиб кетди. Мен уни янгича ёзиб чиқиш мақсадида, маслаҳат учун раҳбарим Е. Э. Бертельс қошига — Москвага бордим.

— Янги докторимизнинг кайфияти қалай! — деб сўради устодим.

— Яхши эмас, — дедим мен.

— Нега!

— Бу диссертациянинг қанақа бўлиши лозимлигини мен энди тушундим. У тамомйла

бошқача ёзилиши керак.

Раҳбарим ранжимади, ҳатто хурсанд бўлди:

— Ана шу гапингиздан маълум бўладики, сиз ҳақиқий доктор бўлибсиз.

Бу сўзлар мени маълум даражада юпантирди, аммо диссертацияни қайтадан ёзиш ниятидан қайтаролмади: янги режа менга жуда ҳам гўзал кўринар эди.

Олий аттестация Комиссиясига келиб билдимки, менинг ҳимоям тасдиқланибди ва менга докторлик гувоҳномаси ёзилибди. Кейин билсам ҳимоям Мухтор Умархоновичнинг тақризи асосида тасдиқ, этилибди.

Табийки, мен бу тақриз билан қизиқдим. У билан танишганимда бошимдан совуқ сув куйилгандек бўлди: тақриз асосан ижобий бўлса ҳам, ишим Аvezовга маъқул тушмагани сезилиб турар эди. Мухтор Умархонович гўё менга: «Дўстим², бу ишинг мен кутганчалик эмас, аммо сенга докторлик дипломи керак. Майли, ол, муроду мақсадинга ет», — деяётгандек эди.

Кўнглимга ғашлик тушди. Мен Мухтор Умархонович қаноатлантирадиган бир илмий асар ёзишни ният қилдим. Шу орада менга олий ўқув юртлари учун адабиёт назариясидан дарслик ёзиш таклиф этилди. Мен қувондим ва катта ғайрат билан ишга киришдим. Тахминан ўттиз босма тобоқдан иборат дарслик 1989 йилда босилиб чиқди. Унинг бир нухасини мен дўстим Муҳаммаджон Қоратовга тақдим этдим.

— Назариядан ўттиз босма тобоқ! Бу — катта жасорат! — деди қувонган дўстим.

Мен дедим:

— Бу, эҳтимол, катта жасоратдир. Аммо, сенингча бу асардан Мухтор Умархонович қаноат ҳосил этармиди! (Аvezов бу маҳалда дунёдан ўтган эди). — Ахир, Мухтор Умархонович ўз тақризи билан менга аванс берган эди. Мен шу авансни оқлай олдиммикин!

Уша доно қозоқ бундай жавоб қилди:

— Бизнинг бутун ҳаётимиз — аванс! Биз халқимиз қошида, Аvezов қошида доимо қарздормиз.

Менимча, бу сўзлари бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас...

¹ Абдулла Қодирийни оқлаш масаласини биринчи бўлиб Москвада Мухтор Аvezов кўтарган эди. Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда Аvezов бу ишни нимадан бошлаш ҳақида ҳам яхши маслаҳат берган эди: «Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни реабилитация учун ҳаракат бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг». Бу сўзлар айтилган маҳалда Россиянинг Шарққа нисбатан ижобий роли ҳар жиҳатдан бўрттириб кўрсатилар эди ва шу сабабли реабилитациянинг муваффақияти учун ишни Қодирийнинг хизматини намойиш этишдан бошлаш у вақтдаги мураккаб шароитда ишнинг муваффақиятини таъминловчи фактор бўлиб қолди.

² Ёшимизда катта фарқ бўлишига қарамай, Мухтор Умархонович менга одатда шундай мурожаат этар эди.

* * *

Кўпинча буюк кишиларнинг ҳаёти, афсуски, фожиаи ҳодисаларга тўла бўлади. Мухтор Аvezов бу қондадан мустасно эмас. Ахир ёш Мухторнинг онгли ҳаёти Олаш Ўрда ёшларининг лидери сифатида қамоққа олинишдан бошланган эди. Пролетариант диктатурасининг бешафқат қиличи Мухтор Аvezов бошида доим гир айланиб турди. Мухтор Умархонович томонидан ҳикоя қилиб берилган бир воқеани шу ўринда қайд этиб ўтиш жойиз деб ўйлайман.

Эллигинчи йилларнинг бошида Аvezов қозоқ университетиде фольклордан лекция ўқиб турган пайтда талаба Анвар Олимжоновдан кичкина мактуб олади: «Ўйга қайтманг, тинтув бормоқда» деб ёзилган эди унда.

— Дўстлар, мен уйимдан бир хат олдим, у ерга дарров кўнғироқ қилишим керак. Сизлар тарқалмай туришлар, мен тезда қайтиб келаман— дейди Мухтор Умархонович аудиторияга мурожаат этиб. Кўпчилик ишонсин деб у кўзойнагини минбарда қолдириб, шошиб чиқиб кетади ва тўғри аэропортга боради. Москвага учди. Бу ерда СССР ёзувчилар союзининг раиси ва дўсти А. Фадеевга учрайди. Фадеев уни КПСС Марказий Комитетига олиб боради. Уларни Марказий Комитет котиби қабул қилади. Котиб Олмаота билан боғланиб, узоқ ва қаттиқ мунозарадан сўнг Аvezовга: «Сиз юртингизга қайтманг. Сизни Москвада ишга жойлаштирамиз»,— дейди. Аvezов Москва Давлат Университетиде янги ташкил этилган СССР халқлари адабиёти кафедрасига ишга жойлаштирилади. (Биз шу ка-

Федра мажлисларида тез-тез учрашиб турар эдик).

Шундай қилиб, Аvezов, образли қилиб айтганда, бир қўлида қалқон билан ўзини муҳофаза этгани ҳолда, иккинчи қўлида қалам тутиб улуғ адабиётни яратар эди. Бунинг учун титан бўлиш керак эди. Аvezов шундай титан шахс бўлиб чиқди ва авлодлар ҳаёлида гигант сиймо сифатида жой олиб қолди.

Бизнинг замонамиздан қаттиқ жабр кўрган Мухтор Умархонович ўз халқининг яқин ўтмишини эслаганда ҳам изтиробга тушар эди. Бир гал у менга: «Мен ўғлимни отга мингаштириб, қозоқ юрти бўйлаб сайр этишни яхши кўраман. Ўғлим мендан бир гал сўради: «Ота, нега далаларимизда гўристон кўпи!» Мен нима дейишимни билмай қолдим. Аммо эсладим, қозоқ халқи икки мартаба қирғин қилинди. Биринчи марта 1916 йил қўзғалонидан кейин: унинг бир қисми Хитойга қочиб, ўлимдан қутулди. Иккинчи марта коллективизация чоғида қозоқ халқи очликдан тутдөк тўкилди. Бу гал энди бирор ёққа қочишнинг иложи йўқ эди»,— деган эди.

Пролетариант диктатураси қиличи Аvezов бошида ҳамиша ўйнаб турарди. Ўзининг қандай қилиб Олмаотадан қочиб, Москвада нажот топганини ҳикоя қилар экан:

— Маълум бўлдики, Мухтор Аvezов қозоқ халқидан кўра бошқаларга кўпроқ керак экан,— деган эди афсус билан.

Бугун тўла асос билан айтиш мумкин; Мухтор Аvezов дунёнинг ҳамма халқларига, бутун жаҳон маданиятига керакли, буюк сиймо сифатида тарихда қолди.

МУХТОР ОҒА

Доносиз, файласуфсиз, Мухтор оға,
Шунинг учун барча Сизни мақтар оғал

Тилеуберген ЖУМАМУРОДОВ

Бундан юз йил муқаддам бепоён қозоқ заминининг Чингиз тоғи этакларида атоқли ёзувчи, аллома, зукко жамоат арбоби Мухтор оға Аvezов таваллуд топди. Чингиз тоғ воҳаси Қозоғистоннинг Шамай (Семипалатинск) вилоятига қарашли табиати гўзал, баҳаво, жаннатмакон бир маскандир. Буюк Абай ҳам шу жойда дунёга келган.

Маълумки, Абай— ўз замонасининг улкан ва ростгўй куйчиси. Мухтор оға ҳам даврнинг етук ёзувчиси. Ҳар иккаласининг ҳам таваллуд топган жойи билан таълим ва тарбия олган муҳитида қандайдир ўхшашликлар бор: Чингиз тоғ ёнбағирлари, Тўбиқ-

ти уруғи... Дастлаб овул мактабларида сабоқ олишларию кейинчалик Шамайдаги рус семинариясида таҳсил кўришлари...

Улкан рус ёзувчиси, драматурги Николай Погодин Оға ҳақидаги бир гапиде: «Аvezов Қозоғистон учун иккинчи Абайдир...»— деганида мана шу омилларни назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Ҳа, у киши ҳақиқатан ҳам улуғ ёзувчи эди. Олмаотадаги «Жазуши» нашриётида чоп этилган йигирма жилдлик адабий-бадий меросининг ўзиёқ у кишининг қанчалик улкан адиб, сермахсул ёзувчи эканини кўрсатиб турибди.

Мухтор оға дастлабки меҳнат фаолиятини муаллимликдан бошлаган. Москва, Ленинград, Олмаота, Тошкент олий билимгоҳларида, дорилфунунларида маърузалар ўқиган, Тошкент, Токио, Деҳли, Нью-Йорк, Прага каби жаҳоннинг йирик шаҳарларида ўтган турли нуфузли анжуманларда мазмунли нутқлар сўзлаб, халқлар дўстлигига, давлатлараро тинчликотувлик ишларига улкан ҳисса қўшган забардаст адиб, шу билан бирга улкан жамоат арбоби эди. У киши Тинчликни ҳимоат қилиш қўмитасининг аъзоси, собиқ Иттифоқ ёзувчилар уюшмасининг, Қозоғистон ёзувчилар уюшмасининг Бошқарувлари аъзоси, «Иностранная литература» журналининг ҳайъат аъзоси сифатида фаол хизмат қилди. Мана шунинг учун ҳам Мухтор оғани халқни, мустақил мамлакатни, жонажон ҳукумати эъзозлаб, таваллудининг юз йиллиги муносабати билан 1997 йилни Мухтор Авесов йили, деб эълон қилди. Бунга ЮНЕСКО ҳам катта аҳамият беряпти. Бу бежиз эмас, албатта!

Ҳа, Мухтор оға ҳақиқатан ҳам зукко жамоат арбоби, аллома адиб, суҳбати жонан инсон эди. У киши ҳақида гап кетганида менинг кўз олдимга, аввало, оғанинг нуруний сиймоси келади. Мен Мухтор оғани биринчи марта 1958 йилда Тошкентда Осие ва Африка ёзувчиларининг конференциясида кўрганман. Бу улкан анжуманнинг юксак минбаридан у кишининг сермазмун маърузасини эшитганман.

Иккинчи бор 1959 йили Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги пайтида кўрганман. Оға Колонналар залида, декаданинг очилиш маросимида иштирок этиб, нутқ сўзлади. Кейинги кунлари эса, ёзувчилар уюшмасида ўзбек ёзувчиларининг асарлари муҳокамасида иштирок этди. У киши билан шундоққина ёнма-ён ўтирдик. Мени қойил қолдирган нарса шу бўлдики, Мухтор оға ўзбек ёзувчиларининг асарларини шундоқ ўзбек тилида, таржимасиз ўқирканлар. Ўшанда у киши ўзбек адабиётининг улкан дўсти эканини, ютуқларимиздан астойдил қувонишини, нуқсонларимиздан эса куюнишини баҳсларидан, дўстона маслаҳатларидан ҳис қилиб турдим. Эсимда бор, сўзга чиққан москвалик ўртоқлар баъзи асарларимиз ҳақида сал бирёқлама фикрларни айтган эдилар. Мухтор оға эса, ёзувчиларимизнинг ёнини олдилар. Аниқроғи — Пиримқул Қодировнинг «Уч илдиз» романига нисбатан насрнавис адиба Караваева бирёқламароқ фикр билдирганида, Мухтор оға унга биринчи бўлиб эътироз билдирдилар ва ўз эътирозларини ишонарли қилиб, исботлаб бердилар.

Муҳокама охирида Мухтор оға қандай ёзиш ва кимга эргашини билмай юрган баъзи ёзувчиларимизга таассуф билдириб: «Мен ҳайронман, баъзи ўзбек ёзувчилари устоз қидириб узоққа чопади. Ваҳоланки,

устозлари ўзларида турибди. Бу — Абдулла Қодирий, бу — Ойбек, бу — Абдулла Қаҳҳор. Мен бу мўътабар адибларни устоз дейишга ор қилмаган бўлур эдим. Абдулла Қодирий менинг ҳақиқий устозим бўладилар», деди.

Мен Мухтор оға нега бундай деяптилар, деб ҳайрон бўлдим. Йўқ, кейинчалик билсам, у киши 1927—29-йилларда Тошкентимизда — Ўрта Осие Давлат дорилфунунинида аспирант бўлган эканлар, ўзбек тилини мукаммал билишлари, ўзбек ёзувчиларининг асарларини аслидан ўқиб боришларининг сабаби шундан экан. У киши Абдулла Қодирийни шахсан танир, Ойбек домла билан жонажон дўст эканлар. Қизиғи шундаки, Ойбек домла Мухтор оғани «муаллим» деб атарди, Мухтор оға ҳам ўз навбатида Ойбек акани «домла» деб ҳурмат қиларди. Бу икки буюк инсоннинг камтаринлигини кўриб, одамнинг ҳаваси келарди.

Шундан кейин ҳам мен Мухтор оғани гоҳ Тошкентда, гоҳ Олмаотада бир неча бор кўриб, суҳбатларида бўлдим.

Мухтор оғани эслаганда яна менинг кўз олдимга келадиган нарса — унинг машҳур «Абай» ва «Абай йўли» деб аталган романларидир. Асарнинг бош қаҳрамони Абай ўз замонасини куйлаш орқали бутун қозоқ халқини дунёга танитган бўлса, Мухтор оға ҳам ўз навбатида ҳамюрти Абайни куйлаб, жаҳонга машҳур қилди ва ўзи ҳам жаҳонга машҳур бўлиб кетганини сезмай қолди. Бу эпопеяни ким билмайди, ким ўқимаган дейсиз?! Адибнинг бу асари бугунги қозоқ адабиётининг чин маънодаги юксак чўққисидир. У шунчаки Абай ва Қунонбойлар ўртасидаги дов-жанжалларни акс эттирган асаргина бўлиб қолмай, XIX аср қозоқ заминини, халқини ва ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги қарама-қаршиликларни ростакамига кўрсата олган том маънодаги дурдона асардир. Шунинг учун ҳам машҳур қозоқ академиги Қаниш Сатпоев бу асарни: «XIX аср қозоқ даласи ва ижтимоий ҳаётининг қомусидир», деганида мутлақо ҳақ эди.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўз адабиёти ва маданиятида фахр билан тилга оладиган машҳур асарлари бўлади. Масалан, французлар «Генриада», немислар «Мессиада», инглизлар «Йўқолган жаннат», италянлар «Илоҳий комедия», греклар «Илиада» ва «Одиссея», руслар «Тинч Дон», ўзбеклар «Хамса»ю «Ўтган кунлар», «Навой» романлари билан фахрлансалар, шубҳасиз, қозоқ биродарларимиз ўзларининг «Абай» романлари билан ҳақли равишда ғурурландилар.

Табийки, Мухтор оға ўз ижодини кичик жанрлардан бошлаган. У дастлаб адабиётга драматург сифатида кириб келди. Оғанинг ўттизга яқин драмаси саҳнага қўйилган. Айниқса, унинг «Энглик ва Кебек», «Ой ила Чўлпон», «Бойвучча ва тўқол», «Қорақўз»,

«Олишув», «Олмазорда», «Чегарада», «Абай» каби драмалари машҳурдир. Шу билан бирга Мухтор оға ора-чорада насрий асарлар ҳам машқ қилиб юрди. Бу борада унинг 20-йилларда ёзган «Бечоралари», «Дашт тасвирлари», «Дашт ҳикоялари», «Ўқимишли йигит», «Уйланиш», «Етим», «Зўравонлик», «Азадор ғўзал» ва 1928 йили Тошкентда ёзган «Кўкёл» ҳикоялари, «Қараш-қараш воқеаси» ва ниҳоят 1927 йили ёзган «Золим замона» (қозоқчаси «Қийли замон») қиссалари ҳозир ҳам машҳурдир.

Модомики, биз Мухтор оғанинг «Золим замона» қиссасини тилга олдик, бу асарнинг аянчли тақдири ҳақида ҳам бир-икки оғиз сўз айтиб ўтишни ўринли деб биламиз.

Баъзан ношуд мунаққид бир асарни чала-чулпа, тушуниб-тушунмай ўқиб, хом-хатала, бирёқлама фикр айтиб, унинг кейинги тақдирига ёмон таъсир кўрсатади. Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи ҳам шу аҳволга тушди. Бунинг асорати баайни ёзги шамоллашдай узоққа чўзилгани, яъни ўн саккиз йил деганда асар зўрға қайта нашр қилингани ҳаммага маълум. «Золим замона» қиссаси ҳам шу жиҳатдан «Сароб» романи билан тақдирдош. У 1927 йили Қизил Ўрда шаҳрида китоб ҳолида нашр қилинган эди. Ҳали айтганимиздай, ношуд мунаққидларнинг нотўғри муносабатлари туфайли асар узоқ вақтлар-

гача қайта нашр этилмади. Фақат орадан қарийб қирқ беш йил ўтгандан кейин у аввал рус тилида, қирқ саккиз йилдан сўнг эса, қозоқ тилида нашр этилди.

Асарнинг русча нашри Мухтор оғанинг содиқ шогирди Чингиз Айтматовнинг сўзбошиси билан чоп этилди. Асар ғояси чоризм истибдодини қоралашдир. Шундай асарни зарарли дейиш — чоризм истибдодини очикдан-очик маъқуллаш эмасми ахир?! Афсуски, асарнинг қайта нашрини муаллиф кўролмади...

Мухтор оға ўзбеклардан жуда миннатдор эди. Унинг «Абай» ва «Абай йўли» романлари ўз вақтида ўзбек тилига таржима қилинди. Ҳикоя ва қиссалари 1960 йилда «Қараш-қараш воқеаси» номи билан чоп этилди. Мен оғанинг «Абай» фожиасини ўзбек тилига ўгирганман. Драмани Ҳамза номидаги драматик театримизда халқ артисти, Мухтор Авезов номидаги академик драма театрининг собиқ бош режиссёри Озарбайжон Мамбетов маҳорат билан саҳналаштирди.

Мухтор оға қолдирган адабий мерос фақат қозоқ халқининг эмас, балки умум башариятнинг, барча туркийзабон халқларнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам адабий ва маънавий бойлиги ҳисобланади. Зотан, яхши ёзувчи ҳамма яхши ниятли кишиларга мансубдир.

Носир ФОЗИЛОВ

Хеванинг 2500 йиллигига

МАК-ГАХАН

Ўкуздаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хеванинг қулаши

БОҒЛАР

Шайхариқда уч кун турганимиздан кейин хеваликлар ҳеч нарса олиб келмай қўйишди. Бутун армия бу аҳволда оч қолиши мумкин эди. Шунинг учун бутун куч-ғайратни ишга солишга тўғри келди. Генерал Кауфман аввал огоҳлантирганидек, озиқ-овқат ва ем-хашакни куч билан тортиб олишга буюрди. Маълум бўлишича, энди ўзини ўнглаб олган хон қўшини қишлоққа қайтиб, кимки русларга бирон нарса сотадиган бўлса, ўлимга маҳкум этилади, деб ваҳима солган экан.

Бош қўмондон аҳволни билиш ва ўлжа йиғиб келиш учун полковник Чайковский бошчилигида 300 кишилик пиёда ва 250 казакдан иборат отрядни йўлга шайлади. Улар ихтиёрига тўрт футлик икки замбарак ҳам берилди. Казаклар пулга ем-хашак ва озиқ-овқат сотиб олиши керак эди, куч ишлатиш таққидланганди. Аммо эгаси кетиб қолган уйлардаги молу мулкни мусодара қилишга рухсат берилди. Зобитлар кўшимча зарур заҳирани зудлик билан сотишга киришсинлар, акс ҳолда аскарлар бостириб келиб, ҳамма нарсани текинга олиб кетади, деб яна бир карра аҳолини огоҳлантириши маъқул топилди. Пиёдалар эса мамлакат ичкарасига кириб, атрофни ўрганиши ва зарур бўлса, душманга зарба бериши лозим эди.

Биз йўлимизда биринчи дуч келган хонадонга кириб бордик — дарвоза ланг очик эди — ичкари-

да, қайрағоч соясида бир неча эркак хотиржам сужбатлашиб ўтиришган экан. Дастлаб, улар бизни кўргач, кўрққанларидан қотиб қолишди, сўнг дарҳол ўринларидан туриб, эгилиб таъзим қилишди. Полковник озиқ-овқат учун келганимизни тушунтирди ҳамда уларни ҳузуримизга етказиш ва сотиш нима сабабдан тўхтатилганини суриштирди. Улар, хон русларга бирон-бир нарса сотган одамнинг калласи кесилади, деб кўрқитганини айтишди. Шунда полковник Чайковский сотиладиган нарсани лагерга илгаригидек элтишни буюрди ва аҳоли хавфсизлиги таъминланишига кафолат берди. Уларнинг ваъдасини олгандан сўнг бошқа хонадонларга ўтдик, у ерда ҳам юқоридаги ҳолат такрорланди.

Эгалари ташлаб кетган бир неча ҳовлига дуч келдик, уйлар шип-шийдам эди. Бу пайтда казаклар ҳамма ерда ем-хашак йиғишни бошлаб юборишган, пиёдалар эса разведка мақсадида анча ичкарига кириб кетишганди.

Биз кўздан кечирган жойларда ёвдан ҳимояланиш учун барча воситалар мавжуд эди. Хеваликлар ишнинг кўзини билиб, оқилона қаршилиқ кўрсатганда, русларга ўз вақтида зарба берган бўлардилар. Йўлнинг деярли бир неча чақиримида кўприкка дуч келинарди; уларни бузиб ташлаш зарур эди. Ҳар тарафга қараб қалин деворлар, тўсиқлар, қўралар чўзилиб кетган, боғ ва бутазорлар, уйлар шунчалик кўп эдики, уларни

Қисқартириб босилаётир.

Мак-Гахан — Януарий Алоиз (1844—1877) америка журналисти. «Нью-Йорк Жеральд» газетасининг муҳбири сифатида Хева юришида иштирок этган. Хонлик ҳудудда амалга оширилган қонли уруш манзараларини «Ўкуздаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хеванинг қулаши» номли йирик асарига ҳаққоний тасвирлайди. Бу асар 1874 йилда инглиз, 1875 йилда рус тилида босилиб чиққан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

170

пана қилиб, узоқ муддат қаршилиқ кўрсатиш мумкин эди. Бундай шароитда рус отлиқ кўшини иш бермасди, хеваликларнинг тумшуги узун мис замбараклари эса русларникидан қолишмас, душманга катта талафот етказиши муқаррар эди. Ҳар бир уй тайёр мустаҳкам истехдом бўлиб, қамал қилиш ёки штурм билан ишғол қилиш осонликча кўчмас, мудофаада турганлар ҳужумга ўтганларни қириб юборар эди. Албатта, руслар охири-оқибатда ғалаба қилишар, аммо бу катта қурбонлар эвазига қўлга киритиларди. Агар ана шундай жанг бир неча кун давом этганда, рус кўшинининг сони камайиб кетар ва бу зайдда уруш олиб боришдан ҳеч қандай манфаат кўриб бўлмасди.

Афсуски, хеваликларда ўзларини ҳимоя қилишга на хоҳиш, на лаёқат кўринди. Руслар ўз йўлида ҳеч жиддий тўсиққа учрамадилар. Бизнинг кичик дастамиз яшил буюдойзорлар, арпа ва шоли экилган далалар бўйлаб борарди. Арава ғилдираклари ўнқир-чўнқир қилиб юборган йўлнинг ҳар икки томонига тут дарахтлари экилган, аскарлар юриб кета туриб, пишган меваларни ҳовучлаб оғизларига солишарди. Баъзи жойларда йўл пахса деворлар оралаб ўтар, мевали дарахт шохлари бўғотлар устидан осилиб ётарди. Гоҳо у икки томонида сувлар тўлиб оқаётган, баланд қирғоқлари барра майсалар билан қопланган чуқур капаллар бўйлаб кетар ва на сонсиз-саноксиз бутоқлари роҳатбахш соя-салқин солиб турган улкан қайрағочзорларга келиб туташарди. Ёмғир деярли ёрмаганидан қақраб ётган йўлга оёқ кўйишимиз билан чанг кўкка ўрлаб, дарахтлар узра кўтарилар, бизнинг қай манзилда эканимиздан ва ёв бостириб келаётганидан дарақ берарди.

Ниҳоят, мамлакат ичкарисига ўн қақиримча қириб борганимиздан кейингина душман қораси кўрина бошлади. Эгаларини Хева аскарлари зўрлаб кўчириб юборган кимсасиз уйлар ҳар қадамда дуч келарди. Баъзан девор орқасидан икки-уч чавандоз чангитиб от чоптириб чиқар ва шу заҳотиёқ чанг булути орасида ғойиб бўларди. Кейин душман суворийлари дарахтлар орасидан ошқора кўриниб, бизни икки томонлама таъқиб эта бошладилар.

Биз тарафдан бир кўр ўқчилар олдинга юборилди ва шу заҳотиёқ ҳавода милтиқдан отилган ўқларнинг визиллаб учаётгани эшитилди. Шу пайтгача ҳукм сурган сукунатни мингларча хеваликларнинг ғалати қийқириқлари бузди, улар атрофимизни ўраб ола бошлаган эдилар. Дарахт бутоқлари орасидан қараб, учқур арғумоқ минган, бошларига чўкки қалпоқлар кийиб олган, ўн беш-ийгирматадан тўдалашиб турган туркманларни кўрдик. Уларнинг қийқириқлари бир қақирим нардан ҳам эшитиларди.

Атрофдаги ғала-ғовурга қараганда, бизни

мингдан ортиқ душман қуршаб олган кўринарди. Мен ҳар дақиқада устимизга деворлар ортидан ва баланд канал қирғоқларидан ўқ ёғдиришларини кутар эдим. Аммо шундай бўлган тақдирда ҳам ўқчи роталаримиз бунга йўл қўймас ва биз йўлимиздан тўхтамай борардик. Таъқиб беш қақиримгача давом этди.

Ниҳоят, биз кенлиги уч-тўрт қақирим келадиган очиқ майдонга чиқдик. Йўлнинг давоми баландлик томон торайиб борарди. Узоқда яна дарахтлар, боғлар ва уйлар ёнида минг-минглаб туркман сарбозлари кўринди, улар жангга шайланиб туришарди...

Иккита кичкина замбарাগимизни олдинга ўтказиб, ўқ узишга киришдик. Икки снаряд хеваликлар орасига тушди, улар ҳар томонга тарқалиб кетишди. Сўнг душман деворлар орқасига яширинди, чамаси мудофаани маъқул кўришдими. Ҳарҳолда у томондан ҳеч қандай ҳужум аломати сезилмади. Биз Ҳазорасп шаҳри атрофидаги истехдомларга яқинлашиб қолгандик. Кучларимиз озлиги учун ҳужум қилишга ботинмадик. Полковник душманга дуч келганимизни билдириб ва кўшимча мадад сўраб лагерга чопар йўллаганлигидан сабр қилиб, кейинги ҳаракатлар учун кўшимча буйруқни кута бошладик.

Шундай қилиб, ҳар икки томон бир соат давомида қарама-қарши туриб қолди, фақат ўқчилар тинимсиз ўт ёғдиришарди. Хеваликлар негадир замбаракларни ишлатмаётгани мени ҳайрон қолдирарди, бундай яқин масофадан туриб майла снаряд тугул, йирик тош солиб отилса ҳам, шикаст етказиши аниқ эди. Ким билсин, замбараклар қўлга тушиб қолишдан кўркишдими ёки умуман унинг ўзи йўқмиди, буниси менга қоронги, ҳарҳолда биронта замбарак кўзга ташланмади. Вақт кечга яқинлашиб келарди, биз манзилимиздан ўн қақиримча олислаб кетгандик. Полковник Чайковский орқага қайтишни маъқул кўрди. Хеваликлар бизни таъқиб қилиб, жуда яқинлашиб келаётганлигидан кўрикчи аскарларимиз тинимсиз ўт очишга мажбур бўлди. Душман сафидан бир нечтаси кулади, шериклари уларни дарҳол олиб кетишди. Йўл ёқасидаги уйларнинг биридан милтиқ отилди, ўқ олдинда кетаётган зобита тегди. Жароҳат оғирлигидан у кўп ўтмай жон берди. Шу куни кўрган талафотимиз фақат шу бўлди.

Орқага беш қақиримча юргач, бизга мадад кучлари олиб келаётган Улуғ Князь Николай Константиновичга дуч келдик. Манзилга қайтаётганимизни эшитиб, у ниҳоятда хафа бўлди ва ҳозирроқ орқага қайтиб, Ҳазораспга бирга ҳужум қиламиз, деб даъват қила бошлади. Аммо полковник Чайковский уни шаштидан қайтарди, кечаси душман истехдомига ҳужум қилиш хавfli эди.

Шунга қарамай, Ҳазорасп томонга яна от

йўрттириб бориб келдик. Улуғ Князь атрофни томоша қилиш ва душман истеҳкомини сақлаб қола оладими-йўқми,— буни ўз кўзи билан кўриш истагини билдирди. Йўлда ўлиб ётган туркман жасадига дуч келдик. У чекинаётган илғор қисмларимизга жуда яқин келиб қолган ва бошидан ўқ еган эди. Шериклари йиқилганини сезишмаган, акс ҳолда бу аҳволда ташлаб кетишмасди, чунки улар ўз навкарлари хоҳ ўлик, хоҳ ярадор бўлсин, душман қўлида қолишини шармандалиқ деб ҳисоблашарди. Бечоранинг мурдаси йўлда тупроққа қоришиб, ифлос ва аянчли аҳволда ётарди.

ҲАЗОРАСП

Дарёдан етарли миқдорда қўшин кечиб ўтгандан кейин генерал Кауфман эртаси кунинёқ Ҳазораспга юриш бошлашни буюрди. Шу пайтга келиб, Оренбург отрядининг бошлиғи Веревкиндан ҳам хабар олинди. У Қўнғирот шаҳрини эгаллаб, хонлик пойтахтига яқинлашиб қолганди.

Генерал фон Кауфман менга генерал Верекиннинг мактуби қай тарзда етиб келгани ҳақида сўзлаб берди. Бу ҳодиса ҳам ерли аҳолининг одатлари қандайлигини яхши тасаввур этиш жиҳатидан ниҳоятда ибратлидир. Мактубни эгасига етказишни зиммасига олган учта қирғиз¹ йигити хон сарбозлари қўлига тушиб қолади. Уларнинг ёнидан оз миқдордаги қоғоз пул ва боғи хат чиқади. Йигитларни сўроқ қилиш учун хон ва сарой аъёнлари ҳузурга элтадилар. Нима мақсадда руслар олдига кетяспизлар, деган саволга улар «биз руслар ҳузурга эмас, Бухорога кетаяпмиз, илгари сотилган қўйларимизнинг пулини йиғиб келамиз»,— деб жавоб қайтарадилар. Қоғозларни қаердан олинганлиги ҳақидаги баҳоналарга эса ҳеч ким ишонмайди ва йигитларни қамаб қўйишади. Қўлга тушган қоғозлар муаммосини ечиш учун катта ҳарбий кенгаш чақирилади.

Нима ёзилганини, табиғки, ҳеч ким ўқий олмади. Кейин билагон мутахассис сифатида Россияда сафарда бўлган бир савдогарни чақиритиб, шунинг ёрдамида хат мазмунини билмоқчи бўлишади. Савдогар зийрак одам эди. У ҳам, албатта, хатни ўқий олмади, аммо у катта қимматга эгаллигини, унда ҳаракатдаги армиялардан бирининг бошлиғи иккинчисига муҳим маълумот йўллаганини фаҳмлайди ва хатни ўзида қолдиришга қарор қилади. Қоғозни ниҳоятда диққат билан кўздан кечириб, бу ҳеч қандай қимматга эга бўлмаган нарса деб йиғилганларни ишонтира-

ди, 10 сўмлик ва 20 сўмлик қоғоз пулларни эса қадри баланд ҳужжатлар деб тақдим этади. Буларни ўқий оладиган одам топилгунча авайлаб-асраш лозимлигини таъкидлайди. Шу алфозда кенгаш аъзоларининг диққатини хатдан чалғитгандан кейин уни секингина халати ичига жойлаб, ўзи билан олиб чиқиб кетади. Хатни яна излаб қолишгунча, у фурсатни бой бермай, ишончли одамлардан бирининг қўлига тутқазиб, шу кунларда кечувда турган генерал Кауфман ҳузурга йўллайди.

Эртаси куни қуёш чиққандан кейин Ҳазораспга кириб бордик. Кечаги йўлдан юриб, тез орада тўқнашув бўлган жойга етиб келдик. Ўлган туркманнинг жасади ҳамон йўлда чанга қоришиб ётарди. Чамамда, душман биздан кейин бу томонга келмаганга ўхшайди, акс ҳолда ўз йўлдошини дафн этмасдан бундай қолдириб кетмас эди. Кеча одамлар гужрон ўйнаб турган жойда ҳеч кимни учратмадик. Ҳазорасп қалъасига чекинган деб ўйладик. Эшитишимизга қараганда, унинг деворлари ниҳоятда мустаҳкам, ўзи кўл ўртасидаги оролга қурилган бўлиб, унга фақатгина битта йўл олиб борарди. Агар душман чинакамга курашмоқчи бўлса, мана шу қалъага кучларини тўплаб, қаттиқ қаршилиқ қилиши мумкин эди.

Ҳазорасп йўлидан борар эканмиз, истиқболимизга икки отлик элчи чиқиб келди. Уларнинг бутун туриш-турмушидан итоаткорлик ҳисси сезилиб турарди. Илғор қисмларимизнинг олдига келгач, улар серҳашам эгар-жабдуқли отларидан тушиб, олдимизга пиёда келишди ва қалпоқларини олиб, эгилиб салом беришди. Уларнинг истиқболига генерал Головачёв чиқди. Қисқа савол-жавобдан кейин элчилар бош кўмондон ҳузурга олиб боришни илтимос қилишди. Мазкур элчилар Ҳазорасп қалъасининг қутволи ва ҳокими, хоннинг тоғаси Саид Амир Умар томонидан юборилган экан. Улар қалъа таслим бўлганини билдирдилар. Ҳокимнинг ўзи Хевага кетиб қолибди. Таклиф қабул қилинди, аммо зийрак кўмондон Ўрта Осиёликларга хос ҳарбий ҳийлаларни назарда тутиб, эҳтиёткорликни қўлдан бермаслик ва лақиллаб, тузоққа тушиб қолмаслик чорасини кўришни унутмади.

Ҳаво илиқ ва тоза эди, биз мевали боғлар оралиб борардик, димоғимизга гулларнинг ёқимли ҳиди уриларди. Сафаримиз шиддатли ҳарбий юришдан кўра кўпроқ боғ сайрини эслатарди. Йўл-йўлакай бир неча эгасиз ҳовли учради, аммо кўпчилик уйларнинг олдига одамлар бамайлихотир ўтиришар ва бизни кўргандан кейингина

¹ XIX аср рус манбаларида қозоқлар «қирғиз» деб, қирғизлар эса «қора қирғиз»лар деб юритилган — тарж.

ўринларидан туриб, тавозе билан таъзим қилишарди.

Соат ўнларга яқин биз истехжом ташқарисига етиб келдик. Дарахтлар кўплигидан у Виндзор қалъасини эслатарди: деворлари қинғир-қийшиқ бўлса-да, улуғвор, мустаҳкам тирговичлар қўйилган ва атрофига сув тўлдирилган эди. Девор устида бир неча киши турганини кўриб, ҳушёр тортидик, қалъа таслим бўлса-да, генерал Кауфман қандайдир ҳийла-найранг ўйлаб қўйишган бўлмасин деб, ҳамон ҳадиғини йўқотмаганди. За-рур тадбирлар кўргач, армия яна ўрнидан кўзгалди ва узун, усти берк, ҳар икки томонига бир қатор уйлар, дўконлар тушган, қалъани худди тўғон каби сувдан ажратиб турган жуда тор йўлакка кирдик. Эгри-бутри кўчадан борар экан-миз, қопқонга тушиб қолмайлик деган кўрқув ичида дам-бадам ён-атрофимизга аланглаб қарай-қарай, ниҳоят, муҳташам дарвоза олдига етиб келдик. Дарвоза ниҳоятда оғир ва катта бўлиб, ёнида пишиқ фиштдан миноралар қурилган. Дар-воза табақаларида бир неча думалоқ тешиқлар кўзга ташланарди, улар илгариги жангларда отилган тўп ўқларидан қолган из бўлса керак.

Генерал Кауфман ўз қароргоҳи аъзолари ҳамда оз сонли пиёдалар ҳамроҳлигида дарвозадан кириб, қалъа саҳнини айланиб чиқди ва бир неча тор, эгри-бутри кўчалардан ўтиб, чоғроқ ҳовли олдида отдан тушди. Биз ҳам энсиз ва қоронғи йўлақлардан юриб, Ҳазорасп қалъасидаги катта сарой олдига келиб қолдик. Мазкур саройнинг кенглиги ўттиз, узунлиги эллик фут чиқарди, жануб томонини олди пешайвонга туташиб кетган катта қабулхона эгаллаганди. Саройга қараган шимолий қисми очиқ эди. Сарой атрофида ҳарам ҳамда хизматкорлар турадиган уйлар ва отхона жойлашганди. Мана шу ерда генерал Кауфман музокара учун йиғилган маҳаллий амалдорлар ва муллани қабул қилди. У агар осойишталик сақланиб, ҳеч қандай қаршилик кўрсатилмаса, аҳолининг жони, мол-мулки, аёлларига ҳеч ким тегмаслигини, руслар Хевани забт этиш учун эмас, балки хонни жазолаш учун келишганини айтди. Унинг мурожаатномаси мамнуният билан қабул қилинди ва ҳамма хотиржам тарқалди.

Хевадан кўра мустаҳкамроқ бўлган Ҳазорасп қалъаси ана шу тарзда таслим бўлди. Ишнинг бундай енгил кўчиши кўпчилик зобитларни ниҳоятда ғазаблантирди, улар Хевада қаттиқ қар-

шиликка дуч келсак керак, деган илинжда ўзларига тасалли беришга мажбур бўлдилар.¹

Ҳазораспда беш мингга яқин аҳоли истиқомат қиларди. Бу кичкина, гувалак шаҳарча бутунлай мудофаа деворлари билан ўралганди. Қалъа атрофи эса лойқа кўл суви билан қопланган бўлиб, у дарёдан 12—15 чақирим, Хевадан олтмиш чақирим узоқликда эди. Мазкур кўнимгоҳ хонликдаги муҳим манзиллардан ҳисобланарди. Одамлар дастлаб юрак ҳовучлаб, биздан кўрқиб турди, ҳаммани бир чеккадан сўйишади деган фикр ҳукмрон эди. Кейин улар дадилланишди ва шу куниёқ бозор очилди. Теварак-атрофдаги кўпчилик ўзбеклар мол-мулкни олиб, қалъага яширинишган экан, осойишталикни кўргач, улар ҳам уй-уйларига тарқаб кетди. Шаҳардаги уйлар, қишлоқларда биз кўрган ўзбекларнинг ҳашаматли иморатларига солиштирганда, анча ғариб эди.

Қалъа ичидан беш-олтита замбарак топилди. Улар Шайхариқ жангида ишлатилган қуроллар бўлса керак. Шунингдек, бу ерда кўп миқдорда пилта милтиқлар ва аъло сифатли ўқ-дорилар ҳам бор эди. Қизиғи шундаки, улар деярли қаровсиз ҳолда ётарди.

Икки соатлик ҳоридикдан кейин генерал Кауфман Ҳазораспда полковник Иванов бошчилигида (бу зобит полковник Веймарн билан бирга кунни кечагина келиб қўшилган эди) кичик гарнизон қолдириб, ўзи орқага қайтди ва дарё яқинидаги боғлардан бирини кўнимгоҳга айлантирди. У бу ерда кўшиннинг ҳаммаси дарёдан ўтиб бўлишини кутмоқчи, сўнг хонлик пойтахтига ҳужум бошламоқчи эди.

Бизнинг манзилимиз мевали дарахтлар ва қайрағочлар орасига жойлашган эди, атрофимиздан тўрт тарафга қараб каттагина канал сувлари шарқираб оқиб ётарди. Саҳро азобидан кейин бу ерлар бизга нақд жаннат бўлиб туюларди.

Қўшни ҳовлиларда яшовчилар кетиб қолганди. Уларнинг уйдан қозон-товоқ ва сопол хурмачалардан бошқа ҳеч нарса топилмади. Аммо барча ҳовлилардаги бир ёки икки хона ипак қурти билан тўла эди. Бу бахти қаро жониворлар, чамамда, аллақачон ўлиб бўлганди. Сабаби, уларга емиш берадиган кимсанинг ўзи йўқ эди...

Ҳазораспда уч кун тўхтаб қолдик. Бу муддат ичида генерал Кауфман ғайрат билан ишга киришиб, захираларимизни етказиб келиш ва Холота ҳамда Олти қудуқдаги аскарлар учун юборилган уловларни алмаштириш учун кўп миқдорда от,

¹ Жанг бўлмагани туфайли зобитлар ўз «жасорат»ларини «намоён» эта олмадилар. Натгежада турли нишонлар, унвон ва мукофотлардан маҳрум бўлишди. Уларнинг дарғазаблигига сабаб шу. Бундай ҳолат Бухорога қарши юриш пайтида Каттақўрғон шаҳрида ҳам юз берган эди. Бу шаҳар жангсиз таслим бўлганда рус зобитлари ниҳоятда қаттиқ хафа бўлиб, сўжинганларини рассом В. В. Верешчагин ўз хотираларида очикчасига ёзган: Қаранг: «Шарқ юлдузи» ойномаси, 1991, 4- сон. (Таржимон изоҳи).

арава, туя ёллади. Қолган қўшиннинг бўлақлари ҳам тезда етиб келди. Шу кунларда генерал Веревкин Қўнғиротни олгани ва пойтахтга яқинлашиб келаётгани ҳаммага маълум бўлган эди.

Биз 27 май (6 июнь) куни йўлга чиқдик, 28 май (9 июнь)да кечга яқин Хевага етишимизга атиги 15 чақирим қолди. Бутун йўл бўйи ерли аҳоли йигирма-ўттиздан тўн-тўп бўлиб, садоқат изҳор қилиш учун истиқболимизга чиқишар, омонлик рамзи сифатида қўлларига нон, ўрик, ҳатто кўзичоқ ва қўй кўтариб олишган эди. Ана шу муддат ичида хон ҳам ҳар доим ўзини эслатиб турди. Дарёдан кечиб ўтганимиздан бери бош кўмондон хондан уч ёки тўртта мактуб олди. У руслар ўзига тобе ерларга беҳосдан бостириб кирганига ҳайрон қолганлигини изҳор этди. Сўнг бундай душманларча ҳатти-ҳаракатлар сабабини суриштира бошлади ва ниҳоят, очикдан-очик чақирилмаган кўноқларни яхшиликча ўз ҳудудидан чиқиб кетишларини талаб қилди.

28 май (9 июнь)да кечки ҳорлиқ учун чодирларимизни тикиб бўлмасимизданоқ ўтақаси чиқиб кетган хондан сўнгги мактуб етиб келди. Унда тобелик изҳор қилинган ва генерал Кауфманга маъқул бўладиган шартларнинг ҳаммасини қабул этган ҳолда таслим бўлишга ваъда берилган эди.

ШАҲАРГА КИРИШ

Юқорида айтганимдек, хон тобелик изҳор этиб ва бомбардимонни тўхтатишни илтимос қилиб, генерал Кауфманга мактуб йўллаганди. Бу пайтда генерал Кауфман пойтахтдан ўн беш чақирим нарида эди. У дарҳол генерал Веревкинга чопар юбориб, бомбардимонни тўхтатишни буюрди. Хонга эса эрталаб шаҳар дарвозасидан чиқиб туриш ҳақида хат ёзди ва таслим шартларини шу ерда муҳокама этишини маълум қилди.

Эртаси куни кун ёйилганда биз шаҳарга кириб бордик. Хевада кечаси юз берган ҳодисалар ҳақида турли-туман миш-мишлар юрарди.

Омонлик рамзи сифатида ҳар хил совға-саломлар билан йўл ёқасига чиқиб турган оломоннинг айтишига қараганда, душманга таслим бўлиш ҳақидаги хабар халойиқни ниҳоятла ғазаблантириб, жунбушга келтирган. Улар конни ҳайдаб, тахтга унинг уқасини ўтқизмоқчи бўлганлар ва сўнгги нафасгача курашмоқда шайланганлар. Бу худди французлар тарихидаги 4 сентябрь воқеаларини эслатади. Орзиқиб қутилган жанг муқаррарлигини эшитган қўшиндагиларнинг қувончи бениҳоя эди, аммо барибир у узоқда чўзилмади. Хева остонаси бўйлаб беш

чақиримча юрганимиздан кейин хоннинг тоғаси Саид Амир-ул Умар бошчилигидаги вакиллар истиқболимизга чиқишди. Ҳазорасп ҳоқими бўлган бу жаноб қандай жуфтак ростлаганини аввал айтиб ўтган эдим. У шаҳар таслим бўлганлигини генерал Кауфманга билдирди ва хон ағдариб ташланди, деган гап бекор эканлигини, унинг ўзи кўрқиб қочиб кетганлигини араз қилди. У саройдаги хотинлари ва қулларига ўз изидан боршни амр этибди, бироқ халқ уларни шаҳардан ташқарига чиқармай, қўриқлаб, ҳарамда ушлаб турар ва генерал Кауфманга энг муносиб совға сифатида тортиқ қилиш ниятида экан. Хоннинг қочиш тафсилоти қуйидагича эди.

Туркманлар сўнгги нафасгача қаршилиқ кўрсатишга онт ичадилар. Хон таъқиқлаганига қарамай, улар шаҳарга яқинлашиб келаётган генерал Веревкин қўшинларига ҳақ отишни тўхтатмайдилар. Руслар жавоб ҳаракатларини қўллаб бошлагач, жанг гоҳ кучайиб, гоҳ паслайиб давом этаверади. Ниҳоят, руслар шаҳарни тўпга тутишга киришадилар, бомбардимон қисқа танаффуслар билан тун бўйи давом этади. Бир қанча бомба сарой ичига ҳам тушади (кейинроқ руслар хоннинг отхонасида ёрилмай қолган гранатага дуч келишди). Бундай узлуксиз отишма туфайли ўтақаси ёрилаётган хон икки-уч юз туркман кўриқчилари ҳамроҳлигида Илали яқинидаги Имукчир калъасига қочиб, яширинади. Шаҳар аҳолисида эса жалғни давом эттиришга рағбат йўқ эди, аксинча улар таслим хабарни хурсандчилик билан қаршиладилар.

Саид Амир-ул Умар кўринишдан етмиш ёшларда эди. Шалвираб қолган пастки жағи ва оғзини доим очиб юриши (бу узлуксиз наша чекиш оқибати эканлигини мента кейинчалик сўзлаб беришди) уни тентаксифат алфозда кўрсатарди. Аммо у аҳмоқ одам эмасди, у бир йил аввал ҳам хонга руслар келишига йўл қўймаслик учун уларнинг талабини қондириш керак, деб оқилона маслаҳат берган эди. Русларга нисбатан хайрихоҳлиги сабабли ҳатто у кўп йиллар азият чекишга мажбур этилганди. Ана шу туфайли шаҳар таслим бўлганлигини билдириш ва хоннинг беадаблиги учун узр сўраш вазифаси унга топширилганди. У ялтироқ кўк тўн кийган, бошида қўй терисидан тикилган Хева телпаги, оёғида кўнжи узун, пошнаси паст, пишиқ кўк этик бор эди.

Генерал фон Кауфман кейинчалик мента сўзлаб берди: Саид Амир-ул Умарнинг руслар билан муроса қилиш керак деган таклифига хоннинг саройдаги бошқа маслаҳатчиси қарши чиқиб, ўз гапини шундай маъқуллаган экан: «Мен ёш болалигимдаёқ ўруслар бизга ҳужум қилиб келади деб эшитган эдим, аммо улар келишгани йўқ. Шундан бери деярли ҳар йили ўруслар босиб

келишади деган гапни эшитамиз. Мана, мен қариб-қартайдимки, ўруслар ҳужумидан дарақ йўқ. Уйлашимча, улар ҳеч қачон бу томонга бос-тириб келишмайди». Унинг мулоҳазаларига ишонган хон қанчалик катта хатога йўл қўйганини руслар пойтахтга хавф сола бошлагандан кейингина англаб етади.

Хоннинг кичик укаси Отажон тўра икки йил зиндонда ётиб, энди озодликка чиққанди. У тахт даъвогарии сифатида Саид Амир-ул Умар билан бирга келган эди. Генерал Кауфман уни хушмуомалалик билан қаршилади ва агар катта акаси қайтиб келмаса, хонлик тахтига ўтқизишга ваъда берди. Отажон баланд бўйли, ингичка, кўринишдан меровсифат бўлиб, бир қарашда мамлакатни бошқарув ишлари қўлидан келмайдигандек таассурот қолдирарди. Айтишларича, аслан ўтқир мулоҳазали бу йигитни халқ яхши кўрар экан.

Соат тўққиз бўлиб қолган, саф йўлда давом этарди. Саид Амир-ул Умар ва Отажон қароргоҳ аҳлига кўшилди. Ҳаво исий бошлади, қуюқ чанг ҳайратомуз даражада осмони фалакка ўрлаб кўтарилганидан баъзан ёнимиздаги одамни ҳам илғаш қийин бўлиб борарди. Соат ўнда, Хевадан икки чақирим берида биз билан учрашиш учун байрам либосларида келаётган Оренбург кўшини қисмларига дуч келдик. Ер шарининг икки чеккасида келиб, беғона ўлкада илк бор учрашган одамларнинг қувончи бениҳоя эди. Генерал Веревкин Кауфман истиқболга кела олмади, оғир жароҳат уни чодирдан чиқармай қўйганди.

Оренбург кўшини ахборотини тинглаш учун бош қўмондон йўлдан чеккага бурилиб, дарахт соясиди тўхтади. Шу пайтда шаҳар томондан гумбурлаб отилган замбарак овозлари эшитилди. Шаҳар таслим бўлган бир пайтда бундай отишма юз бергани мени ниҳоятда ҳайратга солди. Бунинг сабабларини бир неча кунгача билолмадим, зобитларимиз нима гаплигини мендан негадир яшириб юришди. Фақат Оренбург кўшинидаги зобитлар билан танишганимдан кейингина бунинг тагига етишга муваффақ бўлдим.

Воқеа қуйидагича рўй берган экан. Хон осонликча бўйсунганидан норози бўлган туркманлар жанги давом эттиришга аҳд қилишибди. Генерал фон Кауфман Ҳазорасп йўлидан шаҳар дарвозасига яқинлашиб келаётган бир пайтда генерал Веревкин шаҳарнинг шимол томонидаги Ҳазовот дарвозасига ҳужум бошлаган эди. Саид Амир-ул Умар Ҳазорасп дарвозасидан чиқиб, шаҳар таслим бўлганини маълум қилганига қарамай, туркманлар вақти-вақти билан генерал Веревкин кўшинига қарши ҳужум уюштириб турдилар. Уларда бу кўшинга нисбатан қандай адоват борлиги бизга қоронғи. Мен уларнинг жасоратига таҳсин ўқидим ва бу халқни яхши кўриб қолдим.

Хон ва воҳанинг бошқа аҳолиси ҳар қандай қаршиликни тўхтатганларидан кейин ҳам улар узоқ вақтларгача жанг қилавердилар. Агар Хевадаги барча аҳоли туркманлар сингари жасурлик ва матонат кўрсата олганда, жанг оқибатлари мутлақо бошқача бўлар эди.

Генерал Веревкиндан кейин кўшинга қўмондонлик қилган полковник Саранчев ҳам худди туркманлар каби урушни давом эттириш тарафдори эди. Бунинг устига унинг ҳамроҳлари полковник Скобелев ва граф Шувалов каби жангга ташна ёш зобитлар бўлиб, улар турилган қулай имкониятдан фойдаланиб, муҳорабани янада авж олдириш ва ўзларини кўрсатиш иштиёқда ёнар эдилар.

Генерал Кауфман нариги томондан шаҳарга мутлақо осойишта вазиятда кириб келаётган бир маҳалда бу ёқдагилар туркманлар ўқ отишганини баҳона қилиб, шаҳарга ҳужумни қизитиб юборган эдилар.

Ҳазовот дарвозасига қарата бир неча граната отилиб, уни мажаклаганларидан кейин полковник Скобелев ва граф Шувалов бошчилигида мингларча аскар ичкарига ёпирилиб кириб, девор устидан дўлдэк ёғилаётган ясама милтиқ ўқлари остида ҳужумга ўтишди. Руслар дарвозани ағдариб, шаҳар ичига кириши билан туркманлар томдан тушиб, ўқ уза-уза кўча ва уйларга тумтарақай қочиб қолдилар. Руслар эса замбараклардан ўқ узиб, то хон саройига етиб боргунча, қирғинни тўхтатмадилар.

Улар ўрлада беш минут ҳам турмасларидан Туркистон кўшини Ҳазорасп дарвозасидан шаҳарга киргани ҳақида хабар етиб келди. Полковник Скобелев зудлик билан орқага қайтиш ҳақида буйруқ берди. Отряд ичкарига қандай кирган бўлса, худди шу йўл билан ташқарига чиқиб кетди. Жанг чоғида граф Шуваловнинг бошига ҳари тушиб, қаттиқ контузия олди, у Хевадан чиқиб кетаётганимизда ҳам ҳали яхши ўзига келмаган эди. Ўн тўрт аскар жароҳатланди.

Биз бу пайтда шаҳарнинг нариги томонидан туриб, Саид Амир-ул Умар билан ўтказилаётган музокаралар натижасини кутардик. Иккала томон бир битимга келганидан кейин генерал Головачёв олга юришни давом эттирди. Саф олдида тўртта дала замбараги қуршовида икки рота пиёда аскарлар, уларнинг орқасидан яна икки рота ва икки юзта казак борар эди.

Биз машхур шаҳар дарвозасидан ичкарига кирганимизда вақт чошгоҳга етганди. Чор атроф қалин боғларга буркангани учун ярим чақиримдан нарини кўролмасдик. Юксак, қиррадор, беҳисоб шинаклар қўйилган қалин пахса девор атрофи чуқур хандақлар билан ўралганди, унинг баъзи жойларига сув тўлатилган, баъзи жойлари қуруқшаб ётарди. Девор орқасидан дарахтлар-

нинг учи, баланд миноралар, мачитларнинг гум-базлари кўринар, қоқ ўртада қуёш нурларида чиннидек товланиб кўкка бўй чўзган улкан думалоқ минора савлат тўкиб турарди. Биз Ҳазорасп дарвозаси олдида эдик. Унинг кенглиги ўн фут, баландлиги йигирма фут келар, икки ёнидаги гиштин қубба ўртасида ўқ отадиган туйнуқлар қолдирилган эди. Ҳозир бизга қучоғини ланг очиб турган бу дарвозанинг ўзи кичкина истеҳкомни эслатарди. Биз чанг-тўзон ичида шаҳарга кириб бордик: чангнинг қуюқлигидан минган отимнинг бошини зўрға кўрардим. Ҳилпираган байроқлар бошлар узра баланд кўтарилганди, Оренбург отрядининг ҳарбий созандалари рус миллий гимни — «Худоё, подшоҳимизни ўз паноҳингда асра» мусиқасини чаларди. Дарвозадан ўтгач, чанг орқада қолди ва биз ниҳоят шаҳар жамолини кўришга мушарраф бўлдик.

Ҳаммамиз ҳайратдан лол қолгандик. Биз, албатта, Хевада буюк меъморий обидалар бўлмасада, мафтункор, жилавакор иморатларни учратамиз деб ўйлагандик, бундай тасавурларимиз алдамчи бўлиб чиқди. Хева жуда чиройли, манзарали шаҳар экан. Биз ичкари кирган томондан, боғлар тўсиб тургани учун, унинг бутун гўзаллигини илғаб бўлмасди. Ҳатто бу ердаги энг ажойиб нуқта — улкан нақшинкор минорани ҳам қалин дарахтлар ва уйлар орасидан то олдига борғунимизгача, аниқ кўра олмадик... Шаҳарга дастлаб кирганимизда биронта тирик жон учрамади, аммо қинғир-қийшиқ, хунук, яланғоч деворлар билан ўралган тор, узун кўча бўйлаб илгариллаганимиз сари кир, йиртиқ чопон кийган, телпагини олиб, эгилиб таъзим қилиб турган одамларга кўплаб дуч кела бошладик. Булар шаҳар аҳолиси бўлиб, ҳали тақдири нима кечиши — омонлик бериладими ёки қиличдан ўтказиладими — бундан беҳабар ҳолда ҳадиқсираб туришарди.

Кейин бизлар шодон қийқириқлар, севинч ёшлари билан қаршилаётган эроний қуллар тўдаси ёнидан ўтдик. Руслар қаерга борса, энг аввало қулларни озод қилишади, деган овозалар бу бечораларнинг қулоғига етиб келган ва улар бунга астойдил ишонганларидан ўзларида йўқ хурсанд эдилар. Баъзилар озодликка чиқиб олган, энди бошқа шеригининг оёғидаги занжирни уриб синдиришга тутинар, ғайринсоний ғалати алфозда бир-бирини қучоқлаб йиғлашарди.

ХЕВАГА АВВАЛ ҚИЛИНГАН ЮРИШЛАР ҲАҚИДА

Энди Хевага қарши илгари қилинган юришлар тарихига қисқача назар солиб ўтсак, фойдадан ҳоли бўлмасди.

Улардан дастлабкиси Ёйиқ ёки Урал казаклари томонидан уюштирилган эди. Унинг режасини машҳур казак атаманларидан бири ишлаб чиққан ва ўзи амалга оширганди. Аслини олганда, бу юриш пухта ўйланган кенг миқёсдаги қароқчилик ҳужумидан бошқа нарса эмасди. Мазкур атаман ҳақиқатан ҳам хонлиқни эгаллади. У ҳарбий тайёргарлик кўрмаган ҳукмдорни ғафлатда қолдириб, пойтахтга бостириб кирди, хонни қувғин қилиб, хазина ва ҳарамни эгаллаб олди. Шундан кейин у ўзини хон деб эълон қилди ва миш-мишларга қараганда, икки-уч ой давомда мамлакатда ҳукм юритди, бу муддат ичида хоннинг хотинини насоро динига киришга кўндирди ва унга уйланишга улгурди. Ниҳоят, Хевада бундан узоқ қола олмадлигига кўзи етгач, у қўлга қиритган барча бойликларини олиб, орқага — Уралга қайтиб кетди.

Хон эса катта қўшин тўплаб, қасос олиш ниятида қочқинлар изидан қувди ва бир неча кун деганда уларга етиб олди. Шафқатсиз жанг бўлиб, казаклар шармандаларча енгилди ва қиличдан ўтказилди. Атиги беш-олтитагина омон қолган казак уйига етишга муваффақ бўлиб, бу воқеаларни бошқаларга сўзлаб бердилар. Тирик қолишдан умиди узилган казак атамани эса хоннинг даҳшатли қасосидан ҳалос этиш учун дастлаб насроний динига ўтган бояғи ёш хотинни ўлдирди ва ўзи қилич яланғочлаб кучи етганча мусулмонларга қирон келтириб, ҳалок бўлди.

Бир неча йил ўтгач, бошқа казак тўдаси Кўҳна Урганчга ҳужум қилиб, мингга яқин хотинхалажни асир олиб, катта бойлик билан орқага қайтди. Хон уларнинг изидан қувиб етиб олди ва биронта одамни ҳам тирик қолдирмасдан қириб ташлади. Яна бир казак хуружи муваффақиятсизликка учради. Булар ҳатто воҳага етиб кела олмадилар ҳам, йўлнинг ярмида ўзларидан бир неча барабар кўп бўлган Хева қўшинига дуч келиб, қирилиб кетдилар.

Русларнинг шундан кейинги Хевага ҳужуми 1717 йилда — Буюк Пётр ҳукмронлиги даврида Бекович-Черкасский томонидан уюштирилди. 1700 йилда Хева хони Шохниёздан Пётрга элчи келиб, ўз фуқароларига кучи етмай қолган хон қудратли рус подшоси ҳимоясига муҳтож эканини билдирди. Шохниёз Пётрдан рус тобелигига ўтказишни илтимос қилганди, Россиянинг Европа давлатлари билан алоқасини мустаҳкамлаш учун қаттиқ курашайётган Пётр, келажакда Осиё давлатларини эгаллашга хизмат этадиган бу қулай имкониятни қўлдан чиқаргиси келмади ва Хевани ўз тобелигига ўтказишга розилигини билдириб, жавоб мактуби йўллади.

Аммо бу ихтиёрий битимни амалга ошириш йўлида ҳар икки томонда ҳам ҳеч қандай иш қилинмади. Ниҳоят, 1714 йилда Хўжа Нафас исми бир туркман Хевадан келиб, ҳукмдор билан

шахсан учрашишга муяссар бўлди ва Амударё куйи оқимидаги ерларда олтин кўплигини маълум қилди. Хеваликлар рус босқинидан қўрқиб, Каспий денгизига қуйиладиган Амударёни Орол денгизига буриб юборганларини, ammo битта тўғон қурилса, дарёни осонгина эски ўзанига оқизиш мумкинлиги ҳақида сўзлади. Агар бу ишга киришилса,— деди туркман давом этиб,— мен мансуб бўлган қабила халқлари русларга бажонидил ёрдам беради.

Бу маълумотларни текшириш, Каспий денгизи ёқаларини тадқиқ этиш ва Амунинг эски ўзани бўйлаб Хевага юриш қилинса, қай даражада мувафакият қозониш мумкинлигини аниқлаш учун Буюк Пётр князь Бекович-Черкасскийни сафарга юборди. Бекович бу ерларда уч йил кезиб, Каспий денгизининг шарқий соҳилларини тадқиқ этди, руслар эгаллаган манзилларда мудофаа иншоотлари қурдирди ва шу аснода Амударёнинг дастлаб Каспийга қуйилгани ҳақида туркман айтган гаплар тўғри эканига ишонч ҳосил қилди. Бекович қайтгач, ўз тадқиқотлари ҳақида Пётрга ҳисобот берди. Император Шохниёз хоннинг бундан 17 йил аввалги аризасига асосланиб, Хевада ўз ҳукмдорлигини ўрнатиш учун қўшин жўнатишга қарор қилди. Бекович зудлик билан бу сафар учун 4000 кишилик армия тўплади.

Экспедиция Урал қуйилишидаги Гурьев шаҳридан июннинг бошларида йўлга чиқди. Каспий денгизининг шимолий томонидан кесиб ўтиб, Хевага элтадиган кўҳна карвон йўлига тушиб, қумлар оралаб юрдилар. Ёз мавсумига тўғри келган бу сафар жуда машаққатли кечди. Отряд Хевага етиб келгунча, одамларнинг учдан бири ҳалок бўлди. Улар йилнинг энг иссиқ фаслида саҳрода сувсиз, яланғоч, олтмиш беш кунда 1350 қақирим йўл босиб, августнинг ўрталарида Хевадан 150 қақирим узоқликдаги Ўкуз қўлтиғига етиб келишди.

Бу ерга келгунга қадар, Бекович хонга мактуб йўллаб, бу юртга жанг қилиш мақсадида эмас, балки рус подшоҳининг дўстона мактубини элтиш учун келаётганини, асли мақсадини эса юзма-юз учрашганда айтажагини билдирган эди. Ammo бу пайтда Шохниёз хон вафот этган бўлиб, тахтда Шерғози хон ўтирар эди. Унинг русларга муносабати аввалгисиникидан мутлақо фарқ қиларди. Шунинг учун у Бекович юборган чопарни зиндонга ташлади ва хеваликлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлардан иборат катта қўшин тўплаб, русларни қурол билан кутиб олишга қарор қилди.

Рус қўшини воҳага кириши билан Хева отлиқлари уларнинг йўлини тўсиб чиқди ва ҳеч қандай музокарани қабул қилмай, рус қароргоҳига ҳужум бошлади. Жанг кечгача давом этди. Хева қўшини орқага қайтди. Янги ҳужум бўлишини

кутган Бекович олти дала тўпини олдинга жойлаштириб, қароргоҳ атрофини мустаҳкамлади. Эртаси куни уруш қайта бошланди ва икки кун давом этди. Русларни енгиб бўлмаслигига ақди етган хеваликлар ниҳоят, музокарага кўндилар. Хондан чопар келиб, русларга қилинган ҳужумга алоқаси йўқлигини ва Бекович ҳақиқатан ҳам яхши ният билан Хевага келган бўлса, ҳеч нарсадан кўрқмасдан бемалол юриши мумкинлигини билдирди. Улар шахсан учрашиб, ўзаро битимга келишдилар ва уни бузмаслик ҳақида ақдлашиб олдилар. Хон Куръонни, Бекович хочни ўпиб, қасамёд қилди.

Сўнг Бекович пойтахтга чорлаб қилинган хон таклифини қабул этди. У асосий қисмларини полковник Франкенбург раҳбарлигида орқада қолдирди, уларга маълум масофани сақлаган ҳолда изма-из юриш зарурлигини уқдирди. Ўзи эса мингта аскар билан илгари кетди. Пойтахтга икки кунлик масофа қолганда Бекович тўхтади ва узоқ вақт хон билан суҳбат қурди. Мазкур учрашув чоғида хон пойтахтда шунча миқдордаги қўшинга тураржой ва озиқ-овқат топши қийинчилигини айтиб, қўшинни кичик-кичик тўдаларга ажратиб, яқин-атрофдаги шаҳар ва қишлоқларга жойлаштираманиз деб таклиф қилди.

Бундай фавқулодда муносабат ҳар қандай одамда шубҳа уйғотиши табиий, ammo бу пайтда Бековичнинг эси кирди-чиқди бўлиб қолган эди. Астрахандан жўнаб кетишган куни унинг хотини икки қизи билан денгизга чўкиб ўлган, бунинг устига оғир саҳро йўли, кўплаб одамларнинг қирилиб кетгани учун жавобгарлик масъулиятини ўйлайвериб, бечора Хевага келган пайтда деярли телбага айланганди. У хоннинг таклифини заррача шубҳага бормаи, чин дилдан астойдил қабул қилди ва вақтни ўтказмай, қўшинни бўлиш ҳақида полковник Франкенбургга буйруқ юборди. Полковник уч маротаба чопарни рад этиб, бу буйруққа итоат этмаслигини билдирди. Бекович тўртинчи гал одам юборар экан, ҳарбий судга берман деб пўписа қилди. Ноилож аҳволда қолган Франкенбург барча қўшинни беш қисмга ажратди ва хоннинг кўрсатмасига мувофиқ турли шаҳарларга жўнатиб юборди. Бекович ўз ёнида икки юзта кўриқчи олиб қолди.

Бу ишлар адо этилиши биланоқ, хеваликлар Бековичга ташланишди. Аскарларнинг бир қисми ўлдирилди, бир қисми тутқунликка солинди.

Князнинг ўзини эса ёнидаги зобитлар билан бирга зиндонга ташлаб, оғир қийноқларга мубтало этдилар ва охири бошини танидан жудо қилдилар. Бу пайтда махсус ишора билан бутун Хева аҳолиси кўзғалиб, бутун мамлакатга тарқатиб юборилган рус аскарларини тутиб, бир чеккадан ўлдиришга тушдилар. Сафарга чиққан 4000 қўшиндан қирқтасигина омон қолди. Хеваликлар

уларни кўп йиллар асирликда ушлаб тургандан кейин катта товоонлар эвазига озод этдилар. Тасо-дифни қарангки, тутқунликдан халос бўлганлар орасида Бековичнинг икки укаси ҳам бор эди. Хе-вага қилинган тўртинчи юриш ана шу тарзда мағлуб бўлди.

Шундан кейинги 120 йил мобайнида казаклар билан хеваликларнинг ўрни алмашади. Илгари казаклар хеваликларга ҳужум қилишган бўлса, энди хеваликлар казакларга кун бермай қўйдилар. Марказий Осиёга қараб йўлга чиққан рус савно карвонлари деярли ҳар куни таланар, баъзан минглаб казаклар ва бошқа рус фуқаролари асир олинди, Хевага кул қилиб юборилар эди.

1839 йилга келиб чўлдаги қароқчиликлар чи-даб бўлмайдиган миқёсда кенгайиб кетди. Бун-дай таловчиликни тўхтатиш мақсадида руслар хон билан дўстона музокаралар олиб боришга кўп марта лаб уриниб кўрдилар. Булардан ҳеч қандай натижа чиқмагач, руслар яна ўз қўшинини Хевага қарши юборишга мажбур бўлди. Бу экспедицияга раҳбар қилиб генерал Перовский тайинланди. Деярли бир йил давоми-да унга ҳозирлик кўрилди. Ниҳоят, 1839 йил де-кабрь ойининг бошларида Оренбургдан беш минг кишилик отряд 22 дала тўпи ва 10000 туя-га ортилган катта кўч билан йўлга чиқди. Сув йўқлиги учун саҳродан ёзда ўтиш қийинлигини ҳисобга олиб, сафарни қишда ўтказиш мақсадга мувофиқ деб тошилди.

Декабрнинг ўртасига келиб совуқ шунчалик авжига чиқдики, ҳарорат Реомюр термометри бўйича 32 даража совуқни кўрсатди. Ҳаво ўлчагичдаги симоб энг охириги нуқтага келиб, музлаб қолди. Шунга қарамай, қўшин Эмбагача биронта одамни нобуд қилмай, бутун ҳолда етиб келди. Аммо бу йилги қиш ниҳоятда қаттиқ эди. Чўлга мисли кўрилмаган даражада қалин қор тушганди. Туялар бардош беролмай, ҳолдан то-йиб, йиқила бошлади ва Хеванинг ярим йўлига етмасдан 5000 туя қолди. Аскарлар тортган даҳшатли қийинчиликларга чидаб бўлмасди. Омон қолган ҳайвонларга енгил тушсин деб улар ол-динда тўрт қатор бўлиб, қорни топтаб йўл очи-шарди. Қор ниҳоятда қалин жойларда отлик ас-карлар гоҳ олдинга, гоҳ орқага юриб йўл соли-шар, баъзи жойларда белжурак ишлатишга тўғри келарди. Шунга қарамай, толиққан туяларнинг кўпи йиқилиб қолаверди.

Ҳар бир туяни йўқотиш одамлар учун беҳад оғир кўрилик эди. Йиқилган туядан юларни олиб, қайтадан тақсимлаб ортиш, бошқаларининг ўтишига халақит бермаслиги учун ўзини чеккага судраб чиқишга тўғри келарди. Буларни бажар-иш учун одамлар гоҳ тиззадан, гоҳ белигача қор кечиб ишлашар ва оқибатда ҳолдан тойиб, чўзилиб қолишарди. Баъзи жойларда қор муздек

қаттиқ бўлиб, устидан бемалол ўтиб кетиларди, баъзи жойларда эса шунчалик юмшоқ эдики, чўкиб қолган туя, от ёки замбаракни тортиб чиқариш ўлгудек машаққатга айланарди. Ана шу алфозда чарчаб-ҳориб бор-йўри уч, тўрт қақирим юрилган кунлар кўп бўларди.

Аёвсиз чўл бўронлари қутурган пайтларда бир жойда тўхтаб, шамол тинишини кутишдан бошқа чора қолмасди. Совуқ кун сайин авжига чиқарди. Тунги ҳордиқ пайтида ҳам аскарларга тиним йўқ эди. Ҳар бир кўнишда 19000 бойлам юкни тушириш ва гулхан ёқиш учун музлаган қаттиқ ерни кавлаш лозим эди. Сўнг қорни тоза-лаб, отлар ва туялар учун жой ҳозирлашар, бечо-ра аскарлар фақат кечки соат саккиз ёки тўққиз-дан кейингина дам олишга ўтиришар эди. Кейин-ги куни соат бир ёки иккида яна йўлга тушишга тўғри келарди. Бундай қаҳратон совуқда кийим-кечакни ювиш ва озода бўлиб юриш мумкин эмасди. Оқибатда аскарлар бирин-кетин касал-ликка чалина бошлади.

1 февралда қўшин Уст Ўрта қирлари чекка-сидаги Оқбулоқ манзилгоҳига етиб келди. Йўлнинг ярмиси босиб ўтилганди. Бу ерда юз-лаб туялар йиқилиб, ўла бошлади, улар жуда ка-майиб кетди, қолганлари ҳам одатдаги юкнинг тўртдан бирини зўрға кўтарадиган аҳволда эди. Отрядда касаллар сони ҳам кун сайин кўпайиб борарди. 236 одам ўлган, 528 киши касалга ча-линганди.

Қўшиннинг анчагина қисмини Эмбада қолди-риб келишганди. Қурол кўтаришга ярайдиган ас-карлар сони зўрға 2000 кишига етарди. Хеванинг аҳоли яшайдиган қисмига етиш учун яна 500 миль йўл юриш керак эди. Генерал Перовский орқага қайтишга қарор қилди.

Манзилга қайтишда ҳам аввалги қийинчилик-ларни қайтадан енгиб ўтишга тўғри келди. Совуқ ҳамон кучли эди. Қор қуюнлари тез-тез безовта қилар, сув топиш қийин, ўтин излаш учун музла-ган қатқалоқ ерни кавлаш зарур эди. Толиққан аскарлар руҳан тушқунликка тушган эди. Бутун йўл бўйлаб илгари ўлган туяларнинг жасади уч-рар, уларни саҳродаги ваҳший бўри галалари ва ўлаксахўр тулқилар хомталаш қилиб улгурган эди.

Касаллар сони тобора ортар, цинга касали ҳам аскарлар, ҳам зобитлар орасида кенг тарқалиб борарди. Бутунлай толиқиб, тинка-мадо-ри қуриган қўшин 20 февралда Эмба истехкомига қайтиб келди ва шу ерда баҳоргача қолишга азму қарор қилинди.

Хевага қарши уюштирилган бешинчи юриш ҳам ана шундай фожиали равишда тугади. Гене-рал фон Кауфман уюштирган ҳозирги сафар ҳисоб бўйича олтинчиси эди.

ЖАНГДАН КЕЙИН

Олдимда икки-учта ўлган ва тўрт-бешта ярадор рус аскарлари ётипти. Сал нарида полковник Есиповнинг совуқ ва жонсиз жасади. У юрагидан ўқ еган, кўксига Георгий нишони қонга бўялганди. Ярим соатгина олдин мардларча ҳалок бўлган бу зобит билан қўл бериб кўришгандим.

Генералнинг байроғи қилчираб турган жойга қараб ўнадим. Яраси оғир эмасмикин деган хавотирда эдим. Унинг қўли борлаб қўйилган, оқ кители кип-қизил қонга бўялган, ўзи ҳамон отдан тушмаганди. Пиёда сарбознинг қилчидан жароҳат олган экан.

Ўлган ва ярадорларнинг ҳисобини аниқлаш учун жанг майдонини айланиб чиқдик. Туркманларнинг мурдаси ҳаммаёқда қалашиб ётарди. Мана, биттаси иккала қўли билан учига эгри ўроқ боғланган узун ёрочни маҳкам ушлаган кўйи ёнбошига ардарилган, бечора оёқланг эди, бош кийими ҳам йўқ, эгнида фақат юпка бўз кўйлагу узун чолвор. Унинг қахрили, кўпол башарасида мана шундай ибтидоий қурол билан бўлса-да, рус ўқчиларига қарши чиқишга ундаган туганмас нафрат, ғазаб ифодаси қотиб қолганди.

Нариги томонда худди бир вақтда ўлдирилгандек уч-тўрттаси ёнма-ён ётарди, яна тўрт-беш мурда арғумоқ жасади ёнида чўзилиб қолганди, чамамда бир-бирига ёрдам бериш учун келганда завол топганга ўхшайди. Нарироқда, сийрак ўт-ўлан ўсган қумлоқ тепаликда ҳам от ва одамларнинг ўликлари қаторлашиб кетган. Унга яқин бир жойда эса ер бутунлай мурдага тўлиб кетганди. Аммо негадир ярадорлар кўринмас, ҳеч қаердан мадад сўраган ёки инграган овоз эшитилмасди. Туркманлар ярадор жангчини майдонда қолдириб кетмаслигини билмас-да, бунга жуда ҳайрон қолдим. Сабаби, бугунги жангга руслар томонидан жароҳатланган беҳисоб одамларни бирваракайига олиб кетиш асло мумкин эмасди.

Бу ҳодисанинг даҳшатли ва мудҳиш сабаби тез орада ойдинлашди. Ўлиб ётган туркман олди-га оҳиста яқинлашаётган бир аскарга кўзим тушди. Унинг хатти-ҳаракатлари ғалати бўлгани учун қизиқишим ошди ва ўттиз-қирқ фут нарига бориб, нима қилар экан, деб кузатиб турдим. Ўз машғулотини билан шунчалик банд бўлганидан мени пайқамасди ҳам, мен эса унинг кўрқувдан ярқираётган телбаваш, ёввойисифат кўзларига беихтиёр тикилиб қолдим. Нима қилмоқчи эканлигини англаб улгурганимча у қўқисдан ўлиб ётган туркманнинг биқинига найзасини бор кучи билан санчди. Мен беихтиёр даҳшатдан қичкириб юбордим, у қайрилиб қараб мени кўрди ва бирон сўз демай, тез юриб нари кетди. Туркман ўзини ўликка солиб ётган экан, шунда ҳам у инграган

овоз чиқармади, ҳатто кўзини очмади ҳам, аммо биқинидан ва оғзидан қон отилиб чиқди, агар жонқолатда қўл-оёғини беихтиёр қимирлатмаганда, мен уни ўлик деб ўйлаган бўлардим. Унга ҳеч қандай амалий ёрдам беришнинг иложи йўқлиги учун юрак-бағрим эзилиб, юзимни тескари ўгириб олдим.

Ишончли манбааларга таянган ҳолда рус аскарлари фойдасига очиқ айта оламанки, бундай совуққонлик билан қилинган ёвузлик такрорланмади. Бугун майдонни айланиб юриб шунга ўхшаш қонхўрликни бошқа кўрмадим. Бу аскар ўлгудек кўрқиб қолган ва ўч олиш учун аблаҳликдан қайтмаган эди.

Хуллас, ярадорлар нега йўқлиги сабабини билиб олдим. Кўпчилик омон қолиш учун ўзини ўликка солиб олган экан. Ҳар қаёқда сочилиб ёки уюлиб ётган мурдалар сони уч юзга яқин эди, аммо душман кейинчалик беш юзгача одам нобуд бўлди, деб маълумот берди. Руслардан қирқ киши ўлган ва ярадор бўлган эди. Туркманлар қилч ва ўроқ билан жангга тушгани сабабли, кўп талафот кўрди. Улар жасурлик билан дадил ҳужум қилишди, агар ўқчи пиёдалар фидойилик кўрсатмаганда, жанг натижаси кўнгилсиз тугаши мумкин эди. Ваҳима бошланиб, ҳамма қочинга тушганда борми, ҳеч ким тўхтатиб қололмасди. Бунинг устига мазкур қўшин биринчи марта жангга тушган эди. Генерал Головачёвнинг совуққонлиги ҳам кўпчиликка таъсир қилиб, парокандаликнинг олдини олди.

Генерал жанг майдонини тезгина айланиб чиқди ва ярадорларга ёрдам кўрсатиш, ўлганларни кўмиш ҳақиқа буйруқ бериб, йўлида давом этди. Қуёш кўтарилди ва саҳро узра узун соялар кўринди, жанг шовқин-сурони даф бўлиб, атрофга ўлик сукунат чўкди. Биз ана шу сукунат кўйида оҳиста гаплашиб, олға силжий бошладик.

Кўққисдан бўлган ҳужум шунчалик кучли ва даҳшатли эдики, ҳатто ҳозир ҳам марлубиятни ўйласак, этимиз жимирлашиб кетарди.

Энди очиқ саҳродан юришимизга ҳоҳат қолмагани учун ўнгга бурилиб, Илалига олиб борадиган катта йўлга тушиб олдик. Ярим соатдан кейин эрталабки соялар таъсирида кулранг ва совуқ тусга кирган шаҳарнинг паҳса деворлари дарахтлар орасидан кўзга ташланди. Йўл шаҳар айланаси бўйлаб ўтарди. Янги ёпилган иссиқ нон, қовун, узум, шафтоли кўтариб олган аҳоли тўда-тўда бўлиб истиқболимизга чиқди.

ТАЪҚИБ

Илалида биз билан яқин муносабатда бўлган ўзбеклар яшар эди. Гарчи уларга қарши урушмаслигимизни билишса-да, олатасир жанг таъсирида аҳоли кўрқиб қолганди. Биз чанг ва лойга

ботган ҳолда шаҳар чеккасида ўтиб кетдик. Улар бизни ва айниқса қўли боғланган, оқ кителли қонга беланган генерал Головачёвни қўрқув ва ҳаяжон ичида кузатар эканлар, орқамиздан хавотирланиб қараб қолишди.

Биз шаҳарга кирмасдан, девор ёқалаб шимол-ий ғарб томонга кетган йўлдан юрдик. Бир соатдан кейин яна саҳро қаърига етиб бордик. Ўнқир-чўнқир ва эгри-бугри йўл қумлик чеккасида бўлиб, гоҳ барханлар, гоҳ ишлов берилган текис ерлар орасидан ўта бошладик. Мақсадимиз бизни ғарб томонга қолдириб, саҳарда хужум қилган туркманларнинг қароргоҳини излаб топниш эди. Улар Илалидан саккиз-тўққиз чақирим нарида деб тахмин қилгандик.

Бояги тўқнашувдан кейин бирдан ғойиб бўлиб қолишгани учун икки-уч соатгача туркманларнинг қорасини ҳам учратмадик. Аммо соат тўққиздан кейин чап томонимизда — уфқда уларнинг шошқин ҳаракатлари кўзга чалина бошлади. Ярим соатдан кейин эса қаршимиздаги текисликка туркманлар тўлиб кетди: агар шундай деб аташ мумкин бўлса, яна жанг бошланди. Улар ғала-ғала бўлишиб, гоҳ чап, гоҳ ўнг томондан бостириб келишаётганидан асосий хужум қаёқдан бўлишини аниқлаш маҳол эди. Ўқчиларни олдинга ўтказдик, аскарлар канал ёқаларини паналаб, қулай маррани эгаллаб олишди. Эрталабки мағлубиятга қарамай, душмanning руҳи тетик эди. Туркманлар тез-тез милтиқ ўқи етадиган жойгача ҳайиқмай бостириб келишар, сўнг отини елдек учуриб бурилиб кетишарди.

Ёв қароргоҳига яқинлашиб қолгандик. Улар жангда қатнашаётган шериклари узоқлашиб кетсин деган мақсадда ҳаракатимизни секинлаштириш учун атайлаб шундай қилишаётгани сезилиб турарди. Бундай шароитда тез юриб бўлмасди. Ўнг томонга ташланган ўқчилар ва чап томондаги казаклар ҳимояси остида жанговар тартибда илгарилаб борар эканмиз, сафни тўғрилаш ёки жабҳа йўналишини ўзгартириш учун тез-тез тўхташимизга тўри келарди. Пиёдаларга бас кела олмаган ёвмутлар суворийларимизни заррача писанд қилишмасди. Фақат пиёдаларнинг ўқлари-ю, замбараклар ҳамласи билангина казаклар устига бир неча бор уюштирган шиддатли хужумни тўхташиб қола олдик.

Ана шу зайддаги уруш икки-уч соатгача чўзилди. Ёвмутлар пилта милтиқлардан ўқ узган ҳолда чор атрофимиздан қийқириқ-сурон кўтариб бостириб келишарди. Аммо улар тартибсиз оломон бўлиб, на режа, на тартиб-интизом бор эди.

Йўлдан бир юз эллик сажан наридаги уй орқасида олтига туркман тўдаланиб турганини кўриб қолдик, биз яқинлашай деганимизда улар бирин-кетин отларига сакраб минишди-да, ўқла-

римизни писанд қилмай, жуфтакни ростлаб қолишди.

Саҳронинг чап томонига биздан икки чақирим нарига туркманларнинг жуда катта тўдаси йиғилганини кўрган генерал Головачёв уларга қараб замбараклардан ўқ узишни буюрди. Айни замонда, бу Оренбург отряди учун ўзига хос ишора ҳам эди. Мўлжалимизга кўра, саҳронинг нариги томонидан 15—16 чақирим узоқликдан яқинлашиб келаётган бу отряд душман қочадиган йўлни тўсиб чиқиши лозим эди. Аниқ нишонга олинмай отилган бояги ўқлар душманга катта талафот етказганини кейинчалик билдик. Снарядлар биз излаб юрган душман қароргоҳи ўртасига тушибди, улар қочиб, кичкина ўтлоқ ўртасига яширинган ва бизга кўринмай турган экан. Кейин олатасир ичида ҳамма нарсаларини ташлаб, қочиб қолишибди.

Булар ҳақида Оренбург отряди аскарлари гапириб беришди. Улар эртаси куни ташландик қароргоҳга дуч келиб қолишибди. Бу ерда юзлаб арава бутун ашқол-дашқоллари билан қалашиб ётган экан. Тўп ўқлари ҳамма ёққа ваҳима солиб портлай бошлаганда бечораларнинг ўтақаси ёрилганидан, ҳатто ўликларни йиғиштириб олишга ҳам улгурмай, жуфтакни уришибди.

Бу ерда қўлга тушган буюмлар орасида 1840 йилдаги машъум Перовский юриши пайтида Англиянинг топшириғига кўра Хевага келган лейтенант Шекспирга қарашли қоғозлар ҳам бор эди. Руслар ва хеваликлар ўртасидаги келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилиш учун воситачилик қилиш вазифаси мазкур лейтенант Шекспирга топширилганини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Қоғозлар орасида лорд Палмерстоннинг британ вакилига йўллаган мактуби ҳам бўлиб, унда Хевани қўшиб олиншига Англия тарафдор эмаслигини рус ҳукуматиға маълум қилиш баён қилинган эди.

Қоғозларда қайд этилган бу қароргоҳни отрядларимиз излаб топа олмади. Йўлбошловчиларнинг ҳаммаси эрталабки муҳораба пайтида ғойиб бўлиб қолган эди. Мазкур қўнимгоҳ айнан қаердалигини ҳеч ким айтиб беролмасди, биз уни пайқамасдан чап томондан уч чақирим наридан ўтиб кетган эканмиз.

Чошгоҳда Анна-Мурод каналига етиб келдик. Шу ердан кучли сув оқими саҳро қўйнига кириб борар, кейин эса қумликлар қаърига сингиб кетарди. Бу ерда биз мана шу туркманларга қарши хон томонидан қурилган, эски бўлса-да, мустаҳкам истехомга дуч келдик. Қароргоҳ ўн акрга яқин жойни ишғол қилиб, паҳса деворининг баландлиги айрим ерларда ўн фут чиқарди. У яхши сақланганди. Хон генерал Кауфманга ниҳоятда ғалати бўлган бу урушлар тарихини сўзлаб берди.

Туркманлар солиқни вақтида тўламаганлиги ва ўзига бўйсунмай қўйганидан безор бўлган хон

қўшин тортиб бориб, уларнинг адабини беришга қарор қилади. У ўзбеклардан қўшин тўплайди. Ўзбеклар билан туркманлар орасида азалдан келишмовчилик борлигини юқорида айтиб ўтган эдим. Хон туркманлар ерига катта қўшин билан юришга чиқади, икки томонидан чуқур канал оқиб турган мана шу жойни кучли истеҳкомга айлантиради. Бу ерда у бир неча ҳафта туради. Туркманлар улар устига баъзан ростакамига, баъзан шунчаки бостириб келишга уринишади. Хон қўшини уларга қараб оғир замбарақлардан ўқ узати, аммо буни деярли нафи бўлмайди. Туркманлар эса истеҳком атрофидан қийқириқ-сурон кўтариб, от ўйнатиб ўтишади, шилта милликларидан отишади, қилич ўқталлишади ва бу хатти-ҳаракатлари ўзларига маъқул тушиб, завқланишади. Ниҳоят, озик-овқатлар тамом бўлганидан кейин ҳолдан тойган хон қўшини яна дабдаба билан пойтахтга қайтади. Туркманлар эса уй-уйларига тарқалиб, ўз тирикчиликларига машғул бўладилар.

Биз ҳозир худди ана шу истеҳком ўрнида турардик. Марра яхши эди, шунинг учун генерал Головачёв куннинг қолган қисмини шу ерда ўтказишга қарор қилди.

Ёвмутлар эса бу имкониятдан фойдаланиб, анча нари қочиб улгурдилар. Биз сезмай қолиб ўтиб кетганимизда, улар худди таъқиб этилаётган қуёнга ўхшаб дарҳол орқага қайтиб, биз келган йўлдан юриб, жануби-шарқ томонга қараб кетишибди. Уларнинг васваса ичида қочиши бир кечакундуз давом этса-да, биздан бор-йўғи бир неча чақирим узоқлашибдилар.

Эртаси кунни тонгдан бошлаб яна таъқибга киришдик. Озгина юргач, бир рус аскарининг жасадига дуч келиб қолдик. Унинг калласи кесиб олинган, қип-яланғоч ҳолда ётарди. Тунги ҳужум пайтида у қўриқчиликда турган бўлса керак. Кун бўйи қочқинлар изидан қувдик, фақат аскарлар тамадди қилиб олишлари учунгина тўхтар эдик. Юкларимиз озлиги учун жуда тез ҳаракат қилардик. Яна Илални яқинидан ўтиб кетдик, шаҳар чап томонимизда қолди. Кичкина воҳани кесиб ўтгач, бепоён текисликка чиқдик. Ариқларнинг кўплигига қараганда, бу ерларда яқин пайтларда ҳам деҳқончилик қилинган бўлса керак. Қуёш ботгунга қадар қочқинларнинг қорасини ҳам топа олмадик, аммо уфқда кўтарилётган чанг-тўзонига қараганда, тез орада уларга етиб олишимиз аниқ эди.

Кўп ўтмай серсув канал қирғоғида манзил қурдик: бир неча дақиқадан кейин казаклар отлари учун ем-хашак излаб, атрофга ёйилиб кетишди. Манзилдан икки чақирим узоқликда янгигина ўриб, тахланган пичан ғарамига дуч келишди. Мана шу пичан излаш пайтида машғум бир воқеа бўлиб ўтди. Маҳаллий йўлбошловчилардан битта-

си шерикларидан анча узоқлашиб кетган экан, казаклардан бири уни ёвмутлардан деб ўйлаб, ўқ узибди. У шунчалик оғир яраланган эдики, докторнинг ҳар қанча зўр беришига қарамай, икки соатдан кейин жон таслим қилди.

ҚОЧИШ

...Кейинги кунни эрта саҳардан таъқибни давом эттирдик ва кўп ўтмай, қочқинларнинг изига тушиб олдик. Йўл ёқасида ҳар хил нарсалар ортилган арава турарди, сал нарида ташлаб кетилган сигир ва бузоқча учради. Ҳозир қилич дамидан ўтказишади деган кўрқув ичида қалтираб ўтирган кампир ва бошдан-оёқ чанга беланган, ҳассасига беҳол суяниб бизга даҳшат ичра қараб турган қарияни кўрдик. Кейин қўзичоқлар ва улоқлар тўдасига, сўнг қўй суруви ҳамда қорамолларга дуч келдик. Аравалар беҳисоб эди.

Генерал Головачёв олдинда бораётган суворийларга ўқ узиш ва қочқинларга ҳужум бошлаш, имкони бўлса, туркманларни уришишга мажбур қилиш ҳақида буйруқ берди.

Энг орқада қолиб кетганлар дастлабки ҳужумга дуч келишларини биринчи кунни кўрган эдим. Бу гал қароргоҳдагилар билан бирга бўлишни маъқул ҳисобладим.

Суворийлар чанг булутни орасида ғойиб бўлишди, пйёдалар шахт билан илғари юришда давом этарди. Ярим соатдан кейин биз тор, аммо сувга тўла, чуқур каналга дуч келдик. У йўлимизни кўндаланг кесиб ўтган эди. Бу ерда жуда ғаройиб ва даҳшатли манзарага кўзимиз тушди.

Текисликнинг ҳамма томони ёвмутларнинг уй-рўзғор буюмлари ортилган аравалари билан тўлиб кетган. Канал устидаги яккаю ягона кўприқдан ўтишнинг иложи бўлмаган, улар отларинигина олиб, бошқа ҳамма нарсаларини ташлаб кетишган эди. Баъзилар қочишга улгуришмаганди, аксариятида от-улов йўқ шекилли, бечоралар руслардан раҳм-шафқат кутиб, қаттиқ алданиб қолишганди. Казаклар уларни қувиб етиб, нимта-лаб ташлашди.

Бир-бирига зич қўйилган аравалар ўртасида қонга беланган, қилич билан боши ёки юзи чопилган ўликлар қалалиб ётарди. Уларга қарашнинг ўзи даҳшатли эди. Аммо аравалар остига яшириниб олган ва тилсиз-забонсиз махлуқ каби бизга ваҳима ичида жовдираб қараб турган аёлларнинг қиёфаси ўликлардан кўра аянчлироқ аҳволда кўринарди. Улар ўлиб ётган эрлари, севишганлари ёки оға-иниларининг мурдаси орасига кириб олишганча даҳшат ичра ғолиблар интиқомини кутишарди.

Атрофдаги тала-тўп ғалаёнга заррача аҳамият

бермасдан ўтирган ғамзада бир аёлга кўзим тушиб қолди. У калласи қилич билан чопилган ва азоб ичра ўлаётган эркакнинг бошини тиззасига қўйиб олганди. Жигарбандининг юзига тикилган кўйи худди ҳайкалдек қотиб қолган, биз яқинлашиб борганимизда лоакал кўз қирини ташламади ҳам. Агар узун киприқларидан шашқатор оқиб, жон бераётган кишининг юзига томиб турган кўзёшларини кўрмаганимизда, уни телба деб ўйлашимиз турган гап эди. Руслар олдида титраб-қалтираш ҳисси унда заррача сезилмади. Мусибат кўркувдан кучли чиққанди.

Оталари ўлдирилган ёш гўдақларни кўрганда оламнинг юраги эзилиб кетарди. Уларнинг баъзилари ғилдирақлар орасида йиғлаб, эмаклаб юришар, баъзилари ҳамон аравалардаги бўғчалар ичида ўтирар ва болаларча маъсум нигоҳ билан бизга ҳайратланиб боқишарди. Бир қизалоқ шамолда ҳилпираётган байроққа талпиниб, бегараз куларди.

Йиғлаб юрган болалардан бирини олиб, арава остида бизга ёмон кўз билан қараб ўтирган аёлга узатдим, аммо у гўдакка эътибор бермади, салдан кейин айлланиб ўтиб кетаётди, гўдак ҳамон ерда жони борича қичқириб йиғлаб ётганини кўрдим.

Генерал ва қароргоҳ ходимлари шу ерда бир муддат тўхтаб қолишди, мен эса шошилмай илгари кетдим. Ҳар қадамда ташлаб кетилган аравалар дуч келар, уларга гиламлар, ёстиқлар, идиш-товоклар, қоп-қоп буюдой, шойи ўрамлари ва кийим-кечақлар ортилганди, у ер-бу ерда туркманларнинг нимталанган жасадлари кўринарди. Йўлнинг қоқ ўртасида кўринишидан саксон ёшлардаги бир кампир ёш гўдакни бағрига босиб, мискин ва афтодаҳол эгилиб ўтирарди. У ҳозир иккимизни ҳам ўлдириб кетади, деб қаттиқ ишонган, бошига келиб тушадиган қилични кўрмайин ҳам, куймайин ҳам дегандек, кўзларини чирт юмиб олган эди. Шунда ҳам неварасини қўлдан қўймасди, уни онаси ташлаб кетганмикин, у ёғи менга қоронғи. Нарироқда арава тагида кўйлаги йиртилган, юзлари қонга беланган, чиройли ёш аёл ўтирар, унинг бутун туриш-турмуши даҳшатли воқеаларни сўзлаб бераётгандек туюларди. Мен нима қилаётганимни ўзим англамаган ҳолда унга пул узатдим, у кўлимни қайириб ташлади ва юзларини беркитиб олиб, ўқириб йиғлаб юборди.

Шуни ҳам айтишим керакки, аёлларга нисбатан бундай шафқатсизлик ҳолатлари жуда кам учрайди, ҳолбуки руслар асирга тушган одамларга нисбатан чидаб бўлмайдиган жабр-ситам кўрсатган ёввойилар билан жанг қилишаётганларини яхши билишар ва аскарлар томонидан қилинган ҳар қандай ваҳшийликни оқлаши мумкин эди. Умуман, уларнинг хатти-ҳаракатлари Оврупо урушларида қатнашган бошқа овруполик

қўшинларига қараганда бир неча барабар яхши эди.

Ундан нарида бўйнига қилич тушиб, оғир яраланган кампир ётар, бошида рўмоли йўқлигидан уни эркак киши деб ўйлаш мумкин эди. Қаршилиқ кўрсатадими — йўқми, бундан қатъий назар эркакларга шафқат қилинмасин деб буйруқ берилганди. Бошқа ярадор бўлган хотин-халажга кўзим тушмади. Айтишларича, бундай ҳол уч-тўрт жойдагина юз берган экан.

Текислик бўйлаб уч қақиримча илгари юрдим, бу ёқлар ҳам аравага тўлиб кетганди. Улар дуч келган жойда беш-олтитадан бўлиб қалашиб ётарди, баъзилари шундоқ йўл ёқасида, бошқалари эса ярим қақиримча узоқликда йўлнинг чап ёки ўнг томонига ташлаб кетилганди. Уларнинг эгалари шу зайлда саҳро кўйнида яширинишни ўйлаган бўлса керак, аммо казаклар яқинлашгач, тумтарақай қочиб қолишибди.

Яқин масофада ўн беш-йигирма чоғли отлик ёвмутлар тўдаси кўринди. Пиёдалар уч қақиримча орқада, суворийлар эса беш-олти қақирим олдинга кетиб қолган, ёлғиз юриш хавфи эди. Нима қилишимни билмай турганимда, бир ёвмут менга яқинлашиб кела бошлади. Афтидан, шу атрофда яшириниб ётган бўлса керак. Унинг қўлида фақат чўқмори бор эди, аммо важҳатини кўриб, беихтиёр револьверимга ёпишдим. Шунда ҳам у ҳайқмасдан йўлни кесиб ўтиб, мен томонга ўн футча яқинлашди, қора кўзларида ғазаб учқунлари ёнарди. У икки револьвер ва милтиғимни писанд қилмай, бемалол бостириб келарди.

Унга имо-ишора қилиб чўқморни ташлаш ва таслим бўлишни бузурдим, аммо бу ёш ўғлон ғоиблигимни тан олгиси ҳам келмади. Унинг мағрурлиги ва мардлгига қойил қолдим. Ҳар жиҳатдан устунлигимга қарамай, ўзимни ожиз ҳис қилдим. У ҳам миннатдорчилик билдиришни лозим топмасдан ёнгинаман индамай ўтиб кетди ва кичик қумтепалар орасида ғойиб бўлди.

Тезда пиёдалар етиб келишди ва биз яна олти-етти қақирим олға юрдик. Яна қўй, қорамол, туялар галасига кетма-кет дуч кела бошладик, аммо биронта ҳам йилқи уюри кўзга чалинмади. Юриш давомида мингларча бош қўй сурувлари ўлжа олингани кўнгилдагидек иш бўлди, лекин биронта ҳам от қўлга тушмади. Бу ҳол ёвмутлар донғи кетган аргумқларини авайлай билганини кўрсатарди. Чамамда шу куни оти йўқ туркманларгина ўлдирилган ва асир олинган бўлса керак.

Йўлдан чеккадаги бир неча аравани талаётган икки-уч казакка кўзим тушиб, уларнинг олдига бордим. Ерда ўлган ёвмутларнинг мурдалари ётарди, уларнинг ёнида уч ёшларга кирган қизалоқ кўркув ва хайрат билан казакларга тикилганича овоз чиқармай аччиқ йиғлаб турарди.

Бу нораства шу ерда қолса, ташналиқдан ўлиб

кейтиши аниқ эди. Бирон луч келган аёлга топшираман деган ниятда уни отимга миндириб олдим. Озгина юргач, яна бир қизалокни кўриб қолдим. Аввалгисини ҳамроҳим Чертковга бериб, иккинчи гўдакнинг олдига келдим. Бечора қизчанинг товоини ёрилган бўлиб, қум тўлиб қолган, боғланмагани ва малҳам сурилмагани учун жазирамада қаттиқ азоб бераётгани кўриниб турар эди. Қизча йиғламас, отасига қарашли аравани титкилаб, бемалол хўжайинлик қилишаётган қазакларга ҳам қизиқсиниб, ҳам нафрат билан қараб турар эди. Бирга олиб кетмоқчи бўлганимни билдирганимда, у қоча бошлади, одан тушиб қувлашимга тўри келди. У мушукдек чаққонлик билан қўл остимдан чиқиб кетарди. Тутиб олиб, то ўзимга эл қилгунимча бисотимдаги барча татарча сўзларни ишлатиб бўлдим. Ниҳоят, мендан ёмонлик чиқмаслигига ишонгач, бўйнимдан қучоқлаганча, қўлимда ухлаб қолди...

Соат ўн бирларга яқин отларига дам бериш учун тўхтаган суворийларга етиб олдим. Қочқинлар саҳро бўйлаб тўзриб кетганди. Уларнинг асосий қисми учқур аргумоқларида биздан бир неча миль нари узоқлашиб улгурганди. Ортиқ таъқиб қилишдан фойда чиқмасди. Туркманларнинг жуда кўп мол-мулки қўлга олинди, ўзлари етарлича жазолангани учун генерал Головачёв Илалига қайтишга қарор берди...

Қароргоҳга қайтаётганимизда дуч келган беш-олтита аёлга жажжи қизалогимни тақдим қилдим, аммо улар ўз болаларини кўрсатиб, тақдифимни рад этишди. Ҳақиқатан ҳам ҳар бирининг беш-олтитадан боласи бўлиб, бегона гўдакни парварिश қилишга қурби етадиган аҳволда эмасди. Шу тарзда нима қилишимни ўзим ҳам билмаган ҳолда қизчани қароргоҳга олиб келдим. Уни шоқолларга ем қилиб, саҳрога ташлаб кетишдан осони йўқ эди, унда дастлаб юрган еридан олиб келишдан не маъно бор? Шуларни ўйлагач, талланган уйлар атрофида сочилиб ётган гиламлар ва товоқ-қошиқлар орасидан бир қучоқ пахта йиғиб келиб, арава тагига тўшаб, жой тайёрладим. Сўнг доктор ёрдамида оёғини ювиб, тозалаб, малҳам боғлаб қўйдим.

Бу ишларни бажарётган пайтимизда қизалокнинг мардона чидам кўрсатганига ўзимиз қўйил қолдик. Шамоллаб шишиб кетган оёғидаги ярани тозалаётганимизда жони қаттиқ оғриганига қарамай, у гинг деб овоз чиқармади. Анча уриниб, юз-кўзидаги лой ва тупроқни ювиб тозаладим. У кўҳликкина экан. Суви жуда ютоқиб ичди. Аскарлар ситир соғаетганини кўриб, у хоҳлаганча сут олиб келиб бердим ва тайёрлаган жойимга олиб бориб ётқиздим. Хуллас, бу жасур қизалокқа шунчалик ўрганиб қолдимки, ҳатто кейинроқ онаси топилиб, излаб келганда, ундан ажралаётганимга ачиндим ҳам.

Онаси уни топганидан бениҳоя қувонган бўлса-да, менга совуққина миннатдорчилик билдирди, кейин эса ҳатто бирон марта қайрилиб қарамали ҳам. Бу ҳол менга ўта шафқатсизлик бўлиб туюлди, бунинг устига ўлжа олинган буюмлар орасидан чиройли бир сандиқчани танлаб, қизалокқа берган эдим, яна ўн йиллардан кейин яхшигина қалин бўладиган олтин танга тақдим этгандим. Тагин ким билсин, онаси кўринишдан совуқ муомала қилса-да, ичида бу кофирдан астойдил миннатдор бўлаётганига қаттиқ ишонгим келарди.

Уч соатлик ҳордиқ давомида ён-атрофимиздаги уйларни талаб, борини ёқиб юборганимиздан кейин Илалига қараб қайта бошладик.

Аскарларга қимматбаҳо буюмларнинг ҳаммасини йиғиб олиш ва қолганини ёқиб юбориш буюрилганди. Қазақлар бу буйруқни жонли билан адо этишди. Гиламлар, шойи матолар, кийим-кечақлар ва кумуш зеб-зийнатлар қимматбаҳо буюмлар сирасига хиравди. Қолган нарсалар — ишлов берилмаган пахта ва ипак, аскарлар яроқсиз деб ҳисоблаган эски гиламлар, ғалла, ун, идиш-товоқлар, сут қуйилган мешлар ва бошқа рўзғор ашқол-дашқоллари ерга улоқтириб юборилди.

Бахтиёр, фаровон яшаётган одамларнинг рўзғори бу қалар топталганини кўриб, юрагим эзилиб кетди. Узоқ йиллар ишлатиб келинган бу буюмлар бечораларнинг дилига қадрдон бўлиб қолган ва қанчадан-қанча яхши хотиралар улар билан боғланиб кетган эди. Аёллар биздан кейин бу жойга қайтиб келиб, нималарнидир қутқариб олишга уриниши ва бир вақтлар гуллаб-яшлаган, ҳозир эса вайронага айланган уй-жойлари устида кўз ёш тўкиб ўтиришини ўйлашнинг ўзи бир даҳшат!

Аммо ачиниш ва хурматга сазовор бошқа нарсалар ҳам бор эди.

Ўз қонига беланиб ётган учта ёғмут жасади ёнида тўрт яшардан олти яшаргача бўлган олти бола турганини кўрдим. Каттаси — миқти, келишгани укаларига ғамхўрлик кўрсатарди. У сочилган пахта, эски гиламлар ва тўзғиб ётган чопонларни — маъмур рўзғордан ёлғор қолган аяч латта-путталарни йиғиб келиб, жой ҳозирлади. Мен яқинлашар эканман, бола лоақал бошини кўтариб назар солгани ҳам йўқ, иидамай ишини қилаверди. Унинг болаларча беғубор қалбида менга нисбатан ғазаб ва нафрат жўш уриб турганини аниқ ҳис қилдим. Бу бола юрагидаги интиқом ҳисси қанчалик кучли эканини яна йигирма йиллардан кейин қайсибир бир кофир ўз бошида синаб кўришига шубҳаланмайман.

Тагида болалар жойлашган араваларни ёқиб юбормасликни аскарларга тайинладим ва уларга бир меш сут топиб келтириб берганимдан кейин

бу муштипарларни марҳумлар билан бирга бепоеён сахро кўйнида қолдириб, олға кетдим.

Мен фақат битта боланинг мурдасига дуч келдим. Бу нораства гўдакни ё от босиб кетган, ё тўмтоқ нарса билан урилган бўлса керак, бирон жойидан қон чиқмаган эди.

Қайтар эканмиз, йўлнинг ҳар икки томонидаги уйларга ўт қўйиб бордик. Юқорида тилга олинган канал ёнига етганимизда, бу ердаги барча қулбалар талаб, вайрон қилинганини кўрдим. Аёллар ва болаларнинг ҳаммаси кетиб қолишганди. Шунга қармай, баъзи жойларда ёш болалар учраб қоларди. Аскарларнинг уларга муносабати ҳайратланарли даражада ғалати эди. Дарров талончиликни тўхтатиб, болаларга бир бурда нон узатишар ёки ёнидаги сувдонидан сув ичирарди, сўнг яна ҳеч нарса бўлмагандек, бояги бузғунчилигини давом эттиришга киришиб кетаверарди.

Эрталаб генерал Головачёвнинг байроғига завқи келиб қараб турган қизчани яна кўриб қолдим. У ҳамон ўша аравада қимирламай ўтирарди. Ғира-шира бўлиб қолган. Бечора қизалоқ на нон еб, на сув ичмасдан бутун кунни ҳазирама куёш тиги остида ўтказганди. Уйилиб ётган нарсалар орасидан сут қуйилган мешни излаб топдим ва қизчага ичирдим, ёнимда пиёла бўлмаганидан, анча қийналдим.

Бу ерда беш юз-олти юзга яқин арава қатор қўйилган эди. Бирига ёқилган олов тезда иккинчисига ўтиб, қизча ўтирган жойга ҳам аланга яқинлашиб қолганди. Мен уни кўтариб, хавfli жойдан нарига олиб бордим ва нима қилишимни билмай, гилам устига ўтказиб қўйдим. Атрофда бир нечта аёл бўлса-да, уларга ишониб бўлмасди. Кун бўйи қизалоққа қарашмаганидан, уларнинг

феъли маълум. Қоронғи тушганди, омон қолган ёвмутлар фақат эртаси кунигина қайтиши мумкин эди. Атрофдаги беҳисоб очофат шоқолларнинг улиши ҳозирдан эшитилиб турарди.

Қизалоқни қароргоҳимизга олиб кетмоқчи бўлиб турганимда икки боласини етаклаб келаётган аёлга кўзим тушди. Уларни бирдан илғамай қолибман. Мен унга қизчани кўрсатиб: «Сизникими?» деб сўрадим. «Йўқ», деб жавоб берди у ва ўлиб ётган ёвмутга ишора қилди: «Уники». «Онаси борми?» яна сўроққа тутдим. «Йўқ». Шунда турли имо-ишоралар билан қизчани қароргоҳимизга олиб кетмоқчи эканимни тушунтирдим. Қарорим унга ёқмади. Кейин уни ўз қармоғингизга оласизми, деб сўрадим. Бу таклифга у дарров рози бўлди. Битта олтин танга тақдим этдим ва бу ердан тезроқ кетиш кераклигини уқдирдим. У қизалоқни кўтариб олди ва ҳорғин икки боласини эргаштирганча канал ёқалаб кета бошлади. Унинг қаерга бориши ёлғиз худога маълум.

Илғор қисмларимиз қароргоҳга қоронғи тушганда етиб келди. Ўлжа олиб, ҳайдаб келинаётган беҳисоб қўй, қорамол ва туялар тўдаси уларнинг юришини қийинлаштирганди. Молларнинг қоронғида зорланиб маърашлари кўнгилини ғаш қилар, уфқнинг жануб томонида қирғин ва вайронагарчиликларга ғамгин гувоҳ бўлиб қолган, ҳозир эса ловиллаб ёнаётган араваларнинг шуъласи нохуш кайфиятни баттар кучайтирарди...

Хева узил-кесил таслим бўлгандан кейин генерал Кауфман билан хон Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ўн саккиз бандлик битимга имзо чекдилар. 2.200.000 сўмлик товон тўлашга мажбур бўлган хонлик Россиянинг қарам ўлкасига айланган бўлди.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

Виталий ШЕНТАЛИНСКИЙ

Яшка Ҳамён ва Владимир Ленин

Тақдир уларни Москванинг қор босган, совуқ, зим-зиё кўчасида тасодифан, атиги бир неча дақиқагагина тўқнаштирди. Бу воқеа Исо пайғамбар таваллуди байрами арафасида рўй берган эди. Одатда шу куни бутун ер юзида турли-туман ғаройиб ҳодисалар содир бўлади.

Улардан бири шифокор маслаҳати билан шаҳар ташқарисида яшаётган бемор хотинини кўриб келиш учун қора «ролл-ройс» да Кремль дарвозасидан чиққан эди. Иккинчиси эса ўғрилар қароргоҳидан чиқиб, шериклари билан навбатдаги йўлтўсарликка отланганди.

Сокольникида улар бир-бирларига дуч келишди.

Йўлтўсар такаллуфсизлик билан машинадан қорга судраб тушираётганда улардан бири ғазаб билан:

— Нима гап? Мен Ленинман!— деди.

— Левин бўлсанг ўзинга! Мен Кошельковман! Шаҳарнинг тунги хўжайини.

Жуда ғаройиб гап-а! Бирор олғир ёзувчи тўқиган олди-қочди сафсатами ёки бирор саргузашт фильмдан олинган парчами?

Йўқ, бу аслида бўлган воқеа, ани ҳақиқат. Ҳақиқат эса баъзан ҳар қандай фантастикани ҳам йўлда қолдириб кетиши мумкин. Чунки бу воқеа ярим асрдан ортиқроқ вақт мобайнида Лубянканинг тубсиз архивларида ётган ва эндигина ёруғликка чиқаётган ишдан олинган.

«1919 йил 6 январда В. И. Ленинга безориларнинг қуролли ҳужуми ҳақидаги иш». Саҳифалари сарғайиб кетган, йигирма уч жилддан иборат. Москва безориларининг ҳаётини кўрсатадиган, одамни ҳайрон қолдирадиган жинойи воқеа. У кўнгилни орзиқтирувчи ғаройиб тафсилотларга шу қадар бойки, тайёр бадий асар дейсиз! Папкалардан бирида безориликка қарши курашувчи махсус зарбдор гуруҳ бошлиғи чекист Мартиновнинг ёзганлари сақланади. Улардаги бош қаҳрамонлар ЧКнинг шавкатли шоввозлари ва ярамас безорилардир.

Ҳеч қутилмаган тарзда бу жинойи воқеа энг забардаст адибларимизнинг номи билан ҳам боғланади. Ишдан кўриниб турибдики, Исаак Бабель билан Михаил Булгаков Мартиновнинг ёзганларини қайта ишлаб, матбуотга тайёрлаган эканлар. Бу ишнинг тагидан нимкосаси чиқиб қолди. Гўё Ҳиндистонни излаб, Америка кашф этилгандай! Лубянка архивларида адабиёт бобида олиб борган кўп йиллик изланишларимиз туфайли Н-215 рақамли ишга Бабель ва Булгаковларнинг дахлдорлиги аён бўлди...

Олдиндан айтиб қўяқолайлик: моҳир санъаткорлар жило берган чекистнинг асари китобхонлар қўлига етиб борган эмас.

Ильич бошидан кечирган даҳшатли воқеага бу асарда унча катта ўрин ажратилмаган. Буни тушунса бўлади: Сокольникидаги можаро доҳийга обрў келтирмайди ва унинг безаб кўрсатилган турмуш тарзига унчалик ёпишиб тушмайди.

Чекистнинг ёзганларини қайта ишлаган машҳур адиблар ишнинг ҳаммасини кўрган эмас, албатта. Шунинг учун воқеанинг энг ўткир, энг ғаройиб жойлари адиблар қўлига тушмай қолган... Афсуслар бўлсин!

Энди эса имкониятни бой бермайлик-да, XX асрнинг энг машҳур одами Исо пайғамбар таваллуди байрами арафасида бошидан кечирган воқеани ҳикоя қилишга ўтайлик. Ахир, бу воқеа ҳақида илгари берилган ахборотларда чалкашликлар, ноаниқликлар, мужмал гаплар, ёлғон-яшиқлар кўп эди-да! Ҳатто воқеа содир бўлган сана ҳам аниқ эмас — «эскича» ва «янгича» ҳисоблар жуда кўп чалкашликларни туғдирган. Масалан, воқеа Мавлуд арафасида (яъни эски ҳисоб бўйича 1918 йилнинг 24 декабрида, янги ҳисоб бўйича эса — 1919 йилнинг 6 январиди) рўй берган бўлса-да, кўпгина мўтабар тадқиқодчилар 1919 йил 19 январни кўрсатадилар-да, ортиб қолган ўн уч кунни «янгича» санага қўшиб юборишади. Афтидан, диний байрамларга беписандлик қилишнинг оқибати шундай бўлади, шекилли.

Хўш, аслида воқеа қандай бўлганди?

Ўша йили ғаройиб саргузаштлар бобида Ильичнинг омади чопган эди. Бир кун у тушган автомобиль пистирмага дуч келиб, ўқ ёмғири остида қолди. Бахтига немис коммунисти Фриц Платтер ёнида эди — у Лениннинг бошини қуйига эгиб, ўз қўлини ўққа тутиб берди. Ким келаётганини дабдурустан англаёлмай қолган милиционерлар машинани тўхтатмоқчи бўлиб бир неча марта ўқ узишди.

Август ойида эса Ильичга отилган ўқ ҳар қалай мўлжалга тегди — Ильич кимнинг ўқиға учгани ҳақида тарихчилар ҳозирга қадар баҳслашишади. Ўшанда эсер аёл Фанни Капланни ушлаб олишган, чала-чулпа сўроқ қилиб, шошилинч равишда отиб ташлашган эдилар. Бу расмий тахминга ҳозир камдан-кам одам ишонади. Янги топилган ҳужжатлар суиқасд уюштирувчилар кўпчилик бўлган деб ўйлашга имкон беради. Уларнинг излари тўғридан-тўғри ЧКга қараб боради. Фанни Каплан масаласи эса, «доҳий учун қасос олинди» деб, терговни тўхтатишга қулай баҳона бўлган, холос. Ҳокимият учун Кремлда олиб борилган кураш лавҳаси бу? Ёки большевикларнинг навбатдаги найрангларида бирими? Жуда чалкаш воқеа. Бу тўғридаги асл ҳақиқатни бутунлай билолмай ўтсак ажаб эмас. Ҳар қанча ғайритабиий кўринмасин, Ильичнинг ярадор бўлгани сиёсатдонларга жуда қўл келганди. Одатда бундай ҳолларда бир гапни кўп айтишади: агар шу воқеа рўй бермаганда, у барибир атайин содир қилинган бўларди. Ўша пайтда большевиклар жуда танг аҳволда эди. Уларнинг омон қолишига умид узилгандай эди. Большевиклар мамлакат ҳудудининг тўртдан уч қисмини бой бериб бўлишганди. Уруш сиртмоғи борган сари таранг тортилмоқда. Мамлакат ичкарасида — очлик, саботаж, вайронлик... Фақат ўша шафқатсиз терроргина янги ҳокимиятни мағлубиятдан асраб қолиши мумкин эди. Доҳийга узилган ўқ аини муддао бўлди. Суиқасддан олти кун ўтар-ўтмас қизил террор ҳақида декрет чиқди. Бу декрет большевикларнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган оммавий қирғинларни бошлаб юборишларига йўл очди. Лениннинг ташаббуси билан одамларни кўплаб гаровга ола бошладилар — бу жаҳон бандитизмининг ноёб усули эди. Ялпи жаллодлик тизими ақида даражасига кўтарилди.

Патриарх Тихон барча художўйлар номидан даҳрий ҳокимиятга илтижо қилди: «Ҳеч ким ўзини хавф-хатардан эмин деб ҳис қилмайди, ҳамма тинтувни, талонни, уйдан ҳайдаб чиқарилишини, қамоққа олинишини, отилишини кутиб, доимий қўрқув туйғуси билан яшайди... Сизнинг васвасангиз билан ерлар, иморатлар, заводлар, фабрикалар, уйлар, чорвалар таланди ёхуд тортиб олинди; пуллар, буюмлар, уй анжомлари, кийим-кечаклар мусодара қилинди. Ҳа, сизнинг ҳукмдорлигингиз оқибатида биз даҳшатли кунларни бошдан кечирмоқдамиз. Бу қора кунлар халқнинг дилидан асло ўчмайди, унинг қалбидаги Худо сиймосига кўланка солади ва унга ваҳший Ҳайвон сиймосини муҳрлайди...»

Ҳокимият сиёсий мафиянинг, инқилобий экстремистларнинг қўлиға ўтган эди. Улар ҳеч қанақа қонунга риоя қилмай, фақат зўравонлик билан, ҳеч нарсанинг андишасига бормай, даҳшатли қирғинни амалга оширдилар.

Ана шундай бир шароитда Москва безориларининг қироли Яков Кошельков

жиноят дунёсининг зим-зиё жаҳаннамидан тарих майдонига чиқиб, Ленин билан рўпара бўлди.

Икки ўғрибоши, шаҳарнинг икки «хўжайини» бир-бири билан учрашдилар.

Бандитлар олти киши эди: Яков (лақаби — Ҳамён, Яшка, Қирол) Кошельковдан бошқа Иван Волков (Тойчоқ), Василий Зайцев (Қуён), Алексей Кириллов (Этикдўз), Федор Алексеев (Бақа) ва Василий Михайлов (Қора). Ҳаммаси кўп йиллардан бери бу ишда суяги қотган ашаддий жинойтчилар эди...

«Базми жамшиддан кейин тўданинг ҳаммаси йўлтўсарликка отланди. Сокольники шўросининг яқинида машина чироғи кўринди. Безорилардан Васька Қуён машина ҳайдашни биларди. Шунинг учун улар машинани тортиб олмоқчи бўлишди... Машина яқинлашиши билан безорилар йўлни тўсиб олишди. Кошельков эса қўлини кўтариб, машинани тўхтатди. Бандитларнинг мақсади фақат машинани тортиб олиш эди, шунинг учун қуроли бор-йўқлигини билиш мақсадида йўловчиларни шунчаки тинтиб кўришди. Ленин уларни патруль деб ўйлади. Шунинг учун:

— Нима гап? Мен Ленинман!— деди.

Бунга Кошельков жавоб берди:

— Левин бўлсанг ўзингга! Мен Кошельковман, шаҳарнинг тунги хўжайини...

ЧКнинг безориликка қарши кураш бўйича махсус зарбдор бўлими бошлиғи Мартинов Кошельков тўдасининг кейинчалик қўлга тушган аъзолари терговда берган кўрсатмалар асосида воқеани шундай тасвирлайди.

Ишда бевосита гувоҳларнинг, аниқроқ айтганда, ўша куни Ильичга ҳамроҳ бўлган одамларнинг, яъни босқиндан жабр кўрганларнинг кўрсатмалари ҳам бор. Энг ишончли ва энг батафсил маълумотни Лениннинг доимий шахсий шофери Степан Казимирович Гиль берган. Бу одам инқилобнинг биринчи кунларидан то Ленин вафот этганга қадар шоферлик қилган, Ленин уни жуда яхши кўрган. (Кўрсатмаларнинг асли сақланиб қолмаган, машинкада кўчирилган нусхасига қуйидаги гап қўлда ёзиб қўйилган: «Аслида баён саводсизларча ёзилгани учун унга грамматик, синтактик ва арзимас услубий тузатишлар киритилди».)

Инқилоб дохийсини пойтахтнинг қор босган кўчалари бўйлаб, Исонинг таваллуди байрами арафасидаги сафарида биринчи қадамларданоқ жиддий хатар кутмоқда эди, негаки бу кўчаларда инқилобий алғов-далғовлар муҳиtida ўғриларнинг куни тукқанди.

«1918 йилнинг 24 декабрь куни соат тўртларда Владимир Ильич менга телефон орқали қўнғироқ қилиб, ярим соатдан кейин машинани тахт қилишимни буюрди. Тўртдан бир оз ўтганда мен машинани эшик олдига келтирдим. Машинада менга ёрдамчи тарзида ўрт. Чабанов ҳам бор эди.

Ронпа-роса айтилган вақтда ичкаридан Мария Ильинична билан бирга Владимир Ильич чиқди.

— Кетдик, ўртоқ Гиль, Надежда Константиновнанинг олдига,— деди менга Владимир Ильич паст овозда.

...Йўллар қордан тозаланмаганди. Фақат трамвай излари бўйлабгина сал-пал тез юриш мумкин эди. Орадан кўп ўтмай кўчалар қоп-қоронғи бўлиб қолди, шаҳар мутлақо ёритилмас эди. Биз бундан чўчиганимиз йўқ, негаки, машина чироқлари жуда яхши созланган эди. Биз 40—50 қақирим тезликда юриб, бир зумда Лубянка майдони, Мясницкая кўчаси, Садовая ҳалқасидан ўтдик ва одамлар тунайдиган уйга яқинлаша бошладик. Машина чироқлари ёруғида мен ҳар бир одамни яхши кўриб борардим, ҳатто йўлкада кетаётганлар ҳам аниқ-таниқ кўзга ташланарди. Мен биз билан бир йўналишда кетаётган уч кишини пайқадим. Тўсатдан улардан бири машина томонга югуриб келди-да, бизга яқинлашгач, «Тўхта!» деб бақирди. Унинг қўлида тўппонча бор эди. Улар соқчи эмаслигини дарров билдим. Қарасам, пинели бор-у, милтиғи йўқ. Буни бир қарашда илғадим. Милтиғи бўлмагандан кейин соқчи бўлмайди-да! Қаршимизда муюлиш борлигига қарамай, тезликни оширдим. Машинани эшлаб кетишимга ишонардим. Орқадан нимадир, деб бақирди. Улар безорилар эканига шубҳа қолмаганди. Биламанки, улар беҳуда ўқ узишмайди. Шундай бўлиб чиқди, улар бизга қарата битта ҳам ўқ узишмади.

Владимир Ильич ойнани тақиллатиб сўради:

— Нима гап ўзи? Бизга нима деб бақирешяпти?

— Э-э, булар пиёнисталар-ку, — дедим мен.

Николай вокзалдан ўтдик. Сокольниковга олиб борадиган кўчадан кетиб боряпмиз. Коп-қоронғи зимистон. Аммо анча олислар ҳам яхши кўринади. Байрам бўлгани учун йўлчаларда одам кўп. Мен трамвай йўли бўйлаб шитоб билан кетяпман. Тўсатдан пиво заводига — собиқ Калининга етмасимиздан машинанинг олд томонидан қўлларидан тўппонча, маузер ушлаган учта одам югуриб чиқиб, «Тўхта» деб бақирди.

Бу гал машинани бир оз секинлатдим-да, Чабановга дедим:

— Ана, Ванька, безориларга йўлиқдик.

— Ҳа, — деди у, — булар соқчиларга ўхшамайди.

Мен уларга жуда яқинлашиб қолдим, теварак-атрофга алангладим, одам кўп эди. Анча-мунча киши тўқнашувимизга қизиқиб қолди, шекилли, биз томонга кела бошлади. Тўхтамай ўтиб, кетишга қарор қилдим. Бир неча қадам қолганда тезликни оширдим-у, тўғри уларнинг устига ҳайдадим. Улар бир санчиб ўзларини четга олишга улгуришди.

— Тўхта! Тўхта! Отамиз! — деб қичқириб қолишди улар орқадан.

Шу ерда йўл қиялаб кетарди. Мен шитоб билан кетавердим. Лекин Владимир Ильич ойнани тақиллатиб қолди. Ўзимни эшитмаганга солдим, Владимир Ильич ойнани қаттиқроқ тақиллатди. Мен секинладим. Владимир Ильич эшикни очиб, деди:

— Ўртоқ Гиль, тўхта. Бориб билинг-чи, уларга нима керак экан? Балки булар соқчилардир?

Машина жуда имиллаб қолди. Орқамиздан югуриб келишаётганини сездим. Улар ҳамон «Тўхта! Отамиз!» деб бақирешарди.

— Ана, кўрдингизми? — деди Владимир Ильич. — Тўхтамаса бўлмайди.

Мен истар-истамас тормоз босдим. Олдинга қарасам, темир йўл кўпригининг нариги томонида чарақлаб фонарь ёниб туришти. Унинг тагида соқчининг қораси кўринди. Биламан — бу район шўроси. Кўнглимда шубҳа уйғонди — балки булар безори эмас, соқчилардир. Ахир, шўронинг ёнгинасида безорилар йўлтўсарлик қилишга ботина олмаса керак, — деб ўйладим ва тахминимни ўртоқ Чабановга айтдим. У орқага ўгирилиб қаради-да, менга деди:

— Биз томонга тўрт киши югуриб келяпти. Ана, келиб қолишди.

Шу пайт машинанинг ёнига бир нечта одам югуриб келиб, эшикни силтаб очишди.

— Қани, чиқларинг!

— Нима гап, ўртоқлар? — деб сўради Владимир Ильич.

— Овозингни ўчир! Чиқларинг дейиляпти!

Шундай деб уларнинг ичидаги энг новчаси Владимир Ильичнинг енгидан ушлаб, машинадан тортиб тушира бошлади.

— Қани тезроқ!

Кейин маълум бўлишича, у ўғрибоши — лақаби Ҳамён экан.

Владимир Ильичнинг енгидан ушлаб, тортқилаб машинадан туширишди. У машинанинг олд томонига қараб уч қадамча юрди-да, менинг рўпарамда тўхтаб, сўради:

— Сизларга нима керак ўзи?..

Мария Ильинична Владимир Ильичнинг кетидан тезгина машинадан тушди-да, безориларга қараб ўшқирди:

— Нима қияпсизлар? Бундай қилишга нечук ҳаддиларинг сизди?

Безорилар унга заррача ҳам парво қилишмади. Мария Ильинична бир чеккада қолиб, Чабановнинг ҳам енгидан ушлаб тортқилашди.

— Қани чиқ!

Мен Владимир Ильичга қарадим. У қўлида рухсатномасини ушлаганча турарди. Унинг икки ёнида икки безори, бошига тўппонча тираганларича, дўқ уришди:

— Қимир этма!

— Мен Ленинман. Мана ҳужжатларим...

Владимир Ильич шундай дейиши билан юрагим орқага тортиб кетди. Тамом деб ўйладим, Владимир Ильичнинг куни битди...

— Овозингни ўчир! Гаплашма! — деб қичқирди унга ўғрибоши дағаллик билан. Шундай деб у Лениннинг қўлидан рухсатномасини тортиб олди-да, қараб ҳам ўтирмай чўнтагига солиб қўйди.

Шундан кейин у Владимир Ильичнинг пальтосига чанг солиб, уни шундай юлқиб тортдики, тугмалари узилиб кетди. Кейин ён чўнтақларини кавлаб, ҳамёнини, тўппончасини олди ва буларнинг барини ўзининг киссасига солиб олди.

Мария Ильинична ғазаб билан норозилик билдиришда давом этади, аммо безорилардан ҳеч қайсиси унинг дағдағаларига эътибор қилмайди.

Ўртоқ Чабановга ҳам тўппонча ўқталиб туришипти. Буларнинг ҳаммасини кўриб турибман. Безорилар мени эсдан чиқариб қўйгандек кўринади. Руль чамбаригини ушлаб ўтирибман, мотор ишлаб турипти. Чап қўлимда наған, менга энг яқин безорини мўлжалга олганман. Бу безори ўша ўғрибоши. У мендан икки қадамгина нарида. Олдинги ўриндиқнинг ёнидаги эшик очиқ, ўқ мўлжалга тегиши аниқ... Аммо Владимир Ильичга икки безори тўппонча ўқталиб турипти. Буни кўриб, юрагим орқага тортиб кетди... Отиш мумкин эмас деган фикр миямдан чақмоқдек чақнаб ўтди. Йўқ, мумкин эмас... Мен ўқ узишим биланок Владимир Ильични жойида отишади — у тил тортмай ўлади. Шунда машинадан чиқишга қарор қилдим, лекин қимирлашга улгурмасимдан ўнг томондан тўппонча билан чаккамга тушириб қолишди. Зарба билан бирга:

— Туш пастга! Нимага ўтирибсан? — деган ҳайқириқ янгради.

Қўлимдаги нағанни тезгина ўриндиқ орқасига тикиб қўйдим — зора кўрмасалар деб ўйладим, кейин машинадан тушдим. Аммо оёғим ерга тегар-тегмас, безорилардан бири ўрнимга ўтирди. Тўрт киши орқа ўриндиқларга жойлашди, биттаси эса машинанинг зинасига туриб олди. Шофер бўлса, тўппончасини ўқталган ҳолда, «Жойингдан қимирлама» деб пўписа қилиб, тезгина ўрнидан силжиди-да, жўнаб кетишди...»

Лениннинг иккинчи ҳамроҳи — унинг соқчиси Иван Васильевич Чабанов умуман олганда, Гилнинг гапларини тасдиқлайди. Лекин ўзини лол қолдирган бир ҳолатни ҳам қўшиб қўяди: «Бизни машинадан туширишаётганда теварак-атрофимизда одамлар томоша қилиб туришганди...»

Бир дақиқа сукунат давом этди, дея давом этади Гиль.

«— Э-э, қойил-э,— деди Владимир Ильич биринчи бўлиб.— Ҳаммамизда қурол бўлатуриб, машинани олдириб ўтирибмиз-а! Уят-э!»

— Бу ҳақда кейин гаплашамиз, Владимир Ильич,— дедим мен унга жавобан.— Ҳозир имкони борича тезроқ Шўрога борайлик...

Шундай деб ҳаммамиз район шўросига йўл олдик.

Бу ерда бизни янги ташвиш кутарди. Соқчи Владимир Ильични ичкарига қўймади.

— Мен ўртоқ Ленинман,— дейди у.— Лекин ҳозир буни сизга исботлаб беролмайман. Мана менинг шоферим, у гапимни тасдиқлайди,— деди Владимир Ильич менга ишора қилиб.— Биз машинада келаётган эдик. Бизни тўхтатишди, машинадан туширишди, кейин машинани олиб кетишди. Бир йўла менинг ҳамёнимни ҳам, ҳужжатларим билан рухсатномамни ҳам олиб кетишди...

Соқчи анчагача иккиланиб турди, кейин ўйлай-ўйлай охири район шўросига киришимизга ижозат берди...» («Пўписа билан Шўро биносига киришга муваффақ бўлдик» — деб тасдиқлайди Чабанов).

«Ичкарига кирдик. Байрам бўлгани учун Шўрода ҳеч зоғ йўқ. Мен бир амаллаб навбатчи телефончини излаб топдим ва унга нима гаплигини тушунтирдим. У бўлса сира ишонмайди.

— Менга қаранг, ўртоқ, раисни чақиринг, ахир,— дедим унга тоқатим тоқ бўлиб.

— Раис йўқ, яна кимни чақирай?

Ҳаммасига биз жавоб берамиз. Масала жуда жиддий...

Телефончи нима қилишини билмай тарадудланади. Ўзиям хўб ғалати вазият-да... Ниҳоят у аллакими қақиради.

Владимир Ильич хаёлга чўмиб, хона ичида у ён-бу ён юради. Мария Ильинична диванда ўтирипти. Кўриб турибман — у жуда ҳаяжонланяпти. Ҳеч кимдан дарак йўқ. Шунда хаёлимдан бир фикр кечди — «Ўзим ишга киришмасам бўлмайдиганга ўхшайди. Йўлтўсарлар қочиб қолиши мумкин». Телефоннинг ёнига бордим, телефончи индамай рози бўлди.

— ВЧКни уланг.

Дарҳол улашди.

— Эшитаман, — деб жавоб берди ўртоқ Петерс.

Мен қисқагина қилиб нима воқеа рўй берганини айтиб бердим. Телефон ёнига Владимир Ильич келди. Мен унга дастакни узатдим. У ўртоқ Петерс билан гаплаша бошлади. Унга ҳамма гапни тушунтирди ва воқеа қандай рўй берганини айтиб берди. Мен бошқа телефондан қўнғироқ қилиб, Совнаркомнинг автобазасини чақирдим ва уч машина қуролли соқчилар юборишларини тайинладим...»

Хўш, безорилар-чи? Улар нима бўлди? Бу ўртада улар Ленинни қўлга олиш учун қайтиб келишмоқда эди.

Мартинов маълум қиладики, Кошельков кетатуриб ҳужжатларни кўздан кечиради-ю, қанақа ўлжани қўлдан чиқариб юборганини англайди ва ҳайдовчи Васка Куёнга машинани орқага қайтаришни буюради. Кошельков Ленинни гаров тарзида қўлга олмоқчи ва уни рўкач қилиб, Бутер турмасига қамалган маҳбусларни озод қилмоқчи бўлади...

Бошқа тахмин ҳам мавжуд. Уни Москва жиноий қидиров бошқармасининг бошлиғи Тирепалов Чекага ҳисоботида илгари суради: «Кошельков Ленинни қувиб етиб, ўлдириш учун машинани орқага қайтарган...»

Баъзи лениншуносларнинг тасдиқлашига кўра, безориларнинг Ильични қўлга олишдан кўзлаган мақсадлари давлат тўнтариши қилиш бўлган. Улар Яшка қуйидаги ибораларни айтган деб ҳисоблашади:

— Нима қилиб қўйдик? Машинада келаётган Ленин экан-ку! Агар биз қувиб етиб уни ўлдирсак, биздан кўришмайди, аксилинқилобчилардан кўришади. Эҳтимол, тўнтариш бўлармиди?..

Шундоққина кўриниб турибди: бу — оддий жиноий ишдан сиёсий иш ясашга уринган большевик мафкурачилари ёхуд чекистлар ижодининг самараси.

Лекин нима бўлганда ҳам, Яшка Ҳамён қандай режалар тузганидан қатъий назар, бу гал ўлжасини бой берди.

Улар галончилик қилинган жойга келганларида, у ерда ҳеч ким йўқ эди. Безорилар у ёқ-бу ёқни қидирган бўлишади-да, яна орқаларига қайтиб кетишади.

Гиль:

«Владимир Ильич телефонда гаплашиб бўлиб, яна хона бўйлаб юра бошлади. Ҳозирча хонада ўзимиздан бошқа ҳеч ким йўқ.

— Владимир Ильич, биз қуролланган бўлсак-да, машинани олдириб қўйдик деб айтдингиз, — дея унга мурожаат қилдим.

— Ҳа, шундоқ дедим, — жавоб берди у.

— Владимир Ильич, иложимиз қанча. Ахир, сизга тўппонча ўқталиб туришганди-да... Мен отсам бўларди. Ўқ узишга улгурардим. Улар чамаси уч дақиқалар мени эсларидан чиқариб қўйишди. Аммо мен ўқ узсам, унинг оқибати нима бўларди? Безорилардан биттасини-ку жойида ер тишлатардим, аммо мен ўқ узишим биланоқ улар ҳам сизни турган жойингизда отиб ташлашарди. Улар ўзларини ҳимоялаш учун ўт очишга мажбур бўлишарди ва сиз биринчи бўлиб ўққа учардингиз. Шунинг учун вазиятимиз ноқулайлигини дарров фаҳмладим-у, ўқ узмай қўяқолдим. Ўша тобда яна шуни англадимки, уларга биз эмас, машина керак экан.

— Ҳа, ўртоқ Гиль, сиз рост айтяпсиз, қилган ишингиз тўғри, — деб жавоб берди Владимир Ильич бир зум ўйланиб туриб. — Бу ишда куч ишлатиб бирон нарсага эришаолмас эдик, биз қаршилик кўрсатмаганимиз учунгина омон қолдик...»

Ҳа, бу иш саҳифаларидан кўз ўнгимизда биз кўниккан Ильичнинг тўқис сиймоси

гавдаланмайди. Хаёлот самоларида парвоз қилиб юрган насихатгўй одам кўча-кўйдаги ҳаёт билан бевосита тўқнаш келганида қўлидан ҳеч иш келмайдиган ночор бир бандга айланиб қолар экан. У шахсий дахлсизлигига шу қадар ишониб кетган эканки, машинани тўхтатишни буюриб, ўзи тузоққа илиниб ўтирибди.

Шунда яна маълум бўлиптики, бутун халқнинг суякли дохийси деб ҳисобланган одамни қароқчи йўлтўсардан тортиб, қўриқчи соқчига ҳеч ким танимас экан. Москванинг қоқ ўртасида, халойиқнинг кўз ўнгида уни тўнашганда эса «ҳамма томошабин бўлиб индамай тураверган». Шофернинг юксак мартабали хўжайинига муносабати ҳам нимаси биландир Санча Пансонинг менсимай кўрсатадиган муруватига ўхшаб кетади.

Бу орада Сокольники район шўросидаги ғалати воқеалар ўз навбати билан давом этаётган эди. Бу ерда раиснинг ўзи пайдо бўлади.

Чабанов:

— «Шунда ўрт. Ленин унга мурожаат қилиб, йўлтўсарлар машинасини тортиб олиб қўйишганини айтди. У: «Нега бизнинг машинамизни ҳеч ким тортиб олмайди-ю, сизникини тортиб олишади?» деб жавоб берди. Ленин жавоб берди: «Улар сизни танишади, мени танишмайди, шунинг учун менинг машинамни тортиб олишди». Шундан кейин ўрт. Ленин телефон орқали қўнғироқ қилишга ижозат сўради. Телефон дастагини ўртоқ Петерс кўтарди. Ўрт. Ленин бўлган воқеани унга айтиб берди, бу воқеа сиёсий воқеа эмас, безорилик эканини уқдирди. Район шўросида ишлайдиган ўртоқ ноқулай аҳволга тушиб қолганини сезиб, жуда қизариб кетди. Ўрт. Ленин бу воқеадан жуда норози бўлган эди, у ҳаяжонланиб, бир қўлини жилеткасининг ёнига тикиб, хона бўйлаб юра бошлади. У анча вақтгача тўхтамай хона бўйлаб юрди...»

Минглаб суратлардан таниш Лениннинг яхши кўрган қиёфаси... Бунақа аҳволда ҳаяжонланмай иложинг қаңча — аллақандай бир йўлтўсар ё шумшук соқчи эмас, Шўро ҳокимиятининг расмий вакили район шўросининг раиси ҳам дохийни танимай ўтирипти-я! Фақат уфқда Чека раисининг ўринбосари ўртоқ Петерс пайдо бўлгандан кейингина унга ақл кира бошлади!..

Кейин воқеалар қандай давом этганини Гиль бундай ҳикоя қилади: Ҳаммаёк тўс-тўпалон бўлиб кетган. Шўро раиси бир зумда жуфтакни уриб қолибди — ўрнидан сапчиб турибди-ю аллақайқа гум бўлибди. Кейин яна шундай шитоб билан қайтиб келиб, йўлтўсарларни қувлаш учун дарҳол ҳамма чоралар кўрилишини маълум қилибди.

«Кечикдингиз, — деди Владимир Ильич жилмайиб. — Ҳеч қачон ўйламагандим, ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаган эдимки, Шўронинг шундоққина тумшуғи тагида, пастда турган соқчилар кўз ўнгида шунақа ишлар рўй беради, очикдан-очик босқинлар бўлади, Шўро эса фуқарони зўравонликдан ҳимоя қилиш учун ҳеч қандай тадбир кўрмайди деб сира кутмаган эдим. Бунақа воқеалар сизнинг худудингизда тез-тез бўлиб турса керак-да? Сизнинг районингизда кўча-кўйда фуқароларни шунақа тўнаб туришадими? — деб сўради Владимир Ильич ва раисга каттик тикилиб қаради.

— Ҳа, тез-тез бўлиб туради, — деди у хижолат ичида.

— Хўш, сиз нима чоралар кўряпсиз?

— Қўлимиздан келганича курашяпмиз, — деди у.

— Афтидан, етарли ғайрат билан курашмаяпсиз шекилли-да?.. — Бу ишга жиддий киришмаса бўлмайди, ўртоқлар, — деди Владимир Ильич.

Бу орада автобазадан машиналар етиб келди. Мен Владимир Ильични машинагача кузатиб чиқдим, рульга ўтирмоқчи бўлган эдим, у рухсат бермади.

— Сиз, ўртоқ Гиль, — деди у жилмайиб, — машинани қидиришга жўнанг. Машинасиз уйга қайтманг...»

Шундай қилиб, Ильич ниҳоят кутиб қолган рафиқасининг олдига жўнади. Машинани ўша куни кечкуруноқ топишди — Москва дарёсининг соҳилига қор уюми устига ташлаб кетишибди. Аммо безориларни узоқ қидиришга тўғри келди...

У пайтларда тартиб кўриқчилари билан жиноятчиларнинг кучи қиёс қилиб

бўлмас даражада эди. Аҳолини қўрқитиб, даҳшатга солиш бобида рақобатлашаётган бу кучлардан қайси бири асл хўжайин бўлганини айтиш қийин. Москвада бандитизм чинакамига кулфатга айланган эди — ўнларча пухта уюшган, тиш-тирноғигача қуролланган, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган безори тўдалар бутун шаҳар аҳлини қўрқувдан зир титратарди. Уларнинг энг йириги Кошельковники бўлиб, чекистлар тахминича, унда юздан ортиқ каллакесар бор эди.

Ильич йўлдаги можародан кейин ўзини ўнглаб олар-олмас «Бандитизмга қарши курашда зудлик билан шафқатсиз чоралар кўриш» ҳақида кўрсатма берди.

Ва албатта чоралар кўрилди.

Бир неча кундан кейин газеталарда даҳшатли буйруқ босилди: «Ҳамма ҳарбий ҳокимият вакиллари ва халқ милицияси муассасалари Москва темир йўли ҳудудида зўравонлик ва талончилик қилишда фош этилган ва қўлга тушган унсурларнинг барчасини жиноят рўй берган жойда отиб ташласинлар!»

Бутун шаҳар оёққа турғазилди, шаҳарни бўйига ҳам, энига ҳам титиб чиқишди. Ильичнинг кўриқчиларини кўпайтиришди, кўчаларда патруллик қилгани ташкилотлар машиналари сафарбар этилди. Пойтахт ҳарбий ҳолатга кўчди.

Орадан кўп ўтмай Жинорий қидирув Марказий бошқармасининг бошлиғи Розенталь Ленинга рапорт берди:

«Сокольникови кўчасидан кетаётганингизда Сизга нисбатан содир қилинган босқинчилик ҳужумини тафтиш этиш мақсадида, шунингдек, бандитизмга йўл қўймаслик ниятларида Москва шаҳаридаги жинорий унсурлар бошпана топиши мумкин бўлган ҳамма хусусий уйларни ва ижарага бериладиган жойларни текшириб кўришга буйруқ бердим. Босқинга алоқаси бор деб гумон қилинган ҳамма шахслар дарҳол қамоққа олинди... 200 га яқин одамни ушлаб, қамоққа олишга муваффақ бўлинди...»

Аммо қамалганлар орасида Ҳамён билан шериклари йўқ эди. Милиция Лениннинг топшириғини удралаб бажаролмаганди. Шундан кейин Чеканинг махсус зарбдор гуруҳи ташкил этилди ва унга раҳбар қилиб ўз инқилобий тарихи билан шуҳрат қозонган «Трехгорная манифактура» фабрикасининг собиқ ишчиси, синалган партия ходими ва суяги қотган изқувар Мартинов кўйилди.

Мартинов қўлэмаларидан бири Ҳамённи қўлга тушириш бобидаги кишини ҳаяжонга солувчи бир воқеага бағишланади. Бу қўлэзма «Одесса ҳикоялари»нинг муаллифи Исаак Бабелга қайта ишлаш учун берилган экан. Унда ёзувчининг мангу тирик қаҳрамони Бени Крикнинг Москвадаги нусхаси бор бўйича — бутун даҳшатли қиёфаси билан намоён бўлган.

Яшка Ҳамённи туну кун тинимсиз излашди. Уни тузоққа илинтириш учун кўчаларда енгил автомобиллар ва ажабтовур шинам извошлар елиб-югура бошлади. Уларнинг изидан комиссарлар қўйилган эди. Чекистлар қовоқхоналар, исловатхоналар ва ўғрихоналарни тит-питини чиқариб юборишди, у ерлардан хуфиялар ёллашди, ўзлари ҳам йўлтўсар безори ниқобини кийиб, уларнинг родини қойиллатиб ўйнаб, жинорий тўдаларнинг ичига суқилиб қиришди.

Ниҳоят, Лубянка изқуварларига омад кулиб боқди: Ҳамён тўдасидан учтасининг лақабини билишга муваффақ бўлишди. Булар Тойчоқ, Бақа ва Қора экан. Кейинроқ уларнинг изига тушишди.

Мартинов бу қандай рўй берганини мароқ билан тасвирлайди: у Преснядаги гадейтопмас ертўлалардан бирига кириб, ичиб ўтирган улфатларига бақамти келади.

— Қани, биродарлар, менга ҳам қуйинглар! Ҳеч ким Бақани кўргани йўқми?

Унга гумонсираб қарайдилар.

— Нима қиласан Бақани?

— Пул беришим керак эди.

— Тузук экансан-ку! Ундан кўра ўша пулга базми жамшид қилақолайлик-да...

Уларга ханжу, яъни хитойларнинг гурунч ароғидан олиб беришга тўғри келди. Натижа шу бўлдики, турли ҳийла-найрангларни ишга солиб, Бақанинг шериклари билан ҳаммомга бормоқчи эканини билиб олди. Мартинов апил-тапил халтасини йиғиб жўнаб қолди, йўл-йўлакай ёнига ёрдамчилар олиб, Проточний тор кўчасига

жўнади. Белгиланган манзилга етиб боришлари биланоқ тор кўчага шитоб билан извош кириб келди — унда иккита безори учинчисини тиззаларига олган ҳолда ўтирар эдилар. Худди Голливуднинг зўр жангари киноларигагидек: «Мен иккита тўппончани қўлга олдим, бошқа ходим ҳам шундай қилди. Учинчимиз эса отларнинг нақ жиловидан ушлаб тўхтатишга муваффақ бўлди. Безорилардан биронтаси тўппончасини ёнидан чиқаришга ҳам улгурмади. Биз уларни қуролсизлантириб олиб кетдик...»

Терговни энг юксак мартабали ходимлар олиб борди, сўроқларда Феликс Дзержинскийнинг ўзи ҳам иштирок этди. Безориларни девор ёнига тик турғизиби, Ҳамённинг манзилини айтиб беришни талаб қилдилар. Албатта, манзил айтилди. Албатта, безориларни отиб ташлашди.

Икки кун унинг уйда пистирмада ўтирдилар. Учинчи куни «Лёнька Этикдўз» деган бир олифта йигит пайдо бўлди», маълум бўлишича, уни безорилар чекистларни тузоққа тушириш учун атайин жўнатишган экан. Шу сабаб чекистлар Лёнькани кўчага олиб чиқишганда ўзлари безорилар пистирмасига дуч келиб қолишган. Отишма, бошланган, натижада соқчилардан икки киши ўлдирилган, Лёнька Этикдўз эса қочиб кетган.

Шундан кейин Ҳамённинг изи яна йўқолди.

Бир неча кундан кейин тақдир яна бир марта чекистларни масхара қилди. Чекистлар бир қандфуруш чайқовчининг уйини босишди, улар келган пайтда унинг уйда мутлақо тасодифий равишда Ҳамён меҳмон бўлиб ўтирган экан. Хатарни кўриб у орқа эшикдан кўчага қочиб чиққан. У ерда Чеканинг икки ходими билан юзма-юз тўқнашиб қолган. Бир лаҳзада Яшка авзоини ўзгартириб, уларнинг устига таҳдид билан бостириб борган.

— Кимни кутаяпсизлар? Қайси бўлимдансизлар? Хужжатларингизни кўрсатинг!

— Ўзингиз кимсиз?— деб сўрашган чекистлар қанг-манг бўлиб.

— Мен — Петерсман,— деб жавоб берган Яшка ўйланиб ўтирмай.

Баланд бўйли, салобатли, кулранг шинел ва мўйна қалпоқ кийиб олган бу одам чекистларни гипноз қилгандек довдиратиб қўйган: улар итоаткорлик билан унга хужжатларни узатишган ва бунга жавобан Яшканинг ўқиға учушган. Бири жойида ўлган, иккинчиси ярадор бўлган, Яшка эса бу гал ҳам эсон-омон қочиб қолган.

Атоқли чекист ролини ўйнаш Ҳамёнга хуш ёқиб қолган. У амал-тақал қилиб, керакли бир-иккита хужжат топгану, ўзи хужумга ўтган: ўзининг аъёнлари билан жойларда ошкора пайдо бўла бошлаган. Хўп яйраб эрмак қилган. Бирор Чека ходимининг уйига бостириб кириб, ундан ҳамкасаларининг адресини талаб қилган, кетаётганда эса совуққонлик билан уй эгасини ўлдириб кетган. Заводларда тинтув ўтказиб, пул ва тиллани олиб кетган. Тинтувларни ҳамма қонун-қоидаларга амал қилиб, ишчилар иштирокида, маъмуриятдан ва касаба уюшмасидан вакил чақириб ўтказган. Кўчаларда ҳарбийларни тўхтатиб, ўзини Чеканинг бўлим бошлиғи қилиб кўрсатиб, қуролларини «мусодара» қилган. Кейин бу лақма жангарилар Лубянкага бўйинини эгиб бориб, тўппончаларини қайтариб беришларини сўрашган...

Масхарабозлик борган сари авж ола борган — чекистлар безорилар ниқобига кирган, безорилар ўзларини чекист қилиб кўрсатишган. Ўзаро ниқоб алмашишган, бир-бирларининг тажрибалари ва усулларини ўрганишган, баъзан эса ўз ролларига шу қадар берилиб кетишганки, ролдан чиқиб, асл киёфаларига қайтишни истамай, душман даргоҳида қолиб кетишган. Кўп ҳолларда Чека ва милиция ходимлари орасида қотиллар, ўғриллар, фирибгар, жиноятчилар пайдо бўлган. Мартинов шундай ёзади:

«Ўша пайтдаги кидиров бўлимнинг таркибида аксари аксилшўровий унсурларгина эмас, балки тўғридан-тўғри ҳар хил қаланғи-қасанғилар ҳам бор эди. Баъзи ҳолларда улар безорилар билан дўстона алоқага киришиб туришарди».

Юрагига ваҳима чўккан фуқаролар ким дўст, ким душман эканини билломай сарсону овора эдилар. Ҳатто большевикларнинг ўзи ҳам тан олишга мажбур бўлган: «Ҳозир содир бўлаётган ишлар... қизил террор эмас, балки учғига чиққан жиноятчиликдир» («Оқшом хабарлари», 1919 йил, 3 февраль).

1919 йилнинг июнида Мартиновга омад ҳаддан ташқари кулиб бокди: унинг қўлига Ҳамённинг «қаллиғи» — Ольга Федорова тушиб қолди. Йигирма ёшли бу қиз жуда гўзал бўлиб, Россия телеграфидан конторачи бўлиб ишларди. Лубянка терговчиларининг қўлида бошлаб созлангандан кейин у ўзининг «қуёви» ҳақида батафсил гапириб берди ва ҳатто уни ушлашда ёрдам беришга тайёр эканини ҳам айтди. Яшка, албатта, унинг уйига келишига Ольганинг ишончи комил эди.

— У меникига келади... у мени яхши кўради. У жуда ишнинг кўзини биладиган одам, жуда одобли, хушмуомала, ажнабий тилларни билади. Француз тилида яхши гаплашади, немис тилида сал-пал гаплашади. Лотинча, татарчани билади. Кўп китоб ўқиган...

Афтидан, бу безори шўрлик қизни роса лақиллатган кўринади.

Ҳамённинг ўзи эса «қаллиғидан» ажрагач, роса ғазаб отига минди. У Москвадаги тартиб посбонларига ҳаёт-мамонт уруши эълон қилди. У бунинг учун жуда ҳам оддий бир буюмдан — милиция хуштагидан фойдаланади. Оқшомлари у автомобилда кўчага чиқарди-да, милиция постининг олдига бориб, бор кучи билан хуштак чаларди; хуштак овозини эшитган милиционер югуриб келиши билан безорининг ўқиға учар ёки у улоқтирган бомба тагида қоларди.

Аста-секин Ҳамён ўз кирдикорлари билан жуда катта довруққа эришди. Ҳар қандай тўқнашувлардан у қандайдир мўъжиза билан омон чиқарди. Шунга қарамай, кунлардан бир кун Мартиновнинг отряди уни қўлга туширди.

Бу Божедомка деган жойда рўй берди. Чекистларнинг маълумотиға кўра, у шу ердаги уйлардан бирига келиши керак эди. Чекистлар бир эмас, иккита пистирма қўйишди — уларнинг бир қисми уй ичига биқиниб олишди, иккинчи қисми эса рўпарасидаги уйга жойлашди.

«Биз уни кўрдик, ниҳоят, у келди,— деб ёзади Мартинов.— У бир шериги билан бирга келди... Уйлаб ўтиришга ҳеч қандай ўрин қолмаганди. Уни тириклайин қўлга туширишга уриниб ўтириш ҳам керак эмас эди. Нима қилиб бўлса-да, бир амаллаб йўқ қилинса бўлди эди. Биз пистирмадан чиқиб, ўқ уза бошладик. Биринчи ўқимизоқ Яшканинг шериги қалласига тегди. Зарба зўрлигидан у чирпирак бўлиб дарвозага йиқилди ва дарҳол жангдан чиқди.

Яша ўзи кўникиб кетган ишни қилди — бир вақтнинг ўзида иккала қўли билан тўпшонача отиб, пистирма қўйилган уйнинг ҳамма деразаларига ўқ ёмғири ёғдирди. Милтиқдан отилган ўқ Кошельковга қаттиқ жароҳат етказди. Яша қулаб тушди... Аммо у ётган жойида ҳам қондан кўзи кўролмаб қолган бўлса-да, жонҳолатда тепкини босиб, осмонга қараб отишда давом этди. Биз унинг ёнига бордик. Ходимлардан бири унга қичқирди:

— Кошельков, бас қил. Кунинг битди энди...

Яша кучдан қолди, хириллай бошлади ва жони узилди...»

Москва безориларининг қироли Яша Кошельковнинг ҳаёти шу тарзда тугади.

Унинг киссасида анча-мунча ғаройиб нарсалар бор экан: бир нечта чекистлик гувоҳномаси, ўқ тешиб ўтган бир даста пул, Ильичнинг браунинги, кундалик қайдлар ёзилган дафтар. Н-215 рақамли ишда шу дафтардан олинган парча сақланиб қолган. Бу ҳамённинг юрак тубидан отилиб чиққан таваллоси бўлиб, «қайлиғи» Ольғага қаратилганди:

«Кўзичоғим, азим, менинг шўрлик дўмбоғим! Нега менинг пешонам бу қадар шўр экан-а! Ҳеч омадим юришмади. Кўзичоғим, азим, қайси гуноҳларим учун бу шўр ишлар бошимга тушди? О худойим-ей, улар сени нима қўйларга солишадди? Мен ўч оламан, охиригача ўч оламан. Мен фақат ўч олиш учунгина яшайман.

Сен ахир — менинг юрагимсан, менинг қувончимсан. Сен менинг ҳаётимсан. Бу дунёда фақат сен учунгина яшаса бўлади. Кўзичоғим, наҳотки ҳаммаси тамом бўлди? О, мен буларга сира ҳам дош беролмайдиганга ўхшайман. Э худойим-ей, мен ўзимни жисмонан ҳам, руҳан ҳам жуда ёмон ҳис қиляпман. Жоним қийнадиб кетди. Ҳамма нарсани янчиб, кул қилиб ташлашга тайёрман. О, билсайдинг юрагимни қандай ўртанаётганини! Одамларнинг бахтиёрлиги нафратимни кўзитарти. Мени худди бир ҳайвондай овлашяпти, ҳеч кимга шафқат йўқ. Улар мендан нима истайдилар, ахир, мен Ленинни тирик қолдирдим-ку?»

Қўзичоғим, менинг увовқина дўмбоғим, бардам бўл. Ҳамма нарсага тупур, фақат соғлигингни ўйла...»

Владимир Ильич Ленин ҳам мавлуд куни Яшка Ҳамён билан бўлган учрашуви ҳақида адабий ёдгорлик қолдирган. Агар у ҳатто шундай воқеадан ҳам ўз манфаати учун фойдаланмаганда улуғ одам бўлармиди?

«Тасаввур қилинги,— деб ёзади у «Коммунизмда болаларча сўллик касали» деган китобида,— сизнинг автомобилгини қуролли безорилар тўхтатишди. Сиз уларга пулингини, паспортингини, тўппонча ва автомобилгини берасиз. Шу йўл билан уларнинг тазйиқидан халос бўласиз. Бу, албатта, муросаи мадорадир. «Сенга пул-у, қурол-у автомобилни бераман, сен эса менинг эсон-омон қолишимга имкон берасан. Аммо ана шундай муросани «принципиал йўл қўйиб бўлмайдиган нарса» деб эълон қиладиган одамни ақлдан озган деб ҳисобламаслик мумкинми? Бизнинг герман империализми безорилари билан қилган муросамиз ана шунақа муроса эди...»

Лениннинг энг яқин ходимларидан бири Бонч-Бруевич ҳикоя қилади: Ильич безорининг ўлганини эшитгандан кейин «Ишни архивга топширинглар!» деб буйруқ беради. Шундай қилиб, бу ишни архивга яширишди. Мана, эндигина Ильичнинг таъқиқи бекор бўлиб, иш дунё юзини кўряпти.

Тарихда «мабодо бундай бўлса, унақа бўлар эди» қабилидаги гаплар кетмайди. Лекин шунга қарамай, ўз-ўзидан бир савол кўндаланг бўлади: ўшанда ҳар қалай Ленинни ўлдириб юборишганда нима бўларди? Ленинга шунчаки хашаки ўғри эмас, ўз ишнинг устаси дуч келган эди. Ҳамён ҳеч кимга шафқат қилмас, ўнгу сўлига беҳато отар эди. Безорилик унга ота мерос бўлган, унинг отаси ҳам машҳур ўғри ўтган, умри сургунда, дор остида тугаган. Йигирма саккиз яшар жиноятчининг кирдикорлари бир нечта қалин-қалин жилдга жо бўлган.

Тасодифнинг ўйини билан мамлакат тақдири ва бутун жаҳон инқилобининг қисмати бирданига бир неча лаҳза давомида бир ашаддий жиноятчининг қўлига тушиб қолганди...

Албатта, инқилоб паровозини ҳайдайдиган одам топиларди. Униси бўлмаса, буниси-да. Лекин бир нарса аниқки, бизнинг тарихимиз буткул бошқа излардан кетган бўларди. Ким билсин дейсиз, ўзининг гениал доҳийсидан жудо бўлганда тарихнинг ўша оғир дамларида совет ҳокимияти омон қолармиди ёки қолмасмиди?

P.S. Мартинов ёзган нарсалар қандай қилиб Исаак Бабель ва Михаил Булгаковнинг ёзув столларига бориб қолди?

Ишда чекистнинг иккита қўлёмаси бор. Улардан бири «Безорилар» деб аталади, унда Бабель қўли билан киритилган тузатишлар бор. Бу қўлёмма 1925 йилда «30 кун» деган журналда чоп этилган деб маълумот берилган. Аммо Лубянканинг иш юритувчиси адашган. Журнал 1925 йилда чиқа бошлаган. Бироқ на 1925 йилда, на ундан кейинги йилларда журнал саҳифаларида бу қўлёмма эълон қилинган эмас.

Безорилар ҳақидаги бошқа қўлёмма «Сабан қандай яшаган ва ишлаган?» деб аталади. Сабан ҳам атоқли жиноятчилардан бири бўлиб, ўзини ўзи «оламшумул жиноятчи ва эркинлик учун курашчи» деб атайди. Бу қўлёмманинг биринчи саҳифасида «Мартинов томонидан ёзилган ва ёзувчи Булгаков томонидан адабий жиҳатдан қайта ишланган мазкур мақола «30 кун» журналида эълон қилиш учун мўлжалланган эди, лекин босилмай қолиб кетди...» деган ёзув бор.

Таҳминан Мартинов ёзганларини журналга топширган-у, қўлёммани қиёмига етказиш учун уни адибларга журнал таҳририяти жўнатган бўлса керак. Қўлёммаларнинг бирида саҳифа тагидаги эскартмада бу қўлёмма «30 кун» журналини ташкил этишда қатнашган журналист Регинин қўлидан ўтгани ҳақидаги маълумот бор. «Безорилар» га Бабель сўзбоши ёзиб бермоқчи бўлган кўринади — қўлёмманинг бошланишида «И. Бабелнинг сўзбошиси билан» деган ёзув бор. Бу ёзув Бабелнинг ўзиники бўлса керак.

Лекин қандайдир сабабларга кўра қўлёмма эълон қилинмай қолиб кетган. Шунда омади чопмаган чекист ўз асарини жонажон ташкилотининг архивига, ке-

лажак авлодларга етиб борар деб «Абадий сақлансин» деган ёзув билан топширган...

Шундай қилиб, чекистнинг қўлёзмаси Бабель билан Булгаков қўлида бир неча муддат ишловдан ўтган.

Уларнинг иккови деярли тенгқур эди, икковлари ҳам истеъдодли эди, икковлари ҳам ҳали қандай кўчаларга олиб кириши номаълум бўлган ижод йўлининг бошида эдилар. Ҳали уларнинг биронта китоби чиқмаган эди. Иккаласи ҳам Москвага адабиёт Олимпини забт этиш учун ташқаридан — бири Одессадан, иккинчиси Киевдан келганди. Уларнинг иккови учун муштарак жиҳатлар деярли шулардан иборат эди.

Бу пайтларда Бабелнинг ёзувчилик шухрати анча кенг тарқалганди — унинг даврий матбуотда пайдо бўлган биринчи ҳикоялариёқ катта муваффақият қозонди. «Безорилар»ни қайта ишлашни «Беня Крик»нинг муаллифидан бошқа кимга ишониб топшириш мумкин? Бундан ташқари у чекистларнинг ишидан ҳам яхши хабардор — ўзи бир неча муддат Чекада таржимон бўлиб хизмат қилган, Чекада оғайнилари кўп.

Булгаков бошқа масала. У ҳали ёзувчи сифатида маълум эмас, «Гудок» газетасининг фельетончиси. Аллақачон адиб сифатида пишиб етилган, аммо бошловчи мақомда туриб қолган. Унинг қаламидан чиққан асарлар китобхонга етиб боргунча ҳали анча узоқ йўлни босиб ўтади.

Уларнинг бири — яхши-яхши қалам ҳақи олади, шоҳона яшайди («Генералнамо бўлиб юрибман... топиш-тутишим чакки эмас...» деб ёзади Бабель ўзи тўғрисида).

Иккинчиси — қашшоқ, бир амаллаб тирикчилигини ўтказиш учун ҳар қандай адабий мардикорликка тайёр («Ўзимга ўлимдан бошқа ҳеч нарса тиламайман. Ишларим ана шунақа аҳволда...») — деб ёзади Булгаков бир дўстига).

Бабель чекистнинг қўлёзмасини қайта ишлашга енг шимариб киришади — қатъият билан қўлёзмани қисқартиради, маттни анча ёрқин ва таъсирчан қилади, баландпарвозликдан, қуруқ сафсатадан халос этади...

Булгаков ҳамкасабасидан фарқ қиларок, бировнинг матнига сал-пал қўл теккизади, холос — фақат хатоларини, услубдаги сакталикларни тузатади, мазмунни аниқроқ ифодалайди, ҳаддан ташқари чўзилиб кетган ёки ўта жимжимадор жумлаларни таҳрир қилади. Шундай бўлса ҳам у бу ишга ҳойнаҳой беписанд ва бифарқ қарамаганлиги, лоқайд муносабатда бўлмаганлиги кўриниб турибди.

Жиноят ва жиноятчилар мавзуи адабнинг ўткир нигоҳига яқин — бу мавзунинг ҳам ўз шайтанати бор, «ит юрак» одамлари — жиноятчи қаҳрамонлари бор. Айни шу кезларда у «Комаров иши» деган фельетон эълон қилди — қотил устидан бўлган суд жараёни ҳақида ҳикоя қилувчи бу асар катта шов-шувга сабаб бўлди. Худди шу кезларда у «Зойканинг квартираси» деган пьесасини ёзишни ўйлаб юрган эди. Бу пьесада жиноят қидирув бўлимининг ходимлари қатнашади. Пьесанинг дастлабки матнида «мўъжизавий фонар»да Москва жиноят қидирув бўлими ишларидан олинган суратлар намойиш этилган. Кейин ҳам — анча йиллар ўтгандан сўнг бу мавзу «Уста ва Маргарита»да яна тикланади. Тўғри, энди у маиший мавзу эмас, мистик мавзу сифатида пайдо бўлади.

Бабель ва Булгаков. Услубига кўра бутунлай бир-бирига ўхшамаган, табиати ва эътиқодларига кўра мутлақо бир-биридан фарқланадиган икки одам. Уларнинг бири шак-шубҳасиз «қизил», иккинчиси шак-шубҳасиз «оқ»... Келажакда ҳам улар ўзаро яқинлашмайдилар, бир-бирларига ёт бўлиб қолаверадилар. Мабодо уларнинг ҳаётида қандайдир муштарак бир нарса бўлса, бу уларга китобхонларнинг ўзгармас ихлоси-ю, икковининг ҳам фожеали тақдири...

Бабель ва Булгаков қаламларининг излари Лубянка архивларида қутилмаганда Ильич ва Яшка Ҳамённинг мавлуд байрами арафасида қор устида қолган излари билан кесишди. Бу воқеада улар жуфт-жуфт бўлиб намён бўлишади: жаҳон пролетариатининг доҳийси билан Москва безориларининг қироли бир жуфт-у, «Отлиқ армия»нинг муаллифи билан «Оқ гвардия» муаллифи бир жуфт...

Таланганни тала! Революция номи билан ҳар не қилсанг қилавер! Ильичнинг бу хитоблари шўро тартиблари учун асос қилиб олинган эди. Большевиклар

қароқчилар усули билан ҳокимиятни қўлга олдилар, қон тўкиб, зўравонлик билан уни сақлаб қолдилар, ахлоқ ва ҳуқуқнинг энг оддий қонунларини оёқ ости қилдилар.

Яшка Ҳамён Қизил террорчининг маиший ҳаётидаги нусхаси, холос.

Давлат соқчилари қиёфасидаги қароқчилар Бабелнинг ҳам, Булгаковнинг ҳам ҳаётига ва уйига бостириб киришади, уларнинг тинч турмушини ағдар-тўнтар қилиб ташлашади ва истаган нарсаларини тортиб олишади. Улар бебаҳо ижод самараларини талашади, кўрқитиб, руҳини мажақлаб эзишади ва энг сўнгида охириги нарсани — нафас олиш имконини ҳам тортиб олишади. Бу китобдаги бошқа қаҳрамонларнинг қисмати ҳам шундай бўлади.

Инқилоб қуюни инсон қалбининг туб-тубида ётган жамики ахлатни юзага чиқарди, ҳайвоний майлларга йўл очиб қўйди, ҳокимиятдаги мафия билан бандитлар ҳокимлиги орасида яшашга маҳкум этилган бир неча авлодни бузди ва расво қилди.

1919 йилдаги мавлуд тунни янги тарихимиздаги даҳшатли масхарабозликларнинг бир дебочаси эди.

¹ «Новый мир» журналининг 1996 йил 4- сонидан олинди.

Маънавиятимиз сарчашмаси

Ислом оламининг ифтихори, Мовароуннахр фарзанди — улуғ ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг машҳур «Ал жомий ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») номли ҳадислар китоби тарихда биринчи марта тўлиқ ҳолда, тўрт жилд ҳажмида ўзбек тилида босилиб чиқди.¹ 7275 ҳадисни ўз ичига олган бу улкан асарни муҳтарам домлаларимиз Зокиржон Исмоил, Шайх Абдулғани Абдуллоҳ, Қори Раҳматуллоҳ Қосим ўғли, Хожа Бахтиёр Набихон ўғли, Хожа Музаффар Набихон ўғли араб тилидан таржима қилганлар. Китоб Ўзбекистон Фанлар Академияси муҳбир аъзоси Неъматуллоҳ Иброҳим ва шоир Мирзо Кенжабек таҳрири остида Комуслар бош таҳририяти томонидан нашр этилган.

Ислом дастлаб Арабистонда пайдо бўлиб, сўнг атрофдаги мамлакатларга тарқалгани маълум. Лекин унинг илмини ўрганиш, маърифатини юзага келтиришда бошқа халқларнинг вакиллари, айниқса Хуросон ва Мовароуннахр уламоларининг ҳиссаси бениҳоя каттадир. Ибн Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ал-Марвазий, Исҳоқ ибн Раҳовайҳ ал-Марвазий, Имом ал-Ҳайсам ибн Қулайб Шошӣ, Абубакр Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Баракотий, Иброҳим ибн Маъқил ан-Насафий, Муҳаммад ан-Насафий, Наъима ибн Ҳаммод ал-Марвазий, Ҳофиз ал-Хоразмий, Жоруллоҳ Закариё Замахширий, Жамолуддин ан-Насафий, Абу Мансур Мотрудий Самарқандий, Имом Абулҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандий, Муҳаммад Калободий Бухорий, Азизиддин Насафий, Имом Исо Термизий, Ҳаким Термизий, Бурҳониддин Марғинович, Хожа Абулайс Самарқандий ва бошқа ўнлаб алломаларимиз калом ва ҳадис, тафсири ва таҳвил, фикҳ, тасаввуф ва ҳикмат илмида ном қозонган эдилар.

Аммо бу силсилада Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—871) нинг табаррук номи алоҳида ажралиб туради. Барча манбаларда бул зоти шариф Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳадисларининг энг ишонарлиларини жамлаб китоб қилган, ҳадис илмида янги йўл очган бир фидойи даҳо олим сифатида улуғ, эҳтиром билан тилга олинади, ул кишининг ёшлиқданоқ етук ақлу заковат, ўткир зеҳн, кучли ҳофиза қувватини намоён этганлари қайд этилади. Албатта, буюк инсонларнинг қобилияти эрта кўзга чалинади, улар атрофдагилардан ажралиб турадилар, уларнинг ишлари бошқаларга ғайриоддий, мўъжиза бўлиб туюлади.

Жумладан, Муҳаммад ибн Исмоил ҳам ўн ёшга етар-етмас Қуръони каримни ёд олиб, яна бир неча юз ҳадисни барча исбот-далили билан хотирда сақлаб юрганга гувоҳ бўлганлар. У ўн икки ёшга кирганда тенгқур талабалардан ўзиб кетиб,

¹ Биринчи жилди 1991, тўртинчи жилди 1992, учинчи жилди 1995, иккинчи жилди 1996 йилда чоп этилган.

ҳатто Бухоро мадрасаларида дарс берувчи атоқли мударрислар билан баҳс-мунозара олиб борган, айримларининг хатоларини тўғрилаб турган ҳам.

Ёш Муҳаммад, ўз ватани Бухоронинг қайноқ илмий муҳитидан нафас олди, ўз замонасининг нешқадам ҳадисшунос (муҳаддис) олимларидан илм ўрганди. Аммо бу билан кифояланмай онаси билан бирга Ҳаж сафарига чиқиб, Макка зиёратига мушарраф бўлади. У бир неча йил Макка ва Мадинада яшаб, энг атоқли донишманд олимлар, муҳаддислар билан суҳбатлашади. Бу билан ҳам қаноатланмай, Миср, Хуросон, Сурия, Жазоир, сўнгра Басра, Бағдод шаҳарларига бориб, илм аҳлидан сабоқ олади, ҳадис билган одамлар билан учрашиб, улар айтган ҳадисларни пухта ўрганди. Олим бутун ҳаётини ҳадис жамлашга бағишлади. Жуда кўп ҳадис йиғди. Баъзи тадқиқотчилар Имом Бухорий йиққан ва хотирасида сақлаб юрган ҳадисларнинг сони етти юз мингдан ортиқ дейдилар. Муҳими, шундаки, ул киши шунча ҳадиснинг неча хил такрорда (вариантда) борлиги, кимдан бошлаб кимга бориб тақалиши, яъни нечта ровий (айтувчи) дан кейин Пайғамбарга бориб етишини ҳам барча тафсилотлари билан хотирада сақлаган. Истаган пайтда биров савол берса, дарҳол қаторлаштириб, исботлаб бера олган. Бу албатта, бир мўъжиза, инсоннинг Парвардигор ато этган улуғ қобилиятидир. Аммо Имом Бухорий бу миқдордаги ҳадисни фақат хотирада сақлаш ва қоғозга тушириб жамлаш билангина кифояланмаган, балки уларни чоғиштириб, тўғрисиани нотўғрисидан, ишончлисини шубҳалисидан ажратган. Кейин ишонарли ҳадисларни мавзулар бўйича бобларга, китобларга тақсимлаган.

Ана шундай теран илмий изланиш ва баҳодирона меҳнату заҳматлар натижаси ўлароқ «Ал жомий ас-саҳиҳ» китоби дунёга келган.

Журналхонларга равшан бўлиши учун ҳадис ва муҳаддислик илми устида қисқача тўхталайлик. «Ҳадис»нинг маъноси сўз, хабар, феъл-атвор демакдир. Муҳаддис (ҳадисшунос) олимлар орасида «ҳадис» ва «суннат» сўзлари бир хил маънода қўлланади, яъни жаноб Пайғамбаримизнинг айтган сўзлари, феъл-атворлари, ахлоқлари, баёнлари, сийратларини (ҳаёт йўлларини) англатади. Ҳадис ўрнида баъзан «xabар», «axбор» сўзлари ҳам ишлатилган.

Ҳадислар жаноби Пайғамбаримиз тирикликларида йиғилган эмас. Чунки ул зот бунга рози бўлмаганлар. «Мендан Қуръони каримдан бўлак ҳеч нарсани ёзиб олманглар», деб таъкидлаганлар. Бироқ шунга қарамай, саҳобалар Пайғамбарга боғлиқ воқеалар, у айтган сўзларни хотираларида сақлаб ҳаётлари учун бир дастуриламалга айлантирганлар. Айрим кишилар ҳадисларни ўзларича тўплаб юрганлар ҳам.

Ҳазрати Расулulloҳ вафотларидан кейин у кишидан қолган ҳадисларни йиғиш зарурати туғилади. Чунки, биринчидан, саҳобаларнинг бир қисми вафот этиб, ҳадисни билганлар камайиб борарди. Иккинчидан ҳар хил ички низолар, мафкураравий-сиёсий курашлар, мазҳабий ва миллий зиддиятлар оқибатида сохта ҳадислар кўпаяди. «Пайғамбар айтганлар», деб ўзларича ҳадис тўқувчилар пайдо бўлади.

Шуларни назарда тутиб, халифа Умар ибн Абдулазиз бу ишни тартибга солишни мақсад қилиб, ўз нойибларига Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадисларини жамлашни амр этади. Ана шундай шароитда бутун билими ва ҳаётини Пайғамбар ҳадисини жамлашдек муқаддас ва эзгу ишга бағишлаган олимлар етишди. Уларни муҳаддислар — ҳадисчилар дер эдилар. Шундай қилиб, Ислом оламида ҳадис йиғиш, уни ўрганиш алоҳида илм сифатида юксак қадрланадиган бўлди. Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадислари Қуръони Каримдан кейин иккинчи манба — Ислом асосларини белгилайдиган мўътабар ҳужжат деб қарала бошлади.

Шариат аҳкоми, фикҳ масалаларини ечишда олимлар аввало Қуръонга, кейин эса Пайғамбар ҳадисларига суянар эдилар. Бу эса муҳаддислар зиммасига катта масъулият юкларди.

Имом Бухорий илм майдонига қадам қўйганда ҳадис йиғиш ва уни китоб қилиш авж олган эди. Бироқ сон-саноксиз ҳадислар ичидан ишонарлиларини ажратиш, буни кўпдан-кўп далиллар билан исботлаш, ростни ёлғондан, аслини қалбакилардан фарқлаш ҳали охирига етказилмаган, тўғрироғи, бунга қурби етадиган

алломалар йўқ эди. Ана шу чўнг вазифани Ислом оламида Муҳаммад ибн Исмоил бажарди.

Ҳадис таълиф этиш соҳасида икки йўналиш мавжуд эди, яъни «муснад» ва «сунан» йўналишлари. «Муснад» йўналишида турли мавзудаги ҳадислар бир ерга йиғилиб, Иснод-санади (нисбати) Расулulloҳгача етиб борган ҳадислар олинади. Ривоят қилувчи саҳоба Исломни қабул қилган вақтига кўра алифбо тартибида жойлаштирилади.

«Сунан» эса суннат сўзининг кўплиги бўлиб, Расулulloҳ тутган йўл асос қилиб олинади, бунда ишонарли ҳадислар билан бирга «заиф» (шубҳали)лари ҳам олинади.

Имом Бухорий ҳадисчиликда янги — учинчи йўлни бошлаб бердилар. Бу «саҳиҳ» тўғри, ишонарли ҳадис китоблари таълиф этиш йўли эди.

«Ал жомий ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») ана шу йўналишда таълиф этилган йирик тадқиқотдир. Китобнинг тўлиқ номи «Ал-жомий ас-саҳиҳ ал-муснад ал-мухтасар мин умури Расулulloҳи саллаллоҳу алайҳи васаллама ва сунанаҳу ва айямуҳу» (Расул алайҳиссаломнинг сунатларидан, замони саодатларидан ва ишларидан иборат ровийлари муттасил Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васалламгача етган, қисқача ва ишонарли тўплам).

Аммо аксар ҳолларда у «Ал жомий ас-саҳиҳ», баъзида «Саҳиҳи Бухорий», баъзида «Жомийус-саҳиҳ» деб юритилган. Биз юқорида «Жомийус-саҳиҳ» китобида 7275 та ҳадис борлигини айтдик. Савол туғиладики, шунча ҳадисни қамраб олган тўрт жилдли китоб ҳам «мухтасар» (қисқача) бўладими?

Гап шундаки, Имом Бухорий жамлаган ҳадисларнинг миқдори 600 мингга ташкил этади. Аммо у киши ана шу улкан уммондан Пайғамбарга боғлиқ эканлиги ҳеч бир шубҳа туғдирмайдиганларини танлаб олганлар ва уни яна қисқартириб, 7275 тасини қолдирганлар. Имом Бухорий деган эканлар: «Ушбу китобимга фақат саҳиҳнигина киритдим ва бунга киритганимдан (кўра) ташлаб юборган саҳиҳ ҳадисларим кўп эди».

Буок олим фақат тўғри сўз, ҳаётида ёлғон ишлатмайдиган, бировга хиёнат қилмайдиган одамлардан эшитган ҳадисларнигина ишонарли деб билган. Чунки дину диёнати, иймони мустаҳкам одамгина тўғри сўзлаши мумкин. Ривоят қилдиларки, Имом Бухорий саҳобаларни кўрган бир одамни қидириб топади ва ундан ҳадис ёзиб олмоқчи бўлади. Аммо бу одамни шундай ҳолатда учратадики, у бўш этагини кўрсатиб, отини чақираётган эди. Бундан хафа бўлган Имом Бухорий: Ҳайвонники алдадим, инсонни ҳам алдаши муқаррар, деб унинг суҳбатини тарк этади. Бу бизга ҳам бир ибрат: ростлик, тўғрилиқ, ҳақиқат учун курашиш намунаси. Умуман, саҳиҳ ҳадисни тиклашнинг ўзи ёлғонга қарши, тўғрилиқ ва ростгўйликни барқарор этиш тимсолидир! Имом Бухорий Рост сўзини барқарор этишга умри ва билимини сарфлади. Рост сўзнинг кадр қимматини баланд кўтарди. Ана шу туфайли унинг асари Қуръони каримдан кейин иккинчи мўътабар китоб сифатида эъзозланмоқда. Ул кишининг салоҳияти Ислом дунёсида шу қадарки, таржимаи ҳолини ёзган шогирдларининг сўзи билан айтсак, «Ҳеч бир муҳаддис Абу Абдуллоҳ ал-Бухорий етган олий манзилга етиша олмади... бамисоли қуёш порлаб, унинг бемисл ёлқинли нурларида жамики бошқа нурлар эриб кетганидек, Имом Бухорийнинг заковат самосида илм юлдузи энг ёрқин бўлиб ёғду таратгач, бошқалар юлдузининг ҳажмини кичрайтириб ҳамда ёруғлигини камайтириб юборди».

Имом Бухорий «Жомийус-саҳиҳ»дан бошқа яна кўплаб катта-кичик китоблар ёзганлар. Бироқ, у кишининг номини машҳур этган асар, бу шубҳасиз, ушбу «Жомийус-саҳиҳ»дир. Ўзбекча таржимада асар 62 китоб ва бир неча минг боблардан иборат. «Китоб» деганда анча кенг қамровли мавзу назарда тутилган. Масалан, 1-жилднинг «Иймон китоби» 43 бобдан, «Илм китоби» 54 бобдан иборат. Яъни яхлит мавзулар «китоб» деб олинди, бир хил воқеани ёки хабарни етказувчи ҳадислар «боб»ларга жамланган. Шунинг учун баъзи боблар битта ҳадисдан, бошқалари эса икки ёки уч кишидан ёзиб олинса-да, лекин битта фикрни ифода-лайдиган ҳадислардан ташкил топган.

Шунга кўра, «Жомийус-саҳиҳ» асарида асл ҳадислардан ташқари, уларнинг

такрорий вариантлари ҳам жой олганини айтиш жоиз. Яна бир хусусият шуки, бир ҳадис бир неча «боб» ёки «китоб»да (қисмда) келтирилади, чунки ҳадисларда бир эмас, бир нечта мавзу устида фикрлар баён этилган.

«Жомийус-саҳиҳ»ни мутолаа қилган одам олам-олам маърифат олади, қалби ва шуури тўлишади. Минг-минг шукрим, мустақиллик туфайли ўз аслимизга қайтишга, дини ислом, эътиқод ва иймонимизни тиклашга муваффақ бўлдик, маънавиятимиз сарчашмалари очилди. «Қуръони карим» таржима қилинди. Ислом ҳақиқатлари, маърифатини ифодаловчи қанчадан-қанча китоблар босилиб, китобхонлар қалбига нур таратди. Мана энди улуғ ватандошимиз Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ҳазратлари яратган «Ал-жомий ас-саҳиҳ» китобини ҳам ўз тилимизда ўқимокдамиз.

Бу нодир асар бизга фақат ўтмишни таништириб қолмайди. Агар шундай ўйласак, янглишамиз. Тўғри, бу китоб, аввало ўтмиш, тарих ҳужжати — Ислом динининг пайдо бўлиши ва мустақамланиши, ақидалари, аҳкомларининг барпо бўлиши, ривож, керак бўлса, жангу жадаллар билан қўлга киритилган ғалабаларни ҳам кичик-кичик лавҳаларда ҳикоя этувчи тарихий асар.

Аммо бу китоб қанчалар тарихий бўлса, шунчалар замонавийдир. Чунки ушбу асарда иймон ва эътиқод асослари ёритилган, мусулмонликнинг туб моҳияти — яхшилик, эзгулик учун кураш ғояси баён этилган. Расули Акрамнинг сўзлари, насиҳатлари, сийратлари аввало эзгуликни жорий этиш, инсонларни маърифатли қилиш, жаҳолат ва нодонликдан қутқаришга қаратилган эди. Ул зоти шарифнинг нажиб ахлоқи, покликка, тўғрилиқка, ростгўйликка даъват этувчи сўзлари ҳеч қачон аҳамиятини йўқотмайди. Бу сўзлар — ҳаёт ҳикмати, Оллоҳ Расулининг ҳақ сўзлари, буюк тафаккурининг меваси. Расули Акрам ҳар бир сўзни айтар эканлар, ўз саҳобалари, қавми олдида турган аниқ муаммоларни ҳал қилиш, саволларга тўғри жавоб берар эканлар, булар келажақда Ислом йўлидан борадиганларга кўрсатма бўлишни ҳам назарда тутганлар. «Ҳадис»ларни диний китоблар дейиш одат бўлиб қолган. Ҳа, тўғри, ҳадисларда «Қуръон»да акс этган кўп ғоялар тафсир қилинган. Ислом дини талаблари, қоидалари баён этилган, шариат шартлари ҳам тушунтирилган.

Бирок, назаримда бу китоб фақат диний асар эмас, унда дунёвий масалалар, кундалик турмуш муаммолари ахлоқ-одоб, кийиниш, расм-русумлар, никоҳ-талок, савдо-тижорат ва ҳоказо инсон боласи ҳар кун дуч келадиган, жамиятни юксалтирадиган масалалар асосий ўринни эгаллайди. Мисол учун иккинчи жилд мавзуларининг номига эътибор беринг: «Савдо-сотих китоби», «Бунак бериб мол олиш китоби», «Одам ёллаб ишлатиш китоби», «Ваколат китоби», «Гувоҳлар китоби» ва ҳоказо. Фақат биринчи жилдда, иймон асослари, намоз, рўза, ҳаж, закот, таҳорат, ибодат ҳақидаги ҳадислар кўпроқ ўринни эгаллаган. Қолган уч жилдда шариат қонунчилигига асос бўладиган фикҳ масалалари, фатволар, ҳукмлар, жиноят турлари ва жазо хиллари, инсоннинг ота-она олдидаги, фарзандлар олдидаги бурчи ва вазифалари, қалб поклиги, омонатга хиёнат қилмаслик ва бошқа умуминсоний ғоялар баён этилган.

«Ўғирлик қилма», «Пора олма», «Ёлғон сўзлама», «Зино қилма», «Худодан кўрқ» — мана Ислом ахлоқининг асослари. Кишидаги бошқа хислатлар ҳам ана шу талабларга қараб белгиланган.

Пайғамбаримиз текинхўрликни, таъмагирлик ва тиланчиликни ёмон кўрганлар. Ҳар бир одам меҳнат қилиб, ўз касби ва ўз қўли билан ишлаб топиб, кун кўриши, хунар, илм ўрганиши лозимлигини айтганлар. Масалан, мана бу ҳадиси шарифга диққат қилинг: Ойша разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Менинг саҳобаларим ўз касблари (меҳнатлари) бирлан тирикчилик қилурлар», — дедилар. (II жилд, 9-бет). «Ал-қосибу ҳабибуллоҳ» — «Касб эгаси Оллоҳнинг севимли кишисидур» деган ҳадис ҳам Пайғамбаримиздан қолган.

Ёки тижорат, савдо-сотих соҳасини олайлик. «Жомийус-саҳиҳ» да ҳалол ва тўғри қилинган савдогарликнинг фойдаси, фирромлик, ёлғончилик билан орттирилган пулнинг ҳаромлиги, бу катта гуноҳ эканлиги ҳақида қатор ҳадислар бор.

Тўғриси айтсам, бозор маънавиятининг бутун жиҳатларини шу китобдан топиш мумкин.

Чунончи: «Ибн Умар разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Кимки бирор озик-овқат сотса, тўла-тўкис ўлчаб берсин!» — дедилар». (II жилд, 25-бет.)

Ёки мана бу ҳадисни кўринг: «Абу Хурайра разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Бозорга мол олиб келаётганларнинг йўлини тўсмангизлар, биродарингизнинг (пишиб турган) савдосини бузмангизлар, атайлаб нарх-навони оширмангизлар, шаҳарликлар қишлоқдан келганларнинг молини арзон-гаровга олиб, қимматга сотмасинлар, совлиқларингизни атайлаб соғмай қўймангизлар!» — дедилар». (II жилд, 30-бет).

Айни шу кунларда бизнинг бозорларнинг пештоқиға шиор қилиб ёзиб қўйиладиган муборак ҳадис бу. Чунки ана шунақа қинғир, нопок йўллар билан пул ишлаётган «азаматлар» анча.

Нуқсонли молини мақтаб сотиш, тарозидан уриш, фирибгарлик, қаллоблик қаттиқ қораланади Пайғамбар ҳадисларида. Расулуллоҳнинг ўзлари барча ишда, жумладан, савдо-сотикда ҳам тўғри амаллари билан бошқаларга ибрат кўрсатганлар. Қарзни кечиб юбориш, муҳтожларнинг ҳожатини чиқаришда кўрсатган саховату ҳимматлари бир қанча ҳадисларда ҳикоя қилинган.

Ҳадисларни бир бошдан ўқиганда илоҳий табиатли улуғ бир инсоннинг амаллари, эзгу ният ва насиҳатлари баробарида нурли қалби, интим кечинмалари, баъзан эса зада бўлган қалб дарду армонларини ҳам ҳис қилиш мумкин. Аммо энг мушкул дамларда ҳам Расулуллоҳ энг мақбул йўлни топганлар. Бу, албатта, шундай мукаррам Комил инсонларга хос фазилат бўла олади.

Мазкур тақризда Имом Бухорий яратган «Жомиъус-саҳиҳ» китобининг бутун мазмуни ҳақида тўхталмоқчи эмасмиз. Аминманки, ҳали бу ҳадислар атрофида кўп замонавий шарҳлар, алоҳида тадқиқотлар яратилади. Бунга куч ҳам, имкониёт ҳам, зарурат ҳам бор.

Ватандошимиз Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг «Жомиъус саҳиҳ» китоби таржимаси маърифатимиз ва маънавиятимизнинг улкан ютуғи. Олти йил давомида қилинган ижодий иш, катта меҳнатнинг меваси бу. Аввало шу заҳматни бўйнига олиб, шараф билан адо этган таржимонларга раҳмат. Улар ҳадисларнинг тартиби ва таркибини тўла сақлаганлар, ортиқча изоҳлар деярли йўқ. Энг асосийси, маънолар тўлиқ берилган. Бу катта маҳорат, чунки кичкина, ихчам нарсани айни шу ҳолатида бериш, муносиб ва мувофиқ ибора, ишоралар топиш осон юмуш эмас. Таржимонлар бунинг уддасидан чиққанлар. Қолаверса, бу ишнинг бошида турган атоқли арабшунос олим Неъматилла Иброҳимов, шоир Мирзо Кенжабек, шунингдек, ноширларнинг хизматини ҳам миннатдорлик билан қайд этишни бурчим деб биламан.

*Нажмиддин КОМИЛОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Қирғизистонда маданий ҳаёт

МАРКАЗИЙ ОСИЁ: ИНТЕГРАЦИЯ ЯНАДА МУСТАҲКАМЛАНАДИ

Шу йил 24 июлда Қирғизистоннинг Чўлпонота шаҳрида Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон Республикалари давлатлараро кенгашининг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди.

Уч мамлакат раҳбарлари — Ислон Каримов, Нурсултон Назарбоев ҳамда Асқар Ажаев шу ерда учрашди. Самимий ва ошкора руҳда ўтган мазкур учрашувда Президентлар бугунги кунда мамлакатларимиз учун муҳим аҳамиятга эга бўлган масалалар юзасидан ўзаро фикр алмашдилар.

Уч давлат раҳбарининг учрашуви чоғида мамлакатларимиз ўртасидаги иқтисодий интеграция жараёнини янада чуқурлаштиришнинг амалий чораларини кўриш муҳим вазифа экани алоҳида таъкидланди. Шу мақсадда Президентлар иштиракчи давлатлар Бош вазирлари кенгашига энергетика, сув заҳиралари, ягона коммуникация мақолини шакллантириш, минерал-хом ашё ресурсларини қазиб олиш ва қайта ишлаш, озиқ-овқат саноати, шунингдек, худуддаги барча турдаги заҳиралардан оқилона фойдаланиш бўйича халқаро консорциумлар тузиш ҳақида давлатлараро кенгашининг навбатдаги мажлисига аниқ ва асосли таклифлар тайёрлашни топширишди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ушбу саъй-ҳаракатлардан кўзда тутилган асосий мақсад Марказий Осиёда ягона бозорни шакллантиришдир.

Ўзаро интеграция жараёнининг ҳуқуқий асосини мустаҳкамлаш ҳам бугунги кунда айниқса муҳимдир. Бошқача айтганда, интеграция ривожини унинг ҳуқуқий механизми қай даражада эканига кўп томондан боғлиқ. Учрашувда интеграциянинг ҳуқуқий механизмини яратиш мақсадида уч республика пар-

ламентлари аъзолари кенгашини тузиш тўғрисида қарор қабул қилингани ҳам айнан шундан далолат беради.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришишнинг муҳим шартларидан бири минтақада тинчлик ва барқарорликни сақлашга ҳам бевосита боғлиқдир. Шу маънода, бугун Афғонистонда кечаётган воқеалар унга қўшни давлатларни ташвишга солиши табиий. Президентлар мазкур масалада ўзларининг ягона нуқтаназарда эканини билдириб, Афғонистон можароси тинч музокаралар йўли билан ҳал этилиши лозим, дея таъкидладилар.

Маълумки, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон раҳбарларининг 1996 йил Бишкекда бўлиб ўтган учрашувида мамлакатларимизда кечаётган сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар ҳақида қўшни давлатларга кенгрок ахборот бериш ҳамда ўзаро тажриба алмашиш учун «Марказий Осиё: интеграция муаммолари» журналинини ташкил этишга қарор қилинган эди. Чўлпонота учрашувида Президентлар ушбу журналнинг бош муҳарририни тасдиқладди. Томонларнинг ўзаро розилигига кўра, Ўзбекистон томондан тавсия этилган Одилбек Қайипбергенев «Марказий Осиё: интеграция муаммолари» журналининг бош муҳаррири этиб тасдиқланди.

Ўзбекистон, Қозоғистон ҳамда Қирғизистон Республикалари давлатлараро кенгашининг Чўлпонотада ўтган мазкур мажлисида минтақада иқтисодий интеграция жараёнларни янада чуқурлаштириш учун ўзаро бирдамлик, ҳамжиҳатлик ва омилкорлик зарур экани яна бир бор таъкидланди. Зеро, бу кўзланган мақсадга етиш учун энг мақбул йўллар.

«СУҚРОТЛАР КҮП БҮЛСИН»

Турк қавмига мансуб халқларнинг фахри, ёзувчи Чингиз Айтматов билан қозоқ шоири Мухтор Шохоновнинг ҳамкорликда ёзган «Қояда қолган кўз ёшлар» китоби асосида яратилган «Сукротни хогирлаш туни» деб номланган драматик асар Қирғиз Республикасининг бу йилги маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Бишкек шаҳридаги Қирғизистон давлат академик драма театрида илк бор намоёиш этилган бу янги сахна асарининг дастлабки кўригида кўшни Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатларидан таниқли ёзувчи ва шоирлар ҳам қатнашди. Бу тантанали маросимда Қирғиз Республикасининг Президенти Асқар Ақаев иштирок этиб, спектаклдан олган таассуротларини батафсил сўзлаб берди:

— Сукротлар қанча кўп бўлса, ишимиз олға силжийди,— деди Асқар Ақаев.— Сабаби, интеллектуал одамларгина жамиятнинг ривожига муносиб улуш кўшади. Худди шундай сахна асарлари театрларимизда кўпроқ кўйилишига тивлақдошман.

Премьерада қатнашган «Марказий Осиё» халқлари Маданият ассамблеясининг вице-президенти Одал Ёқубов, қозоғистонлик халқ қаҳрамони Мухтор Алиев, Қорақалпоқ халқ ёзувчиси Тўлепберген Қайипбергенов, Олмаотадаги «Рауан» нашриётининг директори Ж. Нусқабоев ўртоқлар драма ҳақида дил сўзларини айттишди.

Театр маъмурияти ва атоқли ёзувчи Чингиз Айтматов, шоир Мухтор Шохонов санъаткорларга ва томошабинларга ўз миннатдорчиликларини изҳор этишди.

РИСБОЙНИНГ ИЗИ БИЛАН

Бозор иқтисодидаги ўтиш жараёни кўшни Қирғизистонда ҳам бир оз қийин кечаётганига қарамай, адабиёт ва санъат ривожига учун астойдил меҳнат қилаётган кишиларни кенг жамоатчилик қўллаб-қувватлаётганлиги кишини қувонтиради. Яқинда Ўш шаҳрида атоқли хонанда ва созанда марҳум Рисбой Абдуқодировнинг ёдгорлик ҳайкалининг очилиш маросими бўлиб ўтди. Кейин вилоят қирғиз драма театрида «Рисбойнинг изи билан» деб номланган хотира кечаси бўлди. Бу оқшомда талантли хонанданинг энг яқин дўстлари иштирок этиб, Рисбой севиб қўйлаган кўшиқларни айттишди, ўз хогираларини сўзлаб беришди.

Мазкур кечани ўтказишда марҳум хонанданинг рафиқаси Давлат Исмонова, Жалолобод Давлат Университети қошидаги Р. Абдуқодиров номли клубнинг бошлиғи Собиржон Қодиралиевлар фидойилик кўрсатишди. Шунингдек, хотира оқшомида Тугалбой Қозоқов, Жўлбўлди Алибоев, Асанқалий Каримбоев ва Тўқон Эшбоев каби та-

ниқли санъаткорлар қатнашиб, Рисбойга бағишланган кўшиқларини ижро этишди.

МУНОСИБ СОВҒА

Қирғиз Давлат миллий университетининг доценти, адабиётшунос олим Абақ Биялиевнинг «Улуғ Манасчи, феномен Соғинбой Ҷразбоқов» деб номланган китоби босмадан чиқди. Ҳеч кимга сир эмаски, Соғинбой Ҷразбоқов қўйлаган асарлар бадий юксаклиги билан бошқа халқ достончилари ижодидан кескин фарқ қилади. Совет даврида «Манас» эпосининг бундай баланд руҳдаги нусхаларини чиқаришга имкон бўлмаган эди.

«Учкун» нашриётида чоп этилган 20 босма табакдан иборат мазкур асарда қирғиз тилининг кенг имкониятлари атрофлича таҳлил қилинади. Бу юқори синф ўқувчилари, олий ўқув юр்தларининг талабалари учун муносиб дастуриламал бўлди.

«ҚИРҒИЗЛАР»

«Сорос — Қирғизистон» фондининг Қирғизистон бўлими иктидорли ёзувчи, «Олатағ» ойномасининг бош муҳаррири Кенгаш Жусупов кўп йиллик меҳнати самараси бўлимиш «Қирғизлар» номли асарини қирғиз ва рус тилларида босмадан чиқарди. Ўттиз беш босма табакдан иборат бўлган бу ноёб китобда қирғиз халқининг тарихи, уруғларнинг шажараси кенг миқёсда берилган. Кенгаш Жусупов томонидан яратилган «Манас» эпосининг наср варианты ўз навбатида ўзбек тилига ҳам ўтирилган эди.

«КАССАНДРА ТАМҒАСИ»

Ғарбу Шарқ мамлакатлари ўртасида уч йилдан буён мунозараларга сабаб бўлаётган Чингиз Айтматовнинг ушбу асари ниҳоят қирғиз тилида ҳам босилиб чиқди.

Мазкур асарни таниқли шоир ва ёзувчи Мирзаян Тўламушев қирғиз тилига ағдарган. Профессор Абдуллажон Ақматалиев китобга сўз боши ёзган. Асар беш минг нусхада чоп қилинди.

СОБИРОВНИНГ САВОБ ИШЛАРИ

Халқ нойиби Алишер Собировнинг отаси бир умр халқ таълими соҳасида ишлагани учунми, тиниб-тинчимас депутат мактабларга кўмакла-

пишни одат тусига айлантирган. Айниқса, миллий мактабларни ўқув қўлланмалари ва дарсликлар билан таъминлаш бир оз қийинчилик тугдираётган ҳозирги пайтда А. Собиров ўзбек мактабларининг 7-синфи учун «Қирғизистон тарихи» китобини Ўсканбой Мағқосимов, Иномжон Баҳриддинов ва Ботиржон Ғозибоев каби тажрибали мутахассисларга таржима қилдирди. У Жалолобод шаҳридаги босмахонада нашр этилди ва 250 дан ортик ўзбек мактабларига бепул тарқатилди. Халқ ноийби яқинда «Қирғизистон Республикаси конституциясини» ҳам ўзбек тилидаги нусхасини мактаб ўқувчиларига совға сифатида топширди. Китобларга ўзбек миллий марказининг бошлиғи Қодиржон Ботиров билан «Сорос — Қирғизистон» фонди ҳомийлик қилди.

УЧ МИНГ ЙИЛЛИК ШАРАФИГА

Заҳириддин Муҳаммад Бобур назари тушган Ўшнинг уч минг йиллиги олдидан бу қадимий шаҳарда қатор амалий ишлар олиб борилмоқда. Бундай тадбирлар самараси — «Ўш жанғирғи» (Ўш садоси) ҳафталик газетаси қирғиз, ўзбек ва рус тилларида нашр қилинаётғи.

Ҳафталикнинг яқинда газетхонларга тақдим этилган янги сонидаги кўш саҳифа «Олтин водий» деган умумий сарлавҳа остида қардош Ўзбекистонга бағишланди. Унда республикамизнинг қишлоқ хўжалиғи, саноат ва адабиёт-санъатга бағишланган турли-туман мақолалар, бадий асарлардан парчалар эълон қилинган.

Шунингдек, уч минг йиллик олдидан Ўш шаҳрининг атроф муҳитига, рельефига зиён-заҳмат етказмаган ҳолда раста ва бозорларни қайта қуриш, вилоят марказидан оқиб ўтувчи Оқбура дарёсининг ҳар икки соҳилини ободонлаштириш, Алишер Навоий ҳамда Тўқтағул номидаги истироҳат боғларини меҳнаткашларнинг дидига мослаб қайта жиҳозлаш ишлари бошлаб юборилди.

Бундан ташқари тарихий ёдгорликларни, яъни — Жоме Масжидини, Асаб ибн Бурҳия меъморий ёдгорлигини аслига келтириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилди. Вилоят ва шаҳар ҳокимлиғи Сулаймон тоғи атрофини кўркамлаштириш, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тоғ тепасидаги қадамжосига қадар осма йўл қуриш ишларини режалаштирмоқда.

«ЎЛМОҚЧИМАН, ҲОМИЙ КЕРАК!»

Сира ажабланманг, бу алғов-далғов замонада нималар юз бермайди, дейсиз. Алифни кўрсатсанг, калтак дейишни ҳам билмайдиган кимсалар

қариндош-уруғларига бағишланган хонаки мадҳияларни ўз ҳисобидан ялтироқ муқоваларда нашр қилдираётғи. Ҳақиқий талант эгаси эса ўз кўлэмасига қоғоз ҳам, ҳомий ҳам тополмай гаян.

«Ўлмоқчиман, ҳомий керак» деб номланган мажозий маънодаги бу асар енгил-елпи китобларга пародия тарзида ёзилган ҳаётий комедиядир. Бу саҳна асарининг муаллифи ким дейсизми? Ёдингизда бўлса, 1965—1970 йилларда Чингиз Айтматов қирғиз ёзувчиларидан уч кишига — Кенгаш Жусупов, Қуват Жусупалиев ва Мурза Гапаровларга Москва матбуоти орқали оқ йўл талаган эди. Қирғиз адабиётининг бу уч вакили аини вақтда миллий адабиётнинг уч таянч нуктасига айланди.

Уч оғайниларнинг бири Мурза Гапаров қатор кинофильмлар яратди. Хусусан, Ўш, Новқат мавзуи унинг асарларида асосий ўрин тутди. «Кўча», «Жанублик қиз» бадий фильмлари ана шулар жумласидан. Ижодкор кичик ҳақояларидан тортиб, йирик қиссаларида ҳам халқлар дўстлигини тараннум этди. Бир йўлнинг икки томонида истиқомат қилувчи ўзбек ва қирғизларнинг ҳаёт тарзини ҳаётий тасвирлади.

Ўш қирғиз драма театрида сахналаштирилган, «Ўлмоқчиман, ҳомий керак» драматик асари ўзининг замонавийлиғи, даврга ҳамоҳанглиғи билан томошабинларни мамнун этди. Адиб ушбу асарида ўз қаламкаш дўстларининг дарду ҳасратини ҳамда дунёкарашини ҳолис ифодалаган.

МУНОСИБ ТАҚДИРЛАНДИ

Ўш шаҳридаги Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги вилоят ўзбек театрида нима янгиликлар бор деган ўринли савол тугилади. Наврўз ойида Тошкентда бўлиб ўтган Марказий Осиё мамлакатларининг театр фестивалида ўшликлар совринли иккинчи ўринни олганлари ҳеч кимга сир эмас. Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» асари қардош республикада ўзига хос бўёқларда ижро этилиб, жамоатчиликда жуда катта таассурот қолдирди.

Ўшликлар бу тарихий асарни ўзига хос услубда сахнага олиб чиқдилар. Қирғизистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Салоҳиддин Умаров Амир Темур ролини зўр маҳорат билан ижро этди. Елдирым Боязид — артист Баҳром Тўхтаматов, Бибиҳоним — Қирғизистон халқ артисти Ойтожи Шобдонова, Амир Хусайн — Қирғизистон ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Шавкат Дадажонов ҳамда Ғанижон Холматов ва Умаржон Мимировлар томошабинларнинг олқишларига сазовор бўлдилар.

ҚИРҒИЗ АДАБИЁТИНИНГ БАҚАЙИ

Алп Манаснинг устози, валинеъмат Бақайнинг ҳаёти билан боғлиқ кўплаб афсоналар борки, уни китобхонлар завқ-шавқ билан эслайдилар. Бу йил куз ойида қутлуғ 85 ёши нишонланадиган қирғиз адабиётининг оқсоқоли, машҳур адиб Тугалбой Сидиқбековни ватандошлари биз юқорида сўз юритган бағри кенг Бақайга қиёс қилишади. Бунинг ўзига хос рамзий маъноси бор. Устоз Ойбек сингари Тугалбой оға ҳам ўзгаларга меҳрибонлиги, камтар ва комиллиги билан эл оғзига тушган.

Ўзбек китобхонлари бу машҳур қирғиз ёзувчисини «Тоғлар орасида» романи орқали яхши билишади. Ўз навбатида «Кенг сув», «Асаба», «Тенгдошлар» ҳамда «Сир очиш» каби эпик романларнинг муаллифи сўнгги пайтда «Йўл» деб номланган автобиографик асарини ўқувчиларга тақдим этди. Шу кунларда Қирғиз Фанлар Академиясининг академиги, ардоқли ёзувчи Т. Сидиқбеков «Тугалбой ота» жамоатчилиги ташкилотини бошқариш билан бир пайтда бева-бечоралардан ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдамини дариг тутмапти.

Турсунбой АДАШБОВ

IN THIS ISSUE:

Number 2 of the journal opens with the President Islam Karimov's new book «Uzbekistan on the Threshold of the 21st Century» book's round table discussion. In the series of «Prosperity Project» famous Uzbek writers and poets Erkin Vokhidov, Abdulla Oripov, Utkir Khoshimov, Ibrohim' Gofurov and Ozod Sharafitdinov put forward their opinions on the book.

In the series of «New Age end Thoughts» a new chapter from Chinghiz Aitmatov and Mukhtor Shohonov's novel «Tears Left at the Top fo Rocks». The chapter deals with women and thir role in society.

The American writer Arthur Hailey's «Evening News» is about the US telejournalists fate and activity.

Jourgee Zaidon's novel «Khorun ar-Rashid's Sister» dwells upon Abbassid Khalifate period's murmurs and chatters.

In the series of «In the World of Poesy» the Nobel Prize Winner Boris Pasternak and China poesy samples are given.

A well-known Kazakh writer Mukhtor Aueзов's 100th anniversary will be celebrated this year. The readers will be acquainted with his «Who is to be Blamed?» story and prominent Uzbek writers Izzaf Sul-ton and N. Fozilov share their points of view with the readers of the journal.

One of the ancient historical monuments of the Orient — citymuseum Chiva will mark its 2500th anniversary. It is the city of rich history and miracle events. At the end of the 19th century it was occupied by the Tuarist Russia. The Americam juornalist Mc. Gahann's «Falling of Chiva» is about these events.

In the series of «When History Speaks» B. Shentalirski's «Mishka thief and Vladimir Lenin» is published. Also, prof. N. Komilov's «Hadis» book, T. Adashboev's articles on the Kirghiz cultural life are given.

КЕЛГУСИ СОНДА:

Бу йил Ўзбекистон халқи Республика мустақиллигининг 6 йиллигини нишонламоқда. Шу муносабат билан журнал БМТнинг Ўзбекистондаги вакили Холид МАЛИК жанобларининг мустақиллик тамойиллари ва бугунги янги халқаро адабий-маданий алоқалар ҳақидаги сўхбати билан очилади.

А. ХЕЙЛИ. «Оқшом хабарлари» романининг давоми.

«Шеърят минтақалари» рукнида турк шоири М. Э. Юрдакул ва озарбайжон шоири М. ҲОДИЙ ижодидан намуналар.

Ж. ЗАЙДОН. «Хорун ар-Рашиднинг синглиси». Тарихий роман. Давоми.

Ш. ХОЛМИРЗА. «Банди бургут». Ҳикоя.

Бастакор Юнус Ражабий таваллудининг 100 йиллигига. Т. ҒОФУРБЕКОВНИНГ «Миллий мусиқамиз алломаси» мақоласи.

А. ДЕХТЯР. «Шарқ миниатюра мактаби».

У. НОРМАТОВ. «Бугунги насримиз тамойиллари». Мақола

Ж. МУРТОЗАЕВ, Х. СОҲИБОВ. «Фитратга қарши фитнес».

Шунингдек, «Жаҳон кулади» рукнида «Пардозланмаган фикрлар», «Франция маданий ҳаёти» хроникаси, китоблар оламидаги янгиликлар жой олган.

Жаҳон адабиёти. 2.1997.

Индекс 75213,
75214.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган. №172

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Телефон 144-41-60

Рассом М. Карпузас

Техник муҳаррир В. Барсукова

Мусахҳах Т. Арипова

Теришга берилди 9.06.97 й. Босишга рухсат этилди 25.07.97 й. Бичими 70x108¹/16. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашр босма табоғи 20,0. Жами 5000 нусха. 5197 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ

208